

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

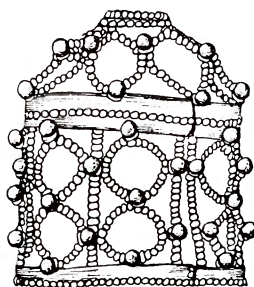
ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA
ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LIII

1993 – 1994

ZESZYT (LIVRE) 1

WARSZAWA 1995 VARSOVIE

Redaguje zespół: mgr Jacek Andrzejowski, dr Wojciech Brzeziński (sekretarz redakcji), doc. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego), mgr Grażyna Dmochowska-Orlińska, dr Jan Jaskanis (redaktor naczelny), mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz (zastępczyni redaktora naczelnego)

Tłumaczenia na język angielski – Alicja Petrus-Zagroba

Materiał ilustracyjny do niniejszego zeszytu wykonali: T. Biniewski, M. Curyło, L. Kobylińska, W. Krajewski, J. Łupina, W. Nowakowski, E. Pazyna

Redaktor Wydawnictw Akcydensowych – Andrzej Sołomiewicz

Rycina na okładce przedstawia fragment srebrnej zausznicy z Góry Strękowej, woj. łomżyńskie

WARUNKI PRENUMERATY „WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH”

Od tomu LIII prenumeratę realizuje Ośrodek Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych Polskiej Akademii Nauk (Księgarnia ORPAN, Pałac Kultury i Nauki, 00-901 Warszawa). Ośrodek prosi o składanie przez odbiorców indywidualnych oraz instytucje zamówień **na stałą dostawę „Wiadomości Archeologicznych”**. Do przesyłki ORPAN dołączy fakturę z aktualną ceną detaliczną powiększoną o koszty przesyłki.

Ośrodek realizuje również zamówienia dotyczące egzemplarzy archiwalnych „Wiadomości Archeologicznych” oraz pozostałych dostępnych na rynku księgarskim publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) LIII

Zeszyt (Livre) 1

SPIS TREŚCI

Contents

Rozprawy

- Teresa Dąbrowska, Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce 3
Late Variants of Strong Profiled Fibulae in Poland

Miscellanea

- Sylwia Małachowska, Srebrne ozdoby z wczesnośredniowiecznego skarbu z Góry Strękowej, gm. Zawady, woj. łomżyńskie 35
Silver Ornaments from the Early Medieval Hoard in Góra Strękowa, Zawady Commune, Łomża Voiv.

Materiały

- Róża Mikłaszewska-Balcer, Osada kultury łużyckiej w Gośniewicach Nowych, woj. radomskie 47
A Lusatian Culture Settlement at Gośniewice Nowe, Radom Voiv.

- Mirosława Andrzejowska, Teresa Węgrzynowicz, Osadnictwo z epoki brązu i cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Warszawie-Zerzniu 57
Settlements from the Bronze Age and a Cemetery of the Cloche Grave Culture in Warszawa-Zerzeń

- Zbigniew Nowakowski, Cmentarzysko ciałopalne w Zdunach, woj. skierniewickie 113
A Cremation Cemetery at Zduny, Skierniewice Voiv.

- Wojciech Nowakowski, Osada z okresu wpływów rzymskich i z wczesnego średniowiecza w Bałowie, woj. olsztyńskie, stan. 2 139
A Settlement from the Roman Period and Early Middle Ages at Bałowo, Olsztyn Voiv., Site 2

- Kronika 145

DO AUTORÓW „WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH”

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” prosi Autorów o dostarczanie tekstów – w miarę możliwości – na dyskietkach (5,25” lub 3,5”) w edytorach Word Perfect (wersja 5.0 lub 5.1) albo Microsoft Word (wersja 4.0 lub wyższa). Dyskietce powinien towarzyszyć jeden egzemplarz wydruku, sformatowanego w sposób odpowiadający znormalizowanej stronie maszynopisu. Ze względów technicznych ilustracje powinny być nadal przygotowywane metodami tradycyjnymi.

Powyższa procedura ułatwi Autorom, jak również redakcji, szybsze przygotowywanie prac do druku w zbliżonej do tradycyjnej dla „Wiadomości Archeologicznych” formie edytorskiej.

Ponieważ nie wszyscy Autorzy mają możliwość pracy z komputerem w określonym edytorze tekstu, redakcja nadal będzie przyjmować opracowania przygotowane na dotychczasowych zasadach.

Jednocześnie redakcja pragnie poinformować o wprowadzeniu, poczynając od tomu LIII, płatności honoraryjnych wyłącznie za prace zamówione u Autorów. Zasada ta jest wymuszona na wydawcy obecnymi (wierzymy, że przejściowymi) ograniczeniami finansowymi. Przepraszając za tę decyzję, liczymy na wyrozumiałość Autorów.

dr Jan Jaskanis
redaktor naczelny

TERESA DĄBROWSKA

PÓŹNE ODMIANY FIBUL SILNIE PROFILOWANYCH W POLSCE

LATE VARIANTS OF STRONG PROFILED FIBULAE IN POLAND

W materiałach kultury przeworskiej z młodszego stadium wczesnego okresu rzymskiego spotyka się często fibule brązowe zwane w literaturze polskiej „pochodnymi od silnie profilowanych”¹ (T. Liana 1970, s. 444; T. Dąbrowska 1973, s. 155), należące niewątpliwie do młodszej serii IV grupy O. Almgrena, choć wiele z nich nie znajduje tam dokładnych odpowiedników. Zapinki te mniej licznie występują na stanowiskach kultury wielbarskiej, jeszcze rzadziej są w kręgu zachodniobałtyjskim.

Do grupy tej włączane są okazy znacznie się między sobą różniące, nie tworzące zwartej całości (por. ostatnio J. Andrzejowski 1989). Widać to dobrze, gdy liczba tych fibul znacznie wzrosła. Na terenach nad środkową Wisłą wzrost ten w stosunku do lat sześćdziesiątych, kiedy to omawiana grupa została wydzielona, jest ponad dwudziestokrotny. Dotyczy to, choć w mniejszym stopniu, także i innych odmian tej grupy, znanych głównie z Małopolski i z nad dolnej Wisły. Wszystko to skłoniło mnie do podjęcia tego opracowania², szczególnie istotnego

dla pradziejów Polski wschodniej, w tym dla próby synchronizacji materiałów kultur przeworskiej i wielbarskiej.

W dotychczasowej grupie „fibul pochodnych od silnie profilowanych” znalazły się zapinki typologicznie bardzo różne. Część z nich znajduje dokładne odpowiedniki w klasyfikacji O. Almgrena wśród typów prowincjonalnorzymskich³, inne to nowe, lokalne odmiany. Najistotniejsze różnice dotyczą konstrukcji, zdobnictwa i ogólnego ukształtowania kabłąka. Dwuczęściowa konstrukcja⁴ łączy się najczęściej z prowincjonalnorzymską proveniencją, choć spotyka się ją także i u lokalnych fibul trąbkowatych, a zwłaszcza ich odmian. Wyraźne różnice dotyczą zdobnictwa. Okazy północne mają często srebrne inkrustacje na grzebykach, guzkach i w górnej części kabłąka. Wymagało to rycia głębokich, ostrych rowków, aby srebrne druciki dobrze się w nich trzymały. Przy braku inkrustacji spełniały

¹ W polskiej literaturze obcojęzycznej fibule te znane są jako „the forms derived from strong profiled fibulae” (K. Godłowski 1970, s. 15, 19) i „spätes Derivat der kräftig profilierten Fibeln” (K. Godłowski 1986, s. 115–116).

² W pracy uwzględniłam liczne nie publikowane materiały. Za ich udostępnienie należą się serdeczne podziękowania następującym kolegom: mgr. J. Andrzejowskiemu, mgr. B. Balke, mgr. W. Benderowi, prof. dr hab. A. Cofta-Broniewskiej, dr K. Czarneckiej, prof. dr hab. K. Godłowskiemu, mgr A. Kloss, dr. A. Kokowskiemu, mgr A. Kruk, mgr M. Kulisiewicz, mgr. Z. Nowakowskiemu, prof. dr hab. J. Okuliczowi, mgr. L. Pawlacie, mgr. M. Pietrzakowi, mgr. S. Woydzie, dr. R. Wołagiewiczowi i mgr. J. Zaborowskiemu.

³ Ostatnio istotne uwagi na temat typologii, proveniencji i chronologii fibul A.84 w Polsce opublikowali J. Bednarczyk i T. Łaskiewicz (1990).

⁴ Zgodnie z określeniami typologicznymi O. Almgrena (1923, s. 39–43) i dalszą literaturą archeologiczną za dwuczęściowe uważam tylko te fibule, w których drut tworzący sprężynę, cięciwę i igłę nie stanowi całości z kabłąkiem zapinki. U okazów jedno- i dwuczęściowych od główki odchodzą dwa druty: jeden tworzy sprężynę, cięciwę i igłę, drugi, krótki, spełnia rolę haczyka przytrzymującego górną cięciwę. W tej sytuacji oś na sprężynę, obecna w obu przypadkach, nie znajduje odbicia w nazewnictwie, choć np. A. Niewęglowski (1991, s. 78–79) nazwał fibule o konstrukcji jednoczęściowej dwuczęściowymi, a dwuczęściowe – trzyczęściowymi. Stosowanie ogólnie przyjętego nazewnictwa wydaje się jednak niezbędne, ponieważ wyklucza niejasności.

one także rolę elementu zdobniczego. Wyroby prowincjonalnorzymskie miały najczęściej łagodnie profilowane, nie zdobione grzebyki i guzki; ewentualne bruzdy były szerokie i łagodnie uformowane. Różnice te, sformułowane przez O. Almgrena (1923, s. 42nn.), znajdują pełne potwierdzenie w obecnie analizowanych materiałach. Łagodnie wygięte kabłąki fibul prowincjonalnorzymskich przypominają wczesne formy silnie profilowane; ukształtowanie kabłąków miejscowych zapinek przypomina raczej formy trąbkowate, choć i tu można się dopatrywać południowych wpływów.

Generalizując należy powiedzieć, że wśród fibul „pochodnych od silnie profilowanych” wyróżnić można zapinki związane typologicznie z formami trąbkowatymi, przeważnie jednoczęściowe, oraz dwuczęściowe zapinki prowincjonalnorzymskie znajdujące analogie w typie A.84, który bliski jest formom 52 i 54 wg podziału I. Kovrig (1937). Ostatnio, omawiając tę grupę fibul, zwrócili na to uwagę J. Bednarczyk i T. Łaskiewicz (1990, s. 37–38).

Ta ostatnia grupa stanowi bardzo zwarty typologicznie zespół zapinek, które uznać trzeba za importy z Karpat lub ich niezwykle ściśle naśladownictwa wykonane chyba tylko przez przybyłych stamtąd rzemieślników. Poza podobieństwami konstrukcji i kształtu niemal identyczne są pewne szczegóły technologiczne, nie stosowane przez „barbarzyńskich” rzemieślników. Odlew po wyjęciu z form nie był, jak w przypadku fibul trąbkowatych, starannie wygładzany, przez co uzyskiwał obłe powierzchnie, lecz ostro spiłowany(?), na skutek czego pozostawały na kabłąku wyraźne wzdłużne załomy i trójkątne płaszczyzny (por. J. Andrzejowski, w druku, „Barbaricum”). Podobny sposób traktowania powierzchni widoczny jest także i na innych, wcześniejszych typach fibul związanych z kręgiem południowym: zapinkach typu A.68 i doń zbliżonych znanych z kultury lipickiej (M. Śmiszko 1934, tabl. 13 – materiały znane mi z autopsji; T. Piętka-Dąbrowska 1961, tabl. 47:3) oraz innych fibulach prowincjonalnorzymskich (O. Almgren 1923, ryc. 70, 73; A. K. Ambroz 1966, ryc. 7:13; R. Košćević 1980, s. 20, tabl. 14–16).

Wspominałam już, że niektóre cechy zapinek prowincjonalnorzymskich, jak dwuczęściowa konstrukcja, były sporadycznie stosowane także i w północnych fibulach trąbkowatych późnych odmian (typy A.79, 80) o wyraźnej „barbarzyńskiej” formie i zdobnictwie. O. Almgren podaje jednak zaledwie kilka przykładów takich zapinek i choć niewątpliwie wśród niedostatecznie opracowanych fibul trąbkowatych z naszych ziem kryją się dalsze okazy tego typu (por. zwłaszcza uwagi K. Godłowskiego o fibulach z Górnego Śląska: 1977, s. 10–11), konstrukcja ta, jak sądzę, nie miała szerokiego zastosowania.

Spotyka się ją natomiast wśród niewielkiej, wydzielonej obecnie podgrupy późnych okazów „fibul pochodnych do silnie profilowanych”.

Pozostaje jeszcze jedna kwestia szczególnie trudna z punktu widzenia podziałów typologicznych miejscowych zapinek. Wczesne warianty fibul włączonych do „pochodnych od silnie profilowanych” są tak silnie związane z zapinkami trąbkowatymi, że każda granica opierająca się na którejś z wybranych cech ma charakter dyskusyjny. Trudności pogłębia brak pełnego opracowania fibul trąbkowatych kultury przeworskiej, które umożliwiłoby zapewne wydzielenie węższych i lepiej typologicznie czytelnych grup. Większość fibul trąbkowatych z naszych ziem nie znajduje bowiem dokładnych odpowiedników wśród form O. Almgrena, na co zwracała uwagę T. Liana (1970, s. 442). Jednak proponowany przez tę autorkę podział ww. zapinek jest bardzo ramowy i może stanowić dopiero wstęp do dalszych, dokładniejszych studiów typologicznych. Dotyczy to zwłaszcza odmiany 2., w której znalazły się także pojedyncze okazy (T. Liana 1970, zest. IV, poz. 34) zapinek określanymi dość powszechnie jako „wczesne formy pochodnych od silnie profilowanych”. Chodzi tu o egzemplarze z jeszcze trąbkowatą, ale rozszerzoną już tylko w niewielkim stopniu główką i stożkowatym guzkiem, tylko niekiedy zdobionym u nasady. Stożkowatych guzków na końcach nóżek brak prawie całkowicie wśród fibul IV grupy O. Almgrena, zwłaszcza wśród form zbliżonych do odmian trąbkowatych z terenu Polski. Spotyka się je natomiast wśród 3. odmiany fibul trąbkowatych T. Liany, które różnią się znacznie od obecnie omawianych krótkim, silnie wygiętym kabłąkiem, bogatym zdobieniem i najczęściej surowcem – większość wykonana była z żelaza. Tak więc „wczesne formy fibul pochodnych od silnie profilowanych” tworzą niewątpliwie oddzielną grupę nie znajdującą odpowiedników w podziałach O. Almgrena i T. Liany, choć od grupy 2. wydzielonej przez tę autorkę różnią się głównie kształtem guzka na końcu nóżki.

Już te wstępne uwagi poczynione jeszcze przed omówieniem typologicznym materiałów wskazują, że późne zapinki IV grupy z terenu Polski należy, mimo mojej wewnętrznej niechęci do wprowadzania zmian w stosowanym już nazewnictwie, na nowo podzielić i dokładniej określić. Różnice pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami są bowiem tak duże, że stwarzanie pozorów jedności poprzez utrzymywanie dotychczasowych podziałów musi prowadzić do nieporozumień nie tylko typologicznych, ale także chronologicznych i genetycznych. Skłania to do przyjęcia następujących ogólnych rozwiązań, które będą uzasadniała w dalszej analizie:

– wydzielenia z grupy fibul „pochodnych od silnie profilowanych” zapinek prowincjonalnorzymskich,

znajdujących najbliższe odpowiedniki w typie A.84, i powrotu do dawnego ich nazewnictwa,
 – zaliczenia „wczesnych fibul pochodnych od silnie profilowanych” do kolejnej, 5. odmiany fibul trąbkowatych (por. odmiany 1–4. fibul trąbkowatych wg T. Liány),
 – uznania pozostałych „późnych fibul pochodnych od silnie profilowanych” za wschodnią odmianę 2. serii IV grupy O. Almgrena i nazwania ich, ze względu na zasięg, odmianą mazowiecką.

I. TYPOLOGIA

1. Fibule typu A.84 i formy pokrewne

Wszystkie znalezione w Polsce zapinki są wykonane z brązu i mają dwuczęściową konstrukcję. Górna częściwa przytrzymana jest przez specjalny karb nacięty w płytce lub umieszczona w otworze znajdującym się w tejże płytce. Kabłąki są zawsze łagodnie i płynnie wygięte, przez co zapinki sprawiają wrażenie bardzo harmonijnie ukształtowanych. Są rozszerzone w górnej części i całkowicie płaskie od spodu. Podpórki są wysokie i prostokątne, pionowe lub ustawione lekko ukośnie. W górnej części kabłąka zawsze, w dolnej najczęściej, znajduje się wyraźne żeberko, w związku z czym przekrój zapinki jest trójkątny. U niektórych fibul znajdują się obok żeberka ostre załomy – ślady spiłowań(?) związane z obróbką powierzchni po wyjęciu z formy, tworzące w górnej części kabłąka ostro ścięte płaszczyzny, najczęściej trójkątne. Pośrodku kabłąka znajduje się niewielki prosty grzebyk, zwykle trójkątny w przekroju i lekko od góry przyplaszczony. Zdarza się, że ma on wyodrębnioną na bokach kabłąka trójkątną „podstawę”, co wizualnie nadaje mu kształt podwójnego stożka (Inowrocław-Szymborze, Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 239). Zapinki nie przekraczają 5,2 cm długości (Kietrz, grób 484), najmniejszy okaz ma 4 cm długości (Zawada). Zapinki zaliczone do typu A.84 mają niewielkie, bardzo charakterystyczne okrągłe lub stożkowate guzki na końcu nóżki. Spotyka się też guzki profilowane, tak jak w typie A.83, składające się ze stożkowatej lub walcowatej podstawy i niewielkiej kulki. Ponieważ jednak i u tych fibul grzebyki są zawsze proste, wydzieliłam je jako odmianę 1 (typ A.84/1).

Z Polski znamy pochodzące z 17 stanowisk 24 zapinki, które zaliczyć trzeba do typu A.84:

1. Elbląg-Pole Nowomiejskie.
2. Gąsior, grób 284.
3. Grzybnica, grób 17.
4. Inowrocław, stan. 55, groby 17 i 22 (2 egz.).
5. Inowrocław-Szymborze, stan. 1, grób 4 (Ryc. 1e).
6. Jakuszowice (2(?) egz.) (Ryc. 1g).
7. Karsy.

8. Kietrz, stan. 1, groby 484 i 778 (Ryc. 1a, b).
9. Laski Lubuskie.
10. Lubieszewo.
11. Lubowidz.
12. Opoka, grób 29 (Ryc. 1f).
13. Orońsko.
14. Osiek (2 egz.).
15. Pruszcz Gdański, stan. 7, grób 251A (Ryc. 1c).
16. Pruszcz Gdański, stan. 10, groby 239 (Ryc. 1d) i 330 (2 egz.).
17. Zawada.

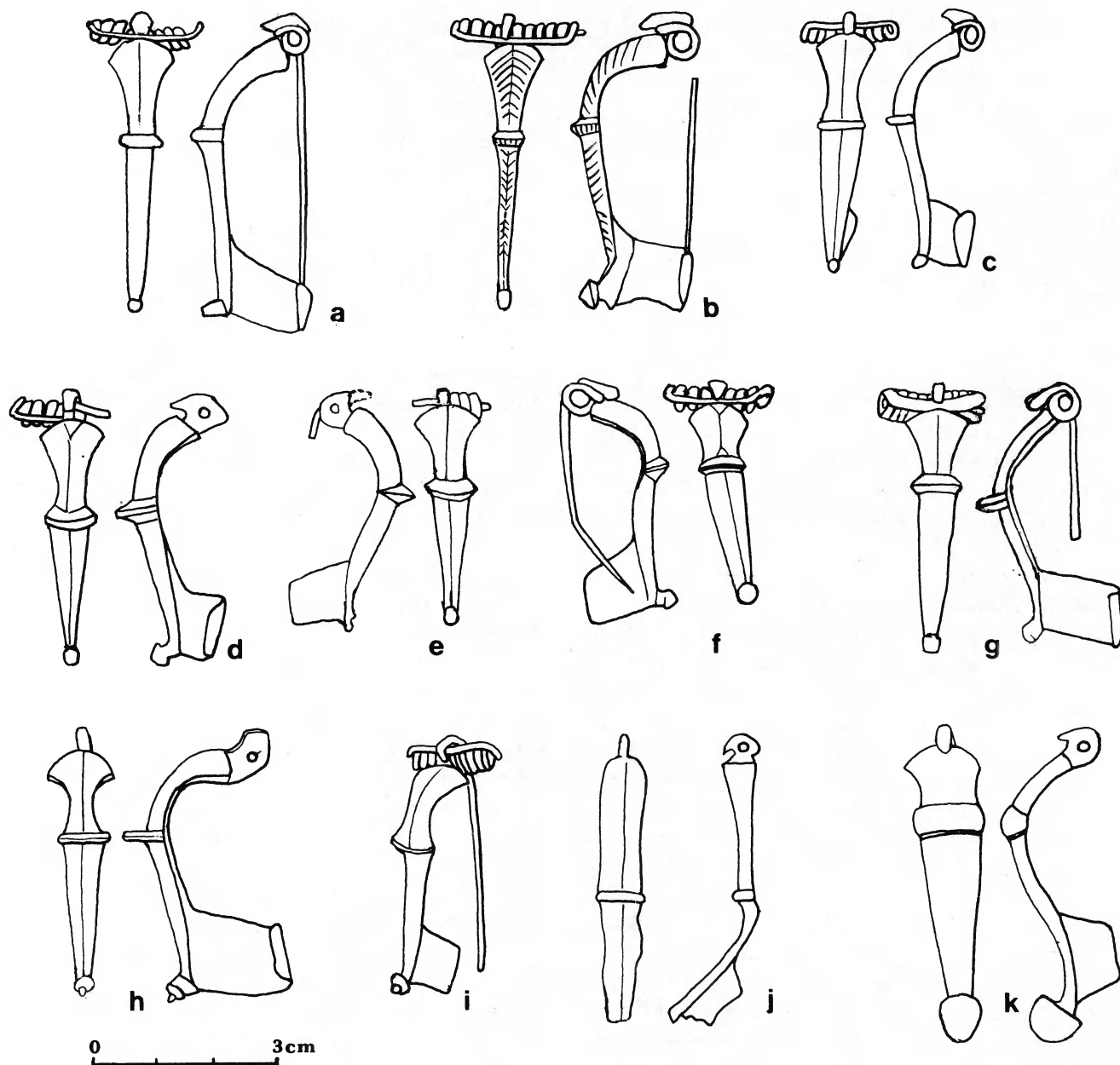
Zapinka z grobu 778 z Kietrza ma kabłąk i nóżkę zdobione ukośnymi, jodełkowato ułożonymi nacięciami, a grzebyk karbowany (Ryc. 1b). Ten sposób zdobienia, typowy na terenach „barbarzyńskich”, znajduje liczne analogie wśród fibul trąbkowatych, z tym że znaczna ich część była inkrustowana srebrem (K. Godłowski 1977, s. 11, przypis 23), czego nie zaobserwowano w omawianym egzemplarzu. Zdobienie fibul A.84 należy do rzadkości i zwykle jest ono zupełnie innego rodzaju. Dwie zapinki typu A.84/1 ze zbiorów muzeum w Cluj oraz zapinka ze stanowiska kultury przeworskiej w miejscowości Pasiki Zubreckie (Pasiki Zubrec'ki) koło Lwowa zdobione są na brzegach kabłąka i nóżki falistą linią rytą (I. H. Crişan 1979, tabl. II, 7, 8; D. N. Kozak 1985, tabl. 5:23). Podobnie rytą linią, ale umieszczoną pośrodku nóżki, zdobiona jest zapinka z Lorch (Lauriacum), mająca jeszcze na wysokiej podpórce ornament „wilczych zębów” (Ryc. 2g). Oba rodzaje zdobienia są wśród fibul A.84 rzadkie; znacznie częściej spotyka się je, a zwłaszcza faliste linie ryte, wśród fibul typu A.83 i innych odmian (W. Jobst 1975, s. 40–41, ryc. 53).

Mniej liczne zapinki typu A.84/1 znamy z następujących miejscowości:

1. Jakuszowice (Ryc. 1h).
2. Krusza Zamkowa, stan. 3, obiekt 56.
3. Książnice Wielkie (Ryc. 1i).

Ponad połowa fibul A.84 i A.84/1 (15 egzemplarzy) pochodzi ze stanowisk lub z terenu kultury przeworskiej, gdzie znaleziono je w 10 miejscowościach; dalszych 9 fibul znamy z 7 stanowisk kultury wielbarskiej, jeden okaz może być wiązany z kulturą luboszycką (Laski Lubuskie), ponieważ pochodzi z miejscowości (a może i z cmentarzyska), skąd znane są zabytki tej kultury (G. Domański 1979, s. 239:383). Wreszcie ostatnia zapinka to okaz z cmentarzyska kultury bogaczewskiej (Gąsior).

Niektóre zapinki należące do kultury przeworskiej znaleziono na osadach (Jakuszowice, Krusza Zamkowa), większość pochodzi jednak z cmentarzysk: z grobów (Inowrocław, Inowrocław-Szymborze, Kietrz, Opoka) lub ze zniszczonych obiektów (Orońsko, Zawada). W nieznanymi okolicznościach odkryto zapinki w Karsach i w Książnicach Wiel-

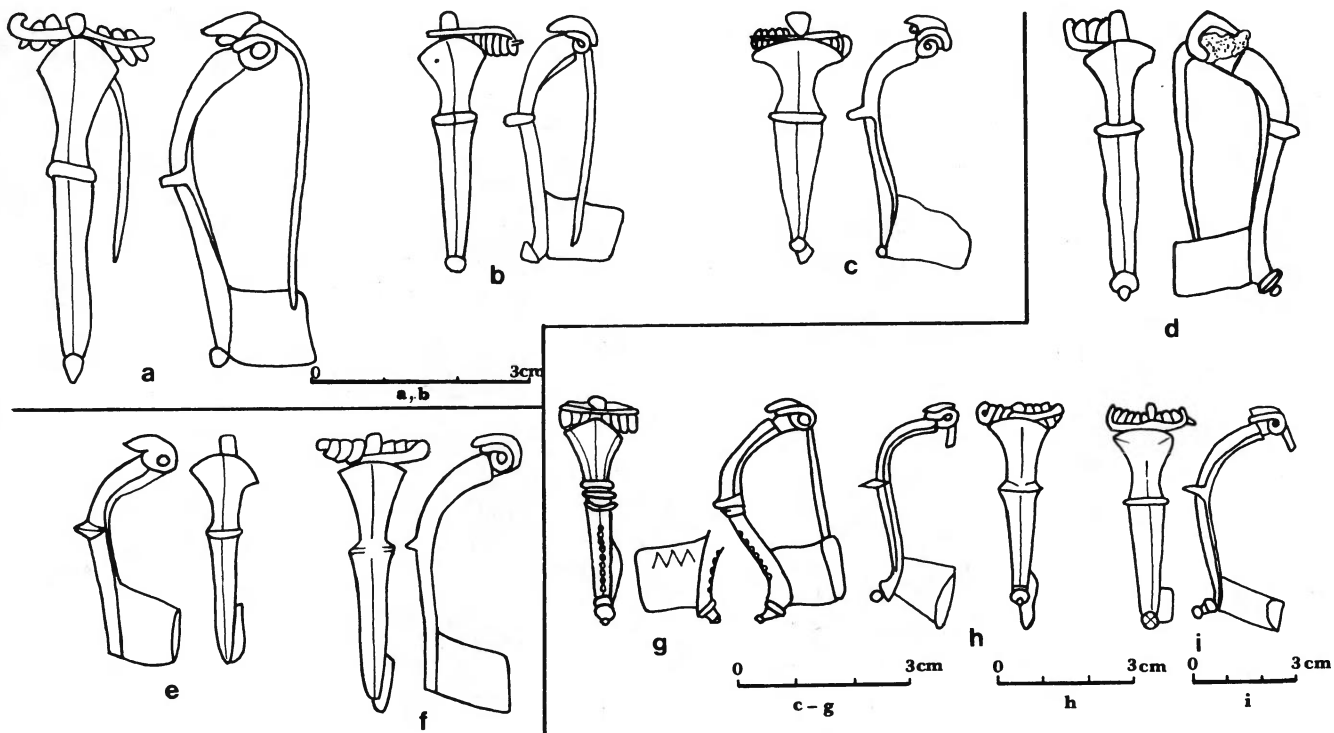

Ryc. 1. Zapinki typu A.84 i formy pokrewne z terenu Polski. Kietrz, woj. Opole, stan. 1, groby 484 i 778 (a, b), Pruszcz Gdański, stan. 7, grób 251A (c), Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 239 (d), Inowrocław-Szymborze, woj. Bydgoszcz, stan. 1, grób 4 (e), Opoka, woj. Lublin, grób 29 (f), Jakuszowice, woj. Kielce (g, h), Książnice Wielkie, woj. Kraków (i), Wola Załęzna, woj. Piotrków Tryb. (j), okolice Buska, woj. Kielce (k). Wg J. Bednarczyka i T. Łaskiewiczza (e), M. Gedla (a, b), K. Godłowskiego (g, h), M. Pietrzaka (c, d), T. Reymana i J. Żurowskiego (i) oraz autorki

kich. Zapinki ze stanowisk kultury wielbarskiej pochodzą z cmentarzysk: 5 z grobów (Grzybница, Pruszcz Gdański, stan. 7 i 10), inne ze zniszczonych obiektów (Lubieszewo, Lubowidz, Osiek). Nieznane są okoliczności znalezienia zapinki z Elbląga.

Do zapinek prowincjonalnorzymskich zalicza jeszcze O. Almgren (1923, s. 159) zapinkę z Wielbarka, ale wspomina jednocześnie, że ma ona grzebień na główce i bardzo wysoką podpórkę, co różni ją niewątpliwie od omawianego obecnie typu. Natomiast wzorowane na zakarpackich prototypach lub wręcz tam wykonane mogą być dalsze egzemplarze.

Należy do nich brązowa dwuczęściowa zapinka z nieznanego miejsca w b. powiecie Busko (Ryc. 1k). Zachowany częściowo okaz ma szeroki kabłąk przypominający miejscowe, jednoczęściowe fibule mazowieckiej odmiany, niespotykane szeroki, płaski i gładki grzebień oraz duży półkulisty guzek na końcu nóżki. Analogii doszukiwać się można zarówno w fibuli zaliczonej do typu A.84 ze Słowacji(?) (Ryc. 2c), jak i w jednoczęściowej zapince z osady kultury bogaczewskiej w Osinkach. Pierwsza ma zdecydowanie mniejszy guzek na końcu nóżki, druga – przede wszystkim odmienną jednoczęściową

Ryc. 2. Zapinki A.84 (a-c), A.84/1 (d, g-i) i formy pokrewne (e, f) spoza Polski. Beľuša, okr. Považská Bystrica (a), Bešenovo, okr. Nové Zámky (b), Słowacja(?) (c), Kistöke, kom. Hódmezővásárhely, grób 142 (d), Tirgşor, jud. Ploieşti (e), Komarno (f), Lorch, Górna Austria (g), Constanţa (h), Olbia (i). Wg A. K. Ambroza (i), G. Diaconu (e), W. Jobsta (g), T. Kolníka (b), M. Lamiovej-Schmiedlovej (c, f), M. Parduczka (d), K. Piety (a) i D. Popescu (h)

konstrukcję. Niespotykanie wąskim, płaskim kabłąkiem charakteryzuje się zachowana częściowo, odkształcona, brązowa, dwudzielna fibula z Woli Załęznej (Ryc. 1j), którą można zapewne łączyć z wyżej omawianymi typami. Bardzo specyficzną formę ma zniszczona zapinka brązowa z Dankowa o prawie kolankowato wygiętym kabłąku i bardzo wysokiej podpórce, naśladująca formy południowe. Ryty ornament na kabłąku fibuli, o niewątpliwie miejscowym charakterze, przemawia za rodzimym jej pochodzeniem. Wszystkie te okazy wskazują na powiązania z typami prowincjonalnorzymskich fibul; najbliższa im jest fibula z okolic Buska, pozostałe to najpewniej miejscowe wyroby.

Natomiast nie należą do typu A.84 wspomniane (choć z zastrzeżeniami!) przez O. Almgrena zapinki pochodzące znad Bugu (być może z Rażen, d. Rażn, woj. siedleckie) oraz ze Skierniewic. Fibula znad Bugu ma zgodnie z opisem jednoczęściową konstrukcję, a okaz ze Skierniewic, wg rysunku z pracy J. R. Aspelina, ma zdobiony bruzdami grzebyk i stożkowaty guzek. Są to więc najpewniej miejscowe wytwory należące do 5. odmiany fibul trąbkowatych lub typu 1A fibul odmiany mazowieckiej. Nie można niestety powiedzieć o nich nic więcej.

2. Fibule trąbkowate ze stożkowatym guzkiem

Odmianę tę tworzą okazy, które dotychczas określane były jako „wczesne formy fibul pochodnych od

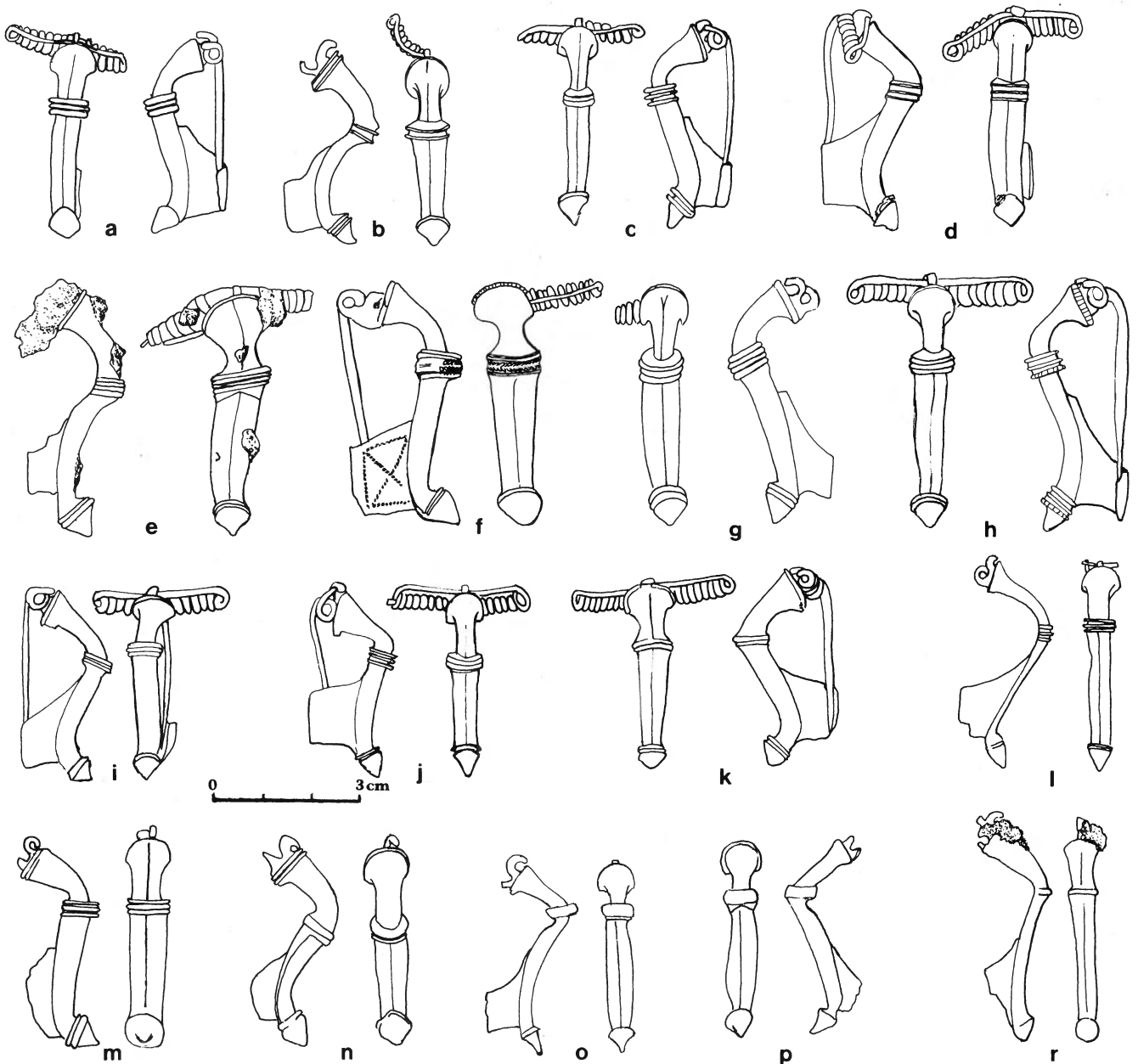
silnie profilowanych” lub też włączane do 2. odmiany fibul trąbkowatych wg podziału T. Liany. Fibule te należą niewątpliwie do specyficznych form przeworskich, które nie znajdują dokładnych odpowiedników wśród typów O. Almgrena, głównie z racji stożkowatego guzka. Formą swą odbiegają także od większości okazów grupy 2., bardzo zresztą zróżnicowanej typologicznie. Dlatego też wydaje się celowe rozbudowanie dotychczasowej typologii fibul trąbkowatych kultury przeworskiej poprzez wydzielenie kolejnej ich odmiany. Aby uniknąć nieporozumień w nazewnictwie, a jednocześnie nawiązać do wcześniejszej klasyfikacji T. Liany, postanowiłam nazwać całą tę grupę zapinek 5. odmianą fibul trąbkowatych.

Fibule odmiany 5. charakteryzują się mniej lub bardziej rozszerzoną główką, zawsze zaokrągloną od spodu, oraz wyraźnym, najczęściej zdobionym kilkoma bruzdami grzebykiem. U nasady główki i nasady guzka na nóżce spotyka się bardzo często żłobki, a liczne okazy są inkrustowane srebrem. Zachowane są też ogólne proporcje fibul trąbkowatych: masywna dolna część kabłąka i silne zwężenie części górnej bezpośrednio nad wyraźnie wysklepionym, dookólnym grzebykiem. Dla stożkowatego guzka szukać można pewnych podobieństw wśród egzemplarzy 3. odmiany T. Liany (1970, tabl. I, 14), a zwłaszcza wśród niektórych wariantów z Górnego Śląska (K. Godłowski 1973, tabl. 28:2, 6; 1977,

s. 10–12, tabl. 57:1; J. Szydłowski 1964, ryc. 74:21, 147:12). Jednak wśród tych bardzo krępych, żelaznych zapinek częste są okazy o całym kabłąku zdobionym srebrną inkrustacją, czego nie odnotowujemy wśród obecnie omawianych egzemplarzy. Również stożkowe guzki są na ogół znacznie szersze, często prawie półkuliste, i mają czubek lekko zaokrąglony. Stożkowe guzki odmiany 5. są natomiast smuklejsze i mają tendencję do pewnej wklęsłości ścianek lub przynajmniej jednej ich strony. Charakterystyczne są też podpórki ww. zapinek. Zaczynają

się w pobliżu grzebyka, są szerokie u nasady, łagodnie wygięte, niekiedy z wyraźnym uskokiem; tylko nieliczne są prostokątne (Ryc. 3f, j, k). Wszystkie mają konstrukcję jednoczęściową i wykonane są z brązu. Nie są to okazy duże; największe mają około 5 cm, przeważają egzemplarze o długości 4 cm.

Ponieważ zapinki trąbkowate odmiany 5. pochodzą głównie ze wschodnich obszarów kultury przeworskiej, prezentowana mapa dotyczy tylko tych terenów. Przeprowadzenie dokładnej kwerendy wśród materiałów Polski środkowej i zachodniej

Ryc. 3. Fibule trąbkowate odmiany 5. (a–k, m, n) i 5/1 (l, o–r). Kamieńczyk, woj. Ostrołęka, groby 78, 145, 338 (a, k, p), Niecieplin, woj. Siedlce, grób 15 (b), Łajski, woj. Warszawa, groby 76, 42 (c, h), Kopki, woj. Tarnobrzeg, grób 21 (d), Dobrzankowo, woj. Ostrołęka, grób 7 (e), Todzia, woj. Ostrołęka, grób 3 (f), Modła, woj. Ciechanów, stan. 1, grób 19/79 (g), Garwolin, woj. Siedlce, grób 45 (i), Grodzisk Mazowiecki, woj. Warszawa, grób 23 (j), Sędzin-Kolonia, woj. Włocławek (l), Gledzianówek, woj. Płock, grób 2/1934 (m), Komorów, woj. Skierniewice (n), Nadkole, woj. Siedlce, stan. 2, grób 53 (o), Żdźarów, woj. Skierniewice, grób 155 (r). Wg J. Andrzejowskiego (f, o), A. Grzymkowskiego (g), A. Kruk (c, h), Z. Nowakowskiego (r) i autorki

może nieco wzbogacić tę listę, nie zmieni jednak faktu, że jest to forma typowa dla wschodnich obszarów kultury przeworskiej. Zapinki odmiany 5. znane są z następujących miejscowości:

1. Dobrzankowo, grób 7 (Ryc. 3e).
2. Garwolin, groby 21b i 45 (Ryc. 3i).
3. Gledzianówek, grób 2/1934 (Ryc. 3m).
4. Grodzisk Mazowiecki, grób 23 (Ryc. 3j).
5. Kamieńczyk, groby 78 (2 egz.), 145 (2 egz.) (Ryc. 3a, k) i 289.
6. Kleszewo, groby 201 i 253.
7. Kołoząb, grób 408.
8. Komorów (2 egz.) (Ryc. 3n).
9. Kopki, grób 21 (Ryc. 3d).
10. Łajski, groby 20, 42, 76 (Ryc. 3h, c) i 161.
11. Modła, stan. 1, grób 19/79 (2 egz.) (Ryc. 3g).
12. Muntowo, grób 65.
13. Nadkole, stan. 2, grób 139.
14. Niecieplin, grób 15 (Ryc. 3b).
15. Niedanowo, groby 348 i 421.
16. Oblin, stan. 5, grób 219.
17. Opoka.
18. Osiek, grób 11 (2 egz.).
19. Pajewo-Szwelice, grób 11b/69.
20. Pałuki, grób 11.
21. Piastowo, grób 15.
22. Pruszcz Gdański, stan. 10, grób 368.
23. Todzia, grób 3 (Ryc. 3f).
24. Wólka Zamkowa, grób 3.
25. Żdźarów, grób 148.

Fibule trąbkowate odmiany 5. to okazy smukłe, różniące się nieco kształtem i szerokością górnej części kabłąka, a zwłaszcza trąbkowatej główki. Wrażenie masywności dolnej części podkreśla zwężenie części górnej kabłąka tuż przy grzebyku i ostre jego wyodrębnienie. Łagodnie wygięta nóżka kabłąka może się na dole lekko zwężać (Ryc. 3b) lub być na całej długości prawie równa (Ryc. 3j). Często nóżka ma boki nierówne, lekko faliste (Ryc. 3a) albo wygięte na jedną stronę (Ryc. 3d, e). Wszystkie te drobne niuanse mające wpływ na ogólny kształt zapinki występują w tak różnych i niepowtarzalnych układach, że nie mogłam posłużyć się nimi, aby wydzielić jakiegokolwiek podtypy czy warianty. Sądzę, że przy dalszych pracach uda się być może wykorzystać znaczenie tych drobnych cech dla szczegółowych studiów pozwalających na połączenie konkretnych egzemplarzy z określonymi warsztatami.

Na licznych fibulach są ślady zdobienia srebrnym drucikiem, widoczne na grzebykach oraz u nasady główki i nasady guzka. Dotyczy to aż 9 spośród 24 dobrze zachowanych egzemplarzy. U 4 zdobione są wszystkie 3 części (Łajski, gr. 42, Modła, gr. 19/79, Pruszcz Gdański, gr. 368, Todzia, gr. 3), u 3 tylko grzebyk i główka (Kamieńczyk, gr. 145, Żdźarów,

gr. 148), wreszcie w 2 przypadkach sam guzek (Grodzisk, gr. 23) lub główka (Garwolin, gr. 45). Oczywiście nie wiemy, w jakim stopniu odpowiada to pierwotnemu stanowi, ponieważ srebrny drucik mógł ulec szybkiemu zniszczeniu, a zwłaszcza wytopieniu (wszystkie zapinki pochodzą ze znalezisk sepulkralnych). Wiadomo tylko, że nie mogły być zdobione zapinki lub ich części nie mające dookołnych żeberek, między które mógł być włożony drucik. Są to główki zapinek z Grodziska Mazowieckiego (Ryc. 3j) i z Nadkole, gr. 139, a także guzki zapinek ze Żdźarowa, gr. 148 i z Kleszewa, gr. 201. Spotyka się żeberka wąskie (wówczas jest ich zazwyczaj kilka), w które można było włożyć tylko cienki drucik, i szerokie (Ryc. 3b, f), w które można było wkładać druciki grubsze lub ozdobić skręcane.

Trudno powiedzieć ile fibul nie mających obecnie żadnych śladów inkrustacji było pierwotnie zdobionych i czy przy zdobieniu wykorzystywano wszystkie możliwości jakich dostarczały żłobki, czy też tylko niektóre z nich wykładano srebrem. Brak żłobków na główkach i guzkach niektórych zapinek ze zdobionymi grzebykami wskazuje, że inkrustowanie wszystkich możliwych części fibul nie było uważane za konieczne. Wszystkie wykładane srebrnym drucikiem zapinki mają skute, ale wystające od spodu grzebyki. Główki i guzki, także skuwane, są od spodu prawie płaskie. Wynika to zapewne z wysokości skuwanej części i potrzeby silniejszego lub słabszego skucia rowków w celu mocnego osadzenia drucika. Wykładane drucikiem mogły więc być tylko te zapinki, które mają obecnie ślady skuwanych od spodu żłobków. Wszystkie egzemplarze odmiany 5. noszą te ślady na wewnętrznej części grzebyka. Tylko kabłąk fibuli z Dobrzankowa (Ryc. 3e) jest od spodu zupełnie płaski i ukształtowany identycznie jak u fibul odmiany mazowieckiej, które nigdy w ten sposób nie były zdobione. Również ze względu na kształt główki sądzić można, że jest to forma pośrednia między tymi odmianami fibul. Wszystkie okazy wykonane są z brązu, mają długość 5,2–3,8 cm.

Za formę odmiany 5. (5/1) uznałam 6 zapinek o podobnych kształtach i proporcjach, które wyróżniają się prostym, nie zdobionym, wałeczkowatym grzebieniem. Wszystkie pochodzą z Mazowsza:

1. Kamieńczyk, groby 199, 205 i 338 (Ryc. 3p).
2. Nadkole, stan. 2, groby 53 (Ryc. 3o) i 92.
3. Żdźarów, grób 155 (Ryc. 3r).

Są to również formy smukłe z górną częścią kabłąka na ogół najwęższą przy grzebyku (Ryc. 3o, p), z wyjątkiem zapinki ze Żdźarowa (Ryc. 3r), oraz z lekko rozszerzoną główką. Guzki na końcach nóżek są stożkowate, lekko podcięte przy wierzchołku, grzebyki natomiast są proste, wałeczkowate i nie zdobione. Podpórki na szpile, niestety zachowane jedynie fragmentarycznie, są dość wysokie, wyraź-

nie rozszerzające się u nasady, tak jak w przypadku fibul trąbkowatych odmiany 5. Wszystkie te zapinki to okazy jednoczęściowe, niewielkich rozmiarów (3,9–4,6 cm).

Jest rzeczą interesującą, że dwie zapinki znalezione na pobliskich cmentarzyskach: w Kamieńczyku (gr. 338) i w Nadkolu, stan. 2 (gr. 53) są prawie identyczne, a drobne szczegóły ich wykonania (np. wyraźna wklęsłość na spodzie kabłąka przy grzebyku, jego kształt oraz kształt guzka) wskazują, że najpewniej były wytworem jednego warsztatu.

Zbliżone do omawianych odmian są zapinki z Osinek i z Sędzina-Kolonii. Fibula z Osinek ma wyraźnie szersze kabłąk i główkę oraz duży, zaokrąglony guzek na końcu nóżki, co wpływa na ogólną zmianę proporcji. Natomiast proporcjami zbliżonymi do odmiany 5/1 charakteryzuje się zapinka z Sędzina-Kolonii (Ryc. 3l), mająca jednak żłobkowany grzebyk, analogiczny do grzebyków fibul odmiany 5.

Jeżeli chodzi o wnioski natury genetycznej, to stwierdzić trzeba, że fibule trąbkowate odmiany 5. są najbliższe odmianie 2. wg T. Liany, a stożkowatym guzkiem przypominają nieco odmianę 3. Mieszczą się więc całkowicie w stylu zapinek 2. serii IV grupy. Natomiast zapinki odmiany 5/1 różniące się wałeczkowatym grzebykiem, nie spotykanym wśród północnych fibul trąbkowatych, wskazują na związki z formami prowincjonalnorzymskimi, zapewne typu A.84 znanego z obszaru Polski, choć nie z Mazowsza, skąd pochodzą omawiane obecnie okazy.

3. Mazowiecka odmiana późnych fibul 2. serii IV grupy

Do grupy tej włączone zostały późne odmiany fibul „pochodnych od silnie profilowanych” charakteryzujące się jedno- lub dwuczęściową konstrukcją i całkowicie płaskim od spodu kabłąkiem. Bardzo charakterystyczny dla tej grupy fibul jest daszkowaty przekrój kabłąka uzyskany przez całkowicie płaską stronę wewnętrzną i wyraźne żeberko umieszczone po stronie zewnętrznej. Główka może być bardziej lub mniej trapezowato uformowana, tylko sporadycznie spotyka się główki przypominające fibule trąbkowate, zwłaszcza w niektórych zapinkach dwuczęściowych typu 2. (Ryc. 5c, f-h). Od strony sprężyny główka może być zakończona zupełnie prosto lub skośnie ścięta na obie strony. Specyficzne są też proporcje górnej części kabłąka. Niezależnie od szerokości jest on najwęższy pośrodku, po czym wyraźnie się rozszerza i przechodzi w grzebyk, zwykle niewiele szerszy. Różni się to całkowicie od ukształtowania górnej części kabłąków fibul trąbkowatych, u których część najwęższa znajduje się zawsze tuż przy silnie wyodrębnionym grzebyku. Tę ostatnią cechą spotyka się tylko u niektórych dwuczęściowych

okazów, np. z Łajsk, gr. 119 i z Kopci (Ryc. 5c, f).

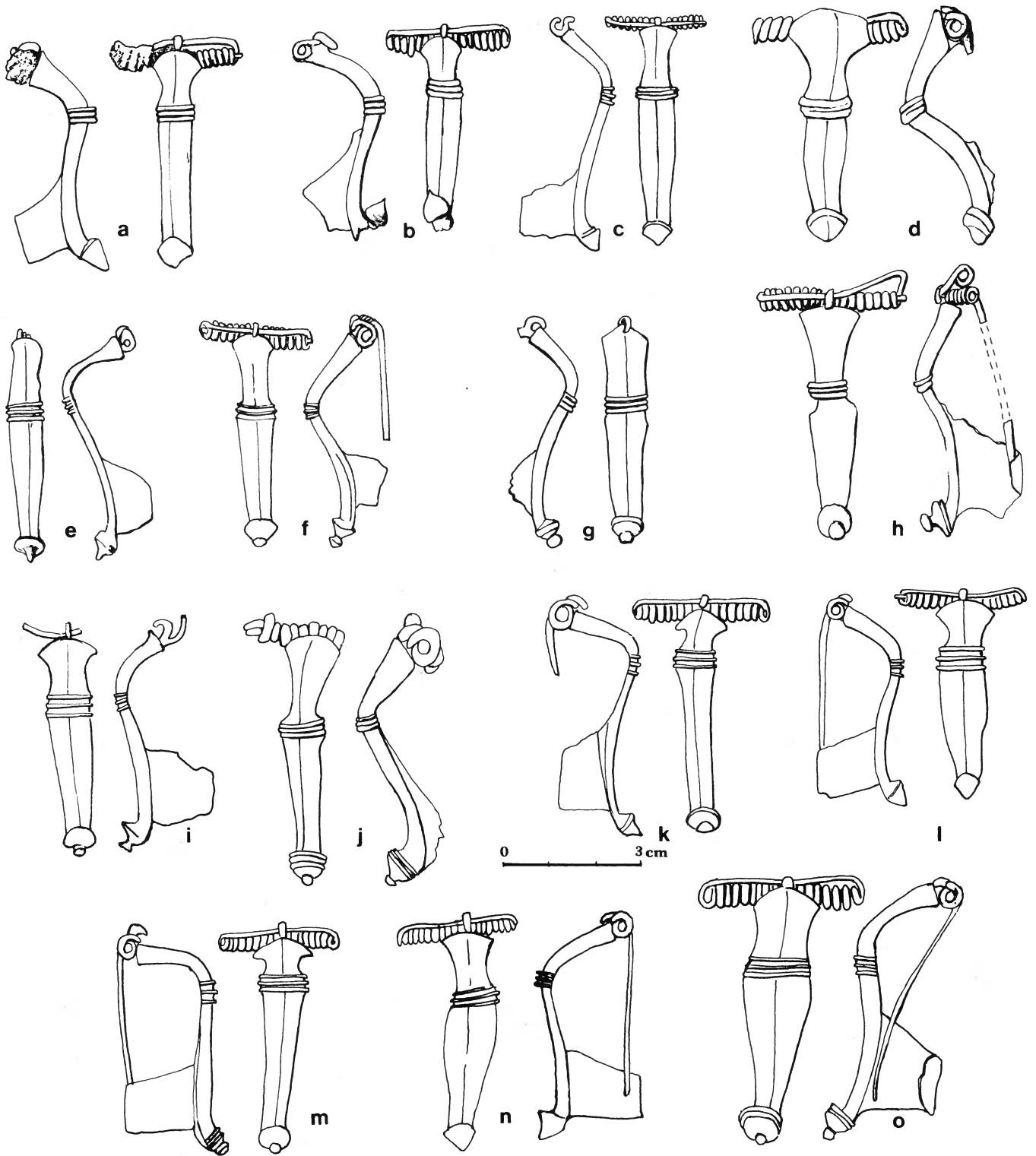
Ze względu na wygięcie całego kabłąka można wydzielić fibule esowate i kolankowate, a szerokość kabłąka (zwłaszcza jego dolnej części) pozwala mówić o egzemplarzach smukłych i krępych. Ta ostatnia cecha czytelna jest tylko w przypadkach krańcowych (Ryc. 4f, l), między którymi istnieje wiele szerokości pośrednich, przez co dokładne podziały nie są możliwe i wydają się niecelowe.

Grzebyki, umieszczone w środkowej części kabłąka, są niskie i płaskie od spodu. Są one zdobione niezbyt wysokimi żeberkami, najczęściej trzema, sporadycznie dwoma lub pięcioma. Zdarza się, jak np. w przypadku fibuli ze Starachowic, gr. 7, że żeberka nie dochodzą do płaskiej podstawy kabłąka, lecz tylko do połowy boków (Ryc. 4e). Nic nie wskazuje, aby rowki były wykładane srebrnym drucikiem. Przeciwnie, wydaje się, że ich niewielka głębokość, a przede wszystkim brak śladów skuwania od spodu i po bokach, które przytrzymałyby drucik, wykluczają taką możliwość.

Zróznicowane są guzki na końcach nóg. Najogólniej podzielić je można na stożkowate i profilowane. Guzki stożkowate mają niekiedy wydzieloną część dolną, przez co guzek nabiera lekko dwustożkowatego kształtu, jak w fibuli z Nadkolu, stan. 2, gr. 111 (Ryc. 4l) i w innych egzemplarzach. Niektóre guzki są przy wierzchołku lekko podcięte, co daje złudzenie profilowania (Ryc. 4c, k), zwłaszcza jeśli patrzymy na zapinkę z góry. Guzki profilowane mają dwustożkowatą podstawę, najczęściej zdobioną na dole dwoma lub trzema żłobkami, na której znajduje się niewielka, lekko przyplaszczona kulka. Tylko w wyjątkowych przypadkach guzek jest w dolnej części gładki (np. Lublin-Zembożyce). Podobnie jak grzebyki guzki są najczęściej całkowicie płaskie od spodu. Nieliczne okazy typu 2. mają guzki dookolne, szczególnie starannie i umiejętnie modelowane. U zapinek dwuczęściowych z Kopci (Ryc. 5f) i z Brzeziec (Ryc. 5h) między częścią dolną a guzkiem stanowiącym zakończenie znajduje się kielichowato ukształtowana część, odpowiednik góry dwustożkowatej podstawy charakterystycznej dla prostszych form.

Podziału na dwa zasadnicze typy dokonałam na podstawie konsultacji, wyróżniając okazy jednoczęściowe z górną cięciwą przytrzymałą haczykiem (typ 1.) i okazy dwuczęściowe wykonane tak, jak zapinki typu A.84 (typ 2.). Kształt kabłąka: esowaty (A) i kolankowaty (B) stał się podstawą wyróżnienia dwóch podtypów; stożkowaty (a) i profilowany (b) guzek na końcu nóżki jest podstawą podziału na warianty.

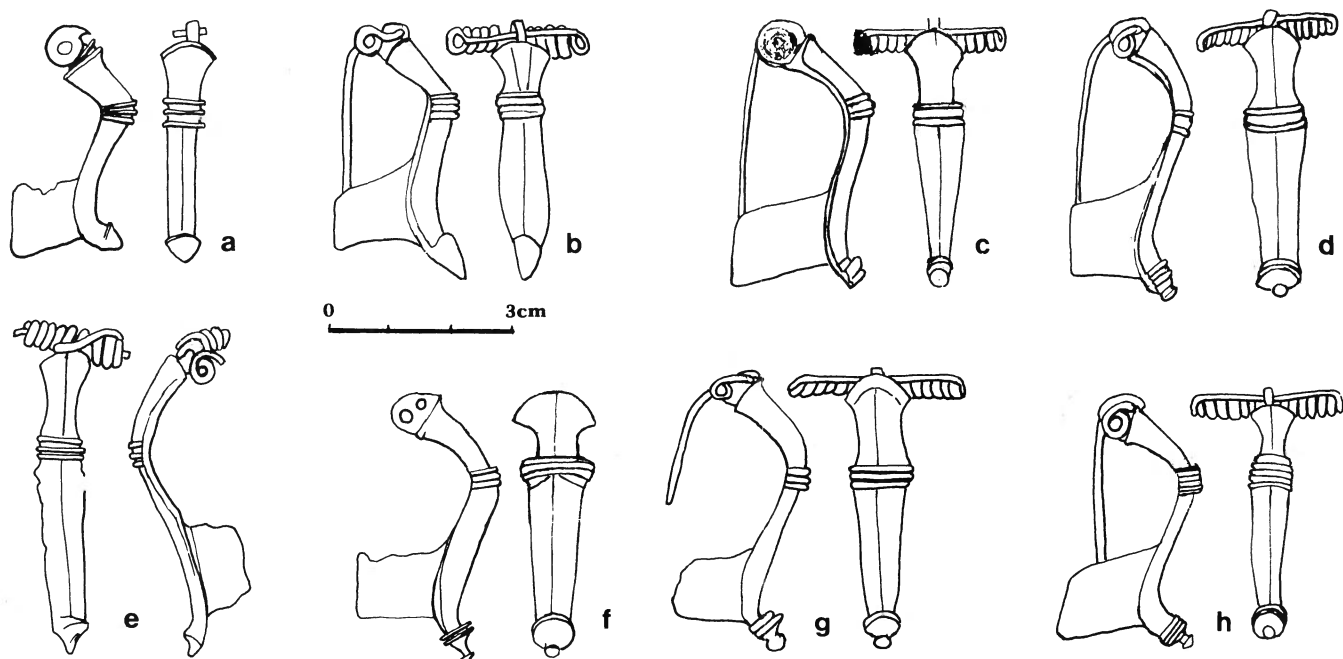
Fibule jednoczęściowe typu 1. wykonane są wyłącznie z brązu. Od główki tych zapinek odchodzą

Ryc. 4. Fibule jednoczęściowe odmiany mazowieckiej typu 1A (a–j, o) i typu 1B (k–n). Wilczyca, woj. Sieradz, stan. 1, grób B (a), Czastków, woj. Warszawa, grób 33 (b), Rostki, woj. Ostrołęka, grób 2 (c), Wólka Łasiecka, woj. Skierniewice, groby 2/51, 15/48, 24/51 (d, h, j), Starachowice, woj. Kielce, grób VII (e), Oblin, woj. Siedlce, stan. 5, grób 103 (f), Masów, woj. Lublin, grób 27 (g), Brzeźce, woj. Radom, stan. 2, groby 21 i 10 (i, n), Łajski, woj. Warszawa (k), Nadkole, woj. Siedlce, stan. 2, grób 111 (l), Węgrów, woj. Siedlce (m), Rudzienice, woj. Olsztyn (o). Wg J. Andrzejowskiego (l), K. Czarneckiej (f), W. Heyma (o), A. Kokowskiego (g), M. Kulisiewicz (b), rysunków archiwalnych M. Gozdowskiego (d, h, j) i autorki

dwa druty, z których jeden zagięty jest w krótki haczyk przytrzymujący górną cięciwę, drugi zwinięty jest w sprężynę i kończy się szpilą. W sprężynie zwykle znajduje się oś, niekiedy żelazna. Jest to konstrukcja spotykana u większości fibul trąbkowatych

IV grupy. Dokładne wydzielenie zapinek o esowatych i kolankowatych kabłąkach nie jest łatwe, ponieważ spotyka się okazy o formach przejściowych; dlatego też w niektórych przypadkach można dyskutować czy przedstawiony poniżej podział jest naj-

Ryc. 5. Fibule dwuczęściowe odmiany mazowieckiej typu 2. Sokal', Ukraina (a), Łajski, woj. Warszawa, groby 3 i 119 (b-d), Starachowice, woj. Kielce, grób III (e), Kopcie, woj. Siedlce, grób 10b (f), Żdżarów, woj. Skierniewice, grób 158 (g), Brzeźce, woj. Radom, stan. 1 (h). Wg A. Kruk (b-d), Z. Nowakowskiego (g) i autorki

właściwszy. Ogólnie rzecz biorąc zapinki esowate mają nisko wysklepione, łagodnie wygięte kabłąki (Ryc. 4a-j), a fibule kolankowate charakteryzują się wysoko podniesioną górną częścią kabłąka i prawie równoległą do szpili częścią dolną (Ryc. 4k-n). Już jednak klasyfikacja okazu z Rudzienic (Ryc. 4o) nastręczać może pewnych trudności.

Najwięcej zapinek, bo aż 31, należy do podtypu A:

1. Brwinów.
2. Brzeźce, stan. 2, grób 21 (Ryc. 4i).
3. Cząstków, grób 33 (2 egz.) (Ryc. 4b).
4. Dmochy-Rodzonki.
5. Gostkowo, grób 1.
6. Kamieńczyk, groby 254 (3 egz.) i 291.
7. Kołoząb, grób 35.
8. Lublin-Zemborzyce (2 egz.).
9. Masów, grób 27 (Ryc. 4g).
10. Nadkole, stan. 2, grób 109.
11. Niemirów, groby 4 i 5.
12. Oblin, stan. 5, grób 103 (2 egz.) (Ryc. 4f).
13. Rostki, grób 2 (2 egz.) (Ryc. 4c).
14. Rudzienice (Ryc. 4o).
15. Skierniewice.
16. Starachowice, grób VII (Ryc. 4e) i luźno.
17. Wilczyca, stan. 1, grób B (Ryc. 4a).
18. Wólka Łasińska, groby 2/51 (Ryc. 4d), 15/48 (Ryc. 4h) i 24/51 (Ryc. 4j).
19. Wólka Zamkowa.

Wszystkie zapinki mają płaski od spodu i rozszerzony u góry kabłąk, daszkowaty w przekroju. Zakończenie główki od strony sprężyny bywa ścięte ukośnie na obie strony lub lekko zaokrąglone, rza-

dziej całkowicie proste, jak w przypadku zapinki z Rostek (Ryc. 4c). Najczęstsze są grzebyki z 3 żeberkami, ale spotyka się także grzebyki z dwoma (Lublin-Zemborzyce) i czterema (Kamieńczyk, gr. 254) żeberkami. Grzebyk fibuli ze Starachowic, gr. VII ma żłobki dochodzące tylko do boków kabłąka (Ryc. 4e).

Wśród guzków na końcach nóg najczęstsze są formy stożkowate lekko podcięte przy wierzchołku, co daje złudzenie profilowania (Ryc. 4k), oraz guzki silnie profilowane z dolną częścią dwustożkowatej podstawy zdobioną żeberkami (Ryc. 4g) lub gładką (Ryc. 4f). Dolne części kabłąków są na ogół masywne, górne zwykle najcieńsze pośrodku, znacznie powyżej grzebyka. Nieliczne zachowane w całości podpórki są zawsze wysokie. Mogą być prostokątne, jak w przypadku fibuli z Rostek (Ryc. 4c), częściej mają kształt trapezowaty i wyraźnie rozszerzają się u podstawy (Ryc. 4a, e, h). W podtypie A przeważają okazy dość duże, od 4,9 do 5,4 cm; zapinki krótsze, o długości nieco powyżej 4,5 cm, spotyka się rzadziej; najmniejsza fibula ma 3,9 cm.

Zapinki kolankowate podtypu B są rzadsze od poprzednio omawianych, znam tylko 10 egzemplarzy:

1. Brwinów.
2. Brzeźce, stan. 2, grób 10 (Ryc. 4n).
3. Cząstków, grób 49.
4. Kamieńczyk, grób 197.
5. Łajski, luźno (Ryc. 4k).
6. Nadkole, stan. 2, grób 111 (2 egz.) (Ryc. 4l).
7. Osieck, grób 15 (2 egz.).
8. Węgrów (Ryc. 4m).

Kabłąki wszystkich tych zapinek są także płaskie od spodu i daszkowate w przekroju. Rozszerzone główki bywają od strony sprężyny lekko zaokrąglone jak w fibuli z Nadkole, stan. 2, gr. 111 (Ryc. 4l) lub całkowicie proste jak u zapinek z Łajsk i Węgrowa (Ryc. 4k, m). Proste zakończenie główki i kolankowate wysklepienie górnej części kabłąka dają, zwłaszcza przy patrzeniu *en face*, złudzenie znacznego rozszerzenia i profilowania główki. Niektóre z zapinek mają bardzo szeroką dolną część kabłąka (Ryc. 4l, n), przez co sprawiają wrażenie szczególnie krępych i masywnych. To samo można powiedzieć o zapince esowatej podtypu A z Rudzienic (Ryc. 4o).

Grzebyki na kabłąku mają zawsze po 3 żeberka. Guzki na końcach nówek są bardziej zróżnicowane. Przeważają formy profilowane zdobione żeberkami w dolnej części dwustożkowatej podstawy i zakończone okrągłą kulką lub dwustożkowatym guzkiem (Ryc. 4m). Częste są też formy stożkowate z podciętymi ściankami przy wierzchołku (Ryc. 4k). Podpórki dla szpil są wysokie i prostokątne. Przeważają zapinki duże, od 5 do 5,7 cm, tylko dwie krótsze mają 4,5 i 4,6 cm.

Do typu 1. należy najpewniej jeszcze kilka dalszych zapinek. Są to okazy zachowane fragmentarycznie lub dokładniej mi nie znane, pochodzące z Chinowa, Ciebłowic, Grodziska Maz., Kocierzewa Płd., Łajsk (gr. 204) i Sokołówka. To samo prawdopodobnie dotyczy jednoczęściowej zapinki znad Bugu, być może z Rażen, d. Rażn, wspomnianej przez O. Almgrena (1923, s. 163).

Fibule zaliczone do typu 2. charakteryzują się dwuczęściową konstrukcją. Z główką zapinki połączona jest okrągła, płaska płytką, prostopadła do główki. Znajdują się w niej otwór na oś sprężyny i głębokie nacięcie spełniające rolę haczyka przytrzymującego górną cięciwę. Niekiedy cięciwa przechodzi nie przez haczyk, a przez specjalnie dla niej sporządzony drugi otwór umieszczony w płytce (Ryc. 5b), utworzony przez bardzo mocne przygięcie naciętej części płytki.

Zapinki typu 2. w liczbie 10 egzemplarzy pochodzą z następujących miejscowości:

1. Brzeźce, stan. 1 (2 egz.) (Ryc. 5h).
2. Kopcie, grób 10b (Ryc. 5f).
3. Łajski, groby 3 (Ryc. 5b) i 119 (2 egz.) (Ryc. 5c, d).
4. Sokal (Ryc. 5a).
5. Starachowice, grób III (Ryc. 5e).
6. Zawyki, grób 2.
7. Żdźarów, grób 158 (Ryc. 5g).

Jest to grupa najmniej typologicznie zwarta ze wszystkich dotychczas omawianych. Cechą wspólną jest dwuczęściowa konstrukcja zapinek, a większość okazów ma wysoki, łagodnie wygięty kabłąk, i to nawet w przypadku kolankowato ukształtowanej

górną część (Ryc. 5b, c). Górna część kabłąka nie jest tak płaska, jak to ma miejsce w typie 1., ale dalsza część kabłąka jest już od spodu zupełnie płaska. Główka jest na ogół lekko zaokrąglona. Zwężony środek górnej części kabłąka, widoczny u niektórych okazów (Ryc. 5d, e), upodabnia je do fibul typu 1. Formy z kabłąkiem najwęższym tuż przy grzebyku (Ryc. 5c, f) bliższe są w ogólnych proporcjach fibulom trąbkowatym, także poprzez masywność dolnej części kabłąka. Jedna z zapinek ma na główce wyraźny grzebyk (Ryc. 5g). O grzebyku na główce zapinki z Wielbarka, zbliżonej do typu A.84, a więc też na pewno dwuczęściowej, wspomina O. Almgren. Brak jednak rysunku tego egzemplarza i nie wiadomo czy były to formy istotnie podobne.

Grzebyki mają zawsze dość wysokie żeberka, jest ich najczęściej trzy, ale spotyka się także zapinki z dwoma lub pięcioma żeberkami. Dochodzą one zwykle do całkowicie płaskiej wewnętrznej strony kabłąka, na której brak śladów zaklepywania. Tylko zapinka ze Starachowic ma żeberka zanikające na bokach kabłąka, nie dochodzące do jego podstawy (Ryc. 5e). Analogicznie ukształtowany jest grzebyk drugiej zapinki z tego cmentarzyska – jednoczęściowego okazu typu 1A (Ryc. 4e). Obie te zapinki, bardzo do siebie podobne, wyprodukowano najpewniej w jednym warsztacie. W specyficzny sposób zdobione są grzebyk i główka zapinki z Sokala (Ryc. 5a). Żeberka są ułożone wachlarzowato, co różni ten okaz od pozostałych zapinek, których grzebyki zdobione są równolegle. Wachlarzowaty układ żeberk przypomina sposoby zdobienia wschodnich i południowych odmian zapinek prowincjonalnorzymskich, u których jednak profilowanie nie jest tak ostre, a wypukłości na grzebyku są znacznie szersze i zróżnicowane w pionie – środkowa jest zwykle najszersza i najwyższa.

Nóżki omawianych fibul zakończone są stożkowatymi (Ryc. 5a, b) lub, częściej, profilowanymi guzkami, niekiedy bardzo starannie i ciekawie formowanymi (Ryc. 5f, h). Kabłąki mają przekrój trójkątny, tylko kabłąk jednej zapinki z Łajsk (Ryc. 5b), płasko ścięty w górnej części, jest w przekroju trapezowaty. Ścięcie górnej części kabłąka przypomina ślady spiłowań obserwowane w fibulach typu A.84. Podpórki dla szpil są zawsze wysokie, zazwyczaj prostokątne; formy rozszerzające się u podstawy, jak to ma miejsce u fibuli z Łajsk (Ryc. 5d), spotyka się wyjątkowo.

Zapinki typu 2. są nieco mniejsze od poprzednio omawianych. Przeważają okazy o długości około 4,5 cm, a długość większości mieści się w granicach 3,7–4,7 cm. Tylko odbiegająca formą zapinka ze Starachowic (Ryc. 5e) jest nieco dłuższa (5,4 cm).

Zapinki odmiany mazowieckiej, a szczególnie okazy należące do typu 1., wydają się dalszą formą

rozwojową odmiany 5. fibul trąbkowatych. Głównie z nimi wiązać należy stożkowane guzki znane ponadto, ale w nieco innej formie, u fibul trąbkowatych odmiany 3. Guzki profilowane znajdują analogie u większości fibul trąbkowatych (zwłaszcza odmiany 2.), u częstych na wschodzie fibul 7. serii V grupy oraz wśród okazów prowincjonalnorzymskich, np. wśród sporadycznie występujących w Polsce fibul typu A.84/1. Na te ostatnie powiązania wskazują zapinki z Kopci i Brzeziec (Ryc. 5f, h). Perfekcja wykonania nie tylko guzków, ale i całego kabłąka każe się zastanawiać czy nie są to egzemplarze pochodzące z warsztatów południowych.

Charakterystyczna dla zapinek typu 2. dwuczęściowa konstrukcja też jest w tym czasie ściśle związana z wzorcami południowymi. Wszystkie zapinki typów A.84 i A.84/1 mają taką właśnie budowę, podobnie jak nieco od nich późniejsze niektóre odmiany VII grupy, uważane za południowe importy (R. Kenk 1977, s. 252–253, 257, ryc. 44, 45). Konstrukcja ta była też stosowana wśród części późnych form trąbkowatych (A.79, 80), nie była jednak na ziemiach „barbarzyńskich” szeroko rozpowszechniona.

Z terenów wschodnich, skąd pochodzą omawiane obecnie lokalne odmiany, znane są sporadycznie fibule prowincjonalnorzymskie. Myślę przede wszystkim o zapinkach typu A.84 z Opoki na Lubelszczyźnie i z Orońska na północnej Kielecczyźnie oraz o graniczącej z tymi terenami Małopolsce, obfitującej w znaleziska fibul A.84. Wydaje się więc, że związki te, zwłaszcza w przypadku fibul typu 2. odmiany mazowieckiej, są wielce prawdopodobne.

II. ZASIĘG

Obszary występowania poszczególnych typów fibul są bardzo zróżnicowane. Dotyczy to zasięgu zarówno odmian lokalnych (zapinek odmiany mazowieckiej i trąbkowatych odmiany 5.), jak i fibul prowincjonalnorzymskich typu A.84.

Fibule typu A.84 mają bardzo szeroki zasięg, obejmujący nie tylko tereny Imperium, ale i ziemie „barbarzyńskie”, zwłaszcza obszary wzdłuż Morawy, Wagu i Wisty. Już O. Almgren podkreślał, że najczęściej fibul typu 84 (a także 83) pochodzi ze wschodnich prowincji rzymskich: Panonii i Dacji, zwłaszcza z północnej Panonii. Nieliczne fibule z południowej części tej prowincji i jeszcze dalej na południe położonej Akwilei to znaleziska niepewne. O. Almgren wspomina także, że rzadziej spotykane zapinki typu 83 pochodzą raczej ze wschodu, skąd znane są także formy pokrewne (1923, s. 162–163). W latach następnych powstały nowe systemy klasyfikacyjne fibul panońskich, niestety nie powiązane z podziałem O. Almgrena (I. Kovrig 1937; E. Patek 1942). W pracach tych fibule A.84 i 83 znajdują

swoje odpowiedniki wśród zapinek typów Kovrig 52 i 54 (1937, s. 49–50, ryc. 52, 54), ale ze względu na nieostre podziały typologiczne stosowane przez badaczki węgierskie nie można dokładnie ustalić, które okazy (wymieniane przecież najczęściej tylko w zestawieniach!) istotnie wiążą się z określonymi typami O. Almgrena. Dopiero E. Patek mówi nieco więcej o powiązaniach fibul panońskich K.52 i 54 z typami O. Almgrena, a nawet podaje analogie dla wydzielonej, ale nie nazwanej, grupy fibul A.84 (E. Patek 1942, s. 94–95, tabl. IV, 12, 13). Nie zmienia to jednak faktu, że nadal nie wiemy czy jakieś dalsze okazy nie odpowiadają obecnie analizowanym formom. Dotyczy to także innych opracowań: niektóre fibule z cmentarzysk sarmackich na Węgrzech, zaliczane do typu K.54, to zapinki odmiany A.84/1, co stwierdzamy niestety tylko na podstawie zamieszczonego w publikacji rysunku. Zresztą badacze posługujący się klasyfikacją I. Kovrig niejednokrotnie zwracali uwagę, że w obrębie typu 54 znajdują się okazy o różnie uformowanych guzkach na końcach nóżek (np. M. Parducz 1944, s. 65; K. Pieta 1974, s. 97). Wyświetlenie tych wszystkich niejasności na podstawie literatury nie jest niestety możliwe, pozostaje więc tylko zwrócić uwagę na konieczność ponownego opracowania tej dużej grupy prowincjonalnorzymskich zapinek.

W latach 70-tych zaczęto powracać do określania interesujących nas fibul wg klasyfikacji O. Almgrena (W. Jobst 1975, s. 40nn.), co stosowane jest dość konsekwentnie przez badaczy austriackich i niektórych słowackich (np. K. Pieta 1982, s. 42). W. Jobst postawił np. znak równości między swoim wariantem C grupy 5., w którym znajdują się fibule z guzkiem zarówno okrągłym, jak i profilowanym, a typem A.84 (1975, ryc. 51, 52). Przyjął więc wersję podobną do obecnie proponowanej, choć mniej dokładną, ponieważ nie wydzielił w niej w osobną odmianę fibul z profilowanym guzkiem na końcu nóżki. Podział K. Piety dla materiałów kultury puchowskiej jest mniej precyzyjny, ponieważ badacz ten włącza do typów A.83 i 84 także wcześniejsze formy IV grupy O. Almgrena z płytką oporową (1982, tabl. X, 4, 5), co należy uznać za błędne. W związku z tym nie rysowane zapinki z Liptovskeho Jana i Spišskeho Podhradia nie mogą być pewnie sklasyfikowane.

Prezentowana obecnie mapa (Ryc. 6) na pewno nie uwzględnia wszystkich znalezisk, ponieważ w zbiorach różnych muzeów kryją się niewątpliwie dalsze okazy; sądzę też, że nie dotarłam do wszystkich publikowanych już źródeł. Jedyne w przypadku znalezisk polskich mogę mieć pewność, że katalog jest w zasadzie pełny. Jednak na podstawie dotychczasowej lektury, w tym także opracowań monograficznych dotyczących różnych regionów, mam

prawo przypuszczać, że nawet pominięcie niektórych znalezisk nie zmieni w sposób istotny uzyskanego obrazu.

Z powodu różnych podziałów, którymi się posługiwałam, obok typu A.84 uwzględniłam także zapinki typów K.52 i 54, ponieważ mniemać można, że przynajmniej niektóre z nich to formy obecnie omawiane. Naniesienie obu tych typów wskazuje więc, na jakich terenach możemy się liczyć z intensywniejszym, niżby można przypuszczać, ich występowaniem. Dotyczy to zwłaszcza Panonii północno-wschodniej i być może, choć jest to bardziej problematyczne, południa tej prowincji. Na południu przeważają bowiem formy o bardziej rozbudowanych, wachlarzowato profilowanych grzebykach, zbliżonych nieco do grzebyków fibul typu A.84 oraz typów K.51 i 55. Publikowane duże kolekcje fibul z Siscii i Nevidunum potwierdzają w całej rozciągłości te fakty (R. Košević 1980, s. 22, tabl. XV, 106, 107; XVI; S. Petru, P. Petru 1978); w kolekcjach tych brak całkowicie fibul A.84 z prostymi grzebykami, mimo że o znaleziskach fibul A.83 i 84 pochodzących z tej ostatniej miejscowości wspominał O. Almgren (1923, s. 163). Stawia to również pod znakiem zapytania inne, podawane z wątpliwościami informacje tego autora o fibulach z Akwilei i Virunum.

Zapinek z wachlarzowato profilowanymi grzebykami brak całkowicie w dorzeczu Wisły. Najbliższe znane mi analogie pochodzą znad Dniestru(?) (T. Piętka-Dąbrowska 1961, tabl. 47:4) oraz z Vrchoslavic na Morawach, gdzie określa się je jako bliższe typom K.50, 51 i 55 (I. Peškař 1972, s. 80, tabl. 12:7). O zbliżonym okazie z Sokala (Ryc. 5a), który omawiam z zapinkami mazowieckimi typu 2., wspominałam już wyżej.

Wśród fibul oznaczonych na mapie jako zbliżone do typu A.84 znalazły się też formy określane w źródłach nieprecyzyjnie, których nie miałam możliwości zweryfikować. Można mniemać, że znajdują się wśród nich także lokalne produkty, przypominające prowincjonalnorzymskie pierwowzory. Okazy oznaczone przez O. Almgrena jako typy 83 i 84 pochodzą jednak najpewniej z warsztatów nadlimesowych.

Tutaj też mieszczą się zapinki z prosto zakończoną nóżką (Ryc. 2e, f), wyodrębnione uprzednio w osobną grupę (T. Dąbrowska 1992, s. 105, mapa 1, ryc. 1) na podstawie znalezisk z Tirgșor w Dacji Malvensis i z Panonii (kolekcja Muzeum w Komarnie – zapewne okaz pochodzący z Brigetio lub Celamantii). Nie można jednak wykluczyć, że są to okazy z ułamanymi końcami nówek należące w rzeczywistości do typów A.84 lub A.84/1. Tak oceniana jest analogiczna zapinka z Augst (E. Riha 1979, s. 80, ryc. 275), a podobnie – zniszczone fibule pochodzą-

ce z ostatnich odkryć z Austrii (H. Adler, S. Nebehay 1989, s. 216–217, ryc. 781; J. Matouschek 1990, s. 229, ryc. 787).

Najwięcej fibul A.84 odkryto w północno-zachodniej Panonii, ale w świetle tego, co powiedziano już wyżej, jest wielce prawdopodobne, że liczba tych fibul w Panonii północno-wschodniej jest jeszcze większa. Wskazują też na to dawne uwagi O. Almgrena (1923, s. 163) o fibulach A.84 z Brigetio, gdzie znaleziono także jedyną jak dotychczas formę odlewniczą (I. Kovrig 1937, tabl. 27:1a, b), oraz o zapinkach z Aquincum i Pestu, o których brak potwierdzeń w późniejszych pracach I. Kovrig i E. Patek. Nieliczne są natomiast fibule A.84 w pobliskim Noricum. Poza okazami z Lauriacum, związanymi niewątpliwie z ośrodkiem północnopanońskim z Virunum, wspomina się o nie całkiem pewnych znaleziskach. Także znacznie mniej liczne są zapinki tego typu we wschodnich prowincjach i na terenach sąsiednich. W Dacji znaleziono je tylko w północnym Siedmiogrodzie i w Sarmizegetusie. Także i na terenach przyległych znacznie częstsze są zapinki odmiany A.84/1, znane ponadto z obszarów zajętych przez plemiona sarmackie (zarówno z Mołdawii, jak i znad Cisy) oraz ze stanowisk kultury postzarubinickiej znad Dniepru, skąd pochodzi także jedna zapinka typu A.84. Publikowane ostatnio materiały sarmackie znad Cisy (kom. Szolnok) dostarczyły aż czterech nowych znalezisk fibul A.84 i A.84/1. A. H. Vaday stwierdziła przy tym, że zapinki te są bardzo rozpowszechnione nie tylko na tym terenie, ale na całej Nizinie Węgierskiej (1989, s. 76–77). Przyjając więc można, że fibule typu A.84/1 we wschodnich Węgrzech są znacznie częstsze niż na to wskazuje mapa. Pojedyncze egzemplarze fibul A.84/1 znane są też z Olbii i innych miejscowości nad Morzem Czarnym⁵.

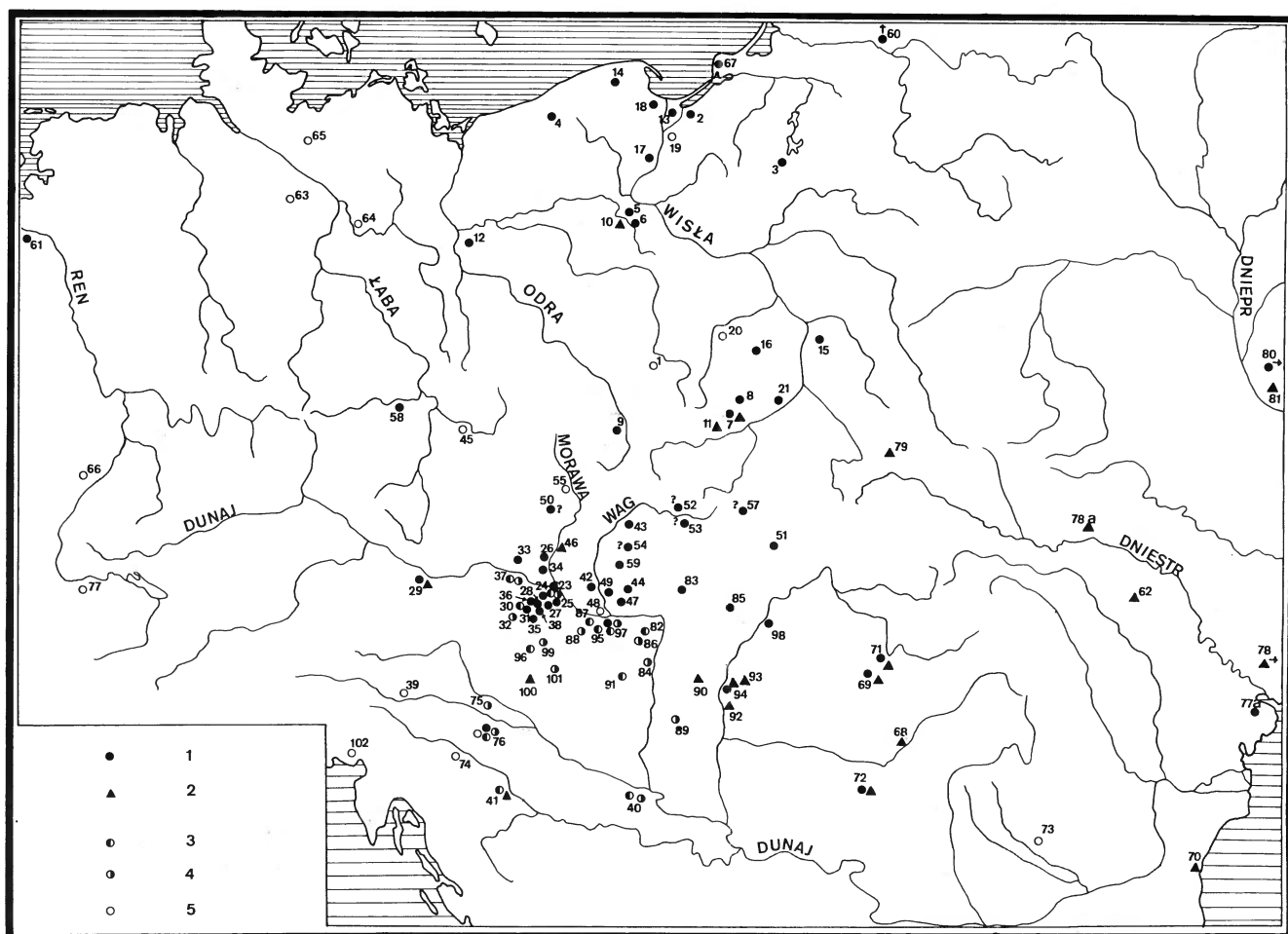
W literaturze podkreśla się brak fibul A.84 nad zachodnim limesem (W. Jobst 1975, s. 40; E. Riha 1979, s. 79–80), co potwierdza publikowana obecnie mapa. Jedyna fibula należąca niewątpliwie do tego typu pochodzi z Nijmegen w Holandii (H. J. H. van

⁵ Nowe ciekawe materiały, wskazujące na produkcję fibul A.84 w Tyras, opublikowali ostatnio È. L. Gorochovs'kij i N. O. Son (1989, s. 70–71, ryc. 2:1). È. L. Gorochovs'kij wymienia znaleziska tego typu fibul panońskich aż z 10 dalszych miejscowości na Ukrainie, głównie (6) znad Dniepru (1982, s. 133, 134, 143, ryc. 2w:2–5, 7; 3g oraz 1980, s. 136–137), wskazując też na niejednorodność całej tej grupy zabytków (1988, s. 9–10). Wynika to również z analogii podawanych we wcześniejszych pracach tego autora, gdzie wymienia się także formy zaledwie zbliżone (1980, s. 136), oraz z rysunków zapinek z Olbii (2 egzemplarze), Krasnego Majaku, Kononcy i Chmelnej (1982, ryc. 2w:3, 5, 6, 7), które nie odpowiadają typowi A.84. Sądzę, że obecny katalog można by poszerzyć tylko o ułamek zapinki z Vovek na Zadnieprzu – niestety, nie jest on ilustrowany (E. A. Gorjunov i in. 1976, s. 318–319). Jednocześnie chciałabym podziękować È. L. Gorochovs'kiemu za informacje o tych materiałach, a przede wszystkim za dostarczenie mi trudno dostępnej literatury.

Buchem 1941, s. 119, tabl. 19:18). Klasyfikacja zapinki z Augst nie jest całkowicie pewna. Fibule ze Straubing i z Hüffingen (N. Walke 1965, tabl. 93:11; S. Rieckhoff 1975, tabl. 2:22) mają inne grzebyki i uznać je trzeba za formy należące do południowych odmian z wachlarzowato ukształtowanymi grzebykami, o których już była mowa.

Poza obszarem prowincji fibule typu A.84 występują bardzo często na terenach Dolnej Austrii, Słowacji, Moraw oraz północnych Węgier, przyległych do środkowodunajskiego limesu. Niewątpliwie najczęściej spotyka się ich w dolinach Morawy i Wagu. Bardzo liczne powierzchniowe znaleziska z Dolnej Austrii każą przypuszczać, że systematyczne prace wykopaliskowe ujawniłyby dalsze egzemplarze. To samo dotyczy zresztą znalezisk austriackich z obszaru Panonii. W dolinach Wagu i Morawy najczęściej zapinek odkryto na stanowiskach kwadzkich, znacznie mniej pochodzi z górnego biegu Wagu z obiektów kultury puchowskiej, przy czym klasyfikacje nie wszystkich z nich, o czym już wspominałam, są całkowicie pewne. Tylko jedna zapinka tego typu pochodzi z Kotliny Czeskiej.

Z obszarów po północnej stronie Karpat większość znalezisk pochodzi z terenów kultur przeworskiej i wielbarskiej, tylko nieliczne łączyć trzeba z kulturami bogaczewską i być może luboszycką. Nie całkiem pewne są trzy znaleziska z dorzecza Łaby. Z dwóch głównych skupisk z ziem polskich pierwsze leży w Małopolsce nad lewymi dopływami Wisły, drugie nad dolnym biegiem tej rzeki od Kujaw po jej ujście. W tym rozległym skupisku wyróżnić można dwa mniejsze centra: kujawskie należące do kultury przeworskiej i dolnowiślańskie – do wielbarskiej. Najpewniej z dna dolnej Wisły docierały interesujące nas fibule na obszary kultury bogaczewskiej na Mazury i Sambię i jeszcze dalej, po południowo-wschodnią Finlandię. Również z dna dolnej Wisły rozchodziły się zapewne na pozostałe obszary kultury wielbarskiej. Pojedyncze znaleziska z Górnego Śląska łączyć należy bezpośrednio z Morawami, wzdłuż Odry mogły też przenikać one dalej na ziemię lubuską. Jest rzeczą niezmiernie ciekawą, że zapinek tych brak całkowicie w Polsce zachodniej i środkowej, gdzie między skupiskami małopolskim i kujawsko-dolnowiślańskim widać wyraźną pustkę,

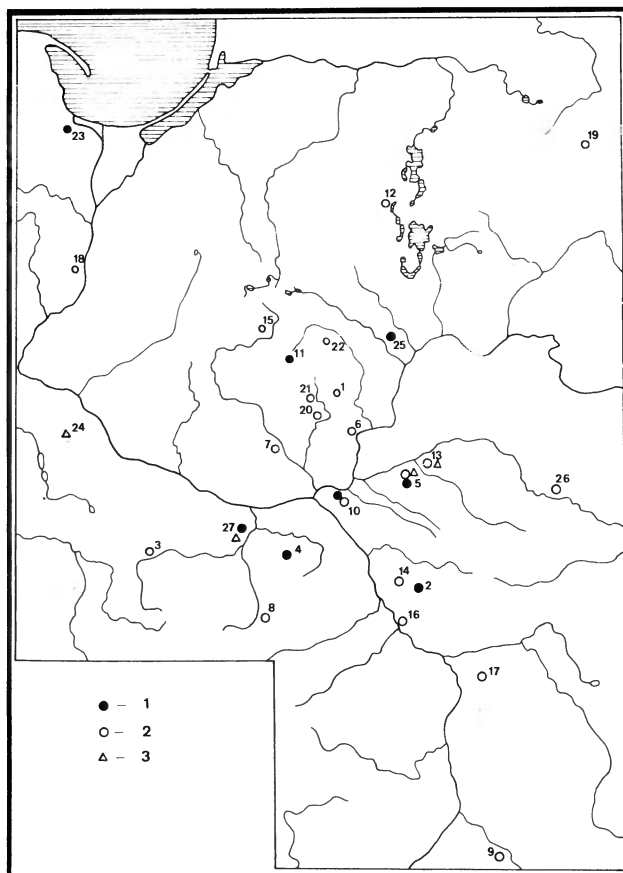
Ryc. 6. Mapa fibul typu A.84 i form pokrewnych. Typ A.84 (1), typ A.84/1 (2), typ Kovrig 52 (3), typ Kovrig 54 (4), fibule zbliżone do typu A.84 (5). Numeracja wg katalogu

i to chyba nieprzypadkową, ponieważ z tych dobrze zasiedlonych w fazach B₂ i B₂/C₁ terenów (K. Godłowski 1985, mapy 4 i 5) znamy bardzo liczne fibule innych typów. Brak zapinek A.84 w Polsce środkowej tłumaczyć więc trzeba brakiem upodobań dla tej specyficznej formy lub też znikomymi powiązaniem tego terenu z południem. Sytuowanie fibul A.84 wzdłuż Morawy, Wagu i Wisły wskazuje przede wszystkim na wagę powiązań z terenami nad środkowodunajskim limesem i duże znaczenie szlaku bursztynowego. O tym, że wśród omawianych fibul spotyka się specyficzne formy produkowane z myślą o barbarzyńskich odbiorcach, a w każdym razie formy uwzględniające ich upodobania, świadczy wspomniana już zapinka z Kietrza (Ryc. 1b). Ogólny kształt fibuli nie odbiegający od prowincjonalnorzymskich wzorów wskazuje, że był to najpewniej produkt tamtych warsztatów, wzbogacony jedynie obcym zdobnictwem. Zresztą ornamenty „barbarzyńskie” naśladowujące północne sposoby zdobienia są częste wśród fibul panońskich (O. Almgren 1923, s. 40–43; W. Jobst 1975, s. 41, 43), co dodatkowo podkreśla siłę wzajemnych kontaktów.

Kilka słów należy poświęcić znaleziskom form A.84/1 znanymi z terenów położonych na północ od Karpat. Oprócz znalezisk zlokalizowanych w Małopolsce i na Kujawach znane jest jeszcze jedno stanowisko przeworskie znad górnego Dniestru. Wydaje się, że łączyć je trzeba ze wschodnimi prowincjami Imperium lub z kręgiem sarmackim i jego oddziaływaniami. Aż dwa egzemplarze z Małopolski wskazują być może na jakiejś ściślejsze powiązania z terenami wschodnimi, ponieważ na Morawach i w zachodniej Słowacji brak w zasadzie tych form. Jest interesujące, że trzecia zapinka pochodzi z Kujaw, gdzie niektórzy badacze dostrzegają w tym okresie wpływy sarmackie (J. Bednarczyk, T. Łaszkiwicz 1990, s. 51–54).

Formy miejscowe, tj. 5. odmiana fibul trąbkowatych i fibule odmiany mazowieckiej, pochodzą z nieporównywalnie mniejszego terenu. Ogranicza się on do dorzecza środkowej Wisły, gdzie rozwijała się kultura przeworska (Ryc. 7 i 8). Tylko sporadycznie zapinki tych odmian występują na stanowiskach wielbarskich (fibule odmiany mazowieckiej z Gostkowa i Rudzienia i fibule trąbkowate odmiany 5. z Pruszcza Gdańskiego i Osieka) oraz należących do kultury bogaczewskiej (zapinki zbliżone do odmiany 5. z Osinek oraz z Muntowa).

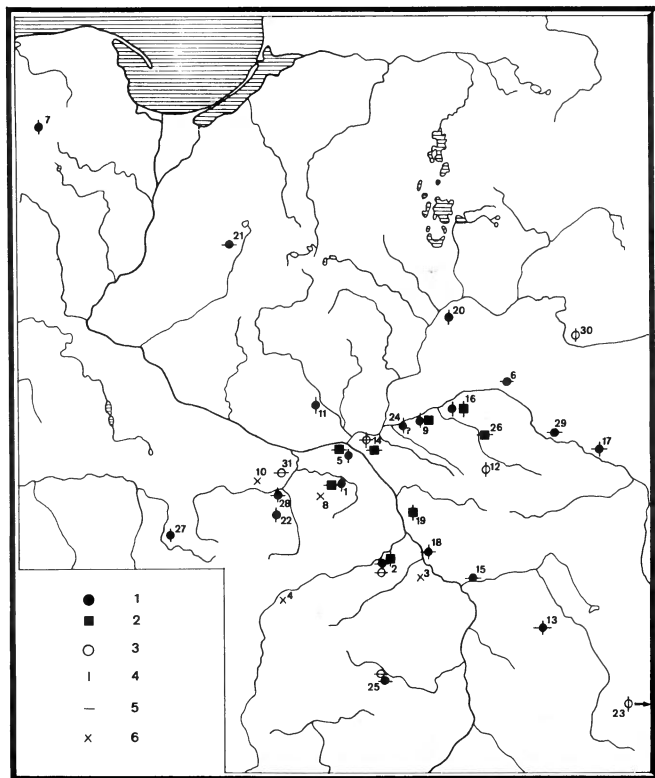
Zapinki trąbkowate odmiany 5. występują na całym Mazowszu, najliczniej na wschodnim i we wschodniej części Mazowsza północnego, znany je także z Podlasia i północnej Lubelszczyzny (Ryc. 7). Najdalej na południe wysunięte stanowisko to Kopki, a pojedyncze egzemplarze pochodzą także z Polski środkowej (Gładzianówek, Sędzin-Kolonia).

Ryc. 7. Mapa fibul trąbkowatych odmiany 5. w Polsce wschodniej. Zapinki odmiany 5. inkrustowane srebrem (1), pozostałe zapinki odmiany 5. (2), zapinki odmiany 5/1 (3). Numeracja wg katalogu

Brak ich na rozległych cmentarzyskach Wielkopolski i Śląska. Wszystko to wskazuje, że były to formy produkowane we wschodniej strefie kultury przeworskiej, zwłaszcza na Mazowszu i Podlasiu.

Wyraźnie przesunięty na południe jest zasięg zapinek odmiany mazowieckiej. Omawiać go będą ogólnie, ponieważ brak jest istotnych różnic w rozmieszczeniu zarówno typów, jak i podtypów i wariantów. Zasięg ten jest bardziej zwarty od poprzednio omawianego i w jeszcze większym stopniu ogranicza się do wschodniej strefy kultury przeworskiej. Poza dwoma znaleziskami ze stanowisk wielbarskich oddalona od tego zasięgu jest tylko dwuczęściowa zapinka z Sokala, ale o jej wschodnich powiązaniach mówiłam już wyżej. Omawiane zapinki skupiają się wyraźnie nad dolnym Bugiem i nad dolną Bzurą, w zwartym zasięgu sięgając na południe po Radomkę i Wieprz. Brak ich prawie całkowicie (poza Kołoząbkiem i Rostkami) na północnym Mazowszu, a tereny północnej Kielecczyny i Lubelszczyzny dostarczyły zdecydowanie mniej zapinek. Tylko znad Kamiennej oraz z okolic Lublina znamy kilka tego typu zapinek (Ryc. 8). Byłyby to więc tu produkowane, ściśle lokalne formy, które w bardzo małym stopniu rozchodziły się na sąsiednie tereny.

Ryc. 8. Mapa fibul odmiany mazowieckiej w Polsce. Typ 1A (1), typ 1B (2), typ 2.(3), zapinki wariantu a (4), zapinki wariantu b (5), zapinki bliżej nie określone (6). Numeracja wg katalogu

III. CHRONOLOGIA

1. Fibule typu A.84 i formy pokrewne

Najwięcej zespołów, na których można oprzeć dokładne datowanie zapinek A.84, pochodzi z obszarów Europy barbarzyńskiej, a istotną rolę odgrywają znaleziska kultury przeworskiej. Do najważniejszych należy grób 484 z Kietrza, z którego pochodzi także fibula II grupy O. Almgrena zbliżona do typu A.38, charakterystyczna dla fazy B_{2b}. W czytelnym układzie stratygraficznym znaleziono także zapinki typów A.84 i A.84/1 na osadzie w Jakuszowicach. Pochodziły one z dolnej części warstwy późnorzymskiej, w której odkryto ceramikę toczoną na kole (K. Godłowski 1986, s. 115–116). Zgodnie z nowymi ustaleniami ceramikę toczoną datować można najwcześniej na fazę B₂/C₁ (H. Dobrzańska 1982, s. 90), niewykluczone jednak, że warstwa pochodzi z nieco późniejszego okresu, kiedy ten rodzaj ceramiki w pełni się upowszechnił. Przypomnieć jeszcze należy, że dwa groby z Pruszcza Gdańskiego z fibulami typu A.84 (M. Pietrzak 1988, s. 61–62, ryc. 9) datowane są na fazę C₁, co w świetle chronologii ceramiki kultury wielbarskiej (R. Wołgiewicz 1987, s. 180; 1988, s. 150; 1993, s. 81, 116, 185) jest chyba zbyt późne, a na co zwracają uwagę J. Bednarczyk i T. Łaszkiwicz (1990, s. 36). Pozo-

stałe zespoły, zarówno grobowe, jak i osadowe, datowane być mogą na fazę B₂.

Jedyny grób zbadany antropologicznie to pochówek kobiety w wieku 20–30 lat z Inowrocławia-Szymborza. Wśród uboższego wyposażenia pozostałych grobów brak całkowicie zabytków, które uważa się za męskie wyznaczniki płci. Znaleziono natomiast w dwóch grobach po dwie fibule (Kietrz, Pruszcz Gd.) oraz bransoletę (Gąsior), uznane za wyznaczniki kobiece (M. Tempelmann-Mączyńska 1989, s. 58–60; K. Czarnecka 1990, s. 42–45), a także igłę (Pruszcz Gd.) – zabytek silnie skorelowany z tą płcią, oraz prześlik, którego walor jako wyznacznika płci został ostatnio podważony (K. Czarnecka 1990, s. 43–44). O ile fibule typu A.84 należały rzeczywiście do stroju kobiecego, o tyle zaobserwowany w tym czasie konserwatyzm tego ubioru (K. Godłowski 1988b, s. 38–39; M. Tempelmann-Mączyńska 1989, s. 59–60) wskazuje na możliwość nieco późniejszego ich datowania niż wynikałoby to z analizy typologicznej zabytków.

Dalsze dobrze datowane zespoły pochodzą z terenów barbarzyńskich położonych w pobliżu limesu. W Bešenovie na Słowacji zapinka typu A.84 towarzyszyła fibula typu A.132, datowana na terenach kultury przeworskiej na schyłek fazy B₂ (T. Liana 1970, s. 446). Na cmentarzysku sarmackim w Kecel nad Cisą obok fibuli A.84/1 znaleziono podobno denar Trajana (M. Parducz 1944, s. 54, 65), a w Bokanach w Mołdawii razem z fibulą A.84/1 miały być znalezione ceramika antyczna z 2. połowy II w. i naczynie szklane z końca tegoż lub z początku następnego stulecia (A. K. Ambroz 1966, s. 38).

Podobna jest chronologia materiałów pochodzących z rzymskich prowincji. W Lauriacum (Lorch) razem z zapinką A.84 znaleziono ułamki *terra sigillata* z drugiej połowy II i z początku III w. W Salla (Zalalövö) w Panonii fibule odmiany A.84/1 odkryto w warstwach datowanych na czasy od Tyberiusza do Marka Aureliusza (Römische Forschungen 1981, s. 328) i na czasy Hadriana, a fragment trzeciej zapinki pochodzi z warstwy datowanej od czasów poprzedzających wojny markomańskie po połowę III w. W tej ostatniej warstwie znaleziono także ułamki *terra sigillata* z lat 150–230 (K. Berecz 1990, s. 86, 95).

Natomiast nieco wcześniej może być datowana zapinka z obozu rzymskiego w Tirgșor w Dacji Malvensis, z prosto zakończoną lub uszkodzoną nóżką. W tym drugim przypadku nie można określić czy byłby to typ A.84, czy też częstszy na tych terenach wariant 1. tego typu. W rumowisku budynków znaleziono cegły ze stemplami Legio XI Claudia datowane na czasy panowania Trajana. Przypuszcza się, że obóz w Tirgșor, podobnie jak i inne obozy nad rzeką Prahovą, założony został na początku podbo-

ju Dacji i uległ zniszczeniu już za panowania Hadriana (N. Gudea 1986, s. 496–497; C. C. Petolescu 1986, s. 511–513).

Zapinki typu A.84 i ich odmiany są więc podobnie datowane i na terenie prowincji, i na obszarach Barbaricum. Na drugą połowę II w. wskazuje także ogólna analiza stylistyczna (O. Almgren 1923, s. 43 i in.; W. Jobst 1975, s. 40). Na południu z całą pewnością potwierdzone jest ich występowanie w tym okresie i w początkach III w., a prawdopodobieństwo zniszczenia obozu w Tigrşor w czasach Hadriana i znaleziska z Salla każą się zastanowić także nad czasami nieco wcześniejszymi. Na obszarach położonych na północ od Karpat zapinki typów A.84 i A.84/1 występują w bazach B_{2b} i B₂/C₁. Przyjmując, że faza B_{2b} w kulturze przeworskiej odpowiada w przybliżeniu czasom panowania Hadriana i Antonina Piusa, a faza B₂/C₁ zaczyna się jeszcze przed początkiem wojen markomańskich, zapewne około 160 r., i trwa do początku III w. (K. Godłowski 1982, s. 66–67; 1985, s. 68; 1988b, s. 38–39), widzimy, że są to właściwie prawie te same czasy.

2. Fibule trąbkowate odmiany 5. i fibule odmiany mazowieckiej

Obie lokalne odmiany pochodzą w ogromnej większości z grobów bez broni, wyposażonych często w zabytki typowe dla pochówków kobiecych. Dlatego też dokładne datowanie musi się najczęściej opierać na współwystępowaniu z innymi typami zapinek, co nie zdarza się zbyt często.

Wśród analizowanych 61 zespołów 23 groby mają określenia antropologiczne⁶, w tym 14 określenia płci. Tylko w 3 przypadkach stwierdzono w grobach kości mężczyzn. Mężczyznę w wieku *adultus-maturus* pochowano w grobie 205 w Kamieńczyku, drugiego, w wieku 35–45 lat, pochowano w grobie 289 na tym samym cmentarzysku, i wreszcie kości mężczyzny(?) o nieokreślonym wieku pochodzą ze zbiorowego grobu 254, w którym odkryto ponadto pewnie określone kości kobiety i dziecka. W pierwszym z grobów znaleziono 2 groty i krzesiwo, w drugim 2 groty i osełkę, a grób zbiorowy nie miał archeologicznych wyznaczników płci. Pozostałe 4 groby z bronią to nie przebadane antropologicznie pochówki z Cząstkowa, grób 49 (grot), Kopek, grób 21 (2 groty, imacz, umbo), Muntowa, grób 65 (grot) oraz grób 27 z Masowa. W tym ostatnim znaleziono ostrogę, zabytek silnie skorelowany z pochówkami męskimi; z grobu tego pochodzą jednak dwie fibule, co stoi z tą oceną w pewnej sprzeczności. W 12 okre-

ślonych antropologicznie grobach znaleziono kości kobiet, w przypadku pochówku zbiorowego – razem z kośćmi mężczyzny, nie całkiem pewnie określonego (gr. 254 z Kamieńczyka). Pozostałe to groby osobników dorosłych o nieokreślonej płci (3) i dzieci (6).

Równie wymowna jest analiza grobów z archeologicznymi wyznacznikami płci. W 8 przypadkach znaleziono w nich klucze (najczęściej razem z okuciami kasetek), a w kolejnych dwóch grobach same okucia szkatułek. Często są także pochodzące z 9 grobów igły, zabytek silnie skorelowany z wyposażeniem grobów kobiecych, a zwłaszcza przęśliki, znalezione aż w 26 zespołach. Znaczenie przęślika jako archeologicznego wyznacznika płci zostało ostatnio bardzo poważnie zakwestionowane przez K. Czarnecką (1990, s. 43–44), jednak przeprowadzona analiza wskazuje na ich silny związek z grobami kobiecymi. W 22 zespołach znaleziono więcej niż jedną fibulę (najczęściej 2), co wskazuje także na pochówki kobiece; jest to 8 zespołów z fibulami trąbkowatymi odmiany 5. i 14 zespołów z fibulami odmiany mazowieckiej.

Jest rzeczą godną podkreślenia, że większość grobów z archeologicznymi wyznacznikami płci to zespoły z fibulami trąbkowatymi odmiany 5., a więc obiekty wczesne, datowane na pewno na fazę B₂. Wśród 26 wczesnych zespołów z fibulami odmiany 5. aż 15 ma wyposażenie kobiece (nie wliczono w to grobów wyposażonych tylko w przęśliki), a jedynie w 4 znaleziono broń (z czego dwa są określone antropologicznie jako pochówki mężczyzn). W grobach z fibulami odmiany mazowieckiej maleje wyraźnie (poza przęślikami znalezionymi w 12 przypadkach) liczba archeologicznych wyznaczników płci. Tylko 3 groby spośród 30 dostarczyły okucia zamka, igły i grotu. Łączy się to niewątpliwie z ogólnym zubożeniem wyposażenia u schyłku wczesnego okresu rzymskiego na terenie wschodniej Polski.

Omawiane zapinki byłyby więc częścią stroju kobiecego, różnego w ozdobach i metalowych częściach od stroju używanego na pozostałych obszarach kultury przeworskiej (M. Tempelmann-Maczyńska 1985, s. 53). Sądząc po liczbie okuć szkatułek z tychże grobów byłyby to zapinki używane dość często również przez społecznie uprzywilejowaną grupę kobiet (A. Kietlińska 1963, s. 26nn.).

Na podstawie dobrze datowanych zespołów pochodzących głównie z Mazowsza i Podlasia chcę zaproponować następujące ustalenia chronologiczne (Tabela 1). Wczesna pozycja fibul odmiany 5. ze stożkowatym guzkiem opiera się na współwystępowaniu z fibulami trąbkowatymi odmian 2. i 3. wg T. Liany, formami mieszanymi II/IV grupy i zapinkami A.148, a także umbami odmiany J.7a z kwadratowymi nitami i imaczami z wyodrębnionymi płytkami.

⁶ Autorkami analiz antropologicznych dotychczas nie publikowanych cmentarzysk są prof. dr hab. Judyta Gładkowska-Rzeczycka (Kamieńczyk) i prof. dr hab. Alina Wiercińska (Nadkole, Oblin, Todzia i Zdzarów).

Najpóźniejszą pozycję zajmują zespół z bransoletą wężowatą typu IIB wg T. Wójcika i grób z fibulą A.132. W ramach podziału fazy B₂ na dwie podfazy należy datować te wszystkie fibule na podfazę B_{2b}. W tym czasie pojawiają się już, choć sporadycznie, bransolety IIB (T. Wójcik 1978, s. 50, 60). Dla tej podfazy charakterystyczne są także wczesne warianty umb z tęym kolcem i imacze z wyodrębnionymi płytkami (K. Godłowski 1985, s. 52–53). Podobną pozycję chronologiczną zajmują fibule odmiany 5/1. Jedna z nich wystąpiła z zapinką A.148, w drugim z grobów ponadto znaleziono prawdopodobnie nóżkę zapinki II grupy typu A.38–39.

Natomiast niewątpliwie późniejszą pozycję zajmują fibule odmiany mazowieckiej. Zapinki typu 1A powstały jeszcze w fazie B_{2b}, na co wskazują zespoły z fibulą A.132 (Wilczyca) i z fibulą „mieszaną” II/IV grupy (Kołożąb, grób 35). Późniejsze zespoły z fazy B₂/C₁ datowane są fibulą A.126 (Kamieńczyk, grób 291), a z fazy C_{1a} późnego okresu rzymskiego pochodzą grób 27 z Masowa z fibulą grupy VI i grób 2 z Rostek, wkopany w pochówek z fibulą VI grupy. Nie wcześniej niż na schyłek fazy B_{2b}, a może na czasy późniejsze należy datować grób 15 z Wólki Łasieckiej, w którym znaleziono denar pośmiertny Faustyny wybity po 141 r. Zapinki typu 1B potwierdzone są dla fazy B₂/C₁ poprzez współwystępowanie z typem A.96 (Kamieńczyk, grób 197) i dla fazy C₁ dzięki grobowi z Węgrowa, w którym znaleziono także fibulę VI grupy. Trudniej datować dokładnie fibule typu 2. Tylko w jednym grobie zapinki o dwuczęściowej konstrukcji znaleziono z fibulą A.193 (Łajski, grób 119), pochodzącą z fazy B₂/C₁.

Pewnych wskazówek chronologicznych dodatkowo dostarczyć może analiza typu pochówków i obfitości ich wyposażenia. Ogromna większość grobów wczesnych z fibulami trąbkowatymi 5. odmiany to obiekty popielnicowe (20 popielnicowych, 4 jamowe, 1 szkieletowy, 7 nieokreślonych), na ogół nie najgorzej wyposażone, o czym już pisałam wyżej. Te same proporcje dotyczą grobów z zapinkami odmiany 5/1 (4 popielnicowe, 1 jamowy), ale są to już pochówki nieco gorzej wyposażone. Proporcje te zmieniają się wyraźnie w grupie grobów z fibulami odmiany mazowieckiej obu typów, wśród których wzrasta liczba pochówków jamowych (13 popielnicowych, 12 jamowych, 6 nieokreślonych). Są to pochówki bardzo źle wyposażone; poza ceramiką częste są właściwie tylko przęśliki i nieco liczniej (4 egzemplarze) występujące grzebienie.

Wzrost liczby grobów jamowych we wschodniej części kultury przeworskiej w końcu fazy B₂ był w literaturze sygnalizowany i łączony z wpływami wielbarskimi (A. Niewęglowski 1981, s. 103nn.; J. Andrzejowski 1989, s. 106, 117). Istotnie, groby jamowe przeważają na najwcześniejszych cmentarzys-

kach kultury wielbarskiej, np. w Brześciu-Tryszynie (Ju. V. Kucharenko 1980, s. 25) czy w Kłoczewie, woj. siedleckie (B. Balke 1971, s. 343nn.). Jest więc wysoce prawdopodobne, że ten najmlodszy horyzont pochówkowy z cmentarzysk przeworskich jest wyrazem bliskich kontaktów z ludnością kultury wielbarskiej.

Prawie cały okres występowania zapinek odmiany mazowieckiej to czasy dużych zmian ludnościowych na wschodnim Mazowszu i na Podlasiu. Datowanie nowo zakładanych stanowisk kultury wielbarskiej nie nastęrcza poważnych trudności i przyjmuje się, że proces ten miał miejsce w fazie B₂/C₁ (T. Dąbrowska 1980, s. 51–54; K. Godłowski 1985, s. 72). Dyskutuje się tylko czy ze względu na nieliczne w materiałach wielbarskich ozdoby stylu „barokowego” nie należy myśleć dopiero o zaawansowanej części tej fazy (K. Godłowski 1985, s. 73). Ponieważ jednak okresy niepokoju są zawsze słabo czytelne w źródłach archeologicznych, a najwcześniejszy dobrze uchwytny horyzont grobów wielbarskich, będący wyrazem pewnej stabilizacji, powstał po przesunięciu się nowej ludności, sam proces zajmowania nowych terenów był najpewniej nieco wcześniejszy (K. Godłowski 1962, s. 91–96; 1985, s. 73).

Znacznie trudniej ustalić, jak długo jeszcze trwało osadnictwo kultury przeworskiej, a zwłaszcza jaki był jego charakter po przybyciu ludności wielbarskiej. Chodzi głównie o określenie intensywności tego osadnictwa od fazy B₂/C₁, kiedy to przybysze zajęli znaczne tereny aż po Wołyń. Ponieważ późne materiały kultury przeworskiej typowe dla terenów zachodniej, środkowej i południowej Polski są rzeczywiście nieliczne, przypuszczano, że większość ludności przeworskiej musiała opuścić te tereny, a reszta uległa szybkiej asymilacji (K. Godłowski 1985, s. 76–78). Wynikało to z faktu opierania datowania wyłącznie na analizie fibul typowych dla pozostałych obszarów kultury przeworskiej i analizie bardzo nielicznej broni. Tymczasem w przypadku fibul stwierdza się na tych terenach dalece idącą specyfikę, a brak broni tłumaczyć można nie tylko różnicami chronologicznymi, ale także przyjmowaniem przez miejscową ludność wielbarskich zwyczajów pogrzebowych, podobnie jak to miało miejsce w okresie wcześniejszym w grupie nidzickiej. Datowanie znacznej części omawianych obecnie fibul na fazy B₂/C₁ i C_{1a} każe się zastanawiać czy proces opuszczania tych terenów przez dawną ludność, jej wyniszczania czy asymilacji był rzeczywiście tak raptowny. Nieliczne materiały datowane według ogólnoprzeworskiego schematu na fazy C_{1a}, C_{1b}, a nawet C₂ (K. Godłowski 1985, s. 71–72; J. Andrzejowski 1989, s. 115, mapa 1), wskazujące na przetrwanie osadnictwa przeworskiego aż do tego okresu, stają się bardziej zrozumiałe, jeśli w fazie B₂/C₁ osadnic-

Tabela 1. Zestawienie chronologiczne fibul

Lp.	Miejscowość i numer grobu	Fibule trąbkowate odmiany 5	Fibule trąbkowate odmiany 2	Fibule trąbkowate odmiany 3	Fibule typu A.III/IV	Fibule A.148	Fibule A.38-39	Fibule trąbkowate odmiany 5/1	Umbo 1.7a	Imacz z wyodrębnionymi płytkami	Fibule A.132	Bransoleta W.IIB	Fibule odmiany mazowieckiej typu IA	Fibule A.126	Fibule A.96	Fibule odmiany mazowieckiej typu IB	Fibule A.193	Fibule odmiany mazowieckiej typu 2.	Fibule grupy VI	Faza
1	Kamięńczyk 78	X																		B _{2b}
2	Łajski 161	X																		
3	Łajski 76	X																		
4	Kamięńczyk 199	X				X														
5	Kopki 21	X																		
6	Nadkole 92	X																		
7	Grodzisk Mazowiecki 23	X		X																
8	Kołożab 35	X																		
9	Kołożab 408	X																		
10	Wilczyca B																			
11	Kamięńczyk 291																			B _{2/C₁}
12	Kamięńczyk 197																			
13	Łajski 119																			
14	Masów 27																			C _{1a}
15	Węgrów																			
16	Rostki 2*																			

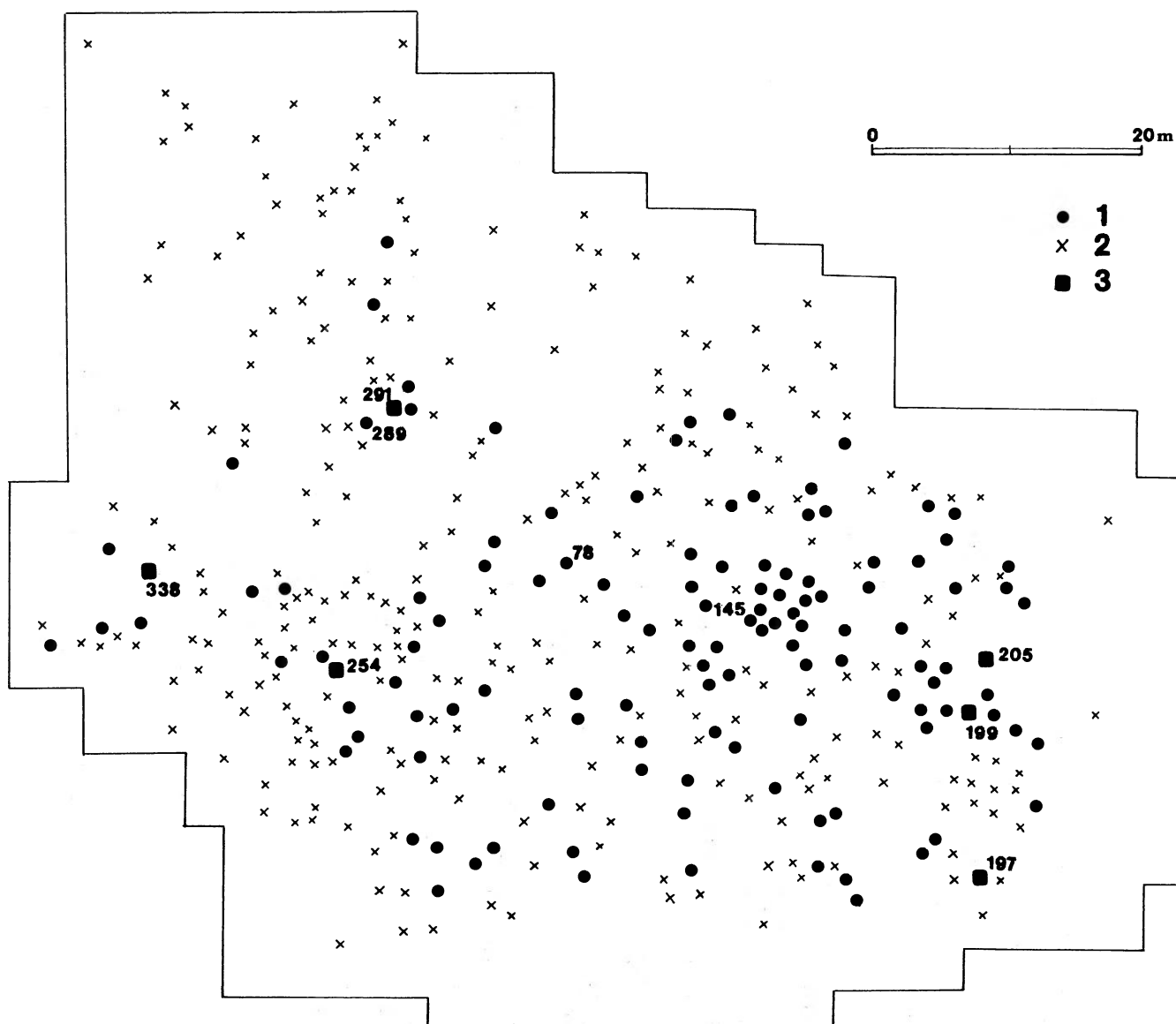
* Grób wkopany w pochówek z fazy C_{1a}.

two przeworskie na tych terenach było jeszcze dość intensywne.

Najpóźniejszą pozycję fibul odmiany mazowieckiej potwierdza analiza planigraficzna dużych cmentarzysk w Kamieńczuku i w Nadkolu, stan. 2 (J. Andrzejowski 1989, s. 116). W Kamieńczuku wszystkie 3 groby z tymi fibulami posadowione były na skrajach części cmentarzyska użytkowanej w fazach B₂ i B₂/C₁ (Ryc. 9). Grób 197 odkryto na rzeczywistym skraju całej nekropolii, a groby 254 i 291 leżały na północnych i zachodnich obrzeżach części, która użytkowana była w fazie B₂, na terenie, na którym grzebano zmarłych już uprzednio, w okresie przedrzymskim. Fibule wcześniejszej odmiany 5. znajdowały się w części centralnej (oprócz grobu 289 posadowionego na skraju obok grobu 291); zapinki odmiany 5/1 znaleziono w grobach położonych na skra-

jach, co wskazuje na ich nieco późniejszą pozycję chronologiczną, zbliżoną czasowo do zapinek odmiany mazowieckiej. W Nadkolu groby z fibulami odmiany mazowieckiej znajdują się na południowym, najpóźniejszym skraju cmentarzyska, a groby z fibulami odmiany 5. odkryto w częściach centralnej i północnej obiektu.

W związku z tymi ustaleniami pojawia się jeszcze pewien dylemat natury chronologicznej – jak określać ten schyłkowy okres kultury przeworskiej we wschodniej Polsce, kiedy to dominują fibule odmiany mazowieckiej, który odpowiada schyłkowi fazy B_{2b} i fazy B₂/C₁ kultury przeworskiej oraz fazom B_{2c} i B₂/C₁ kultury wielbarskiej, choć brak w nim większej liczby takich wyznaczników, jak fibule A.41 i zapinki VII grupy. Sytuacja taka mogła powstać po „odcięciu” ludności kultury przeworskiej ze wschod-

Ryc. 9. Plan cmentarzyska kultury przeworskiej w Kamieńczuku, woj. Ostrołęka. Groby z fazy B₂-B₂/C₁ (1), groby z innych faz cmentarzyska (2), groby z fibulami odmiany mazowieckiej i trąbkowatymi odmiany 5/1 (3). Numerami oznaczono groby z późnymi fibulami 2. serii IV grupy uwzględnione w katalogu

niego Mazowsza i Podlasia od jej zachodnich pobratymców po wkroczeniu na te tereny nowych osadników. Jednak sytuacja ludności miejscowej, której udało się zachować tożsamość w niektórych przejawach życia, np. w stroju kobiecym, nie musiała być najgorsza. Ten schyłkowy okres kultury przeworskiej we wschodniej Polsce stylistycznie należy do okresu wczesnorzymskiego. Wiąże się z tym bardziej wyraźna niż na innych terenach kultury przeworskiej trójdzielność fazy B₂, czytelna zwłaszcza na podstawie analizy fibul (T. Liana 1970, s. 434, tabl. V; K. Godłowski 1988b, s. 38). Ocena, czy podział taki byłby uzasadniony także na podstawie szerszej bazy źródłowej, winna być sprawą dalszych opracowań.

IV. UWAGI KOŃCOWE

Z fibulami prowincjonalnorzymskimi pochodzącymi z Polski wiąże się ściśle kwestia dalekosiężnych kontaktów, i to terenów należących zarówno do kultury przeworskiej, jak i do kultury wielbarskiej. Wydaje się, że sprawę proveniencji zapinek typów A.84 i A.84/1 przesądza publikowana mapa, wskazująca na znaczną rolę szlaku bursztynowego, a obecność ich na terenach przylimesowych oraz w obozach rzymskich w Carnuntum czy Brigetio, a prawdopodobnie również w Vindobonie i Arrabonie, wskazuje także na ośrodki ich produkcji.

Kontakty ziem polskich z południem w fazach B₂ i B₂/C₁ potwierdzają także zabytki typowe dla dorzeczy Odry i Wisły znajdujące na Morawach i Słowacji oraz na terenie prowincji (E. Patek 1942, tabl. 22:17, 19; 23:9, 11, 12, 14, s. 133–135, 243–244; K. Godłowski 1982, s. 59, 69; 1985, s. 84; J. Tejral 1970b, s. 190–202; 1971, s. 27–93). Zwłaszcza markomańsko-kwadzką kulturę zachodniej Słowacji i Moraw łączyły w fazach B_{2b} i B₂/C₁ bardzo silne związki z kulturą przeworską. Bogaty wybór fibul A.40–41, 43 i 129, znanych nie tylko z terenów barbarzyńskich, ale także z Panonii i Dacji (K. Godłowski 1982, s. 59–60), powiększają nowe znaleziska. Aż z Poetovio pochodzi znaleziona najdalej na południu zapinka A.41 (M. Horvat 1982, s. 49–50, tabl. I, 6), a w ostatnich latach doszły także nowe znaleziska fibul północnej proveniencji z Dolnej Austrii, z przedpoła limesu. Pochodzą one z dwóch miejscowości, skąd znane są także zapinki A.84. Są to: charakterystyczna dla kultury przeworskiej (R. Kenk 1977, ryc. 42; K. Godłowski 1986, s. 116, ryc. 8) zapinka typu A.129 z Drösing oraz spotykane częściej w kulturze wielbarskiej niż w przeworskiej fibule A.96, znane z tego stanowiska i z Ringelsdorf (S. Nebehay 1983, ryc. 798, 804; A. Stuppner 1984, ryc. 763). Wspomnieć też trzeba o fibulach typów A. 129 i A.43 oraz o fragmencie fibuli 1. serii V grupy, zna-

lezionej w Porolissum (N. Gudea 1989, tabl. 185:25, 188:13, 196:46). Z Moraw, Słowacji, Dolnej Austrii i północnych Węgier pochodzą też bransolety węzowate (A. Hadházy-Vaday 1980, ryc. 1), a z cmentarzyska sarmackiego nad Cisą znamy kłamerkę esowatą (A. H. Vaday 1989, s. 46, 236, tabl. 24:3). Inspiracji północnych można się też doszukiwać w specyficznych odmianach fibul trąbkowatych i kolankowatych znanych z Panonii oraz w zdobnictwie dalszych prowincjonalnorzymskich okazów (O. Almgren 1923, s. 42–43, ryc. 82, 85, 86, 246, 248; E. Patek 1942, s. 113–114, tabl. 22:5–10).

Datowanie faz B_{2b} i B₂/C₁ na terenie kultury przeworskiej na czasy od panowania Hadriana po początek III w. wskazuje, że wytwory te napływały z północy nie tylko w czasie wieloletniego spokoju na tym odcinku limesu przed wojnami markomańskimi, ale także w czasach późniejszych. Usytuowanie znalezisk fibul A.84 wzdłuż Wisły zwraca uwagę na większe znaczenie szlaku bursztynowego w tym okresie (J. Tejral 1970a, s. 389–406, mapki 3, 4) niż się to zwykło przyjmować (R. Wołągiewicz 1970, s. 222–223; J. Wielowiejski 1980, s. 93). Spojrzenie na fibule A.84 jako na importy południowe wzbogaca tę problematykę i rozszerza zasięg importów (J. Wielowiejski 1970, mapy 3, 4) o nowe tereny w Małopolsce. Podkreśla to znaczenie powiązań wzdłuż Morawy i Wagu (fibule A.84) i innych bezpośrednich połączeń z obszarami południowo-wschodnimi (fibule A.84/1). Dziwi natomiast brak tych fibul w Polsce środkowej, na terenach położonych przecież wzdłuż szlaku bursztynowego.

Inne znaczenie ma analiza fibul odmian lokalnych, wskazująca przede wszystkim na odrębność wschodnich obszarów kultury przeworskiej. Niewielki i zwarty zasięg fibul trąbkowatych odmiany 5., a zwłaszcza fibul odmiany mazowieckiej, każe sprawdzić, czy tereny te odpowiadały ówczesnym skupiskom osadniczym. Ponieważ dla całej kultury przeworskiej dysponujemy dzięki pracy K. Godłowskiego (1985, mapy 4, 5) dokładnymi mapami punktowymi dla poszczególnych okresów, a dla niektórych regionów także i innymi ujęciami kartograficznymi (T. Dąbrowska, T. Liana 1986, mapa 3; P. Kaczanowski, R. Madyda-Legutko 1986, mapy 3, 4; A. Kokowski 1986a, mapa 5), kwestię tę można rozpatrzyć szczegółowiej.

W fazie B₂ na obszarach wschodnich, podobnie jak i na innych terenach, widoczne są niewielkie skupiska tworzące zazwyczaj większe całości oddzielone wyraźniejszymi pustkami osadniczymi. Większe i mniejsze rzeki na ogół nie miały znaczenia dla tych podziałów. Obszary północnej Kielecczyny oddzielone były od południowych terenów kultury przeworskiej dość dobrze widocznym pasmem pustki, ciągnącym się poprzez Góry Świętokrzyskie

i Wzgórza Koneckie. Dalej na północ z przeredzeniem się osadnictwa spotykamy się nad Rawką i Mrogą. Wiąże się to z odmiennością terenów położonych w dorzeczu środkowej Bzury, stanowiących spójną całość z dalszymi obszarami Wyżyny Łódzkiej, oraz terenów nad dolną Bzurą, ciągnących wyraźnie ku Mazowszu (T. Dąbrowska, T. Liana 1986, s. 150–151). Po wschodniej stronie Wisły szeroki pas pustki ciągnął się wzdłuż Bugu aż po Narew. Zwarte skupisko osadnicze na północnym Mazowszu nad Wkrą i Orzycem łączyło się ze wschodnim Mazowszem poprzez stanowiska z rejonu Puszczy Białej i wideł Narwi i Bugu. Zwartość tego skupiska podkreślały wyraźne pustki na granicach z sąsiednimi kulturami: wielbarską i bogaczewską. Najdalej na wschód i na północ wysunięte stanowiska kultury przeworskiej znad Bugu i Narwi oddalone też były znacznie od zwartego zasięgu innych kultur. Dalej na południe stanowiska przeworskie nie przekraczały Bystrzycy, lokując się w zachodniej części Wyżyny Lubelskiej.

Przez ten duży teren leżący w dorzeczu środkowej Wisły, którego rzeka w widoczny sposób nie dzieliła, biegł równoleżnikowy pas rozrzedzonego osadnictwa i pustek. Na zachód od Wisły były to słabo lub nie zasiedlone obszary na lewym brzegu Pilicy, oddzielające stanowiska znad tej rzeki od położonych dalej na północ skupisk nad Jeziorką, a zwłaszcza nad Utratą i dolną Bzurą. Na wschodzie szeroka pustka na północ od równoleżnikowego biegu Wieprza oddzielała Wyżynę Lubelską od południowego Mazowsza.

Dość trudno powiedzieć, w jakim stopniu tereny te różniły się od siebie. Przypuszczać można, że Lubelszczyzna była ściślej związana z Mazowszem, ponieważ także i tam znajdowane są zabytki proveniencji wielbarskiej, a sporadycznie również zabytki typowe dla kręgu zachodniobałtyjskiego (A. Kokowski 1986a, s. 187–189). Nieco inaczej przedstawia się sprawa ziem między Pilicą a Kamienną. W opracowaniach zwraca się uwagę na specyficzne dla tego terenu fibule żelazne dwóch odmian, nawiązujące do późnych form II i V grup O. Almgrena, znane poza Kielecczyną tylko z południowego Mazowsza (B. Balke 1976a, s. 48–50, tabl. II, 6; 1976b, s. 186–187, ryc. 15b, 31d; T. Dąbrowska, T. Liana 1986, s. 150). Występują też na tym obszarze formy typowe dla Polski środkowej i zachodniej, w tym późne odmiany A.96 i A.41 (R. Kenk 1977, ryc. 40, 41), docierają tu również specyficzne formy wschodnie. Wydaje się, że u schyłku fazy B₂, a zwłaszcza w fazie B₂/C₁ ziemie te mają charakter pogranicznego subregionu silnie związanego ze wschodnią strefą kultury przeworskiej.

Współczesne omówionym wyżej zasięgom osadniczym są spotykane na całym Mazowszu fibule trąb-

kowate odmiany 5., których brak na północnej Kielecczyźnie i w zasadzie także na Wyżynie Lubelskiej (Ryc. 7). Wskazywałoby to na odmienność stroju kobiecego i wyodrębniło w jakiś sposób te południowe tereny. Jeśli jednak część fibul odmiany mazowieckiej (powstałych przecież już w fazie B_{2b}) znalezionych na południe od Pilicy i Wieprza pochodzi z tego wczesnego okresu, to różnice te automatycznie maleją. Nie wnikając dalej w te niuanse regionalne stwierdzić jednak trzeba, że zarówno obecne analizy, jak i ostatnie opracowania (J. Andrzejowski 1989, s. 114) precyzują coraz bardziej pojęcie wschodniego odłamu kultury przeworskiej (z którym łączyły się wyraźnie północna Kielecczyzna i część Wyżyny Lubelskiej) we wczesnym i na początku późnego okresu rzymskiego.

Znacznie trudniej jest porównywać ze strefami osadniczymi zasięg występowania fibul odmiany mazowieckiej. Wynika to przede wszystkim ze skomplikowanej sytuacji tych ziem na przełomie wczesnego i późnego okresu rzymskiego oraz z faktu datowania tej odmiany fibul na schyłek fazy B_{2b} i fazę B₂/C₁. Ich zasięg jest mniejszy o całe Mazowsze północne, skąd pochodzą tylko pojedyncze znaleziska (Kołoząb i Rostki). Porównując ten zasięg z mapą osadniczą dla fazy B₂/C₁-C_{1a} uzyskujemy obraz bardzo trudny do interpretacji. Będą to zarówno obszary przeworskie na zachód od Wisły, jak i tereny wschodnie niejednolite kulturowo (K. Godłowski 1985, mapa 5). Datując większość fibul na tę fazę i przyjmując, że są one wytworem ludności kultury przeworskiej, uznać trzeba, że ziemie te były bardziej zróżnicowane kulturowo niż się to zazwyczaj przypuszcza. Wskazują na to także najpóźniejsze pochówki z cmentarzysk przeworskich ze wschodniego Mazowsza, o mieszanym kulturowo charakterze (J. Andrzejowski 1989, s. 117). Jest rzeczą ciekawą, że między lewobrzeżnymi, „czystymi” kulturowo obszarami przeworskimi a dosiedlonymi przez ludność wielbarską obszarami wschodniego Mazowsza i Podlasia istniały tak duże zgodności w zakresie stroju kobiecego. Wskazuje to na kontakty pobratymczej ludności z obu części Mazowsza, które mogły pomóc w przetrwaniu części dawnej ludności na wschodzie. Poprzez utrzymywanie własnego, niewielbarskiego stylu w ubiorze kobiet ludność ta podkreślała niewątpliwie swoją odrębność.

Analiza prezentowanych map potwierdza także, że napływ ludności kultury wielbarskiej na tereny na wschód od środkowej Wisły następował stopniowo i pomiędzy kolejnymi etapami zawłaszczania nowych ziem były wyraźne różnice czasowe. Widać to poprzez stopniowe kurczenie się zasięgu późnych fibul 2. serii IV grupy. Zmiany kulturowe związane z wędrowną Gotów na południe czytelne są więc w czasie i przestrzeni. Na Mazowszu północnym na-

stały w końcu fazy B_{2b} i nic nie wskazuje, by przetrwały tam jakieś większe skupiska ludności kultury przeworskiej. Z okresu następnego w zasadzie brak materiałów tej kultury i dopiero z czasów znacznie późniejszych pochodzą znaleziska, które można z nią łączyć. Są to zapinka z podwiniętą nóżką z Piastowa i pochodzące już z młodszej fazy okresu późnorzymskiego materiały z Węgry, woj. ciechanowskie (K. Godłowski 1985, s. 71–72; J. Andrzejowski 1989, s. 108, 115). Wymieniany w opracowaniach grób 111 z Kołoząbia należy do znalezisk wątpliwych.

Na Mazowszu wschodnim i na Podlasiu przełom w stosunkach osadniczych i kulturowych nastąpił w fazie B₂/C₁, zmiany te miały jednak inny przebieg. Późne datowanie fibul odmiany mazowieckiej wskazuje na pozostanie większej liczby ludności kultury przeworskiej niż dotychczas przyjmowano, ponieważ zwiększa się znacznie liczba stanowisk przeworskich datowanych na pełną fazę B₂/C₁, a nawet na czasy późniejsze. Stawia to w bardziej wiarygodnym świetle postulowaną już tezę o koegzystencji ludności obu kultur (T. Dąbrowska 1980, s. 55nn.). Okres ten obejmowałyby czasy od pojawienia się pierwszych grobów wielbarskich z fibulami A.41 aż do

wyjścia z użycia fibul lokalnej odmiany, co miało miejsce dopiero w fazie C_{1a}. W tym świetle łatwiej zrozumieć możliwości przetrwania pojedynczych stanowisk kultury przeworskiej aż do późnego okresu rzymskiego, na co wskazują groby z Niecieplina (grób 31), Masowa (grób 27), Rostek i, być może, Węgrowa (K. Godłowski 1985, s. 72–73; J. Andrzejowski 1989, s. 115). W miarę upływu czasu osadnictwo przeworskie niewątpliwie malało, sam proces nie był jednak ani tak szybki, ani tak raptowny, jak można było mniemać na podstawie tak rozległych przemieszczeń ludnościowych. Wynikało to być może z relatywnie niewielkiej liczby ludności wielbarskiej w stosunku do rozległości zajmowanych obszarów. Należy też przyjąć, że tylko część wędrujących Gotów pozostała na Mazowszu i Podlasiu, dawne osady nie musiały więc być całkowicie zniszczone, zwłaszcza że z ludnością kultury przeworskiej łączyły zdobywców dawne powiązania i kontakty. Jednak dopiero opracowanie lokalnej chronologii względnej wschodniej strefy kultury przeworskiej i powiązanie jej z dotychczasowymi systemami rozstrzygnąć może sprawę charakteru dokonujących się tu przemian kulturowych i osadniczych.

*Doc. dr hab. Teresa Dąbrowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa*

KATALOG

I. Fibule typu A.84 i formy pokrewne (Ryc. 6)

POLSKA

1. Danków, stan. 1, woj. Częstochowa. Osada. Fibula brąz. zachowana częściowo, zbliżona do typu A.83–84 (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 81; 1970, ryc. 15b).
2. Elbląg-Pole Nowomiejskie (b. Elbing-Neustädterfeld). Fibula brąz. typu A.84 (O. Almgren 1923, s. 159).
3. Gąsior, woj. Suwałki. Grób 284, pop. Fibula brąz. typu A.84 oraz fr-t brąz. bransolety zakończonej głową zwierzęcą i drut brąz. (M. Schmiedehelm 1990, s. 64–65, ryc. 7:2).
4. Grzybnica, woj. Koszalin. Grób 17. Fibula brąz. typu A.84 (materiały nie publikowane, badania dr. R. Wołagiewicz, zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie).
5. Inowrocław, stan. 55, woj. Bydgoszcz. 3 fibule typu A.84 z grobów 17 (1) i 22 (2) (materiały nie publikowane ZBK IP UAM; wzmianka – J. Bednarczyk, T. Łaskiewicz 1990, s. 37, 68).
6. Inowrocław-Szymborze, stan. 1, woj. Bydgoszcz. Grób 4, szkielet.; kobieta, 20–30 lat. Fibula brąz. typu A.84 (Ryc. 1e) (J. Bednarczyk, T. Łaskiewicz 1990, s. 9, ryc. 4:6).
7. Jakuszowice, woj. Kielce. Osada, z warstwy. 3 zapinki brąz.: typu A.84 (Ryc. 1g), typu A.84/1 (Ryc. 1h) oraz fr-t (K. Godłowski 1986, s. 115, 116, ryc. 7:4; 1988a, s. 25, ryc. 4:4 oraz informacje od Autora).

8. Karsy, woj. Kielce. Fibula brąz.(?) typu A.84 (S. Skurczyński 1947, ryc. 9).
9. Kietrz, stan. 1, woj. Opole. Grób 484, szkielet. Fibula brąz. typu A.84 (Ryc. 1a). Fibula brąz. A.38–39 oraz żel. półokrągła sprzączka i 2 naczynia – dwustozkowate i jajowate. Grób 778, szkielet. Fibula brąz. typu A.84 z kabłąkiem i nóżką zdobionymi ukośnymi nacięciami i z korbami na grzebyku (Ryc. 1b), fr-t niecharakterystycznej ceramiki (M. Gedl 1988, s. 130–131, 141–142, ryc. 11c, 18a).
10. Krusza Zamkowa, stan. 3, woj. Bydgoszcz. Osada, obiekt 56. Fibula brąz. typu A.84/1 (materiały nie publikowane, informacja prof. dr hab. A. Cofta-Broniewskiej).
11. Książnice Wielkie, woj. Kielce. Fibula brąz. typu A.84/1 (Ryc. 1i) (T. Reyman, J. Żurowski 1934, s. 145, ryc. 1).
12. Laski Lubuskie, woj. Gorzów Wlkp. (b. Lässig, Kr. West Sternberg). Fibula brąz. typu A.84 (O. Almgren 1923, s. 159).
13. Lubieszewo, woj. Elbląg (b. Ladekopp, Kr. Marienburg). Fibula brąz. typu A.84 (O. Almgren 1923, s. 159).
14. Lubowidz, woj. Słupsk (b. Luggewiese, Kr. Lauenburg). Fibula brąz. typu A.84 (H. Agde 1939, s. 6, ryc. 2:27).
15. Opoka, woj. Lublin. Grób 29, pop. Zapinka brąz. typu A.84 (Ryc. 1f) oraz 2 noże żel. i fr-ty naczynia glinianego (E. Szarek-Waszkowska 1971, s. 89–90, tabl. 18:3; A. Kokowski 1991, ryc. 48c).

16. Orońsko, woj. Radom. Luźno z cementarzyska. Fibula brąz. typu A.84 (M. Wawrzeniecki 1908, s. 47–48, tabl. 17:4).

17. Osiek, woj. Bydgoszcz. Luźno z cementarzyska. 2 zapinki brąz. typu A.84 (H. Grzęda, K. Przewoźna 1968, s. 30, tabl. 3:8).

18. Pruszcz Gdański, stan. 7, woj. Gdańsk. Grób 251A, szkielet. Fibula brąz. typu A.84 (Ryc. 1c) oraz żel. półokrągła sprzączka i naczynie jajowate (M. Pietrzak 1988, ryc. 9:251Ab).

Pruszcz Gdański, stan. 10, woj. Gdańsk. Grób 239, szkielet. Fibula brąz. typu A.84 (Ryc. 1d) oraz brąz. półokrągła sprzączka, przęślik i miseczka z zaokrąglonym dnem. Grób 330, szkielet. 2 fibule brąz. typu A.84 oraz szpila, igła i miseczka (M. Pietrzak 1988, ryc. 9:239a, oraz materiały nie publikowane, badania mgr. M. Pietrzaka, zbiory MAG 1969:27/360–364).

19. Wielbark (Malbork-Wielbark), woj. Elbląg (b. Willenberg, Kr. Marienburg). Fibula zbliżona do typu A.84 (O. Almgren 1923, s. 159).

20. Wola Załęzna, woj. Piotrków Tryb. Częściowo zachowana, odkształcona fibula brąz. zbliżona do typu A.84 (Ryc. 1j) (materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/182).

21. Zawada, woj. Tarnobrzeg. Luźno z cementarzyska. Fibula brąz. typu A.84 (B. Chomentowska 1980, s. 228, ryc. 13d).

22. Miejscowość nieznaną, b. powiat Busko, woj. Kielce. Zachowana częściowo fibula brąz. zbliżona do typu A.84 (Ryc. 1k) (T. Liana 1962, s. 48, tabl. 10:19).

AUSTRIA

23. Bad Deutsch Altenburg – Petronell (Carnuntum), Dolna Austria. Co najmniej 4 fibule K.54 i 1 fibula K.52 (E. Patek 1942, s. 174, 183; o tych lub innych także O. Almgren 1923, s. 163) oraz zapinka A.84 (C. Farka, J. Jungwirth 1985, s. 296, ryc. 503).

24. Brückendorf, Burgenland. 2 fibule typu A.84 (C. Farka 1978, s. 394, ryc. 250, 251).

25. Deutsch Jahrndorf, Burgenland. Fibula typu A.84 (C. Farka, A. Stelzer 1984, s. 275).

26. Drösing, Dolna Austria. 3 fibule typu A.84 (H. Adler, F. Turetschek 1981, s. 519, ryc. 660; S. Nebehay 1983, s. 283–284, ryc. 800; A. Stuppner 1984, s. 286, ryc. 518).

27. Jois, Burgenland. Fibula typu A.84 (J. Matouschek 1981, s. 485, ryc. 460).

28. Kaisersteinbruch, Burgenland. Fr-t fibuli typu A.84 (C. Farka, H. Winter 1981, s. 485, ryc. 465).

29. Lorch (Lauriacum), Górna Austria. 2 fibule typu A.84 i 1 zbliżona do A.84/1, zdobiona na pochewce i dolnej części kabłąka (Ryc. 2g). Jedna z fibul A.84 znaleziona w jamie 53 razem z naczyniami *terra sigillata* z 2. poł. II i pocz. III w. (W. Jobst 1975, s. 40–41, ryc. 50–52).

30. Loretto, Dolna Austria. Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183).

31. Mannersdorf, Dolna Austria. Fibula typu A.84 (C. Farka, G. Melzer 1980, s. 454, ryc. 521).

32. Müllendorf, Dolna Austria. 2 fibule typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).

33. Oberrohrbach, Dolna Austria. Fibula typu A.84 (E. Lauerermann 1981, s. 532, ryc. 696).

34. Ringelsdorf, Dolna Austria. 2 fibule typu A.84 (A. Stuppner 1984, s. 302, ryc. 759; S. Nebehay 1983, s. 293, ryc. 916).

35. Schützen am Gebirge, Burgenland. Fibula typu A.84 (V. Seyfried 1984, s. 277).

36. Sommerein, Dolna Austria. Fibula typu A.84 (C. Farka, G. Melzer 1980, s. 464, ryc. 547).

37. Wien (Vindobona). 2 fibule: typu K.52 i typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174, 183).

38. Winden am See, Burgenland. Fr-ty 2 fibul A.84 (V. Seyfried 1982, s. 482, ryc. 523; J. Matouschek 1981, s. 488, ryc. 482).

39. Zollfeld (Virunum), Karyntia. Fibula typu A.83–84(?) (O. Almgren 1923, s. 163).

CHORWACJA

40. Osijek (Mursa). 4 fibule typu K.54 i 1 fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 174, 183).

41. Sisak (Siscia). Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183) i 2 fibule typu A.84/1 (R. Koščević 1980, tabl. 18:127).

CZECHY i SŁOWACJA

42. Abrahám, okr. Galanta. Grób 220, jam. Fibula brąz. A.84 oraz nóż żel. Grób 222, jam., zniszczony. Uszkodzona zapinka brąz., najpewniej typu A.84 (T. Kolník 1980, s. 77, tabl. 61:220a, 222a).

43. Beluša, okr. Považská Bystrica. Fibula typu A.84 (Ryc. 2a) z jamy nr 3 na osadzie (K. Pieta 1974, s. 97, ryc. 6:11).

44. Bešenovo, okr. Nové Zámky. Grób 70, jam. Fibula typu A.84 (Ryc. 2b) oraz fibula typu A.132 (T. Kolník 1961, s. 245, tabl. 10b).

45. Dobřichov, okr. Kolín. Grób(?) z 1904 r. Fibula zbliżona do typu A.84 z trójdzielnym grzebykiem oraz(?) grzebień i brąz. naczynie E.162 (K. Motyková-Šneidrová 1967, s. 16, ryc. 4:12).

46. Gajary, okr. Malacky. Fibula zbliżona do typu A.84, zapewne A.84/1 (J. Eisner 1933, s. 219, tabl. 71:2).

47. Hurbanovo (okolice). Fibula typu A.84 (T. Kolník 1961, s. 245).

48. Komarno. Fibula zbliżona do typu A.84 (Ryc. 2f); może pochodzić z Brigetio lub Celamantii (M. Lamiová-Schmiedlová 1961, s. 135, tabl. 19:7).

49. Komoča, okr. Nové Zámky. Częściowo zachowana fibula typu A.84 (T. Kolník 1958, s. 383, ryc. 1b, tabl. 1:5).

50. Komorany, okr. Brno. Fr-t fibuli, być może typu A.84 (I. Peškař 1972, s. 80–81, tabl. 12:4).

51. Košice. 2 fibule typu A.84 (E. Patek 1942, s. 94; M. Lamiová-Schmiedlová 1961, s. 65, tabl. 20:5, 6).

52. Liptovská Mara, okr. Liptovský Mikuláš. Osada. Fr-t fibuli, być może typu A.84 (K. Pieta 1982, s. 42, tabl. 10:6).

53. Liptovský Jan, okr. Liptovský Mikuláš. Fibula typu A.84(?) (K. Pieta 1982, s. 42).

54. Ludanice, okr. Topoľčany. Fibula typu A.84(?) (E. Beninger 1937, s. 232, tabl. 23).

55. Prostějov. Zachowana fragmentarycznie fibula zbliżona do typu A.84, zdobiona liniami rytymi w górnej części kabłąka i nakłuciami na grzebyku (I. Peškař 1972, s. 80–81, tabl. 12:6).

56. Słowacja(?). Fibula typu A.84 (Ryc. 2c) (M. Lamiová-Schmiedlová 1961, s. 133, tabl. 13:3). W poprzedniej publikacji wyraźnie określona jako Slovenské Nové Mesto (T. Dąbrowska 1992, s. 107, poz. 36).

57. Spišské Podhradie, okr. Spišská Nová Ves. Fibula typu A.84(?) (K. Pieta 1982, s. 42).

58. Stradonice, okr. Beroun. Fibula typu A.84 (J. Břeň 1964, tabl. 18:676).

59. Zbehy, okr. Nitra. Fibula typu A.84 (J. Eisner 1933, s. 220, tabl. 71:6).

FINLANDIA

60. Maaria Kärämäki. Fibula typu A.84, reperowana(?) (E. Kivikoski 1947, s. 17, tabl. 1:8).

HOLANDIA

61. Nijmegen (Noviomagus Batavorum). Fibula brąz. typu A.84 (H. J. H. van Buchem 1941, s. 119, tabl. 19:18).

MOŁDAWIA

62. Bokany, raj. Falești. Grób 10, szkielet. Fibula typu A.84/1 oraz ceramika rzymska z 2. poł. II w. i naczynie szklane z II-pocz. III w. (G. B. Fedorov 1960, s. 119, 157, tabl. 36:43; A. K. Ambroz 1966, s. 38).

NIEMCY

63. Cheine, Kr. Salzwedel. Fibula zbliżona do typu A.84 (O. Almgren 1923, s. 159; A. von Müller 1957, s. 91).
64. Fohrde, Kr. Brandenburg. Fibula zbliżona do typu A.84 (A. von Müller 1957, s. 91).
65. Kothendorf, Kr. Schwerin. 2 fibule zbliżone do typu A.84 (A. von Müller 1957, s. 91).
66. Rhein Zabern, Kr. Gernersheim. Fibula typu A. 83–84 (O. Almgren 1923, s. 163).

ROSLA

67. Parusnoe, raj. Zelenogradsk (b. Gaffken, Kr. Fischhausen). Fibula typu A.84 (O. Almgren 1923, s. 159).

RUMUNIA

68. Alba Iulia (Apulum). Fibula typu A.84/1 (I. H. Crişan 1979, tabl. 2:3); zapewne ta sama, którą O. Almgren określił jako typ 83–84 (1923, s. 163).
69. Buciumi, jud. Zalău. Z terenu obozu rzymskiego fibule typów A.84 i A.84/1 (E. Chirila, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop 1972, s. 88, tabl. 91:3, 4; N. Gudea, V. Lucăcel 1979, tabl. 1:4).
70. Constanţa (Tomis). Fibula typu A.84/1 (Ryc. 2h) (D. Popescu 1945, s. 490, ryc. 4:41).
71. Moigrad (Porolissum), jud. Zalău. 3 fibule typu A.84 (N. Gudea, V. Lucăcel 1979, tabl. 1:5; E. Patek 1942, s. 94) oraz co najmniej 4 fibule typu A.84/1 (N. Gudea 1989, tabl. 183:14, 185:9, 11, 12) i fr-ty(?) fibul typu A.84 lub A.84/1 (N. Gudea 1989, tabl. 190:25-27, 192:22).
72. Sarmizegetusa (Colonia Ulpia Traiana), jud. Hunedoara. 2 fibule: typu A.84 i typu A.84/1 (S. Cociş, E. Nemeş 1983, s. 434, tabl. 1:1, 2).
73. Tirgşor, jud. Ploieşti. Fibula zbliżona do typu A.84 (Ryc. 2e) z obozu rzymskiego, znaleziona razem z cełkami ze stemplami Legio XI Claudia i monetami Nerwy i Trajana (G. Diaconu 1965, s. 13, 133, tabl. 7:1; N. Gudea 1986, s. 497; C. C. Petolescu 1986, s. 511).

SŁOWENIA

74. Drnovo (Nevidunum). Fibule typu A.83–84(?) (O. Almgren 1923, s. 163).
75. Gradiše na Čepni. Fibula typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).
76. Ptuj (Poetovio). Liczne fibule typu A.83–84 (O. Almgren 1923, s. 163); 3 z nich(?) publikowane przez E. Patek: typu A.84 (1942, tabl. 4:12) oraz typów K.52 i K.54 (1942, s. 174, 183).

SZWAJCARIA

77. Augst (Augusta Rauriacorum). Fibula zbliżona(?) do typu A.84 (E. Riha 1979, ryc. 275).

UKRAINA

- 77a. Bilgorod Dnistrovs'kij (Tyras). Półtytuwr brąz. fibuli typu A.84 (È. L. Gorochovs'kij, N. O. Son 1989, s. 70–71, ryc. 2:1).
78. Olbia. 3 fibule typu A.84/1 (Ryc. 2i) pochodzące z grobów (A. K. Ambroz 1966, s. 38, tabl. 7:13).
- 78a. Ozarinšči, raj. Mogiliv-Podil's'kij. Fibula brąz. typu A.84/1(?), zdobiona na brzegach zygzakowatą linią (È. L. Gorochovs'kij 1980, s. 136–137).
79. Pasiki Zubrec'ki, raj. Pustomiti. Fibula typu A.84/1 (D. N. Kozak 1985, s. 31, ryc. 5:23).
80. Pasečna, raj. Bariševka. Fibula typu A.84 (A. P. Savčuk 1969, s. 85, ryc. 1:18; E. V. Maksimov 1985, s. 14).
81. Rudjaki, raj. Borispol'. Fibula typu A.84/1 (E. V. Maksimov 1972, tabl. XI, 13; 1985, s. 14, ryc. 3:24).

WĘGRY

82. Bădoshut, kom. Budapest. Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183).

83. Balassagyarmat, kom. Salgótarján. Fibula typu A.84 (E. Patek 1942, s. 94).

84. Dunaadony, kom. Székesfehérvár. Fibula typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).

85. Eger. Fibula typu A.84 (E. Patek 1942, s. 94).

86. Fenekepuszta, kom. Budapest. Fibula typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).

87. Győr (Arrabona). Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183).

88. Györszentmarton, kom. Győr. Fibula typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).

89. Kecel, kom. Kecskemét. Grób(?) z fibulą typu K.54 i denarem Trajana (M. Parducz 1944, s. 54, tabl. 39:7).

90. Kecskemét. Fibule typu A.84/1 (M. Parducz 1944, s. 62, tabl. 53:14).

91. Kislang, kom. Székesfehérvár. Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183).

92. Kistöke, kom. Hódmezővásárhely. Grób 142, szkieł. Fibula typu A.84/1 (Ryc. 2d) oraz szydło(?), nóż i dzban. Grób 147, szkieł. Fibula typu A.84/1 oraz nóż i naczynie (M. Parducz 1944, s. 52, tabl. 20a, b, 23:3a, b).

93. Mezőhek, kom. Szolnok. Grób 23, szkieł., zniszczony. Fibula typu A.84/1 razem(?) z ułkami *terra sigillata* (A. H. Vaday 1989, s. 257, tabl. 71:10).

94. Öcsöd, kom. Szolnok. Fibule typów A.84 i A.84/1 ze zniszczonego cmentarzyska (A. H. Vaday 1989, s. 260, tabl. 76:6, 7).

95. Szenttamás, kom. Tatabánya. Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183).

96. Szombathely (Savaria). Fibula typu K.52 (E. Patek 1942, s. 183).

97. Szöny (Brigetio). 4 fibule typu K.54 i 1 typu K.52 (E. Patek 1942, s. 174, 183); być może o nich wspominał O. Almgren (1923, s. 163), określając je jako typ A.83–84. Także forma odlewnicza fibuli A.84 (I. Kovrig 1937, tabl. 27:1).

98. Tiszafüred, kom. Szolnok. Fibula typu A.84 ze zniszczonego stanowiska (A. H. Vaday 1989, tabl. 111:4).

99. Tömörd, kom. Szombathely. Fibula typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).

100. Zalaalövő (Salla), kom. Zalaegerszeg. 2 zapinki typu A.84/1 i fr-t kolejnej, identycznej(?). Jedna fibula pochodzi z warstwy datowanej na czasy Hadriana, fr-t fibuli – z warstwy datowanej od czasów poprzedzających wojny markomańskie połowę III w. Z tej ostatniej warstwy pochodzi *terra sigillata* z lat 150–230. Drugą zapinkę znaleziono w warstwie datowanej na czasy od Tyberiusza do Marka Aureliusza (Römische Forschungen, s. 328, ryc. 40:5; K. Berecz 1990, s. 89, ryc. 3:5, 13).

101. Zalaszentó, kom. Veszprém. Fibula typu K.54 (E. Patek 1942, s. 174).

WŁOCHY

102. Aquileia(?). Fibula zbliżona do typu A.83–84 (O. Almgren 1923, s. 163).

ADDENDA

(stanowiska nie kartowane)

103. Bernhardsthal, Dolna Austria. 4(?) zapinki typu A.84, w tym uszkodzona (H. Adler, S. Nebehay 1989, s. 216–217, ryc. 779, 781, 829; 1990, s. 235, ryc. 907).

104. Laab im Walde, Dolna Austria. Zapinka typu A.84 (L. Graupner, H. Winter 1990, s. 241, ryc. 1034).

105. Nackermarkt, Burgenland. Zapinka typu A.84 (H. Nowak 1990, s. 226, ryc. 739).

106. St. Margarethen, Burgenland. Zapinka typu A.84(?), uszkodzona (J. Matouschek 1990, s. 229, ryc. 787).

Ponadto dalsze egzemplarze zapinek typu A.84 pochodzą z uwzględnionych już w katalogu miejscowości: Drösing (2), Loretto (1), Petronell (1) i Ringelsdorf (3) (FÖ 28, 1989, nr 575, 954, 987, 1140, 1308, 1363; FÖ 29, 1990, nr 1142).

II. Fibule trąbkowate ze stożkowatym guzkiem odmiany 5 (Ryc. 7)

1. Dobrzankowo, woj. Ostrołęka. Grób 7, pop. Fibula brąz. odmiany 5. (Ryc. 3e) oraz prostokątny nóż żel., półokrągła sprzączka żel., przęślik i naczynie dwustożkowe (J. Okulicz 1971, s. 136, ryc. 15; rysunek wg: zbiory PMA IV/2924, kat. 18).

2. Garwolin, woj. Siedlce. Grób 21b, pop. Fibula brąz. odmiany 5., z główką inkrustowaną srebrem, oraz 3 naczynia dwustożkowe i 1 jajowate. Grób 45, pop.; kości 2 osobników: *infans I* i *infans II – juvenis*. Fibula brąz. odmiany 5., z główką inkrustowaną srebrem (Ryc. 3i), oraz żel. okucie zamka, fr-ty 6 naczyń dwustożkowatych i płytka miseczek (A. Niewęglowski 1991, s. 26, 39–40, ryc. 12c, 25h; rysunek wg: zbiory PMA IV/7097, kat. 81).

3. Głedzianówek, woj. Płock. Grób 2/1934, pop. Fibula brąz. odmiany 5., uszkodzona (Ryc. 3m), oraz fr-ty ceramiki (E. Kaszewska 1977, s. 67, tabl. 3:1).

4. Grodzisk Mazowiecki, woj. Warszawa. Grób 23, pop. Fibula brąz. odmiany 5., ze śladami srebrnej inkrustacji na guzku (Ryc. 3j), oraz 2 zapinki trąbkowate odmian 2. i 3. wg T. Liany, żel. zapinka A.132, żel. okucie zamka i klucz, złoty wisior kulisty, liczne okucia i nity, 2 przęśliki, miseczka (B. Barankiewicz 1959, s. 203–204, tabl. 7:21; rysunek wg: zbiory PMA IV/556, kat. 68).

5. Kamieńczyk, woj. Ostrołęka. Grób 78, pop.; kobieta(?), 25–35 lat. 2 zapinki brąz. odmiany 5. (Ryc. 3a) oraz fibula A.148, żel. sprzączka półokrągła, igła żel., popielnica dwustożkowa z 3 uchami i 3 naczynka. Grób 145, pop.; kobieta, 20–30 lat. Fibula brąz. odmiany 5. z główką i grzebykiem inkrustowanymi srebrem (Ryc. 3k), fr-t drugiej, analogicznej zapinki oraz żel. sprężyna i okucie szkatułki, żel. nóż prostokątny, brąz. tarczka i stopy brązu, szpila kościana, paciorek szklany, przęślik, naczynie dwustożkowe z 3 uchami, 2 pucharki, płytka miseczka z zaokrąglonym dnem. Grób 199, pop.; *infans I*, 1–2 lata. Fr-t główki fibuli brąz., najpewniej odmiany 5/1, fr-ty 2 fibul brąz. A.38–39 i 10.(?) serii V grupy oraz naczynie z 3 uchami. Grób 205, pop.; mężczyzna, 25–45 lat. Fr-ty fibuli brąz. odmiany 5/1(?) oraz 2 groty żel., żel. półokrągła sprzączka, żel. krzesiwo, jednocześnie grzebień rogowy i misowate naczynie dwustożkowe. Grób 289, pop.; mężczyzna, 35–45 lat. Fibula brąz. odmiany 5., silnie przepalona i odkształcona, oraz 2 groty żel., oselka, nóż żel., okucie brąz., naczynia jajowate, fr-ty naczynia dwustożkowego, miseczka o zaokrąglonym dnie. Grób 338, jam.; kobieta, 25–35 lat. Fibula brąz. odmiany 5/1, zachowana częściowo (Ryc. 3p), oraz grudki stopionego szkła i fr-ty naczynia dwustożkowego (T. Dąbrowska, A. Pozarycka-Urbańska 1978 oraz materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/7368, nry inw. pol. 455–464, 836–850, 1217–1221, 1226–1232, 1558–1565, 1766–1769).

6. Kleszewo, woj. Ciechanów. Z grobów 201 i 253 fr-ty 2 fibul brąz. odmiany 5. (materiały nie publikowane, badania mgr. S. Woydy, zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie).

7. Kołoząb, woj. Ciechanów. Grób 408, pop. Fibula brąz. odmiany 5. oraz brąz. bransoleta węzowata typu IIB wg T. Wójcika, igła żel., naczynie grupy II wg R. Schindlera (I. Tomaszewska 1988, s. 107, ryc. 2:2)

8. Komorów, woj. Skierniewice. Luźno znalezione fr-ty 2 fibul brąz. odmiany 5. (Ryc. 3n) (M. Wawrzeński 1908, s. 62, tabl. 26:3 oraz zbiory MAK 3506/3 i 4967).

9. Kopki, woj. Tarnobrzeg. Grób 21, pop. Fibula brąz. odmiany 5. (Ryc. 3d) oraz umbo żel. J.7a z kwadratowymi nitami, fr-t imacza żel. z wyodrębnionymi prostokątnymi płytkami do nitów, 2 groty żel., w tym 1 z zadziarami, nożyk żel., naczynie z zaokrąglonym brzuścem i miseczka z wklęsłym dnem (R. Jankma 1933, s. 36–37, ryc. 15:5a, b; rysunek wg: zbiory MAK 3858).

10. Łajski, woj. Warszawa. Grób 20, pop. Fibula brąz. od-

miany 5., uszkodzona, oraz żel. klucz, 2 przęśliki i naczynie dwustożkowe. Grób 42, pop. Fibula brąz. odmiany 5., zdobiona na główce, grzebyku i guzku srebrną inkrustacją (Ryc. 3h), oraz igła żel., przęślik, naczynie lekko esowate, chropowate i naczynie dwustożkowe na wyodrębnionej nóżce. Grób 76, pop. Fibula brąz. odmiany 5. (Ryc. 3c), zapinka żel. A.148/149, żel. okucie i sprężyna zamka, fr-t szpili kościanej, 2 przęśliki i naczynie. Grób 161, pop. Fibula brąz. odmiany 5., fibula brąz. A.II/IV, brąz. bransoleta sztabkowa, żel. klucz i sprężyna zamka, igła brąz., 2 paciorki szklane, przęślik, naczynie dwustożkowe, pucharek na pustej nóżce oraz płaska miseczka z wklęsłym dnem (materiały nie publikowane, badania mgr. A. Kruk, zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie; grób 161 – M. Olędzki 1986, s. 147).

11. Modła, stan. 1, woj. Ciechanów. Grób 19/79, jam. 2 fibule brąz. odmiany 5., na główce, grzebyku i guzku inkrustowane srebrem (Ryc. 3g), oraz srebrny wisior, 2 klucze żel., paciorek szklany, 4 przęśliki (A. Grzymkowski 1986, s. 249, ryc. 18b, c).

12. Muntowo, woj. Olsztyn. Grób 65. Fibula brąz. odmiany 5. oraz grot żel., prostokątna sprzączka żel. ze skuwką, nóż żel., szpila (kartoteka M. Jahna, archiwum Instytutu Archeologii UW; wzmianka o szpili – M. Schmiedehelm 1934, s. 111).

13. Nardkole, stan. 2, woj. Siedlce. Grób 53, pop.; *infans I*. Fibula brąz. odmiany 5/1, zachowana częściowo (Ryc. 3o), oraz przęślik, dwustożkowe naczynie i fr-ty niecharakterystycznej ceramiki. Grób 92, pop.; kobieta, *adultus*. Nóżka brąz. fibuli, najpewniej odmiany 5., zapinka żel. A.148, żel. sprzączka półokrągła, żel. okucie, przęślik, naczynie dwustożkowe i fr-ty 2 innych, także dwustożkowatych. Grób 139, jam.; kobieta, *adultus*. Fibula brąz. odmiany 5., zachowana częściowo, oraz prostokątny nóż żel., przęślik, fr-ty 2 naczyń dwustożkowatych (materiały nie publikowane, badania mgr. J. Andrzejewskiego, zbiory PMA IV/8283, nry inw. pol. 449–453, 725–731, 1114–1120).

14. Niecieplin, woj. Siedlce. Grób 15, pop. Fibula brąz. odmiany 5. (Ryc. 3b) oraz żel. okucie szkatułki i sprężyna, okrągła sprzączka żel., szpila brąz., fr-t zawieszki brąz., 3 naczynia dwustożkowe i 1 o zaokrąglonym brzuścu (R. Kozłowska 1958, s. 346, tabl. 110:19; rysunek wg: zbiory PMA IV/363, kat. 16).

15. Niedanowo, woj. Olsztyn. Z grobów 348 i 421 2 zapinki brąz. odmiany 5. (J. Andrzejewski 1989, s. 106).

16. Oblin, stan. 5, woj. Siedlce. Grób 219, pop. Fibula brąz. odmiany 5. oraz dolna część naczynia (materiały nie publikowane, badania dr. K. Czarneckiej, zbiory PMA IV/8896, nry inw. pol. 1403–1405).

17. Opoka, woj. Lublin. Luźno z cmentarzyska. Zapinka brąz. odmiany 5. (E. Szarek-Waszkowska 1971, s. 109, tabl. 48:5).

18. Osiek, woj. Bydgoszcz. Grób 11, jam.; kobieta, 20–25 lat. 2 fibule brąz. odmiany 5. oraz 2 przęśliki i fr-ty naczynia (H. Grzęda, K. Przewoźna 1968, s. 15–16, tabl. 2:11).

19. Osinki, woj. Suwałki. Zapinka brąz. zbliżona do odmiany 5., zachowana fragmentarycznie, znaleziona na osadzie nad chatą z 2. poł. II w. (materiały nie publikowane, informacje prof. dr. hab. J. Okulicza, zbiory Muzeum Okręgowego w Suwałkach).

20. Pajewo-Szwelice, woj. Ciechanów. Grób 11b/69; zespół przemieszany. Nóżka fibuli brąz. odmiany 5. (Z. Dłubakowski 1988; J. Andrzejewski 1989, s. 111).

21. Pałuki, woj. Ciechanów. Grób 11, pop. Nóżka fibuli brąz., być może odmiany 5., oraz popielnica zdobiona na przemian gładzonymi i chropowatymi trójkątami (W. La Baume 1943, s. 4, ryc. 2e).

22. Piastowo, woj. Ostrołęka. Grób 15, pop. Fibula brąz. odmiany 5. oraz złoty wisior, fr-t szpili brąz., szpila kościana, żel. sprzączka półokrągła, brąz. rozdzielacz pasa, żel. końcówka pasa, żel. sprężyna i okucie zamka, jednocześnie grzebień rogowy, 2 przęśliki, naczynie dwustożkowe (F. Peiser 1916, s. 6, tabl. 2:28).

23. Pruszcz Gdański, stan. 10, woj. Gdańsk. Grób 368, szkielet. Fibula brąz. odmiany 5., inkrustowana srebrem na głowce, grzebyku i guzku, oraz sprzączka półokrągła, szpila, przęślik i fr-t naczyń (materiały nie publikowane, badania mgr. M. Pietrzaka, zbiory MAG 1970:25/215–219).

24. Sędzin-Kolonia, stan. 6, woj. Włocławek. Fibula brąz. zbliżona do odmiany 5/1, częściowo zniszczona (Ryc. 3l) (materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/267).

25. Todzia, woj. Ostrołęka. Grób 3, pop.; kobieta, *adultus/maturus*. Zapinka brąz. odmiany 5., inkrustowana srebrem na głowce, grzebyku i nóżce (Ryc. 3f), oraz fr-ty brąz. bransolety sztabkowej i fr-ty naczyń (J. Andrzejowski, w druku, WA; zbiory PMA IV/8920, kat. 8).

26. Wólka Zamkowa, woj. Białystok. Grób 3, inwentarz niepewny. Nóżka brąz. zapinki odmiany 5. (materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/176).

27. Żdźarów, woj. Skierniewice. Grób 148, jam.; *infans I* wczesny oraz osobnik dorosły(?). Zapinka brąz. odmiany 5., uszkodzona, inkrustowana srebrem na głowce i grzebyku, oraz fr-ty mało charakterystycznej ceramiki. Grób 155, pop.; kobieta, 30–45 lat. Zapinka brąz. odmiany 5/1, uszkodzona (Ryc. 3r), oraz igła żel., przęślik, naczynie jajowate, naczynie dwustożkowe i 2 płytkie miseczki (materiały nie publikowane, badania mgr. Z. Nowakowskiego, zbiory PMA IV/8335, kat. 439–442, 457–463).

III. Mazowiecka odmiana fibul IV grupy O. Almgrena (Ryc. 8)

1. Brwinów, woj. Warszawa. Luźno ze zniszczonego cmentarzyska. 2 fibule brąz. typów 1Aa i 1Bb (J. Głosik 1975, s. 426, tabl. 1d, 3d).

2. Brzeźce, stan. 1, woj. Radom. Luźno ze zniszczonych grobów. 2 brąz. fibule typu 2b (Ryc. 5h) (B. Balke 1976a, s. 45, tabl. 2:9, 3:3; na s. 48 jedna z nich mylnie opisana jako żelazna).

Brzeźce, stan. 2, woj. Radom. Grób 10, jam.; kobieta, *juvenis* lub *adultus*. Fibula brąz. typu 1Ba (Ryc. 4n) oraz przęślik, naczynie jajowate i fr-ty ceramiki. Grób 21, jam.; *infans I*, 4–7 lat. Fragmentarycznie zachowana brąz. fibula typu 1Ab (Ryc. 4i), zniszczona brąz. fibula V grupy oraz fr-ty ceramiki (B. Balke 1976b, s. 168, 173, tabl. 5:1, ryc. 27g).

3. Chinów, stan. 1, woj. Radom. Luźno z cmentarzyska. Fr-t zapinki brąz. (B. Balke 1991, s. 77).

4. Ciebłowice, stan. 1, woj. Piotrków Tryb. Z grobów pochodzi co najmniej 5 zapinek brąz. (Inf. Arch. (1987) 1988, s. 112; B. Balke 1991, s. 77, oraz informacje Autorki).

5. Czastków, woj. Warszawa. Grób 33, pop. 2 zapinki brąz. typu 1Aa (Ryc. 4b) oraz naczynie jajowate. Grób 49, jam. Brąz. zapinka typu 1Bb oraz grot żel., fr-t żel. igły i wisiołek kapsułkowy (materiały nie publikowane, badania mgr. M. Kulisiewicz, zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie).

6. Dmochy-Rodzonki, woj. Łomża. Luźno z płaszcz kurhanu. Fragmentarycznie zachowana brąz. fibula typu 1 Ab (J. Jaskanis 1975, s. 131, ryc. 6b).

7. Gostkowo, woj. Słupsk. Grób 1. Fibula brąz. typu 1Aa oraz naczynie II grupy wg R. Schindlera (R. Wołgiewicz 1993, s. 174).

8. Grodzisk Mazowiecki, woj. Warszawa. Grób pop. Fr-t fibuli brąz., być może typu 1, oraz dwa naczynia: misowate i jajowate (A. Niewęglowski 1964, s. 239, ryc. 13c).

9. Kamieńczyk, woj. Ostrołęka. Grób 197, jam.; kobieta, ok. 25–35 lat. Odkształcony fr-t brąz. fibuli typu 1B(?), 2 fibule brąz. typu A.96, czworokątna sprzączka żel., prostokątny nóż żel., półkosek żel., przęślik i fr-ty 2 naczyń o zaokrąglonym brzuscu. Grób 254, jam.; 3 osobników: mężczyzna(?), kobieta i dziecko, wiek nieokreślony. Odkształcona zapinka brąz. typu 1Aa, fr-t

drugiej analogicznej i fr-t trzeciej, zbliżonej, z nie zdobionym grzebykiem, oraz 2 szpile żel. (w tym zoomorficzna), czworokątna sprzączka żel., ażurowe okucie brąz., sztydo żel., 2 przęśliki, grzebień typu B wg S. Thomas. Grób 291, jam.; 2 osobników: płeć nieokreślona, 15–20 i 25–35 lat. Uszkodzona fibula brąz. typu 1A oraz fibula żel. A.126 i niecharakterystyczne fr-ty ceramiki (materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/7368, nry inw. pol. 1190–1199, 1416–1427, 1571–1573; szpila i okucie z grobu 254 – T. Dąbrowska 1989, s. 205–207, ryc. 2b, c).

10. Kocierzew Południowy, stan. 3, woj. Skierniewice. Luźno z cmentarzyska. Fibule „pochodne od silnie profilowanych” (Inf. Arch. (1985) 1986, s. 98–99).

11. Kołoząb, woj. Ciechanów. Grób 35. Fibula brąz. typu 1Aa, fibula brąz. A.II/IV, fr-t przedmiotu żel., przęślik (M. Ołędzki 1986, s. 147).

12. Kopcie, woj. Siedlce. Grób 10b, jam. Fibula brąz. typu 2a (Ryc. 5f) oraz fr-ty naczynia dwustożkowego (T. Dąbrowska 1975, s. 368, tabl. 4:12).

13. Lublin-Zembożyce, stan. 4. Luźno z osady. 2 fibule brąz. typu 1Aa i 1Ab (materiały nie publikowane, badania mgr. A. Kloss, zbiory Muzeum Okręgowego w Lublinie).

14. Łajski, woj. Warszawa. Grób 3, pop. Fibula brąz. typu 2a (Ryc. 5b) oraz zawieszka z emalią i naczynie. Grób 119, jam. 2 fibule brąz. typu 2b (Ryc. 5c, d), fibula A.193, fr-t grzebienia jednoczęściowego i 2 przęśliki oraz naczynie dwustożkowe na wyodrębnionej nóżce. Grób 204, pop. Fr-t główki brąz. fibuli, zapewne typu 1., oraz naczynie jajowate (materiały nie publikowane, badania mgr. A. Kruk, zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie; wzmiankowana zawieszka z emalią – A. Bitner-Wróblewska 1989, s. 162; 1991–1992, s. 126. Luźno z cmentarzyska fibula brąz. typu 1Bb (Ryc. 4k) (T. Liana 1961, s. 216, tabl. 2:6).

15. Masów, woj. Lublin. Grób 27. Fibula brąz. typu 1Ab (Ryc. 4g), zapinka grupy VI z trójkątną nóżką, ostroga, przęślik i naczynie dwustożkowe u dołu chropowaczone (A. Kokowski 1986a, s. 155, przypis 14, oraz informacje od Autora).

16. Nadkole, stan. 2, woj. Siedlce. Grób 109, pop.; płeć nieokreślona, *maturus*. Uszkodzona zapinka brąz. typu 1Aa oraz przęślik i naczynie baniaste. Grób 111, jam.; kobieta, *maturus*. Zapinka brąz. typu 1Ba (Ryc. 4l) i fr-ty drugiej, identycznej, grudka szkła, czarka z wklęsłym dnem i fr-ty naczynia dwustożkowego (materiały nie publikowane, badania mgr. J. Andrzejowskiego, zbiory PMA IV/8283, nry inw. pol. 823–827, 831–835).

17. Niemirów, woj. Białystok. Grób 4, pop. Zapinka brąz. typu 1Aa oraz fr-ty przedmiotu żel. i naczynie. Grób 5, jam., uszkodzony przez grób z fazy B₂/C₁-C_{1a}. Zapinka brąz. typu 1Ab oraz żel. okucie zamka i grzebień typu B wg S. Thomas (materiały nie publikowane, badania mgr. L. Pawlaty, zbiory Muzeum Okręgowego w Białymstoku).

18. Oblin, stan. 5, woj. Siedlce. Grób 103, pop.; kobieta, *adultus* – wczesny *maturus*. Fibula brąz. typu 1Ab (Ryc. 4f) i druga, częściowo zniszczona, typu 1Aa, oraz prostokątna sprzączka żel. na osi, fr-ty stopionych paciorków szklanych i chropowaczone naczynie esowate (materiały nie publikowane, badania dr. K. Czarneckiej, zbiory PMA IV/8896, nry inw. pol. 756–760).

19. Osiek, woj. Siedlce. Grób 15, pop. Zapinka brąz. typu 1B(?)a, częściowo odkształcona, nóżka drugiej, identycznej zapinki, fr-ty igły żel., fr-ty paciorków szklanych, przęślik i naczynie dwustożkowe (I. Dąbrowska 1958, s. 263, tabl. 87:14, 15).

20. Rostki, woj. Ostrołęka. Grób 2, pop., wkopany w grób z fazy C_{1a}. 2 fibule brąz. typu 1Aa (Ryc. 4c) oraz grzebień jednoczęściowy, przęślik i naczynie dwustożkowe (J. Okulicz 1965, pl. 88 (1–2); rysunek wg: zbiory PMA IV/574, kat. 11).

21. Rudzienice, woj. Olsztyn. Luźno z cmentarzyska fibula typu 1Ab (Ryc. 4o) (W. Heym 1937, s. 161, ryc. 32).

22. Skierniewice. Zapinka brąz. typu 1Aa (J. R. Aspelin 1884, s. 351, ryc. 1903; mylnie określona przez O. Almgrena (1923, s. 163 jako typ 84).
23. Sokal' (okolice), raj. Sokal', Ukraina. Fibula brąz. zbliżona do typu 2a (Ryc. 5a) (M. Śmiszko 1932, s. 25, tabl. 3:10).
24. Sokółów, woj. Ostrołęka. Luźno z cmentarzyska. Fibula brąz. typu 1Aa lub typu 1Ba, główka uszkodzona (T. Liana 1960, s. 379, ryc. 8b).
25. Starachowice, woj. Kielce. Grób III, jam. Uszkodzona zapinka brąz. typu 2b (Ryc. 5e) oraz nożyk i kółko żel., przeszłik i fr-ty ceramiki. Grób VII, pop. Zapinka brąz. typu 1(?)Ab, zachowana częściowo (Ryc. 4e) oraz 3 naczynia dwustożkowate i miseczka z wklęsłym dnem (R. Jamka 1959, ryc. 8a, 18c; rysunki wg: zbiory PMA IV/248, kat. 17, 85). Luźno z cmentarzyska zniszczona zapinka brąz. typu 1(?)Ab (materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/248, kat. 150).
26. Węgrów, woj. Siedlce. Grób. Fibula brąz. typu 1Bb (Ryc. 4m) oraz brąz. fibula A.162, fr-ty naczynia dwustożkowatego i wydzielonego dna innego naczynia (T. Liana 1961, s. 219, tabl. 3:15; rysunek wg: zbiory PMA IV/197).
27. Wilczyca, stan. 1, woj. Sieradz. Grób B. 2 fibule brąz. typu 1Aa (Ryc. 4a) oraz fr-t żel. zapinki A.132 (E. Kaszewska 1975, s. 200–201, tabl. 7:7, 8; rysunek wg: zbiory MAEŁ III 1986/368).

28. Wólka Łasińska, woj. Skierniewice. Grób 15/48, pop. (obiekt z badań W. Sarnowskiej w 1948 r., numeracja wg W. Bendera). Fibula brąz. typu 1(?)Ab (Ryc. 4h) oraz przeszłik, fr-ty popielnicy i denar pośmiertny Faustyny (po 141 r.). Grób 2/51, pop. (badania M. Gozdowskiego). Fibula brąz. typu 1(?)Aa (Ryc. 4d) oraz naczynie. Grób 24/51, pop. (badania M. Gozdowskiego). Fibula brąz. typu 1Ab (Ryc. 4j) oraz „gwóźdź” żel., przeszłik i 2 naczynia (M. Gozdowski 1956, s. 131, tabl. 45:8 (wg dokumentacji grób 2/51) i tabl. 45:9 (wg dokumentacji grób 15/48) – zgodnie z publikacją obie fibule mają pochodzić z tego samego grobu. Wydzielenie powyższych zespołów zawdzięczam pomocy mgr. W. Bendera, który opracowuje materiały do druku. Rysunki wg szkiców zachowanych w dokumentacji oraz zbiorów PMA IV/212, gdzie fibule te zachowały się w stanie szczątkowym. Są też niejasności: w PMA znajdują się resztki fibuli typu 2., która nie odpowiada żadnemu z rysunków z dokumentacji).

29. Wólka Zamkowa, woj. Białystok. Luźno z cmentarzyska. Fibula brąz. typu 1Ab (materiały nie publikowane, zbiory PMA IV/176).
30. Zawyki, woj. Białystok. Grób 2. Fibula brąz. typu 2(?)a oraz płytka miseczka (D. Jaskanis 1961, s. 403, tabl. 26:7).
31. Żdźarów, woj. Skierniewice. Grób 158, jam.; płeć nieokreślona, *juvenis*. Fibula brąz. typu 2b z rodzajem „grzebyka” na główce (Ryc. 5g) (materiały nie publikowane, badania mgr. Z. Nowakowskiego, zbiory PMA IV/8335, kat. 466).

BIBLIOGRAFIA

- Adler H., Nebehay S.
1989 Bernhardthal, FÖ 28, s. 216–217.
1990 Bernhardthal, FÖ 29, s. 235–236.
- Adler H., Turetschek F.
1981 Drösing, FÖ 19, s. 519.
- Agde H.
1939 Luggewiese, Kreis Lauenburg i.Pomm., ein ostgermanisches Gräberfeld des 1.-3. Jahrhunderts, Osterwieck/Harz – Berlin.
- Almgren O.
1923 Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen, Leipzig.
- Ambroz A. K.
1966 Fibuly juga evropejskoj časti SSSR (II v. do n.è. – IV v. n.è.), Moskva.
- Andrzejowski J.
1989 Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej, [w:] „Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim”, II, Lublin, s. 103–125.
- [w druku] Zapinki o cechach mieszanych II/IV grupy O. Almgrena, „Barbaricum” 3.
- [w druku] Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gm. Kadzidło, woj. ostrołęckie, stanowisko 2, WA 53, z. 2.
- Aspelin J. R.
1884 Antiquités du nord-finno-ougrien. L'âge du fer. Antiquités des Provinces Baltiques. Supplément – Période ancienne de l'âge du fer en Lithuanie et en Pologne, Helsingfors.
- Balke B.
1971 Żeńskie(?) cmentarzysko z okresu późnorzymskiego w miejscowości Kłoczew, pow. Ryki, MSiW 1, s. 317–364.
1976a Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Brzeźcach, pow. Białobrzegi, st. 1, WA 41, s. 37–63.
1976b Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Brzeźcach, pow. Białobrzegi (stanowisko 2), WA 41, s. 155–207.
1991 Kultura przeworska w międzyrzeczu Wisły, Pilicy i Iłżanki, Warszawa.
- Barankiewicz B.
1959 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim, MS 5, s. 191–233.
- Bednarczyk J., Łaskiewicz T.
1990 Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Inowrocławiu-Szymborzu, woj. bydgoskie, stanowisko 1, Inowrocław.
- Beninger E.
1937 Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, Reichenberg u. Leipzig.
- Berecz K.
1990 Römerzeitliche Fibeln aus Zalaölöv, AAHung. 42, s. 77–96.
- Bitner-Wróblewska A.
1989 Elementy bałtyjskie w kulturze wielbarskiej, [w:] „Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim”, II, Lublin, s. 161–177.
1991 Z badań nad ozdobami emaliowanymi w kulturze wielbarskiej. Na marginesie kolekcji starożytności Paula Schachta z Malborka, WA 52, s. 115–131.
- Břeň J.
1964 Význam spon datování keltských oppid v Čechách, SNM 5, s. 197–289.
- Buchem H. J. H. van
1941 Die Fibulae van Nijmegen I. Inleitung en Katalog, [w:] „Bouwsteen voor een Geschiedenis van Nijmegen”, 3.
- Chirila E., Gudea N., Lucăcel V., Pop C.
1972 Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes der Dacia Porolissensis, Cluj.
- Chomentowska B.
1980 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Zawadzie, gm. Połaniec, woj. tarnobrzskie, WA 45, s. 225–236.
- Cociş S., Nemeş E.
1983 Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ActaMN 20, s. 433–449.
- Crişan I. H.
1979 Fibule romane in muzeul din Cluj-Napoca, ActaMP 3, s. 275–320.
- Czarnecka K.
1990 Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzysk, Warszawa.
- Dąbrowska I.
1958 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Osiecku, pow. Garwolin, MS 4, s. 255–300.
- Dąbrowska T.
1973 Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim, MSiW 2, s. 127–253.
1975 Wyniki prac wykopaliskowych w Kopciach, pow. Węgrów, WA 40, s. 359–374.
1980 Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich, WA 45, s. 45–58.
1989 Uwagi o związkach kulturowych między kulturą przeworską i kulturą zachodniobałtyjską w okresie wpływów rzymskich, RB 16, s. 201–212.

- 1992 Die späten kräftig profilierten Fibeln (Almgren Typ 84) in Polen, [w:] „Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter”, Kraków, s. 103–109.
- Dąbrowska T., Liana T.
1986 Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim na Mazowszu, [w:] „Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce”, Kraków, s. 147–166.
- Dąbrowska T., Pozarzycka-Urbańska A.
1978 Wyniki prac wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej w Kamieńczuku, gm. Wyszaków, woj. Ostrołęka, SprArch. 30, s. 151–174.
- Diaconu G.
1965 Tirgisor, necropola din secolele III-IV. e.n., București.
- Dłubakowski Z.
1988 Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. ciechanowskie (praca magisterska), Warszawa.
- Dobrzańska H.
1982 Ceramika toczona jako wyraz zmian zachodzących w kulturze przeworskiej we wczesnej fazie późnego okresu rzymskiego, [w:] „Scripta Archaeologica”, II, Warszawa, s. 90–98.
- Domański G.
1979 Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II–IV wieku, Wrocław.
- Eisner J.
1933 Slovensko v pravéku, Bratislava.
- Ettlinger E.
1973 Die römische Fibeln in der Schweiz, Bern.
- Farka C.
1978 Brückendorf, FÖ 16, s. 394.
- Farka C., Jungwirth J.
1985 Petronell, FÖ 23, s. 296.
- Farka C., Melzer G.
1980 Mannersdorf, Sommerein, FÖ 18, s. 454, 464.
- Farka C., Stelzer A.
1984 Deutsch Jahrdorf, FÖ 22, s. 275.
- Farka C., Winter H.
1981 Kaisersteinbruch, FÖ 19, s. 485.
- Fedorov G. B.
1960 Naselenie prutsko-dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačel'tii n.è., Moskva.
- Gedl M.
1988 Obiekty z okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku w Kietrze, woj. Opole, [w:] „Scripta Archaeologica”, Warszawa-Kraków, s. 119–195.
- Gedl M., Ginter B., Godłowski K.
1970 Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, Katowice.
- 1971 Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. II, Katowice.
- Głosiński J.
1975 Katalog materiałów wykopaliskowych Pogotowia Archeologicznego za lata 1963–1970, MSiW 3, s. 423–469.
- Godłowski K.
1962 Uwagi o niektórych zagadnieniach interpretacji źródeł archeologicznych, PMMAE 8, s. 79–102.
- 1970 The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, Kraków.
- 1973 Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku – część I, MSiW 2, s. 255–382.
- 1977 Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II), MSiW 4, s. 7–234.
- 1981 Kultura przeworska, [w:] „Prahistoria ziem polskich” 5, s. 57–135.
- 1982 Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii, [w:] „Scripta Archaeologica”, II, Warszawa, s. 48–80.
- 1985 Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Wrocław.
- 1986 Jakuszowice, eine Siedlung der Bandkeramik, älteren Bronzezeit, jüngerer vorrömischer Eisenzeit, römischer Kaiserzeit und den frühen Völkerwanderungszeit in Südpolen, „Die Kunde” NF 37, s. 103–132.
- 1988a Jakuszowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Kazimierza Wielka, Fundstelle 2., RArch. 1986, s. 17–28.
- 1988b Problemy chronologii okresu rzymskiego, [w:] „Scripta Archaeologica”, Warszawa-Kraków, s. 27–47.
- Godłowski K., Szadkowska L.
1972 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole, „Opolski Rocznik Muzealny” 5.
- Gorjunov E. A., Kazanskij M. M., Peskova A. A., Usova G. A.
1976 Issledovanija na Poltavščine, [w:] „Archeologičeskie Otkrytija 1975 g.”, Moskva, s. 318–319.
- Gorochovskij E. L.
1982 O gruppe fibul s vyemčatoj emal'ju iz srednego Podneprov'ja, [w:] „Novye pamjatniki drevnej i srednevekovoj chudožestvennoj kul'tury”, Kiev, s. 115–151.
- 1988 Chronologija juvelirnych izdelij pervoj poloviny I tysjačel'tija n.è. lesostepnogo Podneprov'ja i južnogo Pobuž'ja. Avtoreferat dissertacii, Kiev.
- Gorochovs'kij È. L.
1980 Fibula z s. Ozarinšč na Podilli, [w:] „Tezi dopovidej V-oj Podil's'koj istoriko-kraėznavčoi konferencii”, Kam'janec'-Podil's'kij, s. 136–137.
- Gorochovs'kij È. L., Son N. O.
1989 Fibuli z Tiri, „Archeologija” 3, s. 69–77.
- Gozdowski M.
1956 Osada z okresu rzymskiego w Wólce Łasięckiej, pow. Łowicz w świetle badań w 1952 r., MS 1, s. 105–135.
- Graupner L., Winter H.
1990 Laab im Walde, FÖ 29, s. 241.
- Grzęda H., Przewoźna K.
1968 Wyniki badań archeologicznych w okolicy Świecia nad Wisłą w 1962 r., „Zeszyty Naukowe UMK. Archeologia” 1, s. 3–43.
- Grzymkowski A.
1986 Wstępne wyniki badań nad brytualnym cmentarzyskiem ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów, SprArch. 38, s. 223–258.
- Gudea N.
1986 Bericht über die zwischen 1979 bis 1982 am Limes der drei Dakien und der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen, [w:] „Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongress. Aalen 1983”, Stuttgart, s. 477–497.
- 1989 Polissum. Un complex arheologic dacoroman la marginea de nord a Imperialui Roman, vol. I (Cerçetări și descoperiri arheologice pina in anul 1977), ActaMP 13.
- Gudea N., Lucăcel V.
1979 Fibule romane in Museul de Istorie și Arta din Zalău (I), ActaMP 3, s. 321–378.
- Hadházy-Vaday A.
1980 Neuere Angaben zur Frage der Verbreitung des sog. Schildkopfringens, SIA 28, s. 91–100.
- Heym W.
1937 Die Geschichte der Landschaft von den Tillwalder-See auf Grund von Bodenfunden, „Altpreußen” 2, s. 161–171.
- Horvat M.
1982 K rímskim fibulam iz Rabelčje Vasi v Ptuju, „Arheološki Vestnik” 33, s. 47–54.
- Jamka R.
1933 Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej, PArch. 5, s. 23–62.
- 1959 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach, PArch. 11, s. 32–61.
- Jaskanis D.
1961 Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy, RB 2, s. 401–417.
- Jaskanis J.
1975 Badania kurhanów z okresu rzymskiego w Dmochach-Rodzunkach, pow. Wysokie Mazowieckie, SprArch. 27, s. 125–140.
- Jobst W.
1975 Die römische Fibeln aus Lauriacum, [w:] „Forschungen in Lauracium”, 10, Linz.
- Kaczanowski P., Madyda-Legutko R.
1986 Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim w Małopolsce, [w:] „Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce”, Kraków, s. 98–119.
- Kaszewska E.
1975 Kultura przeworska w Polsce środkowej, PMMAE 22, s. 195–269.
- 1977 Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. 1), woj. plockie, PMMAE 24, s. 63–150.
- Kenk R.
1977 Studien zum Beginn der jüngerer römischer Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur, dargestellt am Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spyciemierz, BerRGK 58, s. 164–446.

- Kietlińska A.
1963 Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej, MS 9, s. 7–98.
- Kivikoski E.
1947 Die Eisenzeit Finnlands, Helsinki.
- Kokowski A.
1986a Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem rzymskim na Lubelszczyźnie, [w:] „Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce”, Kraków, s. 181–200.
- 1986b La genèse des éléments culturels sur le territoire de la Pologne sud-est et de l'Ukraine ouest dans la période des influences romaines, „Archaeologia Baltica” 7, s. 153–173.
- 1991 Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, [w:] „Lubelskie Materiały Archeologiczne”, 4, Lublin.
- Kolník T.
1958 Nové ojedinelé nálezy spón z doby rímskej a st'ahovania národov na juhozápadnom Slovensku, SIA 6, s. 380–387.
- 1961 Pohrebisko v Bešenove, SIA 9, s. 219–300.
- 1980 Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei, I, Bratislava.
- Koščević R.
1980 Antičke fibule s područja Siska, Zagreb.
- Kovrig I.
1937 Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, DissPann. II/4.
- Kozak D. N.
1985 Pševorskaja kul'tura i volyno-podolskaja grupa, [w:] „Ėtnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n.è.”, Kiev, s. 25–34.
- Kozłowska R.
1958 Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie, pow. Garwolin, MS 4, s. 337–365.
- Kucharenko Ju. V.
1980 Mogil'nik Brest-Trišin, Moskva.
- La Baume W.
1943 Ostgermanische Grabfund aus Paluki, Kreis Zichenau, „Altpreussen” 8, s. 2–8.
- Lamiová-Schmiedlová M.
1961 Spóny z doby rímskej na Slovensku, [w:] „Študijné zvesti AUSAV”, 5, Nitra.
- Lauer mann E.
1981 Oberrohrbach, FÖ 19, s. 532.
- Liana T.
1960 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Sokółówek, pow. Wołomin (d. Radzymin), WA 26, s. 375–380.
- 1961 Znaleziska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenów między Wisłą a dolnym Bugiem, MS 7, s. 215–222.
- 1962 Znaleziska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego, WA 28, s. 47–58.
- 1970 Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim, WA 35, s. 429–492.
- Maksimov E. V.
1972 Srednee Podneprov'e na rubeže našej èry, Kiev.
1985 Zarubineckaja kul'tura, [w:] „Ėtnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n.è.”, Kiev, s. 10–17.
- Matouschek J.
1981 Jois, Winden am See, FÖ 19, s. 485, 488.
1990 St. Margarethen, FÖ 29, s. 229.
- Motyková-Sněidrová K.
1967 Weiterentwicklung und Ausklang der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen, „Fontes Archaeologici Pragenses” 11.
- Müller A. von
1957 Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee, Berlin.
- Nebehay S.
1983 Drösing, Ringelsdorf, FÖ 21, s. 283–284, 293.
- Niewęglowski A.
1964 Ogólne wyniki i problematyka badań stanowisk z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w okolicach Garwolina, WA 30, s. 229–243.
- 1981 Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e. – II wiek n.e.), Wrocław.
1991 Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie, Warszawa.
- Nowak H.
1990 Nackermarkt, FÖ 29, s. 226.
- Okulicz J.
1965 Rostki I, distr. d'Ostrołęka, dép. de Varsovie, InvArch. fasc. 15, pl. 88.
- 1971 Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz, MSiW 1, s. 127–170.
- Oleǳki M.
1986 Chronologia, typologia i rozprzestrzenienie zapinek typu Nadkole, FAP 35, s. 139–148.
- Parducz M.
1944 Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II, ArchHung. 28.
- Patek F. E.
1942 Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien, DissPann. II/19.
- Peiser F.
1916 Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz in Polen, Königsberg i.Pr.
- Peškař I.
1972 Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren, Praha.
- Petolescu C. C.
1986 Les camps de la zone sous-carpatique de la Dacia, [w:] „Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongress. Aalen 1983”, Stuttgart, s. 510–513.
- Petru S., Petru P.
1978 Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Katalog najdb, Ljubljana.
- Pieta K.
1974 Siedlisko z doby římskej v Beluši, SIA 22, s. 89–105.
1982 Die Püchov-Kultur, Nitra.
- Pietrzak M.
1988 Cmentarzyska z Pruszcza Gdańskiego w młodszym okresie rzymskim, [w:] „Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim”, I, Lublin, s. 51–65.
- Piętka-Dąbrowska T.
1961 Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n.e. w międzyrzeczu Dniepru i Bugu, WA 27, s. 217–238.
- Popescu D.
1941 Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in –1944 București, „Dacia” NF 9–10, s. 485–505.
- Reyman T., Żurowski J.
1934 Nabytki Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1920–1924, „Materiały Prehistoryczne” 1, s. 141–146.
- Rieckhoff S.
1975 Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen, SJahr. 32, s. 5–104.
- Riha E.
1979 Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst, [w:] „Forschungen in Augst”, 3, Augst.
- Römische Forschungen
1981 Römische Forschungen in Zalašöv 1978–1979, AAHung. 33, s. 273–346.
- Savčuk A. P.
1969 Poselenija zarubineckoj kul'tury w poreč'e r. Trubež, MIA 160, s. 82–87.
- Schmiedehelm M.
1934 Die estländischen Scheibennadeln, SMYA 40, s. 106–112.
1990 Das Gräberfeld Gašior, „Archaeologia Baltica” 9, s. 5–126.
- Seyfried V.
1982 Winden am See, FÖ 20, s. 482.
1984 Schützen am Gebirge, FÖ 22, s. 277.
- Skurczyński S.
1947 Archeolog na probostwie, [w:] „Pamiętnik kielecki”, s. 9–40.
- Stuppner A.
1984 Ringelsdorf, Drösing, FÖ 22, s. 286, 302.
- Szarek-Waszkowska E.
1971 Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Opoła, pow. Puławy, „Studia i Materiały Lubelskie” 5, s. 79–187.
- Szydłowski J.
1964 Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowie, Wrocław.
- Śmiszko M.
1932 Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów.
- Tejral J.
1970a Markomanské války a otázka římskeho dovozu na Moravu v období do Kommodové miru, AR 22, s. 389–411.
1970b K interpretaci severovýchodních prvků v hmotné kultuře moravské oblasti na sklonku starší doby římské, PA 61, s. 184–215.
1971 Příspěvek k datování moravských hrobových nálezů ze sklonku starší a z počátku mladší doby římské, SIA 19, s. 27–93.

- Tempelmann-Maczyńska M.
1985 Części stroju kobiecego w okresie rzymskim na obszarze środkowo- i wschodnioeuropejskiego Barbaricum, Kraków.
- 1989 Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit, Kraków.
- Tomaszewska I.
1988 Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębju, gm. Suchocin, woj. ciechanowskie, [w:] „Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim”, I, Lublin, s. 105–116.
- Vaday A. H.
1989 Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok, „Antaeus” 17–18.
- Walke N.
1965 Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum, [w:] „Limesforschungen”, 3, Berlin.
- Wawrzenicki M.
1908 Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim prowadzone w lipcu, sierpniu i wrześniu 1904 r., MAAE 10, s. 46–63.
- Wielowiejski J.
1970 Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi, Wrocław.
- 1980 Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego, Wrocław.
- Wołagiewicz R.
1970 Napływy importów rzymskich do Europy na północ od środkowego Dunaju, APolski 15, s. 207–252.
- 1981 Kultury oksywska i wielbarska, [w:] „Prahistoria ziem polskich” 5, s. 135–178.
- 1987 Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowego stanu badań, APolski 32, s. 169–208.
- 1988 Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej, [w:] „Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim”, I, Lublin, s. 145–155.
- 1993 Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym, Szczecin.
- Wójcik T.
1978 Pomorskie formy bransolet węzowatych z okresu rzymskiego, MZP 24, s. 35–109.

SUMMARY

At the end of the late phase of the Early Roman period and beginning of Late Roman period we often come across bronze fibulae known as „the forms derived from strong profiled fibulae”¹. These fibulae are typologically heterogeneous and several forms can be differentiated: the provincial Roman type A.84 (Catalogue I, Fig. 1a–g), trumpet-shaped fibulae which, according to T. Liana’s classification (1970, p. 444), I shall call variant 5. (Catalogue II, Fig. 3) and later specimens which belong stylistically to form 2. series IV, O. Almgren’s group, known as the Mazovian variant (Catalogue III, Figs 4, 5) after the region where they occur (Fig. 8).

All A.84 fibulae are two-piece bronze specimens. The bows are flat underneath, have a roof-shaped section and a small, straight comb in the centre. A.84 type fibulae have feet ending in cone-shaped or round knobs (Fig. 1a–g), A.84/1 fibulae have profiled knobs. There are few similar type forms (Fig. 1k, j), one of the fibulae is decorated in the barbarian mode with slanting incisions (Fig. 1b). The Polish specimens come from sites of the Przeworsk (Catalogue I, 5, 6, 8, 9, 15, 16, 21), Wielbark (Catalogue I, 2, 4, 13, 14, 17, 18, 19), Bogaczewo (Catalogue I, 3) and Luboszyce (Catalogue I, 12) cultures. All fibulae variant A.84/1 were found at the Przeworsk culture sites.

Bronze trumpet-shaped fibulae, variant 5 (Catalogue II), often distinguished as early forms of fibulae derived from strong profiled ones, belong to specific Przeworsk forms which, due to the cone-shaped knob at the end of the foot, do not have exact counterparts in O. Almgren’s classification. They are one-piece specimens, with the head always rounded underneath. The massiveness of the lower part of the bow and the narrowing of the upper part next to the comb, corresponds with the proportions of the trumpet fibulae. The head, comb and knob at the end of the foot are often (or were!) encrusted with silver wire, what is indicated by traces of silver (Fig. 3f–k), the depth of the grooves and traces of welding underneath. Fibulae variant 5/1 (Catalogue II, 5, 13, 27) are characterized by straight, cylindrical combs (Fig. 3o–r).

Fibulae of variant 5. are nearest to certain specimens of the typologically varied variant 2. acc. T. Liana. They also completely correspond with the style of the northern forms of O. Almgren’s group IV, though specimens of variant 5/1 have a comb shaped as in provincial Roman forms, also A.84.

The Mazovian variant (Catalogue III) belongs stylistically to the late forms of O. Almgren’s group IV, but among the types distinguished there are no exact counterparts. The Mazovian variant of bronze fibulae was divided on the basis of construction. Type 1. are one-piece fibulae with upper cord held by a hook (Fig. 4), type 2. are two-piece specimens constructed similarly to A.84 fibulae (Fig. 5). The shape of the bow: s-shaped (A) and knee-shaped (B) was the basis for differentiating two subtypes: cone-shaped (a) and profiled (b) knob at the end of the foot is the basis for division into variants. The bows are roof-shaped in section and are completely flat underneath: heads are trapezoidal and only some are similar to the heads of the classic trumpet fibulae (Fig. 5c, f, h). The comb is usually not much wider than the bow, so that the fibulae lose the proportions of a trumpet fibula, with the exception of some specimens (Fig. 5c, f).

The fibulae differentiated as type 2. vary enormously. There are fan-shaped combs (Fig. 5a), very richly profiled knobs (Fig. 5f, g) and a kind of comb on the head (Fig. 5g). The two-piece construction of fibulae type 2., Mazovian variant, characteristic for certain types of trumpet fibulae (A.79, 80), is associated with southern patterns, Pannonian and, maybe, Sarmatian (R. Kenk 1977, Figs 44, 45).

Fibulae A.84 occur on the middle Danube limes, especially in northern Pannonia and along the Morava, Váh and Vistula rivers (Fig. 6). The map also shows fibulae type 52 and 54 after I. Kovrig’s (1937) classification, as there is evidence that some of them corresponds with the forms discussed here. This may influence our evaluation of how A.84 fibulae occur in north-east Pannonia. Very different forms with extended, often fan-shaped combs come from the south of this province (R. Košćević 1980; S. Petru, P. Petru 1978). There are few A.84 fibulae in Noricum (W. Jobst 1975), and hardly any on the Rhine limes (E. Riha 1979).

Apart from the areas along the Morava and Váh rivers, there are distinct concentration in Poland (Fig. 6) – in Little Poland, Kujawy and at the mouth of the Vistula. The most northerly find comes from Finland, while the furthest point to the east was the Dnieper.

A.84/1 fibulae can be found in the east, mainly in Dacia and the Black Sea cities of Olbia and Tyras. It is probably from there that they reached the Post-Zarubintsy and Sarmatian cultures areas on the Tisza and in Moldavia. It is difficult to determine the number of such fibulae found in the Dnieper area as publications are not always precise. The specimens from Little Poland may indicate associations with eastern Transcarpathia. The fibulae with straight ended feet distinguished earlier (T. Dąbrowska 1992, p. 105, map 1, Fig. 1), may be damaged specimens (E. Riha 1979, No 275; H. Adler, S. Nebelhay 1989, Fig. 737; J. Matouschek 1990, Fig. 787) which in fact belong to type A.84 or A.84/1.

Variant 5. of trumpet fibulae (Fig. 7) and the Mazovian variant are local forms of the Przeworsk culture (only 4 specimens can be associated with the Wielbark culture: Cat. II, 18, 23 and Cat. III, 7, 21; and 2 with the Bogaczewo culture: Cat. II, 12, 19). Trumpet fibulae occur mainly on the middle Vistula, while the Mazovian variant only south the Vistula – Bug line and in the north part of the Kielce region. Their distribution is concentrated and corresponds with the eastern zone of the Przeworsk culture.

Owing to grave assemblages from Barbaricum (Catalogue I, 9, 18, 44) and stratigraphic analysis of material from settlements (Catalogue I, 7), A.84 fibulae should be dated to phase B₂₀ and maybe a little later. The same refers to A.84/1 fibulae, where the dating is corroborated by assemblages from the Tisza river and Moldavia (Catalogue I, 62, 89). Similarly, to the 2nd century (from the second quarter?) and to the beginning of the 3rd century are dated both types of the fibulae from Pannonia, Dacia and Noricum (Catalogue I, 29, 73, 100).

Graves in the Barbaricum area are the weaponless burials with objects considered female determinants of sex (bracelet, 2 fibulae) or strongly correlated (needle, spindle whorl) (A. Kietlińska 1963; K. Czarnecka 1990).

The dating of trumpet fibulae, variant 5. and Mazovian fibulae is shown in Table 1. Additional information can be obtained from an analysis of burial customs. From the end of phase B₂ in the eastern zone of the Przeworsk culture, there is a distinct increase in pit graves, a fact attributed to Wielbark culture influences (A. Niewęgłowski 1981, p. 103; J. Andrzejowski 1989, p. 106–107). Assemblages with variants 5. and 5/1 fibulae are usually cinerary urn graves (22 out of 25); among assemblages with the Mazovian variant there are more(?) pit graves (12 pits to 13 cinerary urns and 6 undetermined graves). The earlier status of trumpet fibulae, variant 5. is also indicated by the plan of the cemetery in Kamieńczyk, Ostrołęka voiv. (Fig. 9) and in Nadkole, Siedlce voiv.

The fibulae of both types usually occur in female graves, defined as such on the basis of archaeological determinants of sex (see above and keys, casket mountings) and anthropological data. Only six graves had weapons (Catalogue II, 5, 9, 12,; Catalogue III, 5, 15) of which 2 were determined anthropologically to be male burials.

The A.84 fibulae found in Poland increase the number of provincial Roman remains from the middle-Danube limes, which were brought north from the times before the Marcomanian Wars till the end of the 2nd century. These contacts are corroborated by the discovery of remains typical for the Vistula and Oder

basins south of the Carpathians, also in the Roman provinces (E. Patek 1941, Pl. 22:17, 19; 23:9, 11, 12, 14; A. Hadházy-Vaday 1980; M. Horvat 1982, Pl. I, 6; S. Nebehay 1983, Figs 798, 804; A. Stuppner 1984, Fig. 763; K. Godłowski 1986, p. 116, Fig. 8; N. Gudea 1989, Pl. 185:25; 188:13; 192:46; A. H. Vaday 1989). This shows the importance of the amber route at the time, increases and extends the number and range of imports (J. Wielowiejski 1970, maps 3, 4).

The analysis of both types of local fibulae stresses the distinctness of the eastern zone of Przeworsk culture (T. Dąbrowska 1980; J. Andrzejowski 1989). The diminishing of the area where Mazovian fibulae occurred, in comparison with variant 5. fibulae, by the exclusion of northern Mazovia (Figs 7, 8) was the result of successive areas of eastern Poland being occupied by Wielbark culture peoples, a process associated with migration of Goths to the south. It dates and defines the character of these events. The later dating of some of the Mazovian fibulae to phase B₂/C₁ and C_{1a} increases the number of artefacts which certify that earlier people of the Przeworsk culture survived here. This indicates that the incoming groups took over only parts of the region. This should come as no surprise if we consider the fast expansion of the Wielbark culture to the south-east.

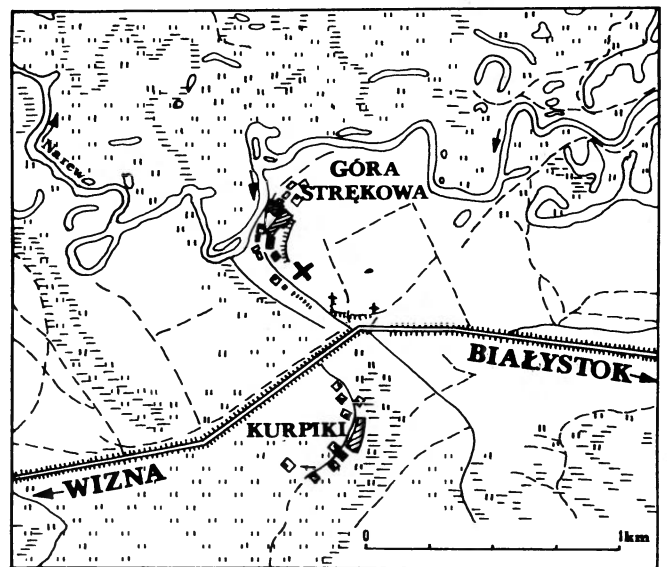
SYLWIA MAŁACHOWSKA

SREBRNE OZDOBY Z WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO SKARBU
Z GÓRY STRĘKOWEJ, GM. ZAWADY, WOJ. ŁOMŻYŃSKIESILVER ORNAMENTS FROM THE EARLY MEDIEVAL HOARD IN GÓRA STRĘKOWA,
ZAWADY COMMUNE, ŁOMŻA VOIV.

W posiadaniu Muzeum Okręgowego w Łomży znajduje się skarb srebrnych monet i ozdób znaleziony w październiku 1984 roku na terenie wsi Góra Strękowa, gm. Zawady, woj. łomżyńskie (Ryc. 1). Miejscowość ta leży nad Narwią, na północ od szosy Łomża – Białystok, 8 km na wschód od Wizny. Skarb został odkryty na polu Henryka Buczkowskiego w trakcie orki. Miejsce ukrycia znajduje się na zachodnim stoku niewielkiego, piaszczystego wzgórza, u którego podnóża leży wieś. Skarb zakopano prawie przy samym wierzchołku zbocza. Za drogą, naprzeciw miejsca znalezienia skarbu, znajdują się pierwsze zabudowania należące do państwa Czyżewskich. Zabytki umieszczone były w glinianym naczyniu, które rozpadło się pod wpływem uderzenia pługa. Według opisu świadków zdarzenia naczynie miało pojemność około 2 litrów, monety zaś były ułożone w słupki. W chwili obecnej nie można odnaleźć fragmentów naczynia zebranych w miejscu odkrycia skarbu.

Do Muzeum Okręgowego w Łomży trafiły 2 zausznice półkoliste z kuleczkami na łańcuszkach, 4 paciorki łukowate oraz 29 monet arabskich* o łącznej wadze 126,189 g. Nie wiadomo czy zabytki te stanowiły całość depozytu. Waga skarbu z Góry Strękowej jest dużo mniejsza niż waga pozostałych depozytów z monetami arabskimi znalezionych we wschodniej części Polski (M. Czapkiewicz, F. Kmietowicz 1960, s. 152, zest. I).

* Już po przekazaniu artykułu do druku uzyskałam informację o istnieniu dalszych dwudziestu kilku dirhemów arabskich pochodzących z tego skarbu.

Ryc. 1. Góra Strękowa, woj. Łomża. Plan najbliższej okolicy z miejscem odkrycia skarbu (x)

Monety wchodzące w skład skarbu pochodzą z okresu 764–900 A.D. Około 60% z nich datowanych jest na 2 poł. IX w., a najmłodsze wybite zostały w 287 A.H. = 900 A.D. Z 29 dirhemów 11 powstało w państwie Abbasydów, 2 – w państwie Saffarydów, Samanidzi reprezentowani są przez 12 monet, 2 sztuki stanowią naśladownictwa, pozostałe zaś 2 egzemplarze są zatarte (wydatowania monet dokonali A. Bartczak, M. Czapkiewicz i A. Kmietowicz z Instytutu Filologii Orientalnej UJ w Krakowie; przygotowywana jest publikacja tych zabytków).

Skarb z Góry Strękowej był eksponowany w 1986 roku na wystawie we Włoszech. Zdjęcia i krótki opis zabytków zamieszczone zostały w katalogu z tej wystawy (I tesori 1985, s. 91, 132, poz. 446).

W niniejszym opracowaniu omówiona została część skarbu o wadze 41,243 g, którą stanowią ozdoby.

OPIS ZABYTEKÓW

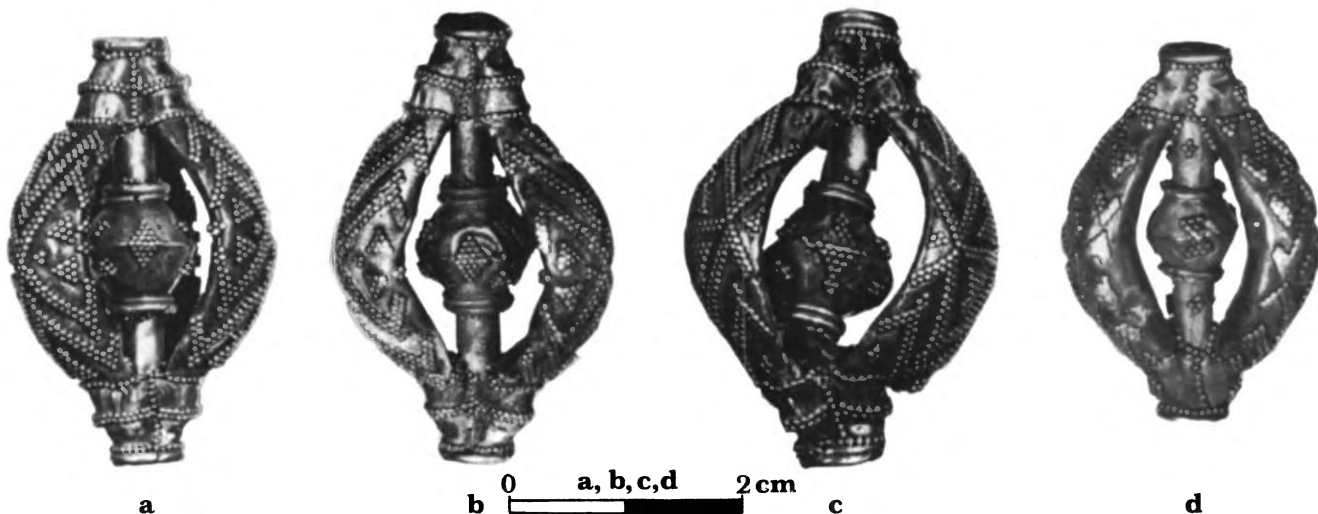
1. Pacior srebrny z nikłymi śladami złocenia, składający się z trzech niesymetrycznie ułożonych, wygiętych z blachy, lukowatych ramion okalających rurkę z nasadzoną na nią dwustożkowatym, małym, pustym paciorkiem wewnętrznym. Krawędzie tego paciorka otoczone są dwiema obrączkami z gładkiego druczka i uszkodzonym szeregiem ziaren. Paciorek wewnętrzny zdobiony jest trzema dużymi rombami z granul umieszczonymi na załomie, w prześwitach pomiędzy ramionami paciorka, oraz sześcioma mniejszymi, granulowanymi trójkątami ułożonymi po trzy poniżej i powyżej załomu. Na zewnętrznych powierzchniach ramion znajduje się symetrycznie rozłożony ornament wsuwanych linii zygzakowatych wykonanych z dwóch rzędów ziaren. W partii centralnej ramienia linie te tworzą dwa pola, w których umieszczono po dwa duże, granulowane trójkąty oraz mały trójkąt przy wierzchołku pola i jeden lub dwa romby przy krawędzi bocznej ramienia. Pola znajdujące się przy końcach ramion wypełnia motyw dużego trójkąta, połączonego przy wierzchołku z małym, wykonanym z trzech ziarenek. Ramiona paciorka ujęte są przy końcach przylegającą do nich ściśle blaszką obejmującą, ornamentowaną pionowymi rzędami granul oddzielającymi poszczególne ramiona oraz trzema poziomymi pasami ziaren: pojedynczymi przy krawędziach blaszki oraz podwójnym biegnącym przez jej środek. Wyloty rurki obwiedzione są gładkim pierścieniem (Ryc. 2a; 3a, a₁). Wym.: wys. 3,55 cm, najw. szer. ok. 2,2 cm, najw. szer. ramion 0,9 cm, średn. paciorka wewnętrznego 0,95 cm, średn. otworu paciorka 0,35 cm, średn. pierścienia 0,65 cm, średn. granul 0,7 mm. Waga 6,10 g.

2. Pacior srebrny, analogiczny do wyżej opisanego, złożony, jedno z ramion wylamane, drugie z odgięte od strony wewnętrznej blachą, paciorek wewnętrzny zgnieciony. Egzemplarz ornamentowany w sposób identyczny jak poprzedni (Ryc. 2b; 3b,

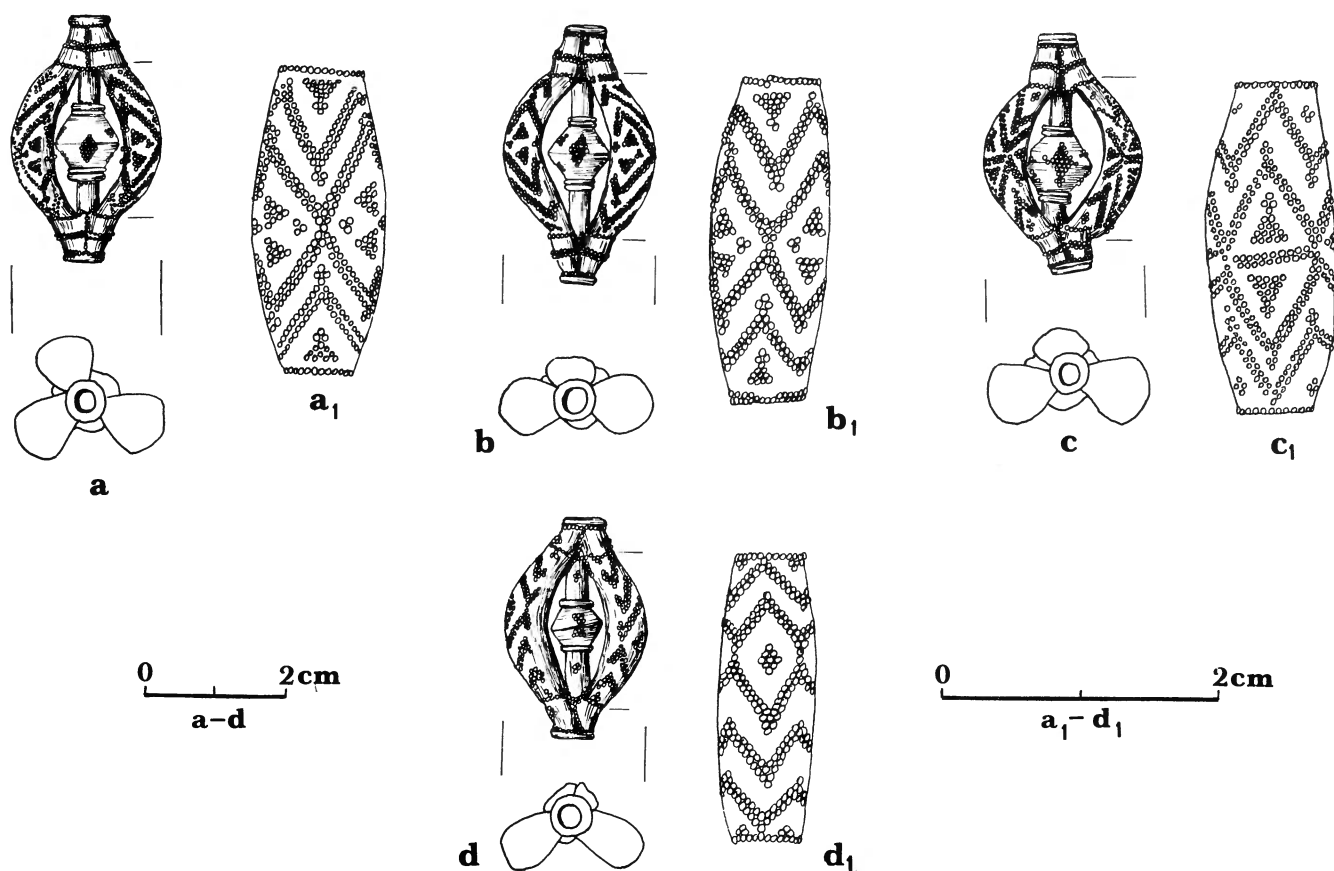
b₁). Wym.: wys. 3,7 cm, najw. szer. ok. 2,2 cm, najw. szer. ramion 0,85 cm, średn. paciorka wewnętrznego 1,0 cm, średn. rurki 0,35 cm, wym. otworu 0,3×0,4 cm, wym. pierścienia 0,6×0,7 cm, średn. granul 0,7 mm. Waga 5,18 g.

3. Pacior srebrny z nikłymi śladami złocenia, o takiej samej konstrukcji jak pozostałe, uszkodzony. Jedno z ramion wylamane, drugie nieco wygięte, paciorek wewnętrzny częściowo zniszczony, rurka zgięta, pęknięta w jednym miejscu. Paciorek wewnętrzny zdobiony jest w sposób analogiczny do poprzednich z tą różnicą, że wierzchołki rombów zakończone są małymi, złożonymi z trzech ziarenek trójkącikami. Ramiona paciorka ornamentowane są symetrycznie rozłożonymi, wykonanymi z dwóch rzędów granul zygzakami, które w części centralnej tworzą powierzchnię w kształcie rombu, przedzieloną na pół poziomą, granulowaną linią. Każde z utworzonych w ten sposób pól zawiera po jednym motywie dużego trójkąta z umieszczonym przy jednym wierzchołku małym, wykonanym z trzech ziarenek trójkącikiem. Pola przy końcach ramion wypełniają małe romby, po bokach zaś w części centralnej ramion przestrzenie między liniami zajęte są przez trójkąty z ziaren. Małe trójkątki wykonane z trzech ziarenek umieszczone są na wierzchołkach linii zygzakowatych. Blaszka obejmująca ornamentowana jest w sposób identyczny jak u opisanych wyżej paciorków, krawędź natomiast wzmocniona jest dwoma pierścieniami z gładkiego drutu (Ryc. 2c; 3c, c₁). Wym.: wys. 3,5 cm, najw. szer. 2,3 cm, najw. szer. ramion 1,0 cm, średn. rurki 0,4 cm, średn. otworu paciorka 0,35 cm, średn. pierścienia 0,65 cm, średn. granul 0,7 mm. Waga 5,08 g.

4. Pacior srebrny, ze śladami złocenia, o konstrukcji analogicznej do pozostałych, uszkodzony, jedno z ramion wylamane. Paciorek wewnętrzny zdobiony jest trzema podwójnymi trójkątami z ziaren, umieszczonymi w prześwitach pomiędzy ramionami. Na jego krawędziach znajdują się pojedyncze druczane obrączki. Rurka ornamentowana jest sześcioma małymi rombami ułożonymi po trzy poniżej i powyżej paciorka wewnętrznego. Ramiona mają kształt bardziej okrągły niż u pozostałych egzemplarzy i zdobione są wysuwającymi liniami zygzakowatymi, wykonanymi z dwóch rzędów granul. W części centralnej pole pomiędzy liniami wypełnia motyw rombu, przy końcach ramion natomiast umieszczone są małe trójkątki, które stykają się z granulowaną linią leżącą na złączu blaszki obejmującej z ramionami. Do linii tej dotykają także romby z ziaren ułożone na blaszce, na przedłużeniu ramion. Krawędź paciorka obwiedziona jest pierścieniem z drutu i wieńcem z granul. Opisany paciork jest mniejszy

Ryc. 2. Góra Strękowa, woj. Łomża. Paciorki srebrne (a-d)

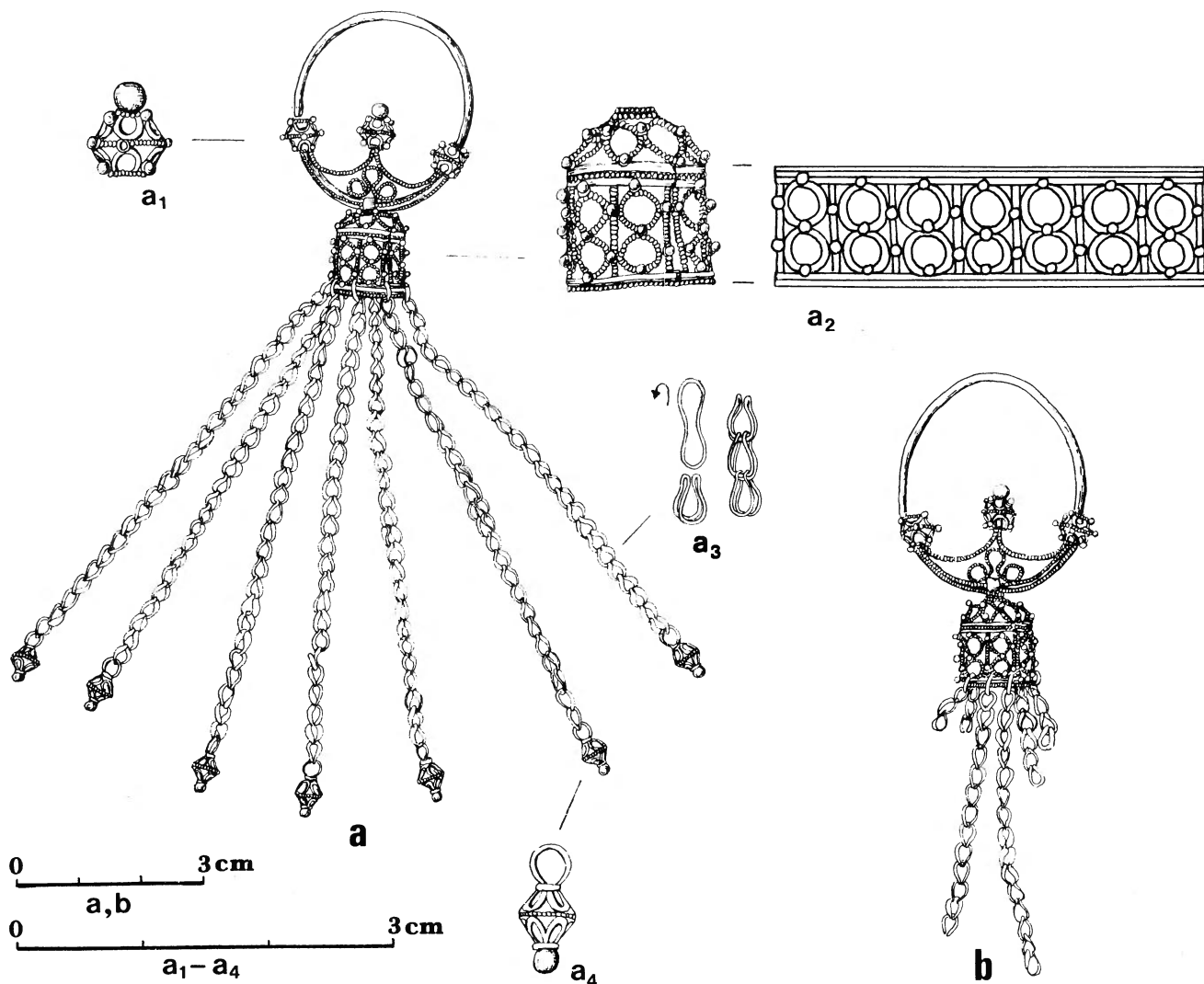
Ryc. 3. Góra Strękowa, woj. Łomża. Paciorki srebrne (a-d) i ornament ich ramion w powiększeniu (a₁-d₁)

i mniej starannie wykonany niż pozostałe, w niektórych miejscach ornament uległ nadtopieniu (Ryc. 2d; 3d, d₁). Wym.: wys. 3,1 cm, szer. ok. 2,1 cm, najw. szer. ramion 0,65 cm, średn. paciorka wewnętrznego 0,75 cm, średn. rurki 0,35 cm, średn. otworu 0,35 cm, średn. pierścienia 0,65 cm, średn. granułów 0,7 mm. Waga 3,87 g.

5. Zausznica srebrna, prawdopodobnie złocona, zachowana w bardzo dobrym stanie (Ryc. 4a, 5b), składająca się ze zdobionego kabłąka, ażurowego koszyczka oraz przymocowanych do niego łańcuszków zakończonych ażurowymi zawieszkami. Górna część kabłąka wykonana jest z okrągłego w przekroju drutu, który w partii dolnej został rozklepany, tworząc taśmę o przekroju czworokątnym. Taśma zdobiona jest trzema drutami perełkowatymi, przylutowanymi po bokach i od spodu. W miejscach rozklepania od ażurowych kulek odchodzą łukowate poprzeczki złożone z dwóch drutów perełkowatych otaczających gładki drucik. Poprzeczki te łączą się tworząc wierzchołek, na który nasunięta jest trzecia ażurowa kulka, zwieńczona dużą granułą. Przestrzeń pomiędzy dolną częścią kabłąka a poprzeczkami wypełnia skręt pętłkowy z trzech drucików – gładkiego i perełkowatych po bokach. Ażurowe kulki na kabłąku składają się z trzech pierścieni z drutu perełkowatego, połączonych małymi, gładkimi drucianymi obrączkami. Miejsca połączenia poszczególnych elementów kulki zamaskowano granulkami osadzonymi w gniazdkach z gładkiego drucika; kilka z nich odpadło. Środkowa kulka zwieńczona jest dużą granułą (Ryc. 4a₁). W dolnej części kabłąka pomiędzy oczkami skrętu pętłkowego znajduje się uchwyt mocujący ażurowy, zamknięty od góry koszyczek. Koszyczek (Ryc. 4a₂) składa się z dwóch pierścieni połączonych siedmioma drucikami perełkowatymi i jednym gładkim. Dolny pierścień wykonano z dwóch drutów: perełkowatego i gładkiego, górny zaś z dwóch gładkich

drutów i znajdującego się między nimi drutu perełkowatego. Po między pionowymi drucikami umieszczono po dwie obrączki z drutu perełkowatego. W miejscach styku poszczególnych elementów koszyczka widać ziarenka osadzone w gniazdkach z gładkiego drutu. Górna część koszyczka zamknięta jest przez stykające się ze sobą obrączki z drutu perełkowatego, których złącza zamaskowano granulkami. Do dolnego pierścienia koszyczka przymocowano za pomocą gładkich drucianych obręczy siedem łańcuszków wykonanych z cienkiego, gładkiego drucika. Ogniwa łańcuszków zgięto w pół i ściśnięto przez środek przy zgięciu, tak że tworzą dwuczęściowe pętliki, które zachodzą na siebie nawzajem (Ryc. 4a₃). Na końcu każdego z łańcuszków znajduje się ażurowa zawieszka (Ryc. 4a₄) wykonana z trzech pierścieni (dwóch gładkich umieszczonych na końcach i trzeciego, większego, z drutu perełkowatego, znajdującego się pośrodku) połączonych za pomocą małych, gładkich drucianych obręczy. Od dołu zawieszka zakończona jest dużą granułą, od góry – przylutowaną pętliką. Wym.: długość 13,1 cm, wym. kabłąka 2,9×3,1 cm, grub. kabłąka 0,15 cm, średn. kulek 0,5 cm, szer. dolnej części kabłąka 0,35 cm, wys. koszyczka 1,4 cm, średn. koszyczka 1,05 cm, szer. paska łączącego koszyczek z kabłąkiem 0,2 cm, długość łańcuszków 8,3–8,6 cm, grub. drucika w łańcuszku 0,05 cm, wys. zawieszki (z granułą) 0,75 cm, średn. zawieszki 0,45 cm, średn. dużych granułów 0,25–0,3 cm, średn. małych granułów 0,1 cm. Waga 13,268 g.

6. Zausznica srebrna (Ryc. 4b, 5a), przypuszczalnie złocona, o konstrukcji analogicznej do wyżej opisanej, uszkodzona, z urwanymi łańcuszkami. Kabłąk w górnej części bardziej wygięty ku górze, koszyczek lekko spłaszczony. Wym.: zachowana długość 10,0 cm, wym. kabłąka 3,0×3,5 cm, grub. kabłąka 0,15 cm, wys. kulek 0,55 cm, szer. dolnej części kabłąka 0,35 cm, wys. koszyczka 1,5 cm, średn. koszyczka 1,2 cm, szer. paska łączącego koszy-

Ryc. 4. Góra Strękowa, woj. Łomża. Zawsznice srebrne (a, b) i ich elementy konstrukcyjne w powiększeniu: ażurowa kula (a₁), ażurowy koszyczek (a₂), ogniwka łańcuszka (a₃), ażurowa zawieszka (a₄)

czek z kabłąkiem 0,2 cm, dług. łańcuszków 0,55–5,0 cm, grub. drucika w ogniwkach łańcuszka 0,04 cm, średn. dużej granuli 0,3 cm, średn. małych granulek 0,1 cm. Waga 7,745 g.

ANALIZA MATERIAŁU

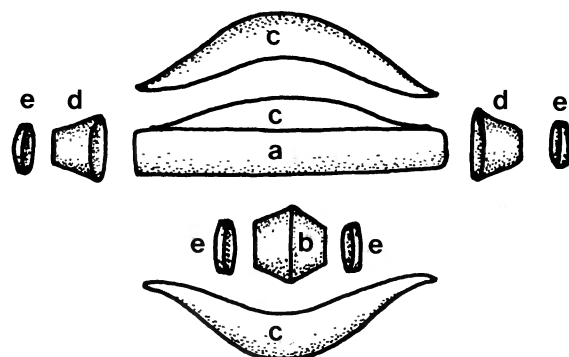
Paciorki. Każdy z paciorków z Góry Strękowej (Ryc. 2, 3) zbudowany był z następujących blaszanych elementów: rurki (a), paciorka wewnętrznego (b), trzech łukowatych ramion (c) oraz dwóch blaszek obejmujących (d) i drucianych pierścieni (e) (Ryc. 6). Proces montowania paciorków przebiegał w kilku etapach. Na zwiniętą z paska blachy rurkę nakładano mały, dęty blaszany paciorek i mocowano go za pomocą drucianych obrączek. W trzech przypadkach użyto po dwie obrączki z każdej strony, w czwartym po jednej. Na wszystkich egzemplarzach widać wystające spod obrączek, lekko za nie zagięte fragmenty blachy z paciorka, spełniające rolę klamerek mocujących. Następnie do rurki przy-

twierdzano trzy łukowate ramiona (z których każde zbudowane jest ze zlutowanych wzdłużnie połówek) i wszystkie elementy łączono przy końcach za pomocą dwóch blaszek obejmujących, ściśle opinających końce ramion i rurki. Wyloty rurki wzmocniano pierścieniem z drutu (paciorek nr 3 ma po dwa takie pierścienie), za który zostały pozaginane blaszane klamery, powstałe przez ponacinanie końców rurki i blaszek obejmujących. Następnie przystępowano do układania ornamentu. Miejsca łączenia poszczególnych elementów maskowano poprzez nalutowanie na nie szeregów ziaren. Są one stosunkowo równe; ich średnica wynosi ok. 0,7 mm. Przy mocowaniu ziaren do podłoża użyto prawdopodobnie lutów niemetalicznych – związków miedzi (D. L. Carroll 1974, s. 37–38; W. Duczko 1980–1982, s. 228; 1985, s. 25–28; J. Wolters 1983, s. 57–60). Gotowy wyrób złożono.

Paciorki z Góry Strękowej wykonano ze stopu srebra. Ponieważ nie zostały przeprowadzone bada-

Ryc. 5. Góra Strękowa, woj. Łomża. Zausznice srebrne (a, b)

Ryc. 6. Elementy konstrukcyjne paciorka łukowatego: rurka (a), paciorek wewnętrzny (b), ramiona (c), blaszki obejmujące (d), pierścienie (e); wg W. Duczko 1980–1982, z uzupełnieniami autorki

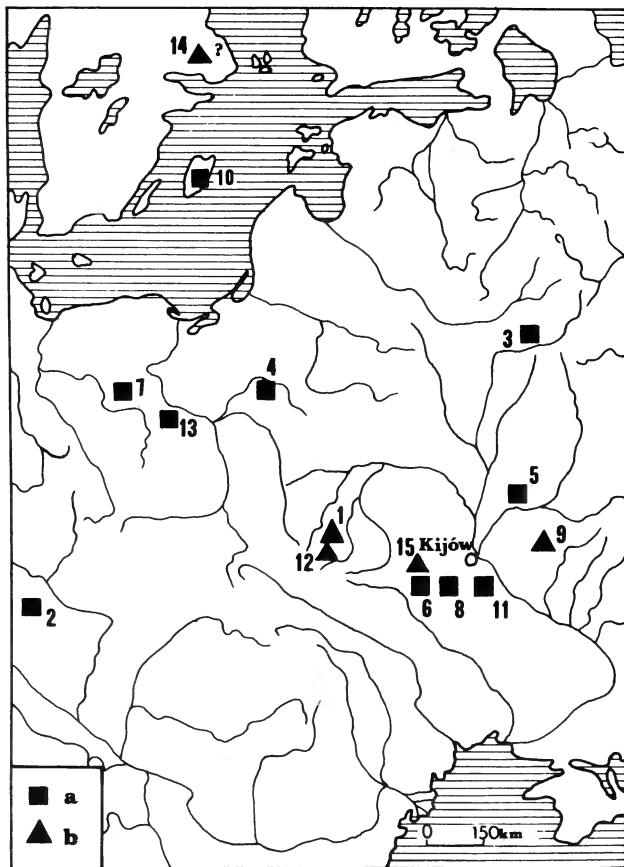
nia metaloznawcze, nie można stwierdzić, jakie inne jeszcze pierwiastki wystąpiły w surowcu, którego użyto do ich produkcji. W wyniku spektralnej analizy jakościowej paciorka łukowatego ze skarbu z Sejkowic, woj. płockie, stwierdzono, że zrobiono go ze srebra z niewielkimi, kilkuprocentowymi domieszkami innych pierwiastków, z których najliczniej reprezentowane były miedź i ołów (M. Dekówna, E.

Stattlerówna 1961, s. 42–43). Analiza paciorka łukowatego z nieznannej miejscowości w prowincji Uppland w Szwecji wykazała, że został on wykonany ze stopu zawierającego ok. 70% złota, 19% srebra, 8% miedzi i 1% rtęci, na powierzchni zaś stwierdzono 30% rtęci, co łączy się prawdopodobnie z użytym do złączenia amalgamatem (W. Duczko 1980–1982, s. 227).

Paciorki ze skarbu z Góry Strękowej należą do dość rzadkiego typu paciorków łukowatych. Oprócz 4 obecnie omawianych egzemplarzy znane są dalsze 24 całe lub częściowo zachowane paciorki łukowate oraz 12 fragmentów (Ryc. 7). Żaden z tych paciorków nie stanowi pełnej analogii dla paciorków strękowskich. Łukowate ramiona paciorków z Góry Strękowej zdobione są w unikatowy sposób, nie pozwalający na zakwalifikowanie do żadnego z typów wątków ornamentacyjnych, występujących na tego rodzaju ozdobach (W. Duczko 1980–1982, s. 203, ryc. 12). Ornament ten jest bardziej złożony niż na pozostałych egzemplarzach. Zaprojektowanie go wymagało większej wyobraźni przestrzennej, wykonanie zaś było na pewno trudniejsze niż w przypadku pozostałych paciorków.

Końce większości paciorków łukowatych owinięte są cienkim drucikiem, egzemplarze z Góry Strękowej mają natomiast ściśle przylegające do ramion blaszki obejmujące zdobione granulacją. Podobne blaszki spotyka się u paciorków ze skarbu z Gnezdova, obl. Smolensk w Rosji (V. V. Sedov 1982, ryc. 15; W. Duczko 1980–1982, ryc. 24) oraz na wspomnianym paciorku ze Szwecji (W. Duczko 1980–1982, ryc. 2; J. Wolters 1983, ryc. 265). Ten ostatni nie zawiera jednak paciorka wewnętrznego, który występuje u wszystkich egzemplarzy z Góry Strękowej, a także u przeważającej większości pozostałych ozdób tego typu (W. Duczko 1980–1982, ryc. 14, 15, 17, 19, 21, 22, 24; I. Bóna 1964, tabl. I; M. Dekówna, E. Stattlerówna 1961, tabl. IX, 1; G. F. Korzuchina 1954, tabl. VI, VII; N. Linka-Geppener 1948, tabl. III, N. Makarenko 1907, ryc. 7).

Na terenie Polski paciorki łukowate odkryto w dwóch skarbach: w zakopanym po 1012 r. skarbie z Sejkowic, woj. płockie (1 egz. – M. Dekówna, E. Stattlerówna 1961, s. 13, tabl. IX, 1; A. Gupieniec, T. i R. Kiersnowscy 1965, s. 51, tabl. XIX) oraz w skarbie z Kinna, woj. konińskie, zdeponowanym po 1025 r. (4 fr-ty – M. Malinowska 1970, ryc. 30; J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, s. 28). Dwa egzemplarze pochodzą ze Szwecji. Jeden znaleziono w datowanym na początek XI w. skarbie z Mallgårds na Gotlandii (M. Stenberger 1947, s. 9, ryc. 123; W. Duczko 1980–1982, s. 203–204, ryc. 13). Drugi, wzmiankowany wyżej, odkryto w nieznannej miejscowości w prowincji Uppland (M. Stenberger 1958, s. 210, tabl. 67; W. Duczko 1980–1982, ryc. 2; J.

Ryc. 7. Mapa znalezisk paciorków łukowatych: skarby (a), znaleziska grobowe (b). 1. Biliv, obl. Rovno (Ukraina); 2. Darufalva, kom. Sopron (Węgry); 3. Gnezdovo, obl. Smolensk (Rosja); 4. Góra Strękowa, woj. Łomża; 5. Guščin, obl. Černigiv (Ukraina); 6. Jurkivci, obl. Kiiv (Ukraina); 7. Kinno, woj. Konin; 8. Kopiivka, obl. Kiiv (Ukraina); 9. Lipovoë, obl. Sumi (Ukraina); 10. Mallgårds, Gotlandia (Szwecja); 11. Mironivs'kij fol'vark, obl. Kiiv (Ukraina); 12. Peresopnicja, obl. Rovno (Ukraina); 13. Sejkowice, woj. Płock; 14. Uppland (Szwecja); 15. Żitomir (Ukraina). Wg W. Duczko 1980–1982, z uzupełnieniami autorki

Wolters 1983, ryc. 265); jego chronologia określona została na 2. poł. X w. Ze skarbu z 1. połowy XI w. z miejscowości Darufalva, kom. Sopron na Węgrzech pochodzą dalsze trzy paciorki łukowate (E. Szegedy 1960, ryc. 66–68; I. Bóna 1964, s. 159–161, ryc. I, 4–6; W. Duczko 1980–1982, s. 205, ryc. 15). Pozostałe egzemplarze, odkryte na Ukrainie i w okolicach Smoleńska, pochodziły ze skarbów, a także z wyposażenia grobowego (G. F. Korzuchina 1946, s. 46–47; W. Duczko 1980–1982, s. 205–209). Są one datowane na 2. poł. X – początek XI w., z wyjątkiem egzemplarzy ze skarbu mironowskiego z Kijowszczyzny, którego chronologię określa się na przełom XI i XII wieku (G. F. Korzuchina 1954, s. 91).

Ozdoby ze skarbu gniezdowskiego oraz z prowincji Uppland stanowią najbliższe analogie dla paciorków z Góry Strękowej. Oba znaleziska datowane są na 2. poł. X w.; podobną chronologię należy przyjąć dla egzemplarzy z Góry Strękowej.

Największe skupisko znalezisk paciorków łukowatych zaobserwowano na terenie Wołynia i w okolicach Kijowa (W. Duczko 1980–1982, ryc. 11; G. F. Korzuchina 1946, ryc. 13). Z tego obszaru znany jest także grób z miejscowości Peresopnicja, obl. Rovno, w którym złożone były różne narzędzia złotnicze, a wśród nich osiem brązowych matryc do produkcji różnych elementów ozdób. Między nimi znajdowała się także matryca łukowatego kształtu, za której pomocą wyrabiano połówki ramion dla omawianego typu paciorków (G. F. Korzuchina 1946, s. 45–46, ryc. 10; 1954, s. 73, ryc. 15; W. Duczko 1980–1982, s. 214–217, ryc. 26, 27). Odkrycie to, poparte przez rozkład znalezisk paciorków łukowatych, pozwala stwierdzić, że obszary Wołynia i Kijowszczyzny stanowiły ich centrum produkcyjne. Stamtąd też pewnie napływały na nasze ziemie.

Zausznice. Ze względu na rodzaj konstrukcji, która składa się ze zdobionego kabłąka, ażurowego, walcowatego koszyczka oraz siedmiu cienkich drucianych łańcuszków zakończonych ażurowymi zawieszkami, zausznice ze skarbu z Góry Strękowej (Ryc. 4, 5) można zaliczyć do wydzielonej przez M. Dekównę odmiany drugiej zausznic półkolistych z wisiorkami na łańcuszkach. Spotykana jest ona bardzo rzadko, w przeciwieństwie do odmiany pierwszej, która jest bardzo popularna w zachodniej Polsce, a znana także ze wschodnich Niemiec, z Danii i Szwecji. Obie odmiany występują od poł. X do poł. XI w. (M. Dekówna 1974, s. 115–116).

Najbliższe analogie dla egzemplarzy z Góry Strękowej stanowią zausznice ze skarbów z Obry Nowej, woj. zielonogórskie (zostały one pomyłkowo opublikowane wraz z zabytkami ze skarbu w Trójcy, woj. tarnobrzeskie – H. Różańska 1960, s. 273, tabl. X; M. Malinowska 1970, ryc. 15) i z Zalesia, woj. konińskiego (M. Dekówna 1974, s. 95–96, tabl. XXXIII, 3). Okazy te prezentują jednak szereg uproszczeń: nie mają łukowatej poprzeczki przymocowanej do kabłąka ani umieszczonego pod nią pętelkowego zdobienia, inna jest liczba łańcuszków, odmienne są też ich zakończenia w postaci blaszanych, pustych kulek. Poza tym różnią się one dalszymi detalami ornamentacyjnymi. Zausznice z Góry Strękowej zdobione są drutami perełkowatymi, a do dekoracji ozdób z Obry Nowej i z Zalesia użyto gładkich, skręconych drucików. Na egzemplarzach z obu tych skarbów nie wystąpiła też granulacja osadzona w gniazdkach z gładkiego drucika. Skarb z Obry Nowej zakopany został prawdopodobnie po 965 r., chronologię depozytu z Zalesia określono zaś na czasy po 976 r. (S. Suchodolski 1974, s. 184, 159; J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, s. 72).

Zausznice o podobnej konstrukcji znalezione zostały w bogato wyposażonym grobie na cmentarzystku w miejscowości Stará Kouřim, okr. Kolín

w Czechach. Chronologię tego grobu określa się na 1. poł. X w. (M. Sölle 1966, s. 156, tabl. L, 1, ryc. 40b). Okazy te różnią się jednak wyraźnie od egzemplarzy strękowskich ze względu nie tylko na surowiec, ale i na sposób wykonania. Ozdoby z Góry Strękowej prezentują formę doskonalszą, delikatniejszej roboty.

Na podstawie powyższych analogii zausznice z Góry Strękowej należałoby datować na 2. poł. X w.

Nie jest całkowicie jasne pochodzenia pary zausznicy z Góry Strękowej. Kocłki półkoliste z wisiorkami na łańcuszkach wywodzą się ze środowiska orientально-bizantyjskiego (M. Dekówna 1974, s. 116; E. Gąssowska 1979, s. 120, 170). Nie sposób jednak stwierdzić czy okazy te są produktem miejscowym, powstałym pod wpływem impulsów przenikających na nasze ziemie z ośrodków zlokalizowanych na tamtym obszarze, czy też są one importami. Duża różnorodność wariantów, jaką prezentują zausznice półkoliste z wisiorkami na łańcuszkach, powoduje, że znalezienie dla nich analogii przysparza wiele kłopotu (E. Gąssowska 1979, s. 120–121). Dotyczy to głównie odmiany drugiej tego typu, która występuje znacznie rzadziej niż odmiana pierwsza. Wysoki poziom artystyczny egzemplarzy strękowskich i pewne detale w technice wykonania (np. drut perełkowany) powodują, że para ta stanowi znalezisko wyjątkowe na naszym obszarze, szczególnie gdy uwzględnimy fakt, że zausznice z wisiorkami na łańcuszkach nie występują we wschodniej części Polski ani na terenie wschodniej czy południowej Słowiańszczyzny (M. Dekówna 1974, s. 115; E. Gąssowska 1979, s. 121). Wszystkie elementy konstrukcyjno-dekoracyjne zausznicy z Góry Strękowej połączone są ze sobą w sposób wskazujący na wysokie umiejętności ich twórcy.

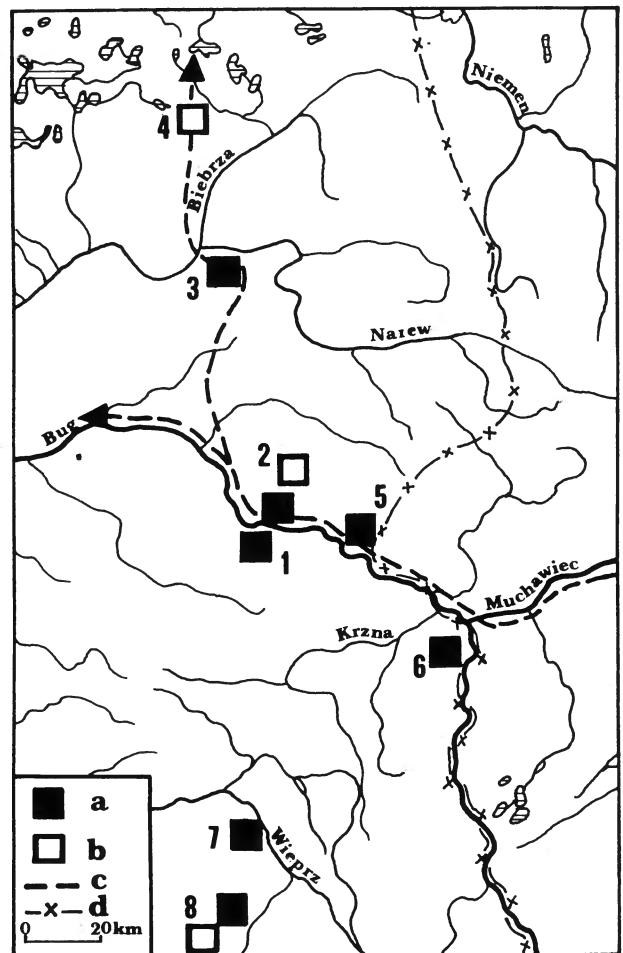
Zausznice z miejscowości Stará Kouřim, nawiązujące do wcześniejszych znalezisk wielkomorawskich, łączy z parą ozdób z Góry Strękowej jedynie to samo środowisko kulturowe, z którego wywodzi się omawiana forma (E. Gąssowska 1979, s. 121). Trudno przypuścić, by pomiędzy pracownikami, które wykonały te ozdoby, istniały jakieś związki.

Powyższe przesłanki pozwalają sądzić, że zausznice ze skarbu z Góry Strękowej są importami z bizantyjsko-orientalnego kręgu kulturowego i przybyły na nasze ziemie drogami wiodącymi z południowego wschodu. Bardzo dobry stan zachowania tych ozdób wskazuje, że były używane niedługo i stosunkowo szybko zostały złożone w ziemi.

DROGI NAPŁYWU OZDÓB I MONET NA TLE INNYCH SKARBÓW Z POLSKI WSCHODNIEJ

Biorąc pod uwagę pochodzenie poszczególnych składników depozytu z Góry Strękowej można przy-

puścić, że dostał się on na nasze ziemie dnierzańsko-prypecko-bużańskim szlakiem wodnym, wiodącym z okolic Kijowa, w którym to centrum handlowym mogło nastąpić połączenie wszystkich elementów skarbu. Szlak ten prowadził w górę Dniepru, biegł wzdłuż Prypeci i Muchawca aż po Brześć. Dalej trasa wiodła Bugiem w okolicy Drohiczyzna. W tym miejscu od szlaku wodnego odchodziła droga lądowa prowadząca na północ przez Wiznę ku Jaćwieży (A. Kamiński 1956, s. 154–155, tabl. XVI; J. Tyszkiewicz 1974, s. 165, mapa 6; T. Dunin-Wąsowicz 1982, s. 46–48) (Ryc. 8). Według A. Kamińskiego droga ta biegła przez Gródek nad Nurcem, Święck i gród leżący w dzisiejszej miejscowości Wnory-Wypychy ku Wiznie, omijając łukiem okoliczne bagna (A. Kamiński 1956, s. 155; T. Dunin-Wąsowicz 1982, s. 48). Wizna wzmiankowana jest w dokumencie uposażenia klasztoru w Mogilnie jako miejsce przeprawy przez Narew (J. Płocha

Ryc. 8. Mapa skarbów i pojedynczych monet arabskich znalezionych we wschodniej części Polski. 1. Czaple-Obrepałki, woj. Siedlce; 2. Drohiczyzn, woj. Białystok; 3. Góra Strękowa, woj. Łomża; 4. Grajewo-Prostki, woj. Łomża; 5. Klukowicze, woj. Białystok; 6. Kostomłoty, woj. Biała Podlaska; 7. Lubartów, woj. Lublin; 8. Lublin. Skarb (a), pojedyncze znaleziska monet (b), szlaki handlowe (c), obecna granica Polski (d)

1969, s. 158, 165; J. Tyszkiewicz 1974, s. 113; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 114; A. Kamiński 1961, s. 18). Po przekroczeniu Narwi szlak wiódł dalej na północ w kierunku Rajgrodu i stamtąd ku Sambii (A. Kamiński 1956, s. 154–155).

Rekonstrukcja szlaków komunikacyjnych z przełomu XII i XIII w. (T. Dunin-Wąsowicz 1982, ryc. 8, 9) pozwala stwierdzić, że okolice Wizny były miejscem krzyżowania się kilku ważnych dróg komunikacyjnych i handlowych: szlaku prowadzącego na północ ku Jaćwieży, trasy idącej na południe w kierunku Drohiczyna i prypecko-bużańskiej drogi wodnej, szlaku wiodącego na zachód wzdłuż Narwi na Mazowsze oraz drogi wiodącej na wschód w górę Narwi w kierunku Grodna. Było to więc miejsce ważne pod względem handlowym i politycznym (J. Płoch 1969, s. 178). Prawdopodobnie stan ten można odnieść także do okresu wcześniejszego, na co wskazywałaby wzmianka w falsyfikacie mogileńskim. Góra Strękowa leży około 8 km na wschód od Wizny. Fakt ukrycia tu skarbu wiąże się prawdopodobnie z handlem prowadzonym na tym szlaku.

Z prypecko-bużańską drogą wodną wiąże się również nagromadzenie skarbów i znalezisk pojedynczych monet arabskich z IX–X w. Śladem po funkcjonującym szlaku są także skarby srebrnych dirhemów arabskich z Białorusi: z Antopola, obl. Brest na Polesiu, z nieznannej miejscowości w b. guberni grodzieńskiej (W. Kubiak 1958, s. 225nn.) oraz z Pińska, obl. Brest (M. Czapkiewicz, F. Kmietowicz 1960, s. 156). Tą drogą napłynęły też monety ze skarbu z Klukowicz, woj. białostockie, zakopanego na początku X w. (M. Czapkiewicz i inni 1964, s. 396). Z Drohiczyna, woj. białostockie, znane są skarby dirhemów arabskich z końca IX w. oraz pojedyncza moneta arabska z poł. VIII w. (A. Czapkiewicz i inni 1957, s. 147), zaś w jego okolicy, w Czaplach-Obrepałkach, woj. siedleckie, odkryto datowany na X w. depozyt zawierający monety arabskie (A. Czapkiewicz i inni 1957, s. 152, zest. III). Z drogą prypecko-bużańską wiąże się również skarb z Kostomłotów, woj. białkopodlaskie, z X w. (A. Czapkiewicz i inni 1957, s. 151). Z odnogą tego szlaku wiodącą na północ ku Jaćwieży należy prawdopodobnie łączyć monety arabskie znalezione na cmentarzystwie w Grajewie-Prostkach, woj. łomżyńskie. Jedyna znana nam stamtąd moneta pochodzi z 906/907 r. (A. Kamiński 1961, s. 46; A. Gupieniec, T. i R. Kiersnowcy 1965, s. 28; Skarby 1982, s. 49).

Znalezisko z Góry Strękowej jest zjawiskiem wyjątkowym wśród IX–X-wiecznych skarbów z Polski wschodniej, ponieważ oprócz monet zawiera także ozdoby. Tylko w depozycie z Lublina-Czechowa, który datowany jest na koniec IX w., wystąpiły także ozdoby i surowiec srebrny (A. Czapkiewicz i inni 1957, s. 236). Skarb ten oraz skarby z okolic Prze-

myśla i z Lubartowa, woj. lubelskie (M. Czapkiewicz, F. Kmietowicz 1960, s. 151, 153; Skarby 1982, s. 49, 76), a także pojedynczy dirhem arabski z 867 r. z Lublina, wiążą się z lądowym szlakiem handlowym idącym z Kijowa na zachód poprzez Wołyń i Małopolskę (A. Czapkiewicz i inni 1957, s. 152, 245).

Powyższe dane pozwalają stwierdzić zbieżność chronologiczną skarbu z Góry Strękowej i pozostałych depozytów z monetami arabskimi z Polski wschodniej. Rozrzut tych skarbów wskazuje na ich ścisły związek ze szlakiem wodnym prowadzącym ze wschodu (Ryc. 8).

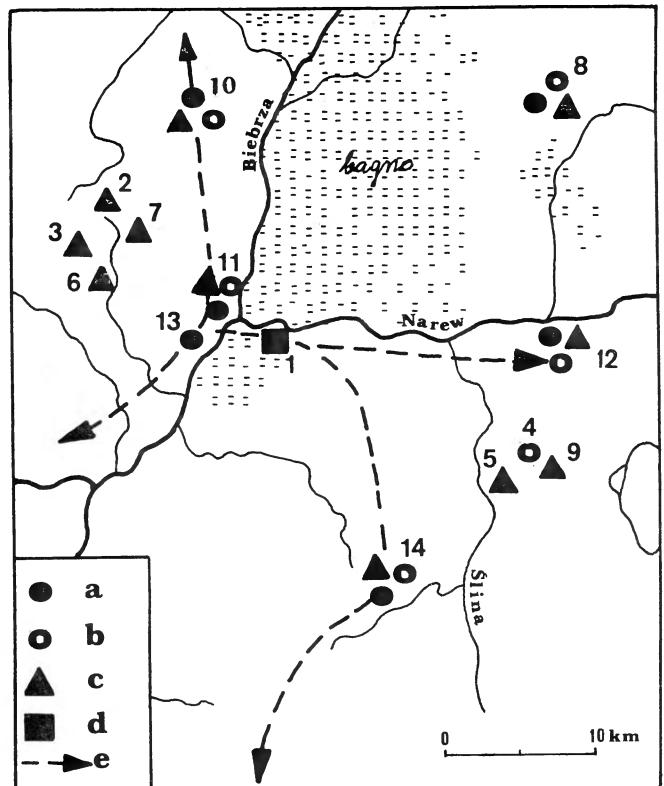
SKARB Z GÓRY STRĘKOWEJ NA TLE NAJBLIŻSZEGO OSADNICTWA

Miejscowość Góra Strękowa położona jest w Kotlinie Biebrzańskiej, na niedużym, piaszczystym wzgórzu w bagnistej dolinie Narwi. Tereny te są wyjątkowo podmokłe – po lewej stronie Narwi w pobliżu Wizny rozciąga się Bagno Wizna, po prawej stronie Narwi i Biebrzy znajduje się nie mniej rozległe Bagno Ławki. Ze względu na te niezbyt korzystne warunki środowiska naturalnego obecnie są to obszary dość słabo zaludnione. Osadnictwo lokuje się na piaszczystych równinach terasowych wyniesionych ponad otaczające je tereny bagienne (J. Kondracki 1977, s. 162; J. Tyszkiewicz 1975, s. 27).

Badania powierzchniowe przeprowadzone wokół Góry Strękowej (obszar AZP 36–80) w 1992 r. dostarczyły ciekawych danych odnośnie do zasiedlenia tego terenu. Do tej pory brak było poświadczonych śladów osadnictwa średniowiecznego w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca odkrycia skarbu. Ostatnie badania całkowicie jednak zmieniły ten stan rzeczy. Na przebadanym obszarze wystąpiło aż 45 stanowisk, wstępnie datowanych na wczesne średniowiecze, z których zdecydowana większość wiąże się jednak z późną fazą. Stanowiska grupują się wzdłuż Narwi, głównie na jej prawym brzegu, na wyspach w obrębie terasy zalewowej. 3 z 14 stanowisk określonych jako osady – 2 stanowiska w Brzezinach i 1 w Laskowcu (Kleszczach), gm. Trzcianne – są bardzo zasobne w materiał (stanowiska nr 46, 56 i 76 na obszarze AZP 36–80). Znaleziska pochodzące z tego ostatniego stanowiska prezentują się szczególnie interesująco, gdyż bogatemu materiałowi ceramicznemu towarzyszyły ślady działalności hutniczej, kości zwierzęce i polepa. Wszystkie trzy duże osady znajdują się na prawym brzegu Narwi, na północny wschód od miejsca odkrycia skarbu (J. Brzozowski, J. Siemaszko 1992). Być może przyszłe badania pozwolą ściślej powiązać ujawnione ostatnio osadnictwo tego obszaru z odkrytym w Górze Strękowej skarbem.

W promieniu 20 km od Góry Strękowej znajduje się kilka znanych z literatury kompleksów osadniczych, w których skład wchodzi grodzisko, osada i cmentarzysko. Są to: Ruś-Sambory, gm. Wizna (A. i J. Kamiński 1956, s. 364; A. Kamiński 1961, s. 36–40; L. Rauhut 1971, s. 618–619; L. Kaczmarek 1985, s. 143), Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne (J. Antoniewicz 1951, s. 127; A. Kamiński 1961, s. 40–41; L. Rauhut 1971, s. 618; W. Peła 1979, s. 191; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 189), Niewiarowo, gm. Mońki (A. i J. Kamiński 1956a, s. 364–365; M. Miśkiewiczowa 1969, s. 270–271; 1982, s. 187; I. Górka 1970, s. 143–152; J. Tyszkiewicz 1974, s. 163–164), Tykocin, gm. loco (A. Kamiński 1956, s. 139–144; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 197; U. Stankiewicz 1983, s. 230–231; 1984, s. 178–179) i Wnory-Wypychy (Grodzkie Stare), gm. Kulesze Kościelne (A. Kamiński 1956, s. 144–148; L. Rauhut 1971, s. 620–621; W. Szymański 1976, s. 502–505; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 198). Ich początki sięgają jednak dopiero XI–XII wieku. Również cmentarzyska z Kokoszek, gm. Wizna, Jedwabnego, Janczewka (L. Rauhut 1971, s. 616–617, M. Miśkiewiczowa 1982, s. 183–184), Pajewa, gm. Tykocin, czy Kobylina-Kuleszek, gm. Kobylin-Borzymy, mają XII-wieczną chronologię, podobnie jak osada w Jeżewie Starym, gm. Tykocin (A. Kamiński 1956, s. 149–154; E. Walicka 1957, s. 371–374; L. Rauhut 1971, s. 620, 645; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 183, 189). Cmentarzyska w miejscowości Kotowo-Plac, gm. Jedwabne, datowane są różnie, od X–XI w. (J. Jaskanis 1956, s. 212–213; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 184) po 2. poł. XII w. (L. Rauhut 1971, s. 618). Chronologia materiałów pochodzących z leżącego w odległości 8 km od Góry Strękowej grodziska w Wiźnie określona jest najwcześniej na XII w. (K. Janiszowski 1969, s. 316–318; M. Miśkiewiczowa 1982, s. 198). Sama nazwa Wizna pojawia się kilkakrotnie w źródłach pisanych; pierwsza wzmianka odnosząca się do 2. poł. XI w. znajduje się w fałszyfikacie mogileńskim i dotyczy przeprawy na Narwi pod Wizną (J. Płoch 1969, s. 158, 165; A. Kamiński 1961, s. 17–18, 25–30).

Na układ sieci osadniczej, jaki rysuje się z powyższego przeglądu stanowisk wczesnośredniowiecznych położonych w okolicy Góry Strękowej (Ryc. 9), miało wpływ kilka czynników, wśród których można wymienić specyficzne warunki środowiska naturalnego (duża powierzchnia terenów bagnistych) oraz niezadowolający stan badań. Należy podkreślić, że znaczna część stanowisk z tego terenu znana jest jedynie z wykopalisk XIX-wiecznych lub też z badań powierzchniowych. Na interesującym nas obszarze występuje głównie osadnictwo XI–XII-wieczne i późniejsze, brak jest natomiast pewnie datowanych stanowisk odpowiadających chrono-

Ryc. 9. Mapa wczesnośredniowiecznego (X–XIII w.) osadnictwa okolic Góry Strękowej z zaznaczonymi szlakami komunikacyjno-handlowymi. Grodzisko (a), osada (b), cmentarzysko (c), skarb (d), szlaki handlowe (e). 1. Góra Strękowa, woj. Łomża; 2. Janczewko, woj. Łomża; 3. Jedwabne, woj. Łomża; 4. Jeżewo Stare, woj. Białystok; 5. Kobylina-Kuleszki, woj. Łomża; 6. Kokoszek, woj. Łomża; 7. Kotowo-Plac, woj. Łomża; 8. Niewiarowo, woj. Łomża; 9. Pajewo, woj. Białystok; 10. Pieńki-Grodzisko, woj. Łomża; 11. Ruś-Sambory, woj. Łomża; 12. Tykocin, woj. Białystok; 13. Wizna, woj. Łomża; 14. Wnory-Wypychy, woj. Łomża

gicznie depozytowi z Góry Strękowej; w związku z nowymi odkryciami obraz ten może jednak ulec zmianie. Sieć połączeń komunikacyjno-handlowych, z którą ściśle powiązane jest osadnictwo na omawianym terenie, poświadczona jest dopiero dla XII w. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że XII-wieczny układ sieci drożnej można odnieść do okresu wczesniejszego (M. Czapkiewicz, F. Kmietowicz 1960, s. 148–149).

We wschodniej części Polski zdeponowanych zostało kilka skarbów zawierających monety arabskie. Skarb z Góry Strękowej wchodzi w skład tej grupy znalezisk, różniąc się od nich obecnością ozdób. Ozdoby te należą do dwóch rzadko spotykanych typów. Paciorki łukowate występują najczęściej na Wołyniu i w okolicach Kijowa, zausznice półkoliste z zawieszkami na łańcuszkach odmiany drugiej należą do wytworów kręgu kultury bizantyjsko-orientalnej. Można przypuścić, że połączenie wszystkich składników skarbu nastąpiło na rynkach Kijowa, który był ważnym centrum handlowym, skupiającym kupców z różnych stron świata. Stamtąd przed-

mioty te mogły dostać się na nasze ziemie dni-przańsko-prypecko-bużańskim szlakiem wodnym i jego odnogą lądową wiodącą na północ w okolice Wizny. Skarb został zakopany w miejscu, przez które przechodziła ta droga. Stało się to prawdopodobnie około połowy lub w 2 poł. X w. W okolicy Góry Strękowej brak obecnie stanowisk pewnie datowanych na ten okres. Z tego względu skarb strękowski należy najprawdopodobniej łączyć z przechodzącym obok szlakiem rozgałęziającym się koło Wizny

i zmierzającym dalej na północ w kierunku bogatej w bursztyn Sambii oraz na zachód w stronę Mazowsza płockiego, Wielkopolski i Pomorza. Ułożenie monet w słupki przywodzi na myśl, że mamy do czynienia z depozytem kupieckim. Mniej prawdopodobne jest, że skarb należał do lokalnego możnowładcy, choć mogłaby wskazywać na to obecność dobrze zachowanego kompletu ozdób. Nie można też wykluczyć, że przedmioty wchodzące w skład depozytu zostały zrabowane i następnie ukryte.

Mgr Sylwia Małachowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa

BIBLIOGRAFIA

- Antoniewicz J.
 1951 Zabytki wczesnośredniowieczne odkryte we wsi Pieńki-Grodzisko, pow. Łomża, SprPMA 4, s. 125-143.
- Bóna I.
 1964 Der Silberschatz von Darufalva, AAHung. 16, s. 151-169.
- Brzozowski J., Siemaszko J.
 1992 Badania powierzchniowe AZP na obszarze 36-80, woj. łomżyńskie, przeprowadzone na zlecenie KZA w Łomży w kwietniu 1992 r., maszynopis.
- Carroll D. L.
 1974 A Classification for Granulation in Ancient Metalwork, „American Journal of Archaeology” 78, s. 33-39.
- Czapkiewicz A., Lewicki T., Nosek S., Opozda-Czapkiewicz M.
 1957 Skarb dirhemów arabskich z Czachowa, Warszawa-Wrocław.
- Czapkiewicz M., Gupieniec A., Kmietowicz A., Kubiak W.
 1964 Skarb monet arabskich z Klukowicz, powiat Siemiatyże, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Czapkiewicz M., Kmietowicz F.
 1960 Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem, Kraków.
- Dekówna M.
 1974 Ozdoby i srebro lane, [w:] „Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Zalesia powiat Słupca”, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 45-140.
- Dekówna M., Stattlerówna E.
 1961 Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Sejkowic, pow. Gostynin, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Duczko W.
 1980 En slavisk parlä från Uppland. Några problem kring den vikingatida granulationskonsten, „TOR” 19, 1980-1982, s. 189-233.
- 1985 The Filigree and Granulation Work of the Viking Period, [w:] „Birka”, t. V, „An Analysis of the Material from Björko”, Stockholm.
- Dunin-Wąsowicz T.
 1982 Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu, [w:] „Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu”, Warszawa, s. 41-57.
- Gąssowska E.
 1979 Bizancjum a ziemie północno-zachodnio-słowiańskie we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczne, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Górska J.
 1970 Wyniki badań sondażowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Niewiarowie, pow. moniecki, przeprowadzonych w 1968 r., RB 10, s. 143-152.
- Gupieniec A., Kiersnowscy T. i R.
 1965 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia. Materiały, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- I tesori
 1985 I tesori dell'antica Polonia dai Veneti ai Re di Cracovia, Modena.
- Janiszowski K.
 1969 Wizna, pow. Łomża, Inf.Arch. 1968, s. 316-317.
- Jaskanis J.
 1956 Szklane paciorki z miejscowości Kotowo-Plac, WA 23, s. 212-213.
- Kaczmarek L.
 1985 Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie, Inf.Arch. 1984, s. 142-143.
- Kamiński A. i J.
 1956 Grodzisko w miejscowości Sambory, pow. Łomża, WA 23, s. 362-364.
- 1956a Grodzisko we wsi Niewiarowo, pow. Białystok, WA 23, s. 364-365.
- Kamiński A.
 1956 Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny, WA 23, s. 131-168.
- 1961 Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego, RB 1, s. 9-61.
- Kondracki J.
 1977 Regiony fizycznogeograficzne Polski, Warszawa.
- Korzuchina G. F.
 1946 O technice tisenija i peregorodčatoj emali v drevnej Rusi X-XII vv., „Kratkie soobščeniija o dokladach i polevych issledovanijach Instituta Istorii Material'noj Kul'tury” 13, s. 45-54.
- 1954 Russkie klady, Moskva-Leningrad.
- Kubiak W.
 1958 Skarb monet kufickich z Antopola na Polesiu a szlak wodny prypecko-bużański, [w:] „Vznik a počátky Slovanů”, t. 2, Praha, s. 225-232.
- Linka-Geppener N.
 1948 Koptiv'skij skarb, „Archeologija” 2, s. 182-191.
- Makarenko N.
 1907 Otčet ob archeologičeskich izsledovanijach v Poltavskoj gubernii v 1906 g., „Izvestija Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii” 22, s. 38-90.
- Malinowska M.
 1970 Wczesnośredniowieczne skarby z Wielkopolski, Poznań.
- Miśkiewiczowa M.
 1969 Niewiarowo, pow. Mońki, Inf.Arch. 1968, s. 270-271.
- 1982 Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu, Płock.
- Pela W.
 1979 Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie, Inf.Arch. 1978, s. 191.
- Płocha J.
 1969 Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Rauhut L.
 1971 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu, MSiW 1, s. 435-656.

- Różańska H.
1960 Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z miejscowości Trójca, pow. Opatów, MW 5, s. 261–282.
- Sedov V. V.
1982 Vostočnye slavjane v VI–XIII v., Moskva.
- Skarby
1982 Skarby wczesnośredniowieczne z obszaru Polski. Atlas, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Sölle M.
1966 Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách, Praha.
- Stankiewicz U.
1983 Tykocin, woj. białostockie, Inf. Arch. 1982, s. 230–231.
1984 Tykocin, woj. białostockie, Inf. Arch. 1983, s. 178–179.
- Stenberger M.
1947 Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit, t. 2, Fundbeschreibung und Tafeln, Lund.
1958 Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit, t. 1, Text, Stockholm.
- Suchodolski S.
1974 Skarb z Zalesia – zespół z przełomu dwóch epok, [w:] „Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Zalesia powiat Stupca”, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 157–189.
- Szegedy E.
1960 Beiträge zur Metalltechnik der IX–XI Jahrhunderte in Ungarn, AAHung. 12, s. 299–330.
- Szymański W.
1976 Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach, gm. Kulesze Kościelne, RB 13, s. 501–505.
- Ślaski J., Tabaczyński S.
1959 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały, Wrocław-Warszawa.
- Tyszkiewicz J.
1974 Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu, Warszawa.
- 1975 Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Walicka E.
1957 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w miejscowości Kobylin-Kuleszki, pow. Wysokie Mazowieckie, WA 24, s. 371–374.
- Wolters J.
1983 Die Granulation, München.

SUMMARY

The article describes ornaments from an early medieval silver hoard discovered in 1984 at the village Góra Strękowa, Zawady comm., Łomża voiv. (Fig. 1). It included 2 semicircular ear-rings with pendants on chains, 4 bow-shaped beads and 29 Arabic coins, all weighing 126.189 g, of which 41.243 g were the ornaments. The coins come from the years 764–900 (acc. to A. Bartczak, M. Czapkiewicz and A. Kmietowicz).

The silver bow-shaped beads from Góra Strękowa (Figs 2, 3) consist of several parts: a small tube, a central element, three curved, two-part arms and two framing plaques and wire rings (Fig. 6). The arms and links have a granulated surface. A non-metallic material was probably used to weld the parts together. The surface shows signs of gilding.

Bow-shaped beads are quite rare. Apart from the specimens from Góra Strękowa 24 whole items and 12 fragments are known (Fig. 7), mostly dated to the second half of the 10th and first half of the 11th century (W. Duczko 1980–1982, pp. 203–209).

The beads from Góra Strękowa have a much complicated ornament without analogies (see W. Duczko 1980–1982, Fig. 12). The most similar ornaments, dated to the second half of the 10th century, come from a hoard from Gnezdovo, Smolensk region, Russia, and from an unknown location in Uppland, Sweden (W. Duczko 1980–1982, Figs 2, 24; J. Wolters 1983, Fig. 265).

The discovery of a matrix for the production of arms for bow-shaped bead in the grave of a goldsmith in Peresopnytsiá, Rovno region in the Ukraine (G. F. Korzuchina 1946, pp. 45–46, Fig. 10; 1954, p. 73, Fig. 15; W. Duczko 1980–1982, pp. 214–217), and their frequent occurrence in Volhynia and the Kiev region, shows that this was a central production area.

The silver ear-rings from Góra Strękowa (Figs 4, 5) consist of a decorated bow, an open-work, cylindrical basket and seven wire chains ending with open-work balls. They belong to the rare variant 2 of semicircular ear-rings with pendants on chains, occurring from the middle of the 10th to the middle of the 11th cent. (M. Dekówna 1974, pp. 115–116).

The nearest analogies for the ear-rings from Góra Strękowa are specimens from a hoard in Odra Nowa, Zielona Góra voiv., hidden after 965 (M. Malinowska 1970, Fig. 15; J. Ślaski, S. Tabaczyński 1959, p. 72) and from Zalesie, Konin voiv., buried after 976 (M. Dekówna 1974, pp. 95–96, Pl. XXXIII, 3; S. Suchodolski 1974, pp. 159, 184).

The type of ear-rings described here comes from Byzantine-oriental circles (M. Dekówna 1974, p. 116; E. Gąssowska 1979, pp. 120, 170) but it is not clear whether it is an import or a local product influenced by distant production centres. The high artistic standard of the work, certain technological details (the use of pearl wire) and the fact that ear-rings with pendants on chains do not occur in eastern Poland (M. Dekówna 1974, p. 115), suggests that this is an import.

Taking into account the origin of the various components of the hoard, we can assume that it reached the Polish lands about the middle or in the second half of the 10th century by the Dnieper – Pripjat' – Bug water route and then the land route north in the region of Wizna (Fig. 8). All the components of the hoard could have come together in the Kiev markets. Kiev was then an important trade centre, gathering merchants from different parts of the world.

Various hoards and finds of single Arabic coins from the 9th and 10th century, discovered along the Pripjat' – Bug water route, are connected with the existence of this trade route (Fig. 8). The hoard from Góra Strękowa fits in chronologically with this group of finds. It differs from the others by containing ornaments. The only other hoard with ornaments and silver was found in Lublin-Czechów and comes from the end of the 9th century (A. Czapkiewicz et al. 1957, p. 236).

Surveys carried out recently around Góra Strękowa, as part of the Archaeological Map of Poland, showed the presence of many early medieval sites, most from the later phase (J. Brzozowski, J. Siemaszko 1992). Other sites (Fig. 9) lie farther off and also come from the 11th–13th centuries. There are no sites corresponding chronologically with the hoard in Góra Strękowa.

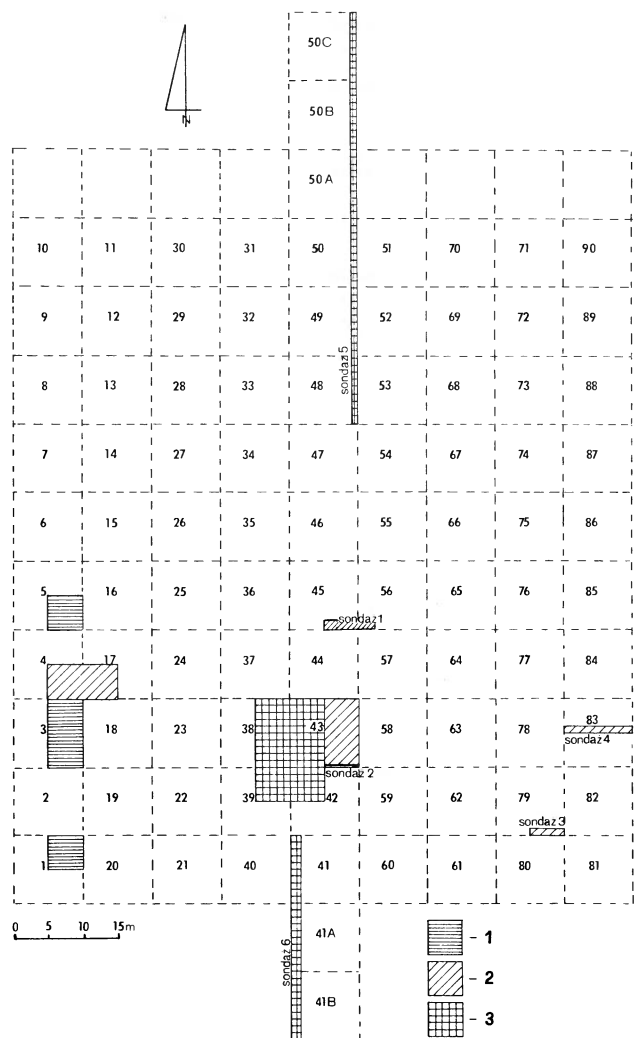
RÓŻA MIKŁASZEWSKA-BALCER

OSADA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W GOŚNIEWICACH NOWYCH,
WOJ. RADOMSKIE

A LUSATIAN CULTURE SETTLEMENT AT GOŚNIEWICE NOWE, RADOM VOIV.

Badania osady kultury łużyckiej w Gośniewicach Nowych, woj. radomskie, w dniach 9–27.08.1966 roku były kontynuacją prac wykopaliskowych prowadzonych w 1963 i 1964 roku¹. W trzecim sezonie przebadano dwa ary: 1,1 a odkrywając w całości i 0,9 a w formie dwóch sondaży o szerokości 1 m (Ryc. 1, ary: 38, 39, 42 i 43, sondaży 5 i 6). Główny teren badań usytuowany był w miejscu dużego skupiska jam odkrytych w poprzednich sezonach, na południowym stoku wzniesienia, blisko jego kulminacji. Przebadano ćwiartki B i D ara 38, ćwiartki A i C ara 43, ćwiartkę B ara 39 oraz ćwiartkę A ara 42. Warstwa kulturowa brunatnej, miejscami czarnej barwy miała miąższość od 5 cm (sondaż 5, północny stok wzgórza) do 35 cm (sondaż 6, stok południowy). Znajdowała się ona pod 25–30-cm warstwą ziemi ornej i zawierała dużą ilość raczej drobnych ułamków ceramiki, fragmentów kości zwierzęcych, bryły polepy (niekiedy z odciskami kołków), odłupki krzemienne, łupane kamienie i fragmenty rozcieraczy. Oznaczenie przynależności gatunkowej i anatomicznej kości zwierzęcych, wykonane przez mgr M. Nawrocką w Pracowni Archeozoologicznej PMA w Warszawie, wykazuje obecność bydła, owiec, kóz oraz jelenia².

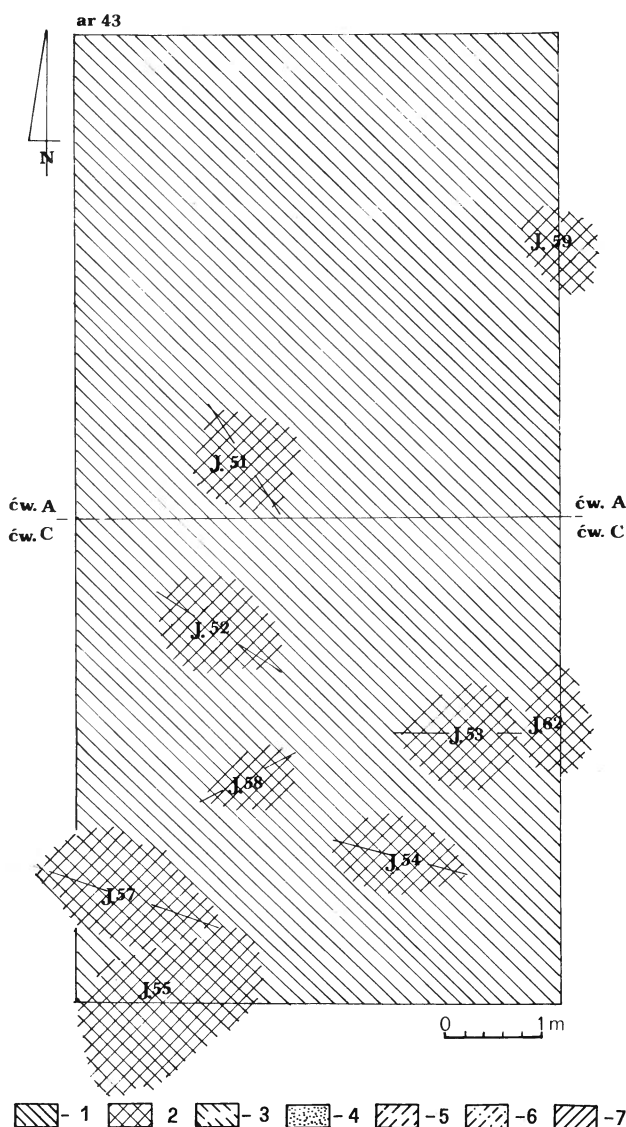
Jamy kultury łużyckiej ułożone są gęsto, odległości wahają się od 40 do 130 cm. Ich średnice mają

Ryc. 1. Gośniewice Nowe, woj. Radom. Plan sytuacyjny stanowiska. 1–3 – badania z lat 1963, 1964 i 1966

¹ R. Mikłaszewska-Balcer, Osada kultury łużyckiej w Gośniewicach Nowych, pow. Grójec, WA 32, 1966, s. 104–125.

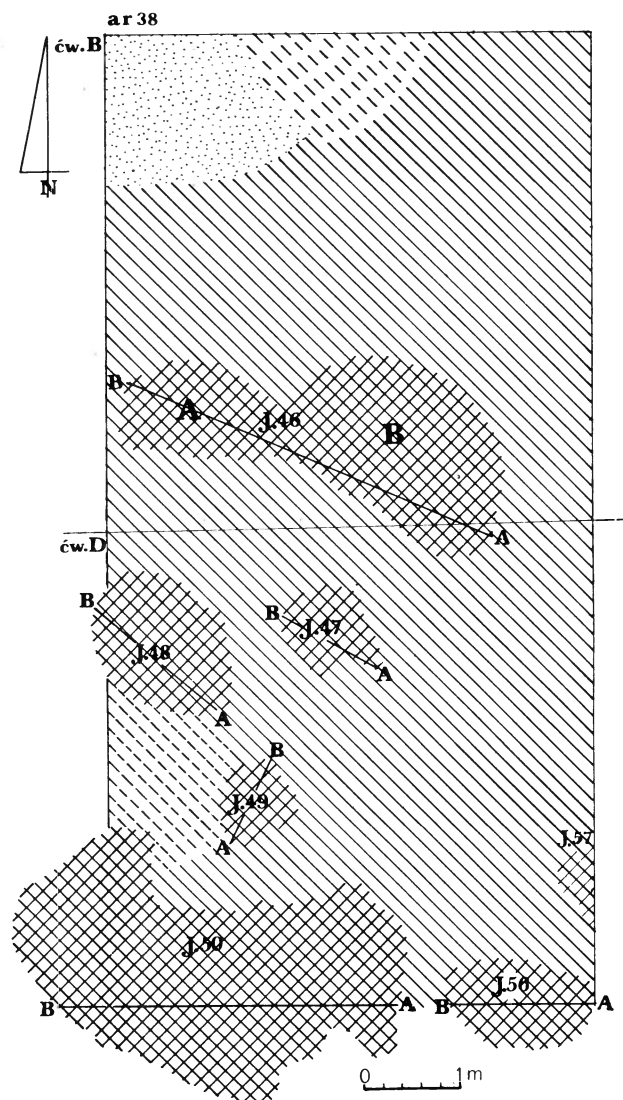
² M. Nawrocka, Analiza materiału kostnego z osady w Gośniewicach Nowych, woj. radomskie. Maszynopis w Pracowni Archeozoologicznej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Ryc. 2. Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Plan ćw. A i C ara 43 na głęb. 35–45 cm. 1 – ziemia orna; 2 – ciemna ziemia; 3 – glina; 4 – piasek; 5 – ciemna ziemia przemieszana z gliną; 6 – ciemna ziemia przemieszana z piaskiem; 7 – całec. Legenda dotyczy wszystkich rycin zamieszczonych w tej pracy

najczęściej około 100–200 cm, profile są prostokątne, trójkątne lub nieckowate. W jednym tylko wypadku (jamy 55 i 57) zarysy jam „zahaczają się” o siebie (Ryc. 2); obiekt 55 jest prawdopodobnie młodszy. Zaciemnienia 46 i 50 (Ryc. 3, 4), o dużej stosunkowo średnicy, okazały się od głębokości 50–70 cm pozostałościami czterech jam. Badania z 1966 roku na stanowisku w Gośńiewicach Nowych potwierdzają moje dotychczasowe wnioski³. Nie ulega również zmianie datowanie obiektu na IV i początek V okresu epoki brązu.

Przyjmując propozycje J. Michalskiego uznawania za obiekty mieszkalne jam o powierzchni minimum 3–4 m² przy dnie, uznajemy obiekty odkryte

Ryc. 3. Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Plan ćw. B i D ara 38 na głęb. 20–30 cm

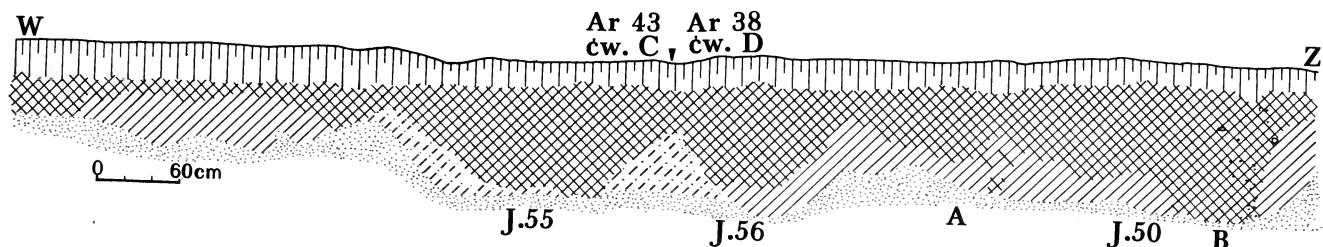
na stanowisku w Gośńiewicach Nowych za pozostałości osady, której użytkownicy mieszkali w budynkach naziemnych. Jamy znajdowały się zapewne zarówno wewnątrz domów (piwniczki, zagłębienia, jamy zapasowe), jak i na zewnątrz, gdzie mogły być użytkowane na odpadki.

Wnioski dotyczące osadnictwa kultury łużyckiej w najbliższym sąsiedztwie osady, podane w poprzednim sprawozdaniu, mogą być obecnie rozszerzone o wyniki badań powierzchniowych prowadzonych na tym terenie w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski przez S. Żółkowskiego z Instytutu Archeologii UW.

OPIS MATERIAŁU

Jama 46 składała się z dwóch części (A i B) połączonych u góry, prawdopodobnie przez orkę (Ryc. 3). Ciemnoszary zarys o wymiarach 80×225 cm rozdzielał się na głęb. 65 cm na dwie jamy. Jama A miała owalny, czarny zarys o wym. 110×170 cm, głęb. 120 cm, profil prostokątny, także czarny. Inwentarz: 1. Gó-

³ R. Miłkaszewska-Balcer, op. cit., s. 119–122.

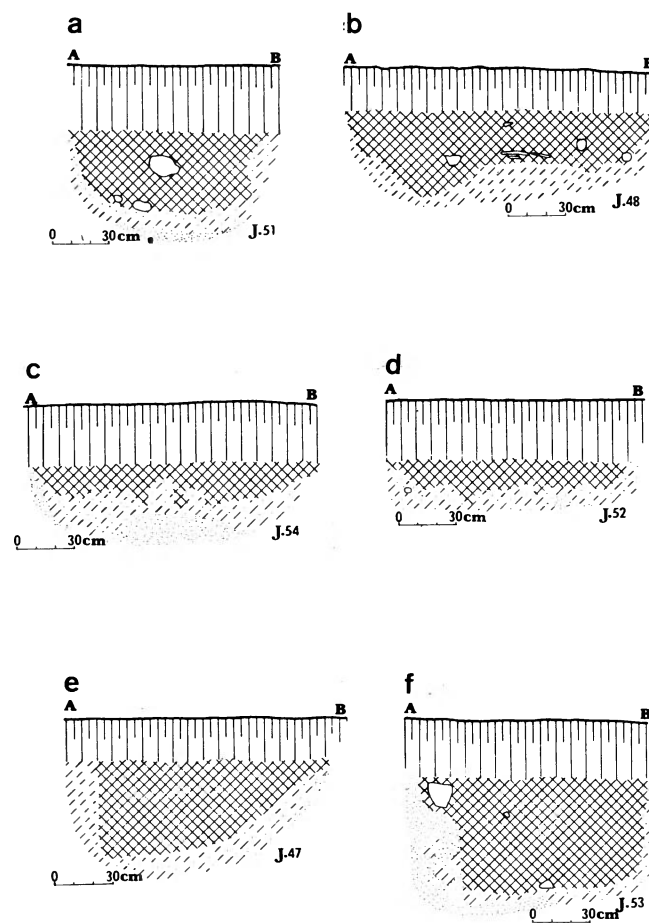
Ryc. 4. Gośniewice Nowe, woj. Radom. Profil ściany południowej ćw. D ara 38 i ćw. C ara 43 z profilami jam 50, 55 i 56

rny fr-t czerpaka z taśmowym uchem; pow. jasnoszare, gładkie, dom. średnioziarnista; średn. wyl. 10,5 cm, brzuśca 11,2 cm (Tabl. I, 2). 2. Górny fr-t esowatego naczynia; pow. zewn. chropowacana, brunatna, dom. średnioziarnista; wewn. gładzona, brązowa; średn. wyl. 13 cm (Tabl. I, 1). 3. Górny fr-t misy; pow. gładkie, ciemnoszare; średn. wyl. 16 cm (Tabl. I, 3). 4. Fr-t załomu brzuśca ornamentowanego ukośnymi, płytkimi żłobkami; pow. brunatne, gładzone; średn. brzuśca 26 cm (Tabl. I, 4). 5. Około 120 fr-tów naczyń chropowacanych, brązowych i szarobrązowych, głównie esowatych i beczułkowatych. Około 1/4 to fr-ty naczyń grubościennych z ziarnami domieszki widocznymi na pow. zewn. We wnętrzu przeważnie pow. szorstka, szara. 6. 31 fr-tów naczyń o szarych i brązowoszarych gładzonych pow. 1 ułamek zdobiony równoległymi, wąskimi żłobkami. 7. Odłupek krzemienny. 8. Kilkanaście ułamek polepy. Jama B miała workowaty, czarny zaris o wym. 190×240 cm, głęb. 130 cm, profil wydłużony, także czarny. Inwentarz: 1. Górny fr-t brzuśca naczynia ornamentowanego ukośnymi żłobkami. Pow. ciemnoszare, dom. średnioziarnista. 2. Górny fr-t esowatego, grubościennego naczynia o chropowacanej, spękanej pow. zewn., dom. gruboziarnista. Średn. wyl. 25 cm. 3. Górna część chropowacanego, esowatego naczynia. Pow. żółto-brunatna, dom. średnioziarnista. 4. Górna część wazy o pow. ciemnoszarych, szorstkich, dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 23 cm. 5. Około 150 fr-tów ceramiki; 2/3 to fr-ty naczyń o chropowacanych pow. zewn.

Jama 47 miała kolisty, czarny zaris o wym. 100×120 cm, głęb. 75 cm, profil trójkątny, także czarny (Ryc. 3, 5e). Inwentarz: 1. Górny fr-t esowatego, grubościennego naczynia o pow. zewn. chropowacanej, ciemnoszarej, z widocznymi grubymi i średnimi ziarnami domieszki, głównie granitowej; pow. wewn. gładzona, także ciemnoszara. Średn. wyl. 18 cm. 2. 2 fr-ty średniościennych naczyń gładzonych, czarnych, ornamentowanych płytkimi, równoległymi żłobkami, dom. drobnoziarnista. 3. Fr-t części przydennej szaroceglonego, raczej dużego naczynia obmazywanego palcami. Grubość ścianek 0,8 cm, dom. gruboziarnista. 4. Fr-t dna gładzonego, szaroceglonego naczynia o średn. ok. 13 cm. 5. Fr-t talerza o brunatnej, bardzo szorstkiej pow. użytkowej, dom. średnioziarnista; grubość 1,4 cm, średn. 18 cm. 6. 18 fr-tów średniościennych, brunatnych i szaroceglonych naczyń oraz 4 ułamki o bardzo grubych brunatnych i ceglanych ściankach. 7. 13 fr-tów średniościennych i 4 ułamki cienkościennych naczyń, szarych o gładkich pow., w tym 2 fr-ty mis(?), 2 ułamki górnych brzuśców zdobione ukośnymi, szerokimi żłobkami oraz wąskimi, ukośnymi bruzdkami. 8. Przepalony fragment kości zwierzęcej. 9. Węgle drzewne.

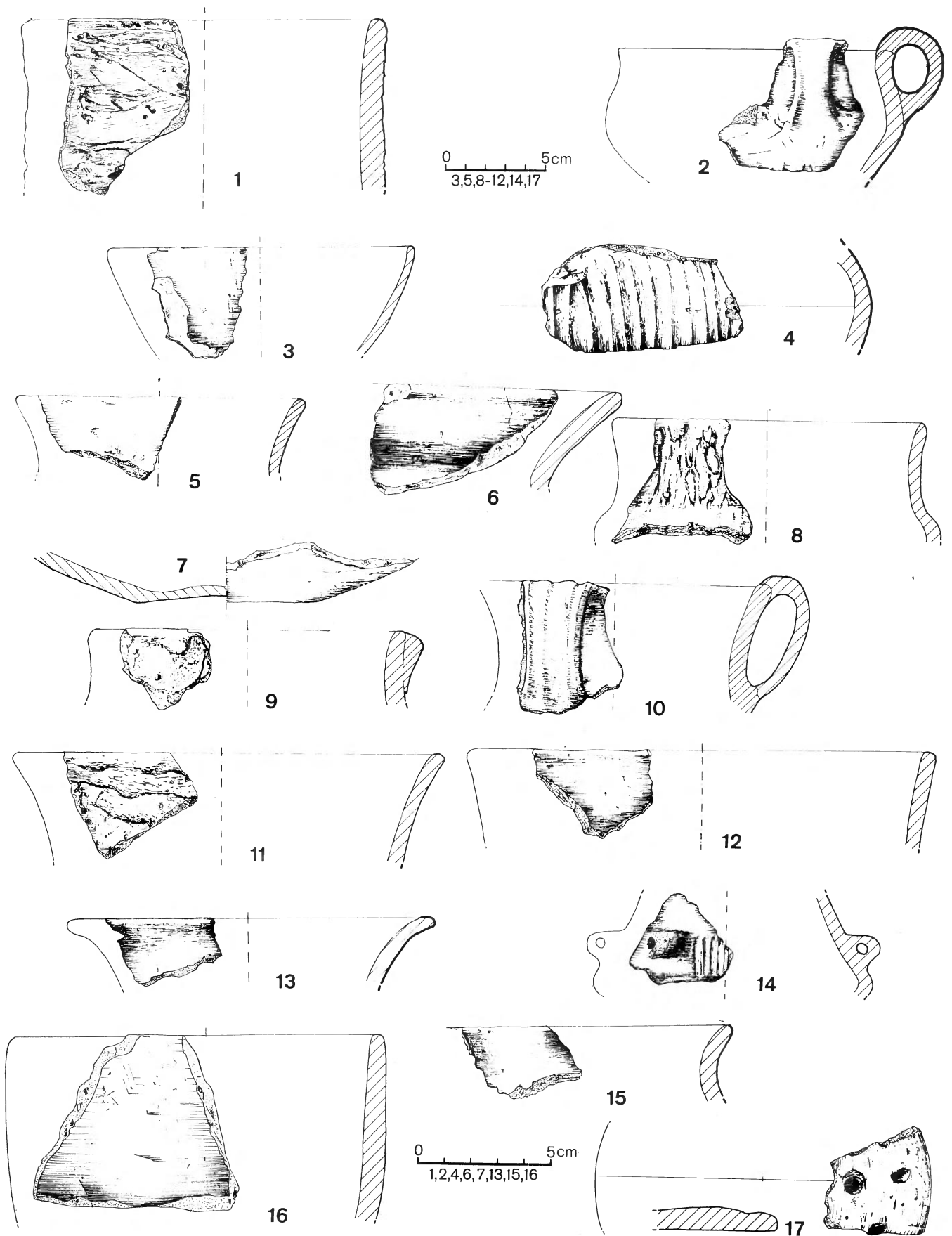
Jama 48 miała owalny, szary zaris o wym. 140×170 cm, głęb. 70 cm, profil nieregularny (Ryc. 3, 5b). Na głęb. 28 cm odkryto 5 płyt kamiennych (Ryc. 6); 3 następne płyty leżały na głęb. 35 cm. Po złożeniu płyt ze sobą powstał macierzysty kamień (Ryc. 7). Był to kwarcytowy piaskowiec, który zdaniem petroarcheologa, mgr Ewy Subtyk-Tarłowskiej, mógł poprzez silne uderzenie o ziemię rozpaść się na równoległe płyty. Mogły one służyć np. jako podstawki do podsuszania naczyń przy ognisku lub, odpo-

wiednio ułożone, do poruszania się po podmokłym gruncie. Inwentarz: 1. Duży dolny fr-t beczułkowatego naczynia chropowacanego przez obmazywanie palcami; pow. zewn. szara, pow. wewn. ciemnoszara, gładzona. Grubość ścianek 1–1,5 cm, dom. średnioziarnista. Średn. części przydennej 25 cm. 2. Górny fr-t naczynia o chropowacanej, szarobrązowej pow. zewn.; pow. wewn. brązowa, gładzona. Średn. wyl. 16 cm, brzuśca 18,5 cm (Tabl. I, 8). Górny fr-t wazy z wychyloną szyjką. Pow. gładzone, ciemnoszare. Dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. I, 5). 4. Ułamek górnej części brzuśca zdobionego płytkimi, szerokimi żłobkami. Pow. szare i brązowe, gładzone. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 11,5 cm. 5. 7 fr-tów szarych, gładzonych naczyń: 3 średniościenne, pozostałe cienkościenne. 6. 15 fr-tów naczyń chropowacanych: 4 ułamki grubo-, reszta średniościenne. 7. Fr-t talerza o grub. 1 cm. Pow. gładkie; średn. ok. 14 cm. 8. 2 grudki szarej i ceglastej polepy.

Ryc. 5. Gośniewice Nowe, woj. Radom. Profile jam 47, 48 i 51–54

TABLICA I

Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Jama 46A (1-4). Jama 48 (5, 8). Jama 49 (6, 7, 9-13). Jama 50B (14-17)

Ryc. 6. Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Jama 48 z płytami kamiennymi

Ryc. 7. Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Płyty kamienne z jamy 48 złożone razem

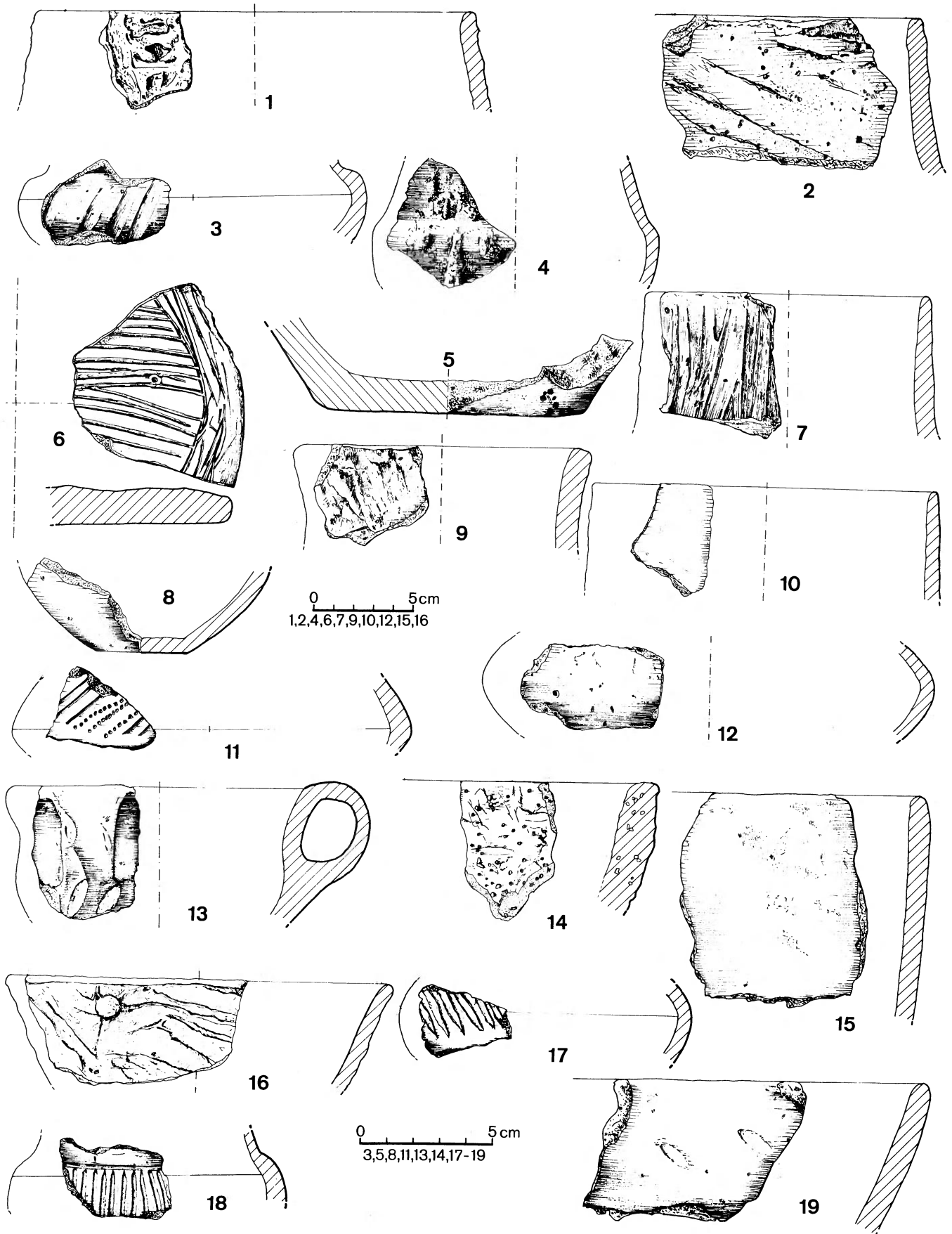
Jama 49 miała owalny, szary zarys o wym. 80×110 cm (Ryc. 3), głęb. 60 cm, profil trójkątny, czarny. Inwentarz: 1. Fr-t górnej części dzbanka z dużym uchem zdobionym trzema szerokimi żłobkami. Pow. gładkie, beżowe, dom. bardzo drobna. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. I, 10). 2. Fr-ty dużej wazy o pow. szarych, gładzonych. Dom. średnioziarnista; średn. wyl. 24 cm (Tabl. I, 12). 3. Fr-t górnej części chropowatego naczynia doniczkowatego o pow. szarobrazowych. Dom. średnioziarnistego tłucznia. Średn. wyl. 22 cm (Tabl. I, 11). 4. Fr-t szyjki wazy o pow. gładzonych, brunatnych, dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 32 cm

(Tabl. I, 6). 5. Fr-t wyl. średniej wielkości wazy o pow. szarych z brązowymi plamami, dom. bardzo drobna. Średn. wyl. 13 cm (Tabl. I, 13). 6. Fr-t esowatego naczynia z guzkiem pod krawędzią, o pow. zewn. jasnoszarej, chropowatej, wewn. szarej, gładkiej, dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. I, 9). 7. Fr-t górnej części esowatego naczynia o pow. zewn. chropowatej, jasnobrązowej, wewn. gładzonej, brunatnej. Dom. średnioziarnistego tłucznia. 8. Dno i część przydenna naczynia o gładkiej, obustronnie szarej pow., dom. średnioziarnista. Średn. dna 7 cm (Tabl. I, 7). 9. Fr-t kubka z uchem taśmowym. Pow. czarne, dom. drobna. 10. 2 ułamki jasnobrązowego talerza z gładzoną krawędzią. Średn. ok. 15 cm. 11. 3 fr-ty esowatych, chropowatych naczyń, 3 ułamki naczyń beczułkowatych, mocno chropowatych. 12. Ułamek naczynia ornamentowanego szerokimi (1,2 cm) żłobkami. 13. Górny fr-t brzuśca z ukośnymi żłobkami; barwa szara, dom. drobnoziarnista. 14. 4 fr-ty gładzonych, szarych mis. 15. Ułamek brzuśca szarego naczynia zdobionego odciskami paznokcia, dom. drobna. 16. Ok. 120 ułamków naczyń chropowatych, ok. 50 ułamków naczyń o gładzonych pow., przeważnie średniościennych.

Jama 50. W zaciemnieniu o wym. 200×430 cm pojawiły się na głęb. 55 cm zarysy dwóch jam, które oznaczono jako 50A i 50B (Ryc. 3, 4). Można przypuszczać, że jama 50A była wkopana w jamę 50B. Jama 50A miała kolisty, szary zarys o wym. 120×150 cm, głęb. 75 cm, profil trójkątny, czarny (Ryc. 4). Inwentarz: 1. Fr-t górnej części naczynia, przypuszczalnie esowatego, o pow. żółtobrunatnych, zewn. chropowatej, wewn. gładkiej, dom. średnioziarnista. Średn. wyl. ok. 31 cm. 2. Fr-t brzuśca ornamentowanego płytkami żłobkami, o pow. gładkich, szarych, dom. drobnoziarnista. 3. Fr-t brzuśca brunatnego naczynia z ornamentem paznokciowym; dom. średnioziarnista. 4. Fr-t esowatego grubościennego naczynia o chropowatej, żółtobrunatnej pow. zewn. Dom. średnioziarnista. Jama 50B miała nieregularny, szary zarys o wym. 230×115 cm, głęb. 113 cm, profil workowaty, czarny (Ryc. 4). Inwentarz: 1. Fr-t górnej części wazy z mocno wygiętą szyjką. Pow. gładkie, ciemnoszare, dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 27 cm. 2. Fr-t amfory ornamentowanej płytkami, szerokimi żłobkami. Ucho wałeczkowe. Pow. szare, gładzone, dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 14,8 cm (Tabl. I, 14). 3. Fr-t beczułkowatego naczynia. Pow. ciemnoszare, gładkie, wewn. zniszczona. Dom. drobnoziarnista (Tabl. I, 16). 4. Fr-t szyjki naczynia. Pow. zewn. gładzona, szarobrazowa, wewn. ciemnoszara, gładka, obie błyszczące. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. ok. 20 cm (Tabl. I, 15). 5. Fr-t talerza z ornamentem palcowym. Pow. brązowe, dom. średnioziarnista. Średn. 18 cm, grubość 1,2 cm (Tabl. I, 17), 6. 2 fr-ty wylewu, jeden z guzkiem, drugi o esowatym profilu. 7. Fr-t ucha taśmowego. Szer. 2,3 cm. 8. 7 fr-tów wylewów waz i mis, przeważnie cienkościennych, szarych. 9. 2 fr-ty grubościennych naczyń o pow. zewn. szarej, chropowatej; średn. brzuśców ok. 26–30 cm. 10. Mały fr-t talerza o pow. gładkich, szarych; średn. 31 cm. 11. Ułamek brzuśca ornamentowany równoległymi żłobkami. 12. Ponad 300 fr-tów brunatnych i szarych naczyń grubo- i średniościennych, w tym ułamki przepalone; 1 fr-t wylewu beczułkowatego naczynia ma narzuconą warstwę chropowacenia. 13. Kości zwierzęce, na niektórych ślady nacięć. 14. Węgle drzewne.

Jama 51 miała kolisty, szary zarys o wym. 116×120 cm, głęb. 80 cm, profil nieckowaty, czarny (Ryc. 2, 5a). Inwentarz: 1. Fr-t naczynia prawdopodobnie beczułkowatego o pow. zewn. chropowatej, wewn. szorstkiej, obu jasnobrązowych. Średnie i duże ziarna domieszki widoczne na pow. zewn. Średn. wyl. 33 cm (Tabl. II, 2). 2. Fr-t mocno chropowatego beczułkowatego naczynia. Pow. zewn. szara i jasnobrązowa, wewn. ciemnoszara z jasnobrązowymi plamami. Nietypowe, bardzo „grube” chropowacenie, dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 23 cm (Tabl. II, 1). 3. Fr-t chropowatego naczynia z wyodrębnioną szyjką. Pow. zewn. jasnobrązowa, wewn. ciemnobrązowa, gładzona. Średn.

TABLICA II

Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Jama 51 (1-4). Jama 52 (5, 6). Jama 53 (7, 8). Jama 54 (9, 10). Jama 55 (11-13, 15, 16).
 Jama 56 (14, 17-19)

brzuśca 15 cm (Tabl. II, 4). 4. Fr-t naczynia zdobionego szerokimi, płytkimi, ukośnymi żłobkami. Pow. zewn. szorstka, ciemnoszara z brązowymi plamami, wewn. gładka, brązowa, dom. średnioziarnista. Średn. brzuśca 13 cm (Tabl. II, 3). 5. 2 fr-ty brzuśca ornamentowanego poziomymi żłobkami. Pow. zewn. czarna, lśniąca, wewn. szara, gładka. 6. Fr-t taśmowego ucha szer. 1,6 cm. 7. Fr-t brzuśca cienkościennego naczynia o średn. ok. 7 cm. 8. Fr-t beczułkowatego naczynia chropowaconego, jasnobrązowego, o drobnoziarnistej domieszce, z guzkiem o wym. 1,5×1,1 cm, umieszczonym w odległości 1,5 cm od krawędzi. Średn. wyl. 15 cm. 9. Fr-t załomu brzuśca gładzonego naczynia. 10. Fr-t wyl. gładkiego, szarego naczynia (wazy?) o średn. ok. 18 cm. 11. Około 250 ułamków chropowaconych naczyń przeważnie średniościennych, w tym 14 fr-tów szarych i ceglanych brzuśców o grubości ścianek 1–1,5 cm. 12. 50 ułamków gładkich naczyń, głównie średniościennych, kilka fr-tów cienkościennych. 1 pochodzi z załomu brzuśca, zdobionego w górnej części ukośnymi kreskami i dołeczkami; pow. szare, gładzone, dom. średnioziarnista. 13. 9 grudek polepy. 14. 3 krzemienie, w tym duża buła; surowiec bałtycki, narzutowy.

J a m a 52 miała szary, owalny zarys o wym. 111×136 cm, profil nieckowaty, czarny, głęb. 57 cm (Ryc. 2, 5d). Inwentarz: 1. Fr-t talerza ornamentowanego rytymi bruzdami, z dołkiem blisko brzegu. Pow. gładzone, szarocglaste, dom. gruboziarnista. Średn. ok. 25 cm, grub. 2 cm (Tabl. II, 6). 2. Fr-t dna grubościennego naczynia; pow. zewn. gładzona, ciemnoszara, wewn. szorstka, szarobrunatna; średn. dna 10 cm (Tabl. II, 5). 3. 2 fr-ty gładzonego ciemnoszarego, średniościennego naczynia, jeden o lekko rozchylonej szyjce. 4. 9 fr-tów chropowaconych naczyń grubościennych, brunatnych. 5. 7 ułamków polepy; na jednym odciski kołków o średn. do 3 cm.

J a m a 53 miała owalny, szary zarys o wym. 116×124 cm, profil czarny, prostokątny, głęb. 96 cm (Ryc. 2, 5f). Inwentarz: 1. Fr-t naczynia o chropowaconej, obmazywanej palcami, brązowoszarej pow. zewn. Wnętrze gładkie, brązowe, u góry szare, dom. średnioziarnistego tłuczni. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. II, 7). 2. Fr-t górnej części naczynia. Pow. zewn. chropowacona, wewn. gładka, obie jasnobrązowe. Dom. gruboziarnista; średn. wyl. 21 cm. 3. Fr-t dna i części przydennej gładzonego, szarego naczynia, dom. drobnoziarnista. Średn. dna 3,4 cm (Tabl. II, 8). 4. Fr-t szarobrazowego talerza zdobionego odciskami palców. Pow. wewn. gładka, dom. bardzo drobna. Średn. 10 cm. 5. Fr-t małego, gładzonego naczynia z bruzdą między szyjką a brzuścem. Pow. zewn. czarna, błyszcząca, wewn. szara, szorstka. Dom. drobnoziarnista. Średn. 6 cm. 6. 82 fr-ty naczyń chropowaconych, w tym 26 grubościennych. 7. 46 fr-tów naczyń gładzonych, w tym 5 średniościennych; 3 ułamki brzuśców, 2 z ornamentem płytkich, szerokich żłobków, 1 zdobiony wąskimi, głębokimi żłobkami. 8. Kilka ułamków polepy, kości i węgle drzewne.

J a m a 54 miała owalny, szary zarys o wym. 86×144 cm, profil czarny, nieregularny, głęb. 58 cm (Ryc. 2, 5c). Inwentarz: 1. Fr-t cylindrycznej szyjki naczynia o gładzonych, brązowych pow. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 18 cm (Tabl. II, 10). 2. Fr-t naczynia z lekko rozchyloną szyjką; pow. gładkie, ciemnoszare, dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 12 cm. 3. Fr-t esowatego naczynia o pow. zewn. chropowaconej przez obmazywanie palcami, ceglastoszarej, wewn. gładzonej, ciemnoszarej, dom. średnioziarnista; średn. wyl. 14 cm (Tabl. II, 9). 4. Niewielki fr-t górnej części naczynia o szarej, chropowaconej pow. zewn. Średn. wyl. 12 cm. 5. 3 fr-ty średniościennych naczyń chropowaconych, 1 ułamek gładzonego, szarego naczynia grub. 0,6 cm oraz fr-ty dna. 6. 7 ułamków polepy.

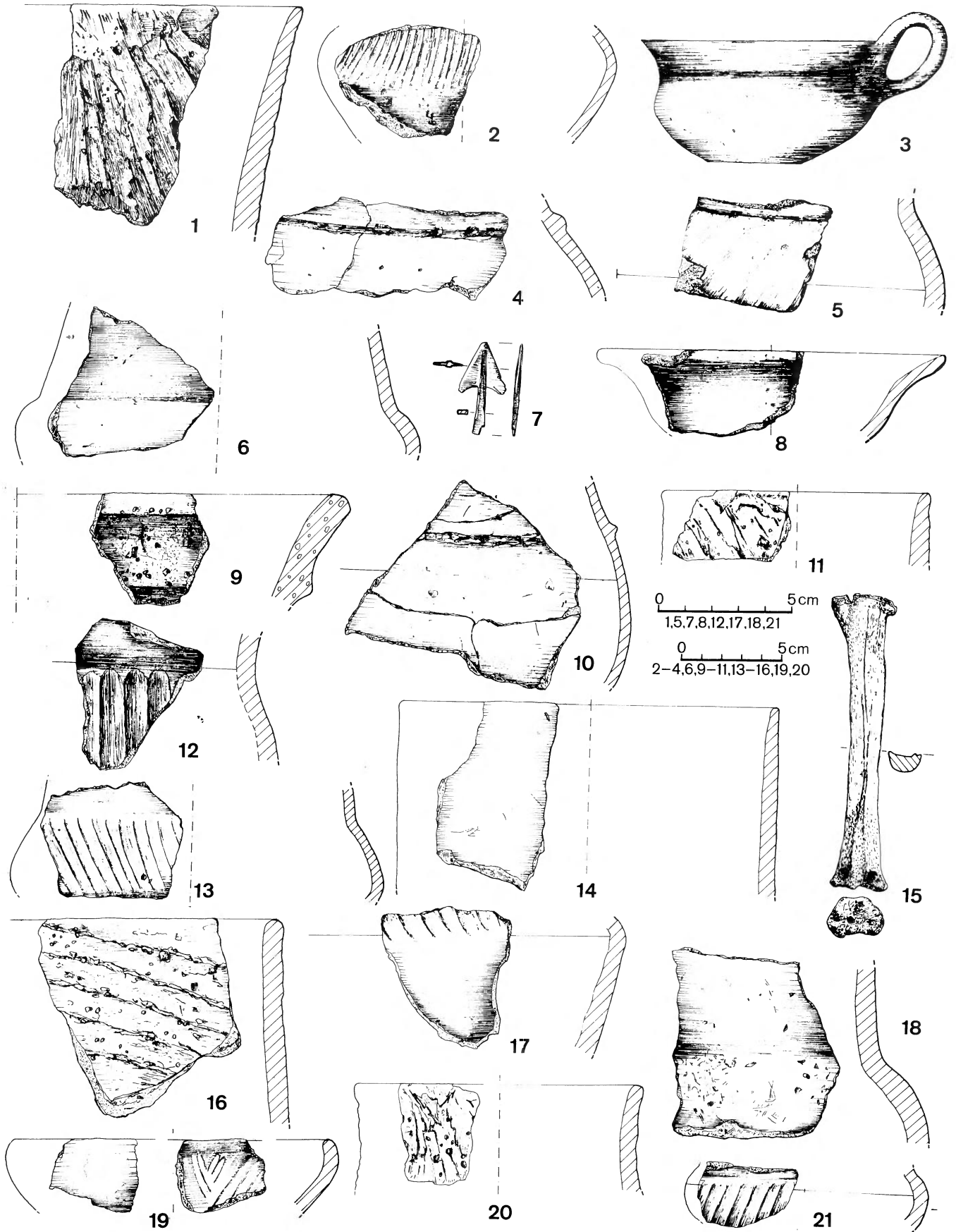
J a m a 55 miała zarys wydłużonego, szarego owalu o wym. 114×234 cm, profil czarny, w kształcie wydłużonej niecki, głęb. 99 cm (Ryc. 2, 4). Inwentarz: 1. Fr-t szyjki dużego doniczkowatego naczynia. Pow. zewn. brązowa, gładzona, obecnie miejscami złuszczone, wewn. ciemnoszara, gładzona. Dom. gruboziarnista,

miejscami grubsze ziarna. Średn. wyl. 30 cm (Tabl. II, 15). 2. Fr-t misy z guzkiem, o pow. zewn. chropowaconej, ceglastosbrązowej, wewn. szarej, gładkiej. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 20 cm (Tabl. II, 16). 3. Fr-t cylindrycznej szyjki naczynia; pow. brunatnoszare, gładkie. Średn. wyl. 13 cm. 4. Fr-t brzuśca o pow. zewn. ciemnoszarej, wewn. brunatnej, obu gładkich. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 24 cm (Tabl. II, 12). 5. Fr-t ornamentowanego czerpaka z uchem. Obie pow. gładzone, jasnobrązowe. Dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 11 cm (Tabl. II, 13). 6. Fr-t czerpaka z bruzdą między szyjką a brzuścem i częścią przyczepu taśmowego ucha. Pow. gładzone, ciemnoszare. Dom. średnioziarnista. 7. Fr-t górnej części doniczkowatego naczynia o pow. zewn. chropowaconej, szarej, wewn. gładkiej, brązowej. Dom. drobnoziarnista, na pow. zewn. grube ziarna. 8. Fr-t gładzonego obustronnie naczynia, u dołu szarego, u góry brązowego, zdobionego kreskami i nakłuciami. Pow. wewn. szarobrazowa. Średn. brzuśca 15 cm, grub. ścianek 0,6–0,7 cm (Tabl. II, 11). 9. Fr-t szyjki wazy. Pow. zewn. gładzona, ciemnoszara, z błyszczącymi blaszkami domieszki. Pow. wewn. gładka, czarna. Dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 9 cm. 10. 60 ułamków naczyń gładzonych, szarych i czarnych, w tym 16 średniościennych, reszta cienkościenna, w tym część stopki(?) naczynia o gładkich, ciemnoszarych pow. oraz 3 ułamki uch taśmowych, fr-t brzuśca ze śladami przyczepu taśmowego ucha, fr-t brzuśca gładzonego naczynia ornamentowanego ukośnymi płytkimi żłobkami i 3 małe ułamki wylewów, prawdopodobnie misy i dwóch amforek. 11. 180 fr-tów naczyń o pow. brązowych i ciemnoszarych, chropowaconych przez narzucenie gliny z grubą domieszką, w tym 25 o bardzo grubych ściankach (ok. 2 cm). 12. Ułamek polepy. 13. 2 kamienie nie obrabiane.

J a m a 56 miała szary, owalny zarys o wym. 90×170 cm, głęb. 106 cm, profil czarny, trójkątny (Ryc. 3, 4). Inwentarz: 1. Górna część dużej misy; pow. gładzone, szarobrazowe, dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 26 cm, grubość ścianki 0,8 cm (Tabl. II, 19). 2. Fr-t doniczkowatego naczynia o ceglastej chropowaconej pow. zewn. z grubą dom. tłuczni. Pow. wewn. gładzona, ciemnoszara, także z widocznymi ziarnami domieszki. Średn. brzuśca 19 cm (Tabl. II, 14). 3. Fr-t brzuśca naczynia ornamentowanego płytkimi, ukośnymi żłobkami. Pow. gładzona, zewn. szara, wewn. ceglata i ciemnoszara. Średn. brzuśca 11 cm (Tabl. II, 17). 4. Fr-t amforki z szyjką oddzieloną od brzuśca żłobkiem, ornamentowany wąskimi, głębokimi żłobkami. Pow. gładzone, brązowe. Średn. brzuśca 10,2 cm (Tabl. II, 18). 5. 16 ułamków obustronnie gładzonych naczyń, przeważnie ciemnoszarych i średniościennych; 1 pochodzi z górnej części brzuśca niewielkiego gładzonego naczynia ornamentowanego wąskimi, ukośnymi żłobkami. 6. 44 ułamki średnio- i grubościennych naczyń chropowaconych, ceglanych, brązowych i szarych ze średnią i grubą domieszką. Na jednym ułamku widoczna narzucona warstwa chropowacenia. 7. Fr-t talerza; pow. szorstkie, nie zdobione; grub. 1,5 cm, średn. ok. 13 cm. 8. Kości i zęby zwierzęce: krów, świń, owiec i kóz.

J a m a 57 miała owalny, szary zarys o wym. 106×200 cm (Ryc. 2), głęb. 102 cm, profil nieregularny, czarny. Inwentarz: 1. Czerpak z wydzieloną, rozchylającą się szyjką. Pow. gładzone, zewn. żółtobrunatna, wewn. ciemnobrunatna. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 13,5 cm, dna 5 cm, brzuśca 12 cm; wys. 6,5 cm (Tabl. III, 3). 2. Fr-t esowatego naczynia o pow. zewn. chropowaconej, brązowej, wewn. gładkiej, brązowej i szarej. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 22 cm (Tabl. III, 1). 3. Fr-t wazy ornamentowanej równoległymi, długimi żłobkami. Pow. zewn. szara, gładzona, wewn. ciemnoszara, gładka. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 15,8 cm (Tabl. III, 2). 4. Fr-t dużego naczynia z listwą między szyjką a brzuścem. Pow. zewn. czarna, gładka, wewn. brązowa, bardzo zniszczona, niegdyś gładzona. Dom. średnioziarnista. Średn. 26 cm (Tabl. III, 4). 5. Fr-t dna i części przydennej naczynia o pow. zewn. chropowaconej, szarej, wewn. ciemnosza-

TABLICA III

Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Jama 57 (1-4). Jama 58 (5, 6, 8, 9). Jama 60 (7, 10-16). Jama 61 (17-21)

rej, gładzonej. Dom. średnioziarnista. Średn. 12 cm. 6. 2 ułamki wylewów dużych waz lub amfor. Pow. gładzone, ciemnoszare i brunatne, dom. drobno- i średnioziarnista. Grub. ścianek 0,9 i 0,8 cm. Średn. wyl. 24 i 17 cm. 7. 21 ułamków naczyń chropowatych, jasnobrązowych i szarych, przeważnie grubościennych. 8. 7 fr-tów szarych i ciemnoszarych naczyń średniościennych, gładzonych, w tym 1 ułamek wylewu.

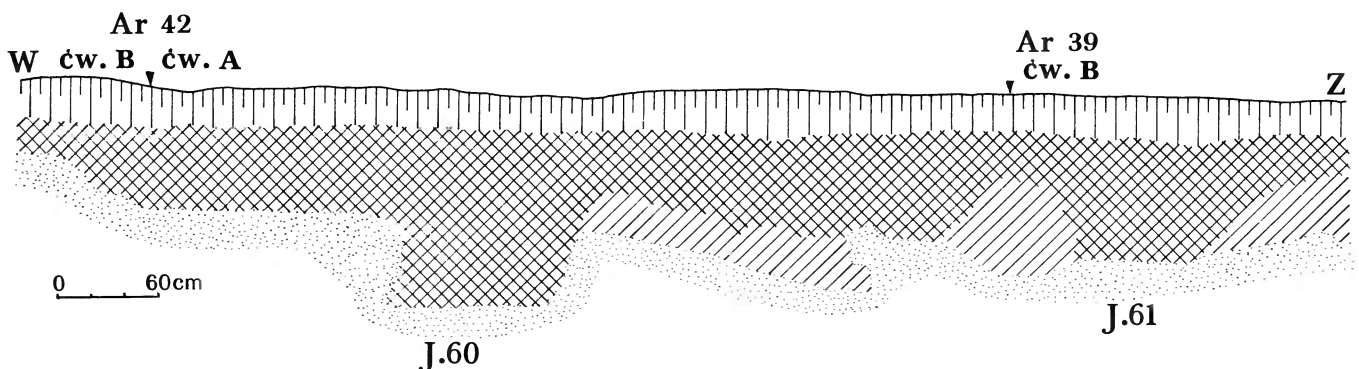
Jama 58 miała owalny, szary zarys o wym. 66×100 cm (Ryc. 2), profil w przybliżeniu czworoboczny, głęb. 100 cm. Inwentarz: 1. Środkowa część naczynia. Pow. zewn. szara, gładzona, wewn. szara, w górnej części ceglasta, szorstka. Dom. drobnoziarnistego tłucznia. Średn. brzuśca 21 cm (Tabl. III, 6). 2. Górna część misy. Pow. gładkie, brązowoszare. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 13 cm (Tabl. III, 8). 3. Fr-t dużego naczynia z listwą i grubą profilowaną krawędzią, należącego przypuszczalnie do kultury trzcinieckiej. Pow. brunatne, zewn. bardzo zniszczona, niegdyś gładka, wewn. szorstka. Dom. gruboziarnista. Średn. wyl. 33 cm (Tabl. III, 9). 4. Fr-t brzuśca ornamentowanego szerokimi, płytkimi żłobkami, z bruzdą między brzuścem a szyjką. Pow. jasnobrązowe, zewn. gładzona, wewn. szorstka. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 24 cm (Tabl. III, 5). 5. Fr-t placka. Pow. bardzo gładkie, górna brązowa z ciemnoszarą plamą, dolna ciemnoszara. Dom. grubo- i średnioziarnistego tłucznia. Średn. 23 cm. 6. Fr-t talerza z odciskami ziaren i traw, z wywierconym otworem. Pow. zewn. chropowata, dno gładkie, dom. średnioziarnista. 7. Fr-t brzuśca gładzonego naczynia, obustronnie czarnego, z ornamentem szerokich żłobków. Dom. średnioziarnista. 8. Fr-t przyczepu taśmowego, szerokiego ucha. Pow. szara, gładka. Dom. drobna. 9. 2 fr-t talerzy o pow. zewn. gładkiej i chropowatej; grub. 0,9 i 2 cm. 10. 48 ułamków grubo- (nawet do 2 cm) i średniościennych naczyń chropowatych, często przez obmazywanie palcami, o pow. zewn. brunatnych, szarych lub ceglastych, wewn. na ogół jaśniejszych. Dom. odpowiednio grubo- i średnioziarnista. 11. 20 ułamków gładzonych naczyń cienko- i średniościennych, szarych i żółtoszarych. 12. Kości zwierzęce. 13. Węgielki drzewne.

Jama 59 miała kolisty, szary zarys o wym. 80×100 cm (Ryc. 2), głęb. 80 cm, profil trójkatny, czarny. Do jamy przylegało skupisko polepy o wym. 100×140 cm. Inwentarz: 1. Górna część chropowatego doniczkowego naczynia; pow. zewn. ciemnoszara z ziarnami domieszki, wewn. jasnoszara, niegdyś gładzona, bardzo zniszczona. Średn. wyl. 23 cm. 2. 18 fr-tów średniościennych naczyń chropowatych. 3. 2 fr-ty naczyń gładzonych, cienkościennych, szarych. 4. 6 fr-tów polepy. 5. Fr-t buły krzemiennej z korą z widocznymi śladami uderzeń i odprysków.

Jama 60 miała kolisty, ciemnoszary zarys o wym. 130×180 cm, głęb. 130 cm, profil prostokątny, czarny (Ryc. 8). Inwentarz: 1. Fr-t szyjki wazy. Pow. zewn. gładka, brunatna z brązowymi plamami, wewn. bardzo gładka z widocznymi śladami gładzenia.

Dom. drobnoziarnistego tłucznia. Średn. wyl. 20 cm (Tabl. III, 14). 2. Fr-t naczynia o pow. zewn. brązowej, wewn. czarnej. Górna część brzuśca ornamentowana ukośnymi płytkimi żłobkami. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 20 cm (Tabl. III, 13). 3. Fr-t brzuśca dużej wazy z listwą plastyczną. Pow. zewn. czarna, gładka, wewn. brązowa, gładzona. Dom. średnioziarnistego tłucznia. Średn. brzuśca ok. 30–35 cm (Tabl. III, 10). 4. Fr-ty beczułkowatego naczynia z pow. zewn. chropowatą przez obmazywanie palcami, z widoczną, grubą domieszką i pow. wewn. gładką, jasnobrązową. Średn. wyl. 36 cm (Tabl. III, 16). 5. Fr-t naczynia o pow. beżowych, zewn. chropowatej, z widocznymi ziarnami średniej wielkości, wewn. gładkiej. Średn. wyl. 14 cm (Tabl. III, 11). 6. Fr-t brzuśca naczynia zdobionego płytkimi, szerokimi żłobkami. Pow. gładzone, żółtobrunatne, dom. drobnoziarnista (Tabl. III, 12). 7. Fr-t środkowej części esowatego naczynia. Pow. zewn. chropowata, żółtobrunatna, wewn. szara, dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 16 cm. 8. Górna część naczynia o pow. zewn. gładkiej, ciemnobrunatnej, wewn. szarej. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 27 cm. 9. Fr-t środkowej części gładzonego obustronnie, ciemnobrunatnego naczynia. Górna część brzuśca zdobiona pionowymi, dość płytkimi żłobkami. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 25 cm. 10. Fr-t środkowej części naczynia o pow. zewn. gładkiej, brunatnej, zdobionej płytkimi, szerokimi żłobkami. Pow. wewn. złuszczone. 11. Fr-t dna i części przydennej naczynia o pow. szarych, zewn. przy dnie gładzonej, dalej chropowatej, a wewn. gładkiej. Dom. drobnoziarnista. Średn. 8 cm. 12. 3 fr-ty wylewów waz szarych, gładzonych, cienkościennych. 13. Fr-t przyczepu ucha taśmowego. 14. Fr-t brzuśca ornamentowanego bardzo płytkimi, szerokimi żłobkami. 15. Fr-t ostrego załomu brzuśca, gładzonego obustronnie, jasnobrązowego. Średn. 18 cm. 16. 65 fr-tów naczyń o gładzonych pow., głównie średniościennych, przeważnie szarej barwy. Między nimi 2 fr-ty wylewów mis, 2 fr-ty brzuśców zdobionych szerokimi żłobkami, fr-t przyczepu ucha taśmowego, 3 fr-ty szyi bardzo dużego naczynia grubościennego (0,7 cm) o średn. wyl. 26 cm oraz fr-t brzuśca jasnobrązowego naczynia z widocznymi wewnątrz śladami zagładzania, o średn. brzuśca ok. 28 cm. 17. Około 320 fr-tów naczyń o pow. zewn. chropowatych, przeważnie brunatnych, głównie średniościennych oraz 19 ułamków naczyń grubościennych, w większości beczułkowatych, o pow. zewn. obmazywanych palcami, z grubymi ziarnami domieszki widocznymi na pow., i 2 fr-ty den. 18. Grocik brązowy płaski, z żeberkiem i ułamanym końcem trzpienia. Dł. 3,4 cm, szer. 1,7 cm (Tabl. III, 7). 19. Kość promieniowa kozy z dwoma przewierconymi otworami z jednej strony. Dł. 15,1 cm, szer. 2 cm (Tabl. III, 15). 20. Fr-t polepy z odciskami patyczków. 21. Węgle drzewne. 22. Bardzo drobne kości zwierzęce.

Jama 61 miała kolisty, czarny zarys o wym. 102×144 cm, głęb. 100 cm, profil czworoboczny, także czarny (Ryc. 8). Inwen-

Ryc. 8. Gośńiewice Nowe, woj. Radom. Profil części ściany południowej ćw. B ara 39 i ćw. A ara 42 z profilami jam 60 i 61

tarz: 1. Fr-t dużej wazy o pow. gładzonych, zewn. szarej, wewn. ciemnoszarej. Dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca 24 cm (Tabl. III, 18). 2. Fr-t misy ornamentowanej wewnątrz płytkimi żłobkami. Pow. zewn. czarna, lśniąca, wewn. obecnie złuszczone, pierwotnie przypuszczalnie taka jak pow. zewn. W przełomie bardzo grube ziarna domieszki. Średn. wyl. 17 cm (Tabl. III, 19). 3. Fr-t wazy z górną częścią brzuśca zdobioną płytkimi żłobkami. Pow. gładzone, zewn. jasnobrązowa, wewn. szara, dom. drobnoziarnista. Średn. brzuśca ok. 20 cm (Tabl. III, 17). 4. Fr-t górnej części brzuśca zdobionego płytkimi żłobkami. Pow. gładzone, czarne. Średn. 9 cm (Tabl. III, 21). 5. Fr-t esowatego naczynia o pow. ceglanych, zewn. chropowatej, wewn. szorstkiej. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. III, 20). 6. Fr-t środkowej części naczynia z szyjką o pow. szorstkich, brązowych. Dom. średnioziarnista, widoczna na zewn. pow. Średn. brzuśca 24 cm. 7. Górna część esowatego naczynia o pow. zewn. chropowatej, brązowej, wewn. gładzonej, brązowej. Dom. gruboziarnista. Średn. wyl. 16 cm. 8. Fr-t naczynia ze zwężającą się szyjką. Pow. zewn. szara, lekko chropowata, wewn. brązowa, gładka. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 13 cm. 9. 195 ułamków naczyń chropowatych, głównie średniościennych, w tym ok. 20 fr-tów o bardzo grubych ściankach i grubej domieszce, widocznej na zewn. pow. 10. 180 ułamków naczyń gładzonych, głównie średniościennych, w tym 2 ucha – wałeczkowe i taśmowe,

2 fr-ty uch taśmowych, 4 fr-ty wylewów mis, ułamek guzka, fr-t dna, fr-t brzuśca naczynia zdobiony dwiema rytmami ukośnymi kreskami. 11. 3 ułamki talerzy zdobione ornamentem palcowym. Grub. 1–1,5 cm. 12. Ft-t brzuśca gładzonego naczynia, zdobionego pionowymi, równoległymi, bardzo płytkimi żłobkami. 13. Odlupek krzemienisty.

Jama 62 miała owalny, szary zarys o wym. 78×120 cm, głęb. 85 cm, profil trójkątny, czarny (Ryc. 2). Inwentarz: 1. Fr-t górnej części naczynia esowatego o pow. zewn. chropowatej, obmazywanej palcami, brązowej, wewn. gładzonej, ciemniejszej. Średn. wyl. 15 cm. 2. 18 ułamków grubościennych naczyń o chropowatych pow. zewn., przeważnie brunatnych. 3. 9 fr-tów średniościennych naczyń o pow. zewn. gładzonych, głównie szarych.

Warstwa kulturowa. Miąższość warstwy wynosiła 0,20–0,50 m. Materiał w niej znaleziony nie różnił się w sposób istotny od występującego w jamach. Przeważały ułamki naczyń chropowatych, średnio- i grubościennych. Grubość ścianek tych ostatnich dochodziła nawet do 1–1,2 cm. Fragmenty naczyń gładzonych pochodzą głównie z mis, czerpaków i waz, niekiedy ornamentowanych bruzdami i ukośnymi, płytkimi żłobkami; spotyka się także ułamki placków z polepą i odciskami kołków. W warstwie występowały również nie obrabione kamienie, części kamieni żarnowych i drobne kości zwierzęce.

*Mgr Róża Mikłaszewska-Balcer
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa*

SUMMARY

Excavations of a Lusatian culture settlement at Gośniewice Nowe 9–27 August 1966 were a continuation of works from 1963 and 1964. There were excavated 17 pits within an area of 2 ares. The pits are interpreted as the remains of a settlement. The inhabitants probably lived in houses built on the ground. The pits

could have been both within the houses, where they served as cellars and storage pits and outside, where they were used as rubbish dumps. On the basis of pottery remains the settlement was dated to the IV and beginning of the V period of the Bronze Age.

MIROŚŁAWA ANDRZEJOWSKA, TERESA WĘGRZYNOWICZ

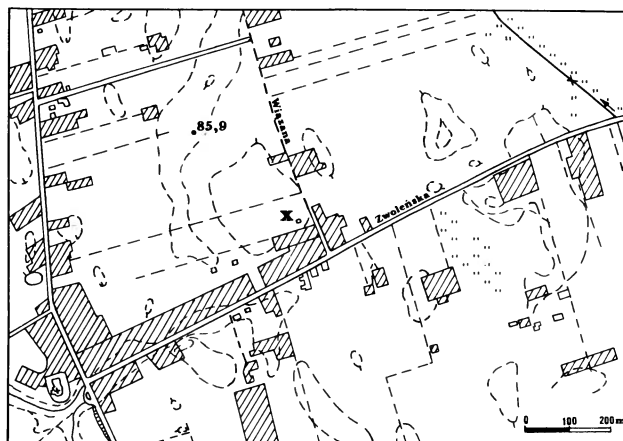
OSADNICTWO Z EPOKI BRĄZU I CMENTARZYSKO KULTURY GROBÓW KŁOSZOWYCH W WARSZAWIE-ZERZNIU

SETTLEMENTS FROM THE BRONZE AGE AND A CEMETERY OF THE CLOCHE GRAVE CULTURE IN WARSZAWA-ZERZEŃ

Stanowisko 4 w Warszawie-Zerznii (w literaturze spotykana jest również błędna odmiana: „Zerzeniu”) badane było systematycznie w latach 1968–1971 i 1982–1985 (por. *Inf. Arch.* (1968) 1969, s. 152; (1969) 1970, s. 173; (1970) 1971, s. 108; (1971) 1972, s. 123; (1982) 1983, s. 111; (1984) 1985, s. 76; (1985) 1986, s. 84; T. Węgrzynowicz 1970). W pierwszym z wymienionych etapów prace prowadzone były z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (PMA) oraz Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej (kierowała nimi doc. dr hab. T. Węgrzynowicz, udział brała mgr E. Kowalczyńska), w drugim etapie – z ramienia PMA i Urzędu Konserwatorskiego Miasta Stołecznego Warszawy (kierowali kolejno: doc. dr hab. T. Węgrzynowicz, mgr M. Andrzejowska i mgr M. Furmański, przy udziale mgr mgr G. Dmochowskiej, M. Kamińskiej, V. Lis i J. Aksamit). Ponadto w 1988 r. dokonano na obszarze cmentarzyska przypadkowego odkrycia trzech grobów (eksplorację przeprowadziły mgr mgr M. Andrzejowska, G. Dmochowska i M. Kamińska).

Obszar Zerznii należy do warszawskiej gminy Wawer (do 1994 r. – do dzielnicy Praga-Południe). Stanowisko 4 znajduje się na polach ornym ciągnących się od ul. Wiązanej ku zachodowi, w kierunku zabudowy ograniczającej ul. Trakt Lubelski (Ryc. 1). Ślady osadnictwa pradziejowego stwierdzono na działkach nr 5 (w 1968 r. własność rodziny Jarosińskich) oraz nr 7 (własność rodziny Zadroznych i Kanoniczaków). Teren jest obecnie płaski,

gdyż różnica wysokości pomiędzy najniższym a najwyższym punktem pól nie przekracza 1 m, niemniej w pamięci starszych mieszkańców Zerznii utrwaliło się istnienie na działce nr 7 pagórka i gospodarstwa, wokół którego jeszcze w czasie ostatniej wojny miało wykopywać szczególnie liczne naczynia. Badania z lat 1968–1971 koncentrowały się głównie na działce nr 5 stanowiącej nieużytek i nie będącej w uchwytnej przeszłości pod żadną zabudową. Niemniej był to teren dość zniszczony, głównie przez wybieranie piasku. W okresie późniejszym eksploracją objęto pole orne na części działki nr 7, znacznie bardziej zdewastowanej, gdzie pod warstwą orną natrafiano na fundamenty budynków oraz doły wypełnione

Ryc. 1. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska. Rejon stanowiska (x)

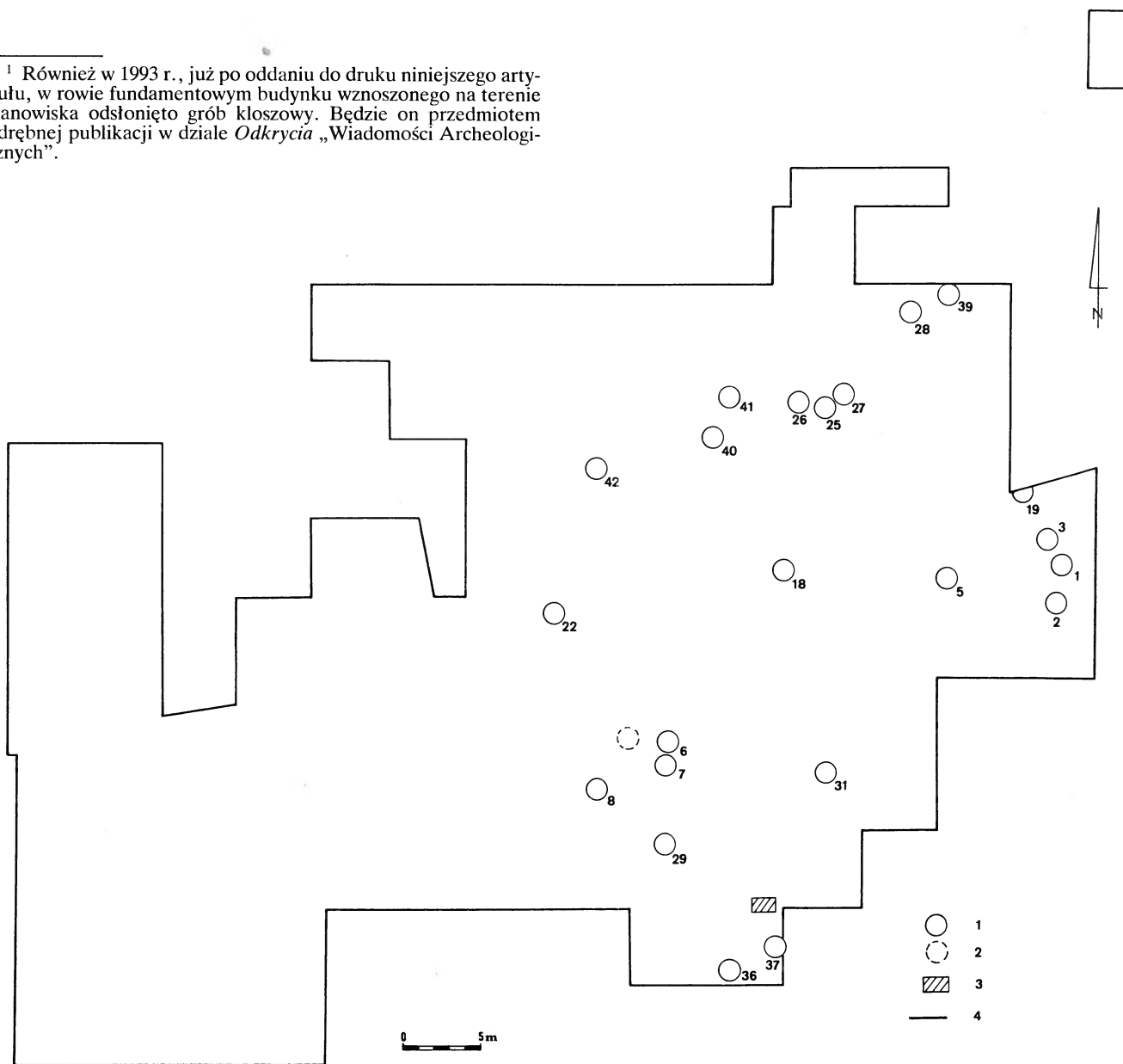
gruzem i odpadkami. Niektóre obiekty archeologiczne uszkodzone zostały ponadto przez korzenie drzew rosnącego tu niegdyś lasu.

Zabudowa obszaru i sprzeciw właścicieli gruntów uniemożliwiły rozszerzenie prac na północ i wschód. Tym samym stanowisko zostało zbadane tylko częściowo, co potwierdziły przypadkowe odkrycia dokonane w 1988 r.¹

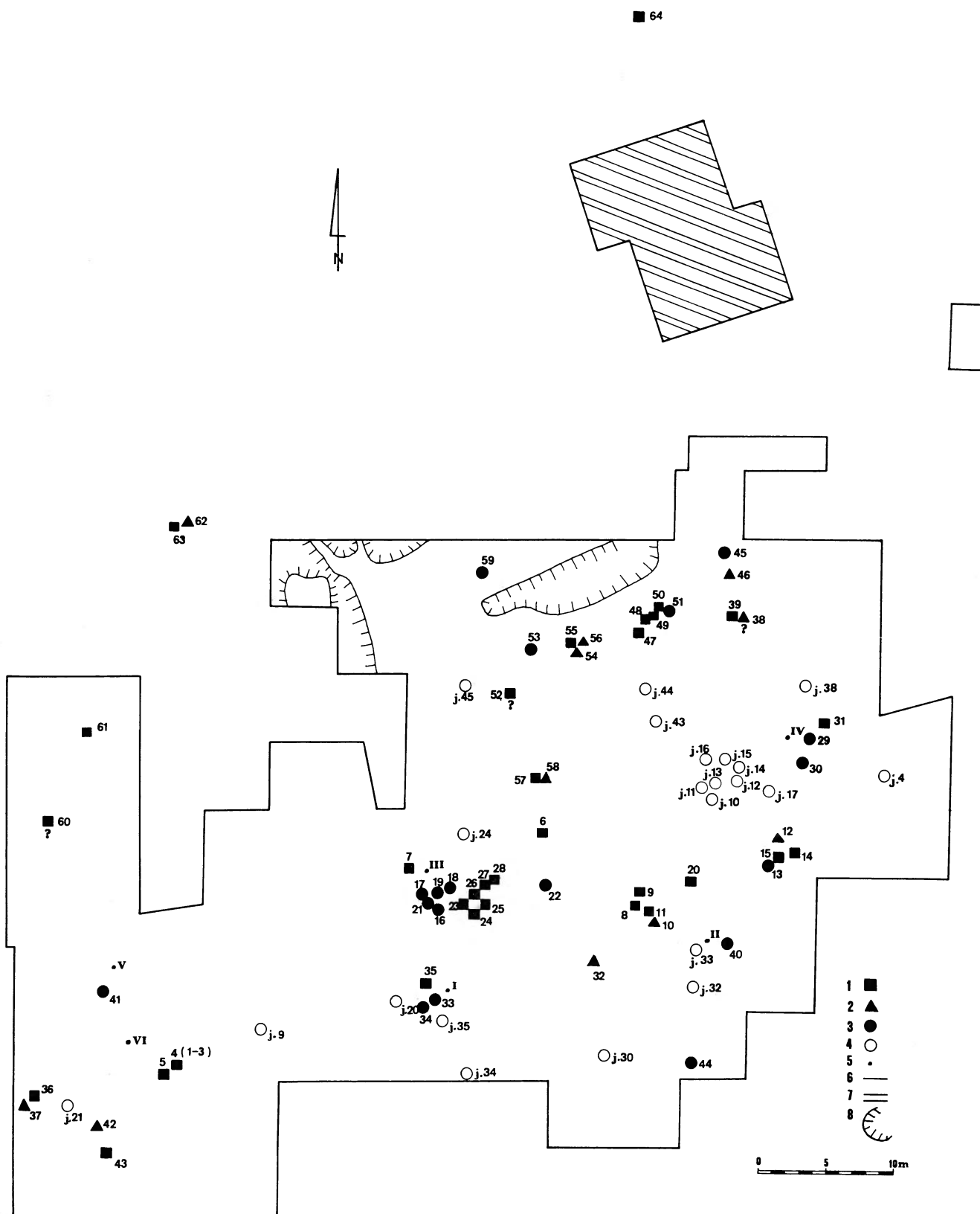
Obszar stanowiska zasiedlany był parokrotnie. Zasadniczym celem ratowniczych prac wykopaliskowych, podjętych natychmiast po zgłoszeniu, które wpłynęło do Pogotowia Archeologicznego PMA w 1968 r. (J. Głosik 1975, s. 461), było zbadanie cmentarzyska kultury grobów kloszowych. Jednakże w czasie eksploracji natrafiono także na osadnictwo starsze, pochodzące z epoki brązu (Ryc. 2). Łącznie zbadano powierzchnię około 24 arów, kopiąc do

głębokości 100–120 cm. W ciągu 11 lat dzielących obie fazy badań na terenie stanowiska powstały nowe zabudowania, ogrodzenia i obszary zniszczeń, co na niektórych odcinkach uniemożliwiło ściśle dowiązania nowo zakładanych wykopów do rejonów wcześniej wyeksplorowanych. Liczba odkrytych obiektów (wraz z odsłoniętymi przez Pogotowie Archeologiczne) wynosi 116. Składają się na nią 64 groby (nr. 62–64 pochodzą z odkryć przypadkowych z 1988 r.), 6 skupisk przepalonych kości, 45 jam i 1 palenisko (Ryc. 2, 3). Natrafiono ponadto na skupiska ceramiki i rozwleczone kości pochodzące z bliżej nie określonej liczby zniszczonych grobów.

¹ Również w 1993 r., już po oddaniu do druku niniejszego artykułu, w rowie fundamentowym budynku wznoszonego na terenie stanowiska odsłonięto grób kloszowy. Będzie on przedmiotem odrębnej publikacji w dziale *Odkrycia* „Wiadomości Archeologicznych”.

Ryc. 2. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Plan obiektów kultury trzcinieckiej i lużyckiej. Jama (1); skupisko ceramiki (2); palenisko (3); granica obszaru zbadanego systematycznie (4)

Ryc. 3. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan obiektów kultury grobów kloszowych. Grób kloszowy (1); grób popielnicowy (2); grób bezpopielnicowy (3); jama (4); skupisko kości (5); granica obszaru zbadanego systematycznie (6); zabudowania (7); zniszczenia (8)

Układ warstw był mało czytelny. W częściach zachodniej i północnej zbadanego obszaru, pod ziemią orną sięgającą do głębokości 10–50 cm, znajdował się żółty piasek calca, często z naciekami i wkładkami żelazistymi, niekiedy również z białawymi „rozjaśnieniami” (wg opinii geologa, mgr. H. Smudy, są to wychodnie pradolinne podłoża, zawierające naturalne, drobne konkretacje wapienne). W części wschodniej natomiast rysowała się w sposób mniej lub więcej ciągle warstwa kulturowa powstała w wyniku istnienia osadnictwa z epoki brązu (por. T. Węgrzynowicz 1976a, ryc. 1). Miała ona barwę jasnobrunatną i miąższość od 10 do 40 cm. Warstwy, którą można by wiązać z czasami użytkowania cmentarzyska kultury grobów kloszowych, nie wyróżniono. Na całym badanym obszarze spotykano pojedyncze fragmenty ceramiki średniowiecznej i nowożytniej dowodzące istnienia kolejnych faz ludzkiej działalności mającej wpływ na stan obiektów pradziejowych.

Niektóre zagadnienia związane ze stanowiskiem w Warszawie-Zerzniu zostały już opublikowane na podstawie rezultatów pierwszej fazy prac terenowych. Dotyczy to osadnictwa z epoki brązu (T. Węgrzynowicz 1976a) oraz występowania na cmentarzysku kultury grobów kloszowych ciepłopalnych pochówków i szczątków zwierzęcych (T. Węgrzynowicz 1973b; 1976b; 1982, s. 55nn.). W odniesieniu do tych zagadnień w niniejszym artykule zamieszczono jedynie konieczne uzupełnienia wynikające z uzyskania szerszej bazy źródłowej.

Zabytki ze stan. 4 w Warszawie-Zerzniu przechowywane są w PMA pod nr. inw. III/5861.

OSADNICTWO Z EPOKI BRĄZU

Opierając się na wynikach badań z lat 1968–1971 w Warszawie-Zerzniu, stwierdzono co najmniej dwukrotne zasiedlenie zbadanego obszaru w ciągu epoki brązu. Starsza faza osadnicza, przypadająca na czasy istnienia kultury trzcinieckiej, manifestowała się obecnością jam, paleniska i skupiska ceramiki oraz, na mniej zniszczonych orką odcinkach, zarysowaniem się warstwy kulturowej (T. Węgrzynowicz 1976a). W warstwie tej, w humusie i w części obiektów, odkryto materiały ceramiczne oraz nieliczne wyroby kamienne i krzemienne. Wysoce specyficzną ceramikę, z której tylko część ma odpowiedniki w typowych formach trzcinieckich, określono jako ceramikę typu zerzeńskiego. Drugi, młodszy etap osadnictwa z epoki brązu, zapewne z IV jej okresu, wyznaczała bardzo uboga ilościowo i jakościowo ceramika kultury łużyckiej występująca głównie bądź w warstwach, bądź też na wtórnym złożu, w wypełniskach obiektów o innej chronologii. Tylko jedną jamę uznano za obiekt użytkowany zapewne

przez ludność kultury łużyckiej (T. Węgrzynowicz 1976a, s. 33nn.).

W czasie badań prowadzonych w latach 1982–1985 wyeksplorowano kolejne 4 jamy (nr. 39–42), które wiązać można z osadnictwem epoki brązu (Ryc. 2). Tym samym zasięg obiektów ze starszych faz rozszerzył się nieznacznie w kierunku północno-zachodnim, w stosunku do wcześniej rozpoznanego. Stwierdzono też niewielką wychodnię warstwy kulturowej związanej z omawianym osadnictwem w zachodniej partii zbadanego obszaru. Drobne i często bardzo zniszczone fragmenty ceramiki typu zerzeńskiego oraz kultury łużyckiej spotykano na całym obszarze stanowiska w warstwie ornej i podglebiu, a czasem i w obiektach kultury grobów kloszowych. Najobficiej występowały one w obrębie wspomnianej wyżej pozostałości warstwy kulturowej, w zachodniej partii stanowiska.

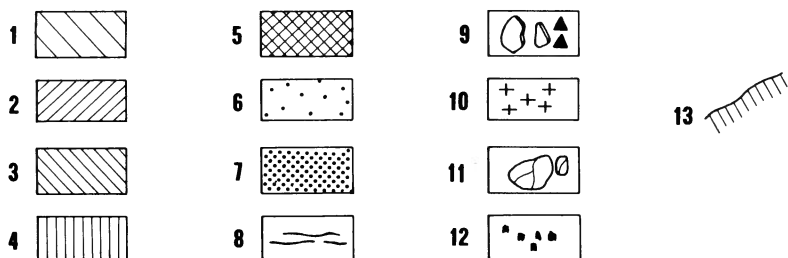
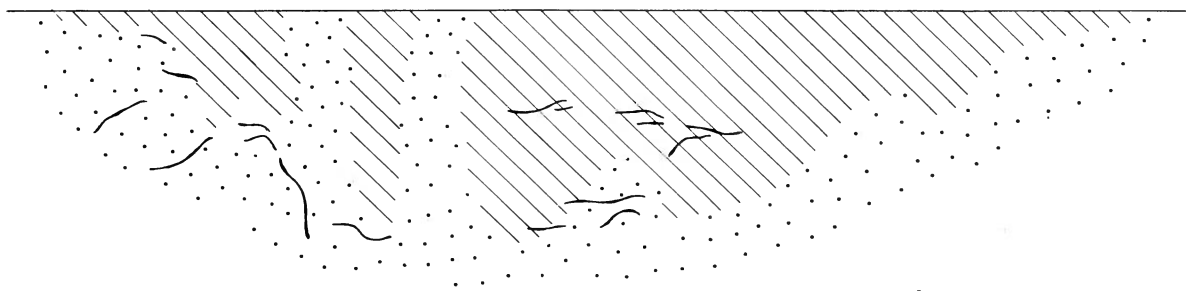
Materiały

Jama 39 (Ryc. 4). Na głęb. 78 cm od powierzchni ziemi pojawił się zarys bardzo nieregularnej, szarobrunatnej plamy o wymiarach 150×90 cm. W profilu rysowała się słabo czytelna niecka uszkodzona przez korzenie(?), głęb. 25 cm, o niejednorodnym szarawym zabarwieniu. Fragmenty ceramiki występowały jedynie w stropie obiektu. 1. Fr-t brzuśca naczynia grubościennego o powierzchniach gładkich, zewnętrznej szarej, zdobionej ornamentem uzyskanym przez odcisnięcie metalowego przedmiotu pozostawiającego rzędy krótkich, pionowych wgłębień. Pow. wewnętrzna brunatna, domieszka niezauważalna (Ryc. 5j). 2. Drobny fr-t naczynia z otworkiem (sitowatego?) o pow. szarych, gładkich. 3. 2 fr-ty brzuśców naczyń, grubo- i średniościennego, o pow. zewn. ceglastoszarych, zdobionych ornamentem paznokciowym, wewn. szarobrunatnych, wyrównanych (Ryc. 6a). 4. 14 drobnych ułamków różnych naczyń. 5. 2 bryłki polepy. 6. 3 bryłki żuźła(?).

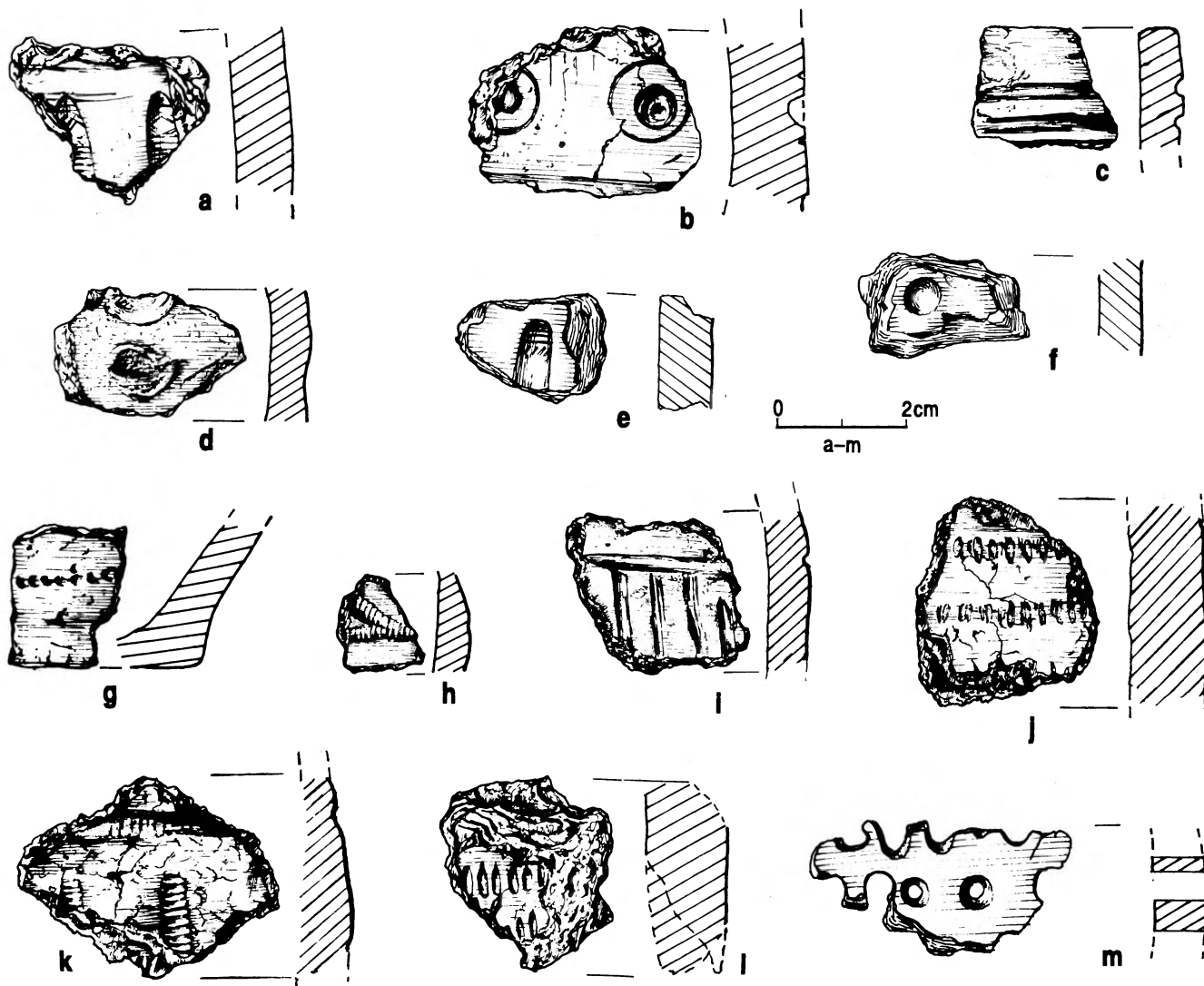
Jama 40. Na głęb. 50 cm dość regularna kolistą plama o średn. ok. 20 cm. W profilu zarys niemal prostokątny. Wypełnisko dość jednolite, brunatne, głęb. 50–55 cm. 1. Fr-t brzuśca naczynia o pow. jasnobrunatnych, wygładzonych, na zewn. ornament w postaci poziomej bruzdy i biegnących od niej pionowych żłobków. Domieszka drobnoziarnista (Ryc. 5i). 2. Drobne węgielki drzewne. 3. Bryłka żuźła(?).

Jama 41 (Ryc. 7). Na głęb. 48 cm słabo widoczny zarys w przybliżeniu prostokątny, o wym. 130×100 cm, od N uszkodzony przez wkopanie grobu kloszowego 47 oraz przez wkop współczesny. Brunatne wypełnisko sięgające poniżej zarysu jamy grobu 47, do głęb. 75 cm, zawierało ubogi materiał zabytkowy. 1. Fr-t bardzo szerokiego taśmowatego ucha mocowanego na czop, o pow. ceglastej, słabo wyrównanej, miejscami z „zadrapaniami”, z wyjątkowo gruboziarnistą, białą domieszką. Długość 5,5 cm (Ryc. 6i). 2. 21 bardzo drobnych ułamków ceramiki. 3. Odłupki krzemienne. 4. Dwie bryłki żuźła(?).

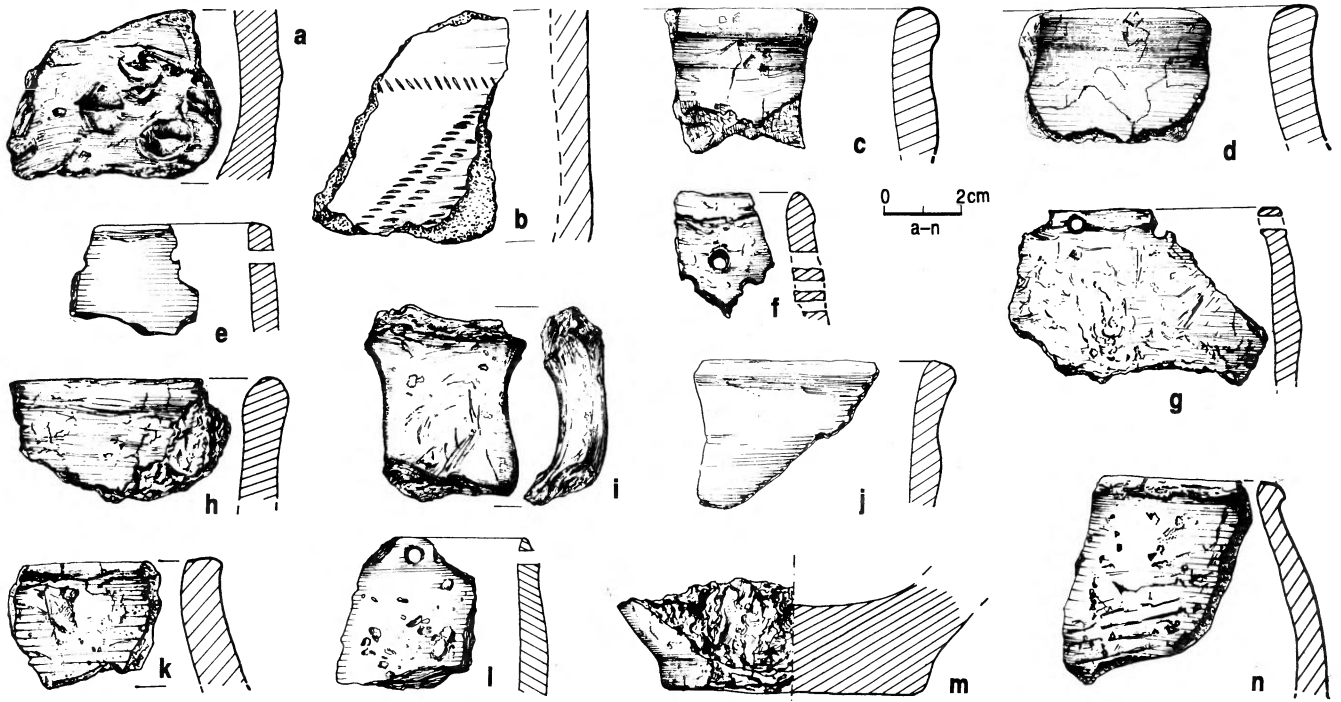
Jama 42 (Ryc. 8a, b). Na głęb. 56 cm owalne, brunatne zaciemnienie o wym. 110×70 cm. W profilu zarys trapezowaty. Wypełnisko o dość jednolitym brunatnym zabarwieniu, sięgające do głęb. 50 cm, w części NW naruszone przez wypełnisko grobu 52. Zawierało stosunkowo obfity materiał. 1. Fr-t brzuśca naczynia o pow. jasnobrunatnych, gładkich, z ornamentem w postaci głębokiego, poziomego rowka. Obfita drobnoziarnista domieszka. 2. 9 fr-tów naczyń o pow. brązowych, gładkich i gruboziarnistej, białawej domieszce. 3. Ok. 100 drobnych fr-tów i prósz ceramiczny, pochodzące z naczyń ze zniszczonego grobu 52.

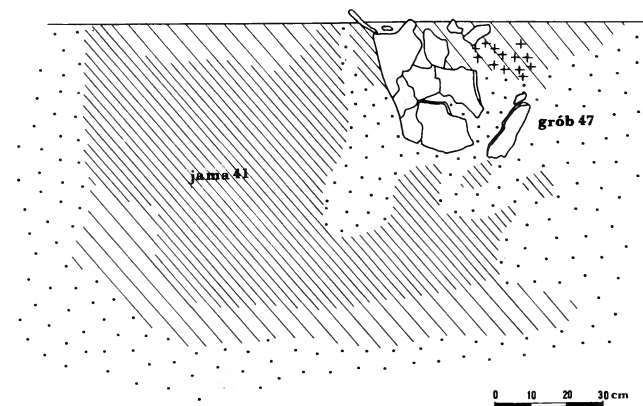
Ryc. 4. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profil jamy 39. Ziemia jasno- lub brunatnoszara (1); ziemia brunatna (2); ziemia ciemnobrunatna (3); ziemia ciemnoruda (4); ziemia czarna (5); piasek żółty (6); piasek wyżarzony (7); piasek nasycony tlenkami żelaza (8); fragmenty naczyń (9); przepalone kości (10); kamienie (11); węgle drzewne (12); wkopy współczesne, zniszczenia (13). Legenda dotyczy wszystkich rysunków dokumentacyjnych zamieszczonych w artykule

Ryc. 5. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika kultur trzcinieckiej i łużyckiej z jamy 39 (j); z jamy 40 (i); z warstw kulturowych (a-h, k-m)

Ryc. 6. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika kultur trzcinieckiej i łużyckiej z jamy 39 (a); z jamy 41 (i); z warstw kulturowych (b-h, j-n)

Ryc. 7. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profil jamy 41 oraz grobu 47

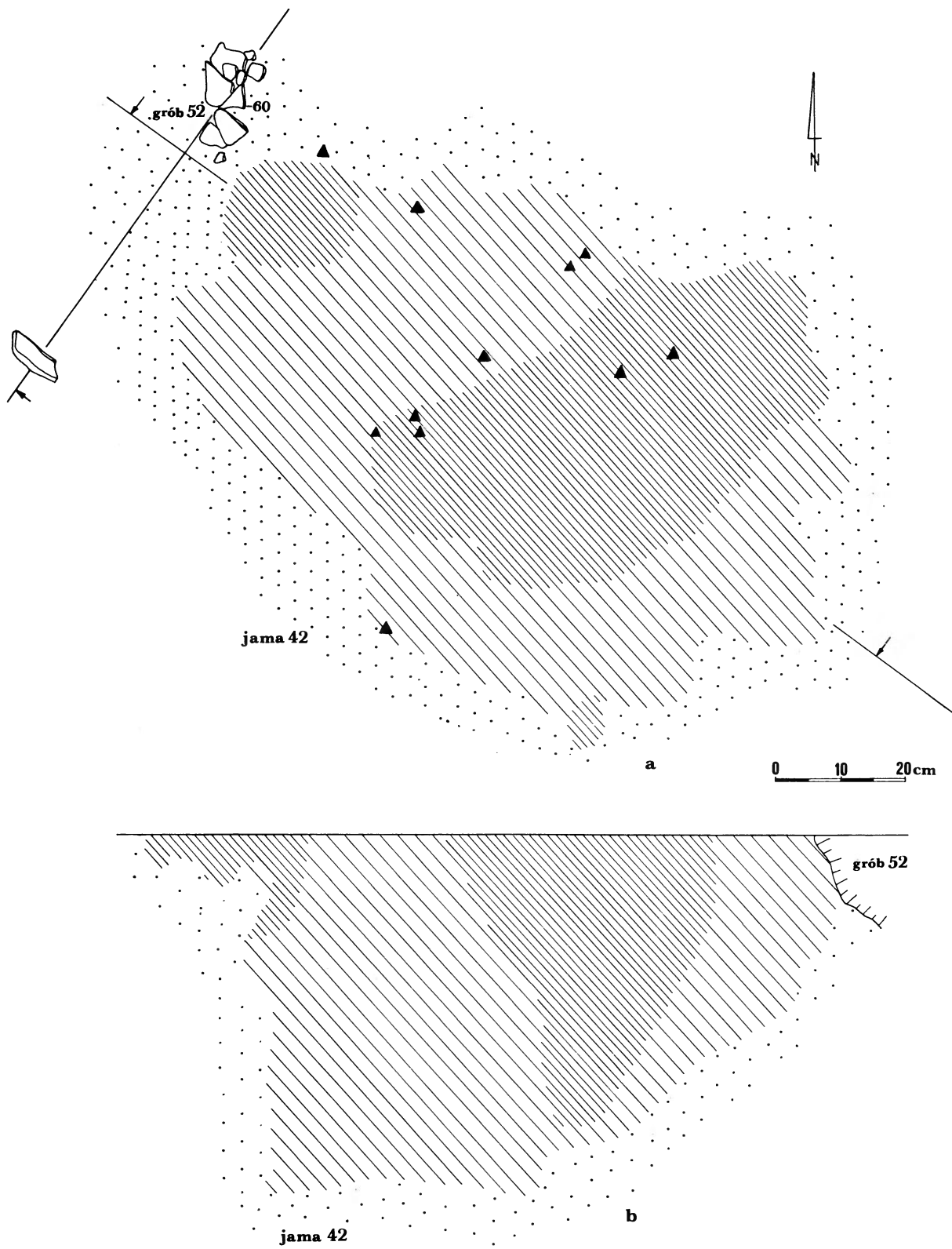
Z warstw kulturowych uzyskano ogółem 670 fr-tów ceramiki niemal wyłącznie bardzo drobnych, nie pozwalających nie tylko na pełniejszą rekonstrukcję formy naczynia, lecz najczęściej także na ustalenie któregośkolwiek z wymiarów. Z podanej liczby ponad 560 fr-tów reprezentuje typ zerzeński. Pow. zewn. naczyń zaliczonych do tego typu mają barwy od jasnobrunatnej do brązowoczerwonej, a wyjątkowo szarawą. Są one z reguły gładkie, jednakże w dwóch przypadkach do tej grupy ceramiki zaliczono, z uwagi na pozostałe cechy technologiczne, także ułamki o pow. słabo schropowaconych. Ok. 1/5 tego materiału ma na powierzchniach (jednej lub obu) charakterystyczne „trzcinieckie” spęknięcia, a w odosobnionych przypadkach odnotowano szczególną fakturę powierzchni określoną wcześniej (T. Węgrzynowicz 1976a, s. 25, ryc. 5) jako „zadrapania”. W ogromnej większości fr-tów występowała bardzo gruboziarnista i obfita domieszka, najczęściej biała, niekiedy też czerwona. Wyjątek stanowi użycie

jako domieszki długich źdźbeł słomy lub trawy, widocznych dzięki zniszczeniu pow. zewn. jednego z ułamków.

Zachowane fr-ty wylewów dowodzą, że w użyciu były naczynia o mniej lub bardziej esowatej linii profilu (Ryc. 6d, j, k). Ukształtowanie krawędzi jest różne: od lekkiego ścienczenia po – częściej – pogrubienie i wyokrąglenie lub – rzadko – ukośne jej ścięcie na zewnątrz (Ryc. 6c). Nieliczne dna naczyń są na ogół bardzo grube i w mniejszym lub większym stopniu wyodrębnione (Ryc. 6m). Z misek w kształcie wycinka kuli pochodzą zaledwie 2 fr-ty. Ułamek wybitnie szerokiego taśmowatego ucha (Ryc. 6i) naczynia, wykonanego z gliny z bardzo grubą białą domieszką, wskazuje na znajomość dzbanów.

Ornament wystąpił zaledwie na kilkunastu fr-tach. Tylko wyjątkowo był on rytym (Ryc. 5c, i), w większości przypadków nałożono go przy użyciu stempla. Funkcję stempla spełniało czasem zakończenie bransolety, które pozostawiało w glinie odcisk pokrywającego je ornamentu (Ryc. 5a, e). Na kilku ułamkach dostrzeżę się odciski innych, trudnych do zidentyfikowania ozdób, zapewne metalowych, zdobionych gęstym, drobnym żebrowaniem, przy czym żeberka (w negatywie pozostawionym na powierzchniach naczyń – wąskie kreseczki) miały różną gęstość i rozstawienie (Ryc. 5h, j-l). Dla uzyskania ornamentu w postaci kółek z głębokim dołkiem pośrodku każdego z nich (Ryc. 5b) posłużono się rurką o bardzo cienkich ściankach, zapewne więc także metalową, a ponadto zaokrąglonym na końcu prętem. Analogicznym prętem ozdobiono także inny ułamek (Ryc. 5f). Z zastosowaniem jakiegoś stempla mamy również do czynienia na jednym z fr-tów przydennych (Ryc. 5g). Ornament umieszczono tu nietypowo, tuż ponad dnem naczynia.

Z naczyń kultury łużyckiej pochodzi niewiele ponad 100 fr-tów (liczba ta może być nieco zaniżona z powodu technologicznego podobieństwa materiałów łużyckich i kultury grobów kłoszowych, powodującego trudności w określeniu drobnych i mało charakterystycznych fr-tów z warstw kulturowych). Ułamki ceramiki kultury łużyckiej mają pow. zewn. wygładzone lub schropowacone (brak obmazywania i grubego obrzucania gliną), niekiedy tylko wyrównane, barwy najczęściej jasnobrunatnej i szarobruna-

Ryc. 8. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan jamy 42 oraz grobu 52 (a) i profil jamy 42 (b)

nej, rzadziej szarocglastej. Domieszkę stanowi typowy, średnio- i drobnoziarnisty tłuczeń. Część zachowanych fr-tów górnych partii pochodzi z naczyń z cylindrycznymi szyjkami, których krawędzie są lekko ścienione i zaokrąglone (Ryc. 6e, l). Zarówno one, jak i kilka ułamków wydetych brzuśców świadczą o obecności naczyń sitowatych (Ryc. 5m, 6f), których jasnobrunatne pow. były bądź wyrównane, bądź wygładzone.

Na fr-tach pochodzących prawdopodobnie z naczyń wazowatych i jajowatych występuje czasem rząd otworków pod wylewem (Ryc. 6e, g, l). Jedno z naczyń wazowatych zdobione było powyżej żałomu brzuśca słabo widocznymi i bardzo wąskimi pionowymi żłobkami. Na trzech ułamkach brzuśców bardzo dużych naczyń o pow. szarawych, wygładzonych znajduje się ornament „falszywego sznura” uzyskany przez odcisnięcie tordowanego pręta, być może naszyjnika (Ryc. 6b). Z naczyń o nie dającej się ustalić formie pochodzą ułamki brzuśców z ornamentem paznokciowym (Ryc. 5d, 6a).

Podsumowanie wyników

Materiały wydobyte z opisanych wyżej czterech jam nie pozwalają na jednoznaczne określenie przynależności kulturowej tych obiektów. W jamie 39 fragment zdobiony odciskiem ozdoby metalowej należy do typu zerzeńskiego, natomiast ułamki z ornamentem paznokciowym i z otworkiem, jak również część materiału mniej charakterystycznego, wiążą ten obiekt raczej z kulturą łużycką. Wystąpienie w wypełnisku jamy 40 pojedynczego fragmentu ceramiki typu zerzeńskiego nie przesądza o związku obiektu ze starszą fazą osadniczą. Łączyć z nią można ewentualnie jamy 41 i 42, w których także brak było ceramiki kultury łużyckiej, a inwentarz był nieco bogatszy.

Ceramikę z warstw kulturowych, uzyskaną w ciągu ostatnich czterech lat badań, ocenić trzeba jako uboższą i gorzej zachowaną niż odkrywana wcześniej, w częściach południowej i wschodniej stanowiska. Tym samym jej wartość dla kulturowej i chronologicznej oceny materiału jest niewielka. Wyraźnie rzadziej występowały teraz fragmenty ornamentowane, nie znaleziono też żadnego z takich zabytków, jak gliniane prześliki i krążki lub też kamienne rozcieracze i gładziki (T. Węgrzynowicz 1976a, tabl. II, 4, 5, 7, 9; III, 15; IV, 11; V, 3, 6, 8, 9). Ta zmiana jakości zabytków, w powiązaniu z niską liczbą obiektów, świadczy o peryferyjności zbadanego w latach 1982–1985 odcinka osady.

Podobnie jak poprzednio nie uzyskano i teraz żadnych przesłanek, które pozwoliłyby na chronologiczne oddzielenie nielicznych materiałów całkowicie

typowych dla kultury trzcienieckiej od ceramiki określonej mianem typu zerzeńskiego. Umacnia to przypuszczenie o homogeniczności kulturowej materiałów z najstarszej fazy zasiedlania stanowiska (T. Węgrzynowicz 1976a, s. 35 i 36). Wątki ornamentacyjne odkryte na ceramice stanowią z reguły powtórzenie niektórych sposobów zdobienia znanych już z tego stanowiska. Tak więc do znajomości ozdób metalowych, rekonstruowanych na podstawie analizy ornamentu, nie doszły żadne nowe elementy podważające wcześniejsze ustalenia chronologiczne, wiążące ten materiał z horyzontem Koszider (T. Węgrzynowicz 1976a, s. 25nn., 33nn., ryc. 5–13).

We wcześniejszym opracowaniu podkreślono brak analogii dla ceramiki typu zerzeńskiego w znanych dotychczas materiałach (T. Węgrzynowicz 1976a, s. 35). Sytuacja ta nie uległa w zasadzie zmianie. Wspomnieć jedynie można, że wśród stosunkowo obfitego (blisko 4,5 kg) materiału kultury trzcienieckiej z miejscowości Całowanie, woj. warszawskie (zbiory PMA, nr inw. III/7438) znajduje się jeden drobny fragment ceramiki z odciskiem ozdoby metalowej.

Analiza rozrzutu ceramiki kultury łużyckiej nie wykazała ani istnienia wyraźnych skupisk, ani obszarów jej zupełnego braku. Ułamki naczyń tej kultury pojawiły się w rozproszeniu na całym eksplorowanym obszarze. W omawianej fazie badań nie odkryto fragmentów zdobionych typowym dla epoki brązu żłobkowaniem (T. Węgrzynowicz 1976a, tabl. II, 3), natrafiono natomiast m.in. na ułamki z ornamentem „falszywego sznura”, co zdaje się dowodzić, że osadnictwo kultury łużyckiej nie było na terenie Zerznia jednorazowym epizodem odnoszącym się jedynie do epoki brązu.

CMENTARZYSKO KULTURY GROBÓW KŁOSZOWYCH

Materiały

Na cmentarzysku wyróżniono następujące obiekty: groby, skupiska kości oraz jamy. Ponadto znadowano nieliczne luźne materiały ceramiczne pochodzące najprawdopodobniej ze zniszczonych grobów.

Groby

Niektóre groby posadowione były bardzo blisko siebie, tworząc tym samym zespoły przestrzenne obejmujące od dwóch do sześciu obiektów. Łącznie odkryto 12 takich zespołów. Zostały one wyodrębnione w opisie i oznaczone numeracją rzymską.

Zespół I: groby 1, 2, 3, 4, 5 – 4 kłoszowe, 1 nieokreślony. Ponieważ groby 1, 2 i 3 były eksplorowane bez dokonania pomiarów, znana jest tylko odległość pomiędzy grobami 4 i 5, wynosząca na poziomie den kłoszy ok. 15 cm.

Groby I/1–3 – 2 kłoszowe i 1 nieokreślony, zniszczony. Odstonięte przez przypadkowych odkrywców i następnie rozkopane w ramach akcji Pogotowia Archeologicznego PMA (Ryc. 9). Materiał przemieszany; na podstawie informacji uzyskanych od zna-

Ryc. 9. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Groby odsłonięte przez przypadkowych odkrywców w 1968 r.

larczów i liczby naczyń przyjęto, że pochodzi on z trzech grobów. Szczątki kostne uległy rozproszeniu. 1. Klosz. Garnek typu V². Pow. zewn. jasnobrunatna, schropowacona, na zachowanych drobnych fr-tach szyi gładka. Średn.: dna 12 cm, brzuśca 26 cm (Ryc. 10g). 2. Klosz. Garnek nieokreślonego typu. Pow. zewn. brunatna, schropowacona. Średn.: dna 15 cm, brzuśca 31 cm (Ryc. 10d). 3. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. jasnobrunatna, obmazywana, na szyi wygładzona, wałek u nasady szyjki wygniatany prętem. Średn.: dna 8 cm, brzuśca 20 cm (Ryc. 10j). 4. Popielnica. Garnek typu I, odmiany b. Pow. zewn. brunatna, wygładzona, na szyjce silnie wyświecona. U nasady szyi dookólny rząd dołków. Wysokość 19,5 cm, średn.: dna 8 cm, brzuśca 20,5 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 10c). 5. Fr-ty dolnej części naczynia, być może popielnicy. Pow. czarne, gładkie, średn. dna 6 cm. 6. Miska typu II, odmiany d. Pow. jasnobrunatne, słabo wygładzone. Wys. 7 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 10k). 7. Miska typu I. Pow. ciemnoszare, gładkie. Wys. 8 cm, średn.: dna 7 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 10b). 8. Fr-ty miski nieokreślonego typu. Pow. szarobrunatne, wygładzone. 9. 15 drobnych, niecharakterystycznych fr-tów naczyń.

Grób I/4, kloszowy (Ryc. 11a, b). Znajdował się na skraju wykopu pozostałego po grobach 1–3, na głęb. 50 cm od pow. ziemi. Zarysu jamy grobowej nie stwierdzono. Dno grobu na głęb.

² Przy określeniu typologii ceramiki pochodzącej z cmentarzyska posłużono się klasyfikacją, której zasady zostały opublikowane wcześniej (T. Węgrzynowicz 1984). W opisie materiału nazwana jest każdorazowo podgrupa, do której należy naczynie (np. garnek, misa, dzban), jego typ i odmianę określają natomiast symbole przyjęte w cytowanej publikacji. Pominięcie któregoś z nich oznacza niemożność sklasyfikowania naczynia ze względu na jego stan zachowania.

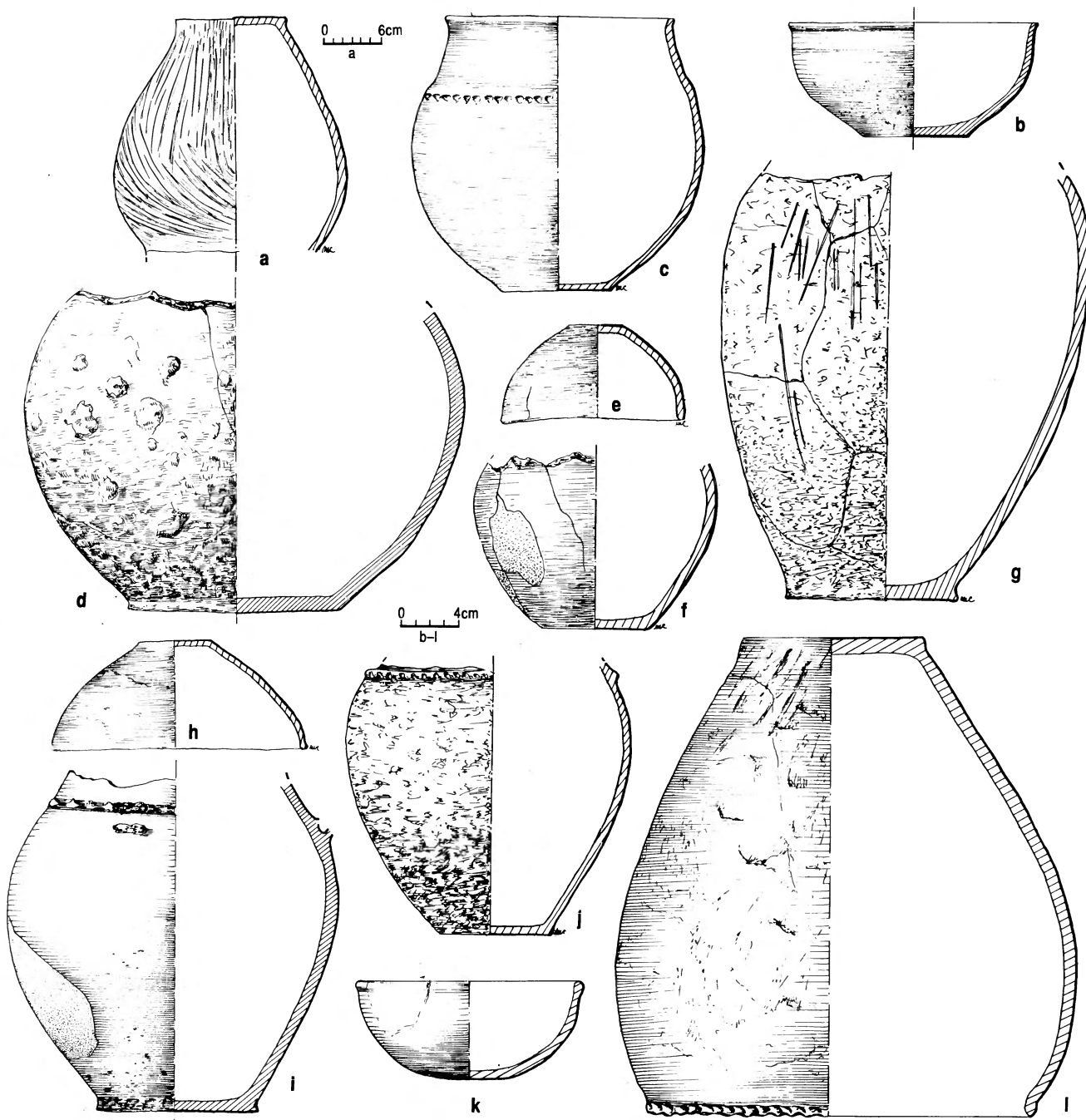
80 cm. Pod przechylonym kloszem stała popielnica nakryta misą leżącą dnem do góry. 1. Klosz. Garnek typu zapewne V, odmiany c. Pow. zewn. brunatnoszara, szorstka, pokryta głębokimi smugami wykonanymi kilkuzębny narzędziem. Szyjka nie zachowana (odbita). Średn.: dna 12 cm, brzuśca 25 cm (Ryc. 10a). 2. Popielnica. Garnek nie ustalonego typu. Pow. zewn. jasnobrunatna, przecierana. Średn.: dna 7 cm, brzuśca 17 cm (Ryc. 10f). 3. Miska typu II, odmiany d. Pow. jasnobrunatne, gładkie. Wys. 7 cm, średn.: dna 4 cm, wylewu 13 cm (Ryc. 10e). 4. Przepalone kości z popielnicy, dziecka w wieku *infans I*³.

Grób I/5, kloszowy (Ryc. 11a–c). Jamy grobowej nie zaobserwowano. Dno klosza na głęb. 47 cm. Pod kloszem stała popielnica nakryta misą odwróconą dnem do góry. W popielnicy, wśród szczątków kostnych, drobne grudki stopionego brązu. 1. Klosz. Garnek typu II, odmiany c. Pow. zewn. ceglastrobrunatna, wyrównana, pod dnem miejscami obmazana palcami, ze śladami wtórnego przepalenia. Krawędź karbowana. Wys. 33 cm, średn.: dna 13 cm, brzuśca 32 cm, wylewu 27 cm (Ryc. 10l). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany zapewne b. Pow. zewn. u dołu jasnobrunatna, wyrównana, na szyi czarna, wygładzona. U nasady szyi karbowany wałek, niżej 3 odbite uszka. Średn.: dna 11 cm, brzuśca 23 cm (Ryc. 10i). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. brunatne, wygładzone. Wys. 8 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 10h). 4. 27 drobnych grudek brązu, wśród nich 3(?) nadtopione tzw. skuwki. Przepalone kości z popielnicy (fr-ty czaszki zgrupowane w górnej warstwie), kobiety w wieku *adultus* oraz dziecka w wieku *infans II* późny.

Grób 6, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 12a–c). Jamy grobowej nie stwierdzono. Odkryty na głęb. 30 cm. Pod kloszem znajdowała się popielnica – misa oparta ukosem o ściankę klosza, zawierająca nieliczne kości. Na misie leżało obsunięte dno klosza. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, schropowacona, na szyjce gładka. U nasady szyjki karbowany wałek. Wys. 42 cm, średn.: dna 13,5 cm, brzuśca 42 cm, wylewu 36 cm (Ryc. 13f). 2. Popielnica. Misa typu II, odmiany d. Pow. jasnobrunatne, wygładzone. Wys. 8 cm, średn.: dna 7 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 13h). 3. 7 drobnych fr-tów ceramiki. 4. Przepalone kości z popielnicy, dziecka w wieku *infans I* późny.

Grób 7, kloszowy (Ryc. 14a, b). Posadowiony był w rozległej owalnej jamie grobowej wypełnionej ciemną ziemią przemieszaną z dużymi pojedynczymi fr-tami węgla drzewnego, uchwyconej na głęb. 65 cm. Dno jamy, znajdujące się na głęb. 120 cm, stanowiła wykładka o wym. 75×70 cm, utworzona z dużych fr-tów ceramiki, bardzo mocno przepalonych. Bezpośrednio ponad wykładką wypełnisko było silnie nasycone rozłożonym węglem drzewnym, natomiast poniżej jej poziomu, do głęb. 130–140 cm, piasek calca miał odmienne zabarwienie na skutek działania wysokiej temperatury. Wśród skorup wykładki znajdowano drobne, przepalone kości. Klosz, wylewem wspierający się na wykładce, osłaniał popielnicę wstawioną w misę. W wylew popielnicy wstawiona była miska, otworem do góry. W popielnicy, wśród kości, znajdowały się przedmioty metalowe. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany b. Pow. zewn. brunatna, obrzucona gliną, na szyi gładka. U nasady szyi karbowany wałek z trzema podwójnymi frędzkami zwisającymi od dużych wklęsłych guzków. Wys. 59 cm, średn.: dna 18 cm, brzuśca 55,5 cm, wylewu 33 cm (Ryc. 13j). 2.

³ Analizy antropologiczne wykonała prof. dr hab. A. Wiercińska. We wcześniejszej publikacji (T. Węgrzynowicz 1973b, *passim* i tab. 1) oraz w niniejszym artykule dane dotyczące płci i wieku zmarłych zamieszczono na podstawie protokołów badań wykonywanych przez prof. Wiercińską po kolejnych sezonach wykopaliskowych. W kilku przypadkach, gdy w analizie makroskopowej nie stwierdzono obecności szczątków ludzkich, a ujawniły się one w obrazie szlifów przygotowywanych w ramach badań archeozoologicznych, zinterpretowanych przez prof. dr hab. A. Lasotę-Moskalewską, również zasygnalizowano ich obecność.

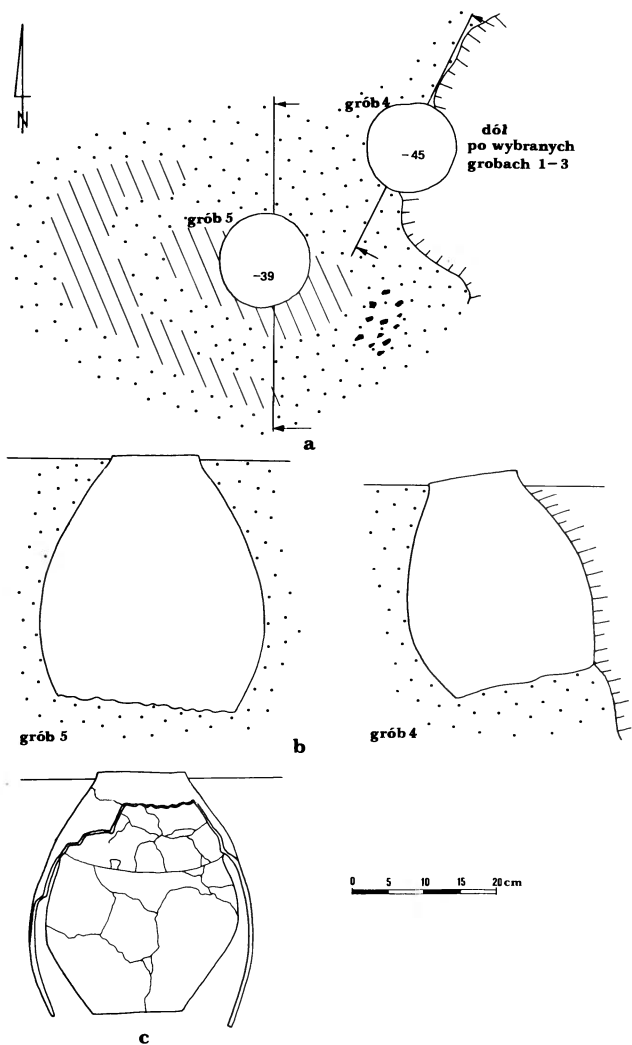

Ryc. 10. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobów 1-3 (b-d, g, j, k); z grobu 4 (a, e, f); z grobu 5 (h, i, l)

Popielnica. Garnek typu V, odmiany b. Pow. zewn. obmazywana, jasnobrunatna, na szyjce czarna, gładka. U nasady szyi karbowany wałek. Wys. 33 cm, średn.: dna 10 cm, brzuśca 30 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 13l). 3. Misa (spod dna popielnicy) typu II, odmiany d. Pow. jasnobrunatne, wygładzone, ze śladami wtórnego przepalenia. Wys. 7 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 13i). 4. Misa (z wylewu popielnicy) typu I. Pow. ceglastobrunatne, gładkie. Przy krawędzi ślad po jednym uchu umocowanym na czop. Wys. 7 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 13a). Zabytki z popielnicy: 5. Fr-t zdeformowanych w ogniu szczypczyków brązowych, szerokość łopatek 2,5 cm (Ryc. 15d). 6. Kółeczko brązowe z drutu o okrągłym przekroju, ze stykającymi się końcami; średn. 1,5 cm (Ryc. 15f) – być może część składowa szczypczyków. 7. Bryłka stopionego brązu. 8. Przepalone kości

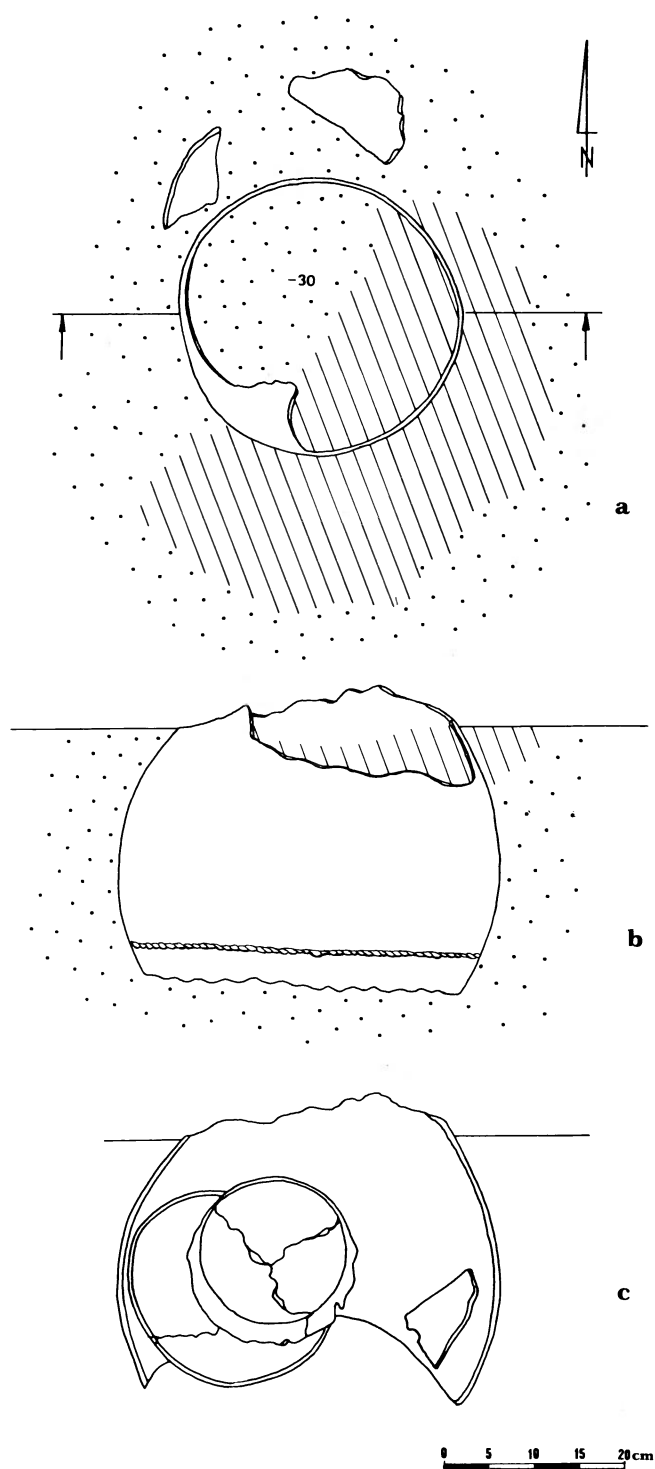
mężczyzny w wieku *adultus* i zęby trzonowe dziecka w wieku *infans II* oraz wykryta w środkowych warstwach zawartości popielnicy przymieszka pojedynczych kości zwierzęcych gatunkowo nie określonych⁴. Z wykładki: 9. Ponad 30 dużych, bardzo silnie zdeformowanych w ogniu i stopionych ze sobą fr-tów naczyń, często zdobionych wałkami i listwami (Ryc. 13g). Z jamy grobowej: 10. Kilkanaście drobnych ułamków ceramiki, w tym 1 fr-t z epoki brązu. 11. Odłupek krzemienisty. 12. Przepalone kości ludzkie i zwierzęce (ich bliższe określenie nie jest możliwe).

⁴ Analizę szczątków zwierzęcych wykonały: doc. dr hab. A. Lasota-Moskałewska (z badań z lat 1968–1971) oraz mgr M. Nawrocka (z badań i odkryć z lat 1982–1985 oraz 1988).

Ryc. 11. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 4 i 5 (a); profile grobów 4 i 5 (b); przekrój grobu 5 (c)

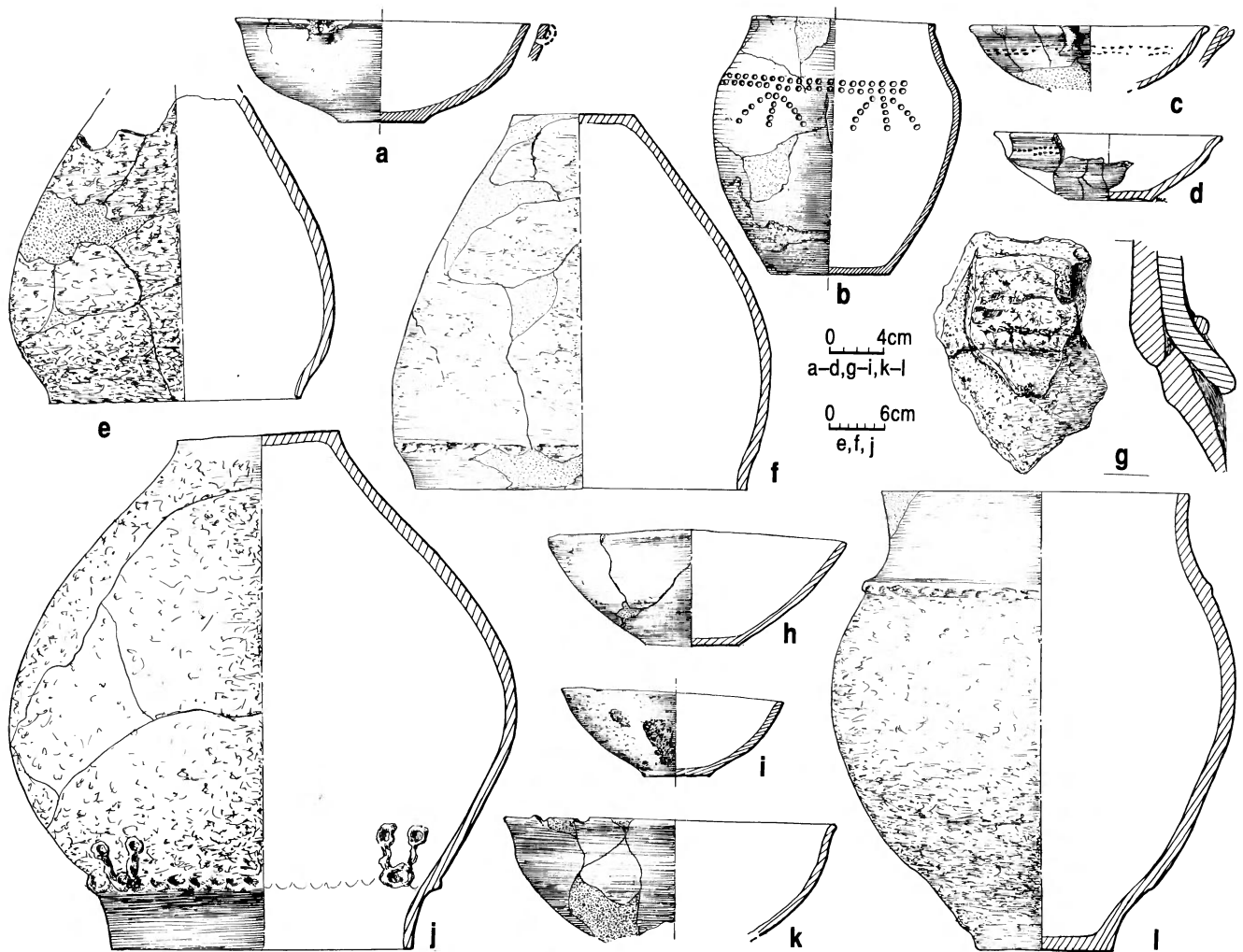
Grób 8, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 16, 17). Jamy grobowej nie wyróżniono. Na poziomie dna klosza, na głęb. 40 cm, odstępnięto 12 kolistych zaciemnień o średn. 7–20 cm, z których większość miała w profilu zarysy cylindryczne lub lejkowate i głęb. od 5 do 20 cm (Ryc. 16a–m). Wypełniała je szarawa ziemia bez zawartości kulturowej. Na tym samym poziomie pojawiały się pojedyncze węgle drzewne. Dno grobu znajdowało się na głęb. 65 cm. Pod kloszem, nieco wyżej niż jego wylew, stała popielnica z kośćmi, w której otwór wstawiona była wylewem ku górze misa. Druga misa, ustawiona analogicznie, znajdowała się wewnątrz popielnicy. Od zewnątrz do przydennej partii klosza przylegały fr-ty trzeciej misy. 1. Klosz. Garnek typu III, odmiany c. Pow. zewn. szarobrunatna, schropowacona, u góry obrzucana gliną. Na krawędzi wylewu słabo zaznaczone karbowanie. Średn.: brzuśca 36 cm, wylewu 28 cm (Ryc. 13e). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. czerniona, wyświecona. U nasady szyi podwójny rząd wyciskanych dołków; poniżej potrójne frędzle. Wys. 19,5 cm, średn.: dna 8,5 cm, brzuśca 18 cm, wylewu 13,5 cm (Ryc. 13b). 3. Misa (z wylewu popielnicy) typu I. Pow. jasnobrunatne, gładkie, zewn. zdobiona podwójnym rzędem nakłuc. Jedno częściowo zachowane ucho. Średn. wylewu 18 cm (Ryc. 13c). 4. Misa (z wnętrza popielnicy) typu I. Pow. jasnobrunatne i szare, gładkie, zewn. zdobiona podwójnym rzędem nakłuc. Wys. 5 cm, średn.: dna 6 cm, brzuśca 15 cm, wylewu 17 cm

Ryc. 12. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) grobu 6

(Ryc. 13d). 5. Misa (odkryta przy dnie klosza) typu I. Pow. ceglano-brunatna, wygładzona. Na krawędzi wylewu dwie mało wybitne wypukłości. Średn.: brzuśca 23 cm, wylewu 24,5 cm (Ryc. 13k). 6. Przepalane kości ludzkie (z popielnicy) dwojga dzieci w wieku *infans I*. 7. Z otoczenia klosza drobne fr-ty ceramiki.

Grób 9, kloszowy, zniszczony (Ryc. 16). Jamy grobowej nie zaobserwowano. Zachowała się część ścianek klosza, a na głęb. od 30 do 75 cm występowały przemieszane ułamki naczyń, przepalane kości i drobne węgle drzewne. 1. Klosz. Garnek typu IV,

Ryc. 13. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 6 (f, h); z grobu 7 (a, g, i, j, l); z grobu 8 (b-e, k)

odmiany c. Pow. zewn. brunatnoceglata, schropowacona. Krawędź wylewu karbowana. Średn.: brzuśca 46,5 cm, wylewu 31,5 cm (Ryc. 18h). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany b. Pow. zewn. brunatna, u góry czarna, wygładzona. U nasady szyjki wygniatany wałek z trzema pseudouszkami, od nich podwójne frędzle. Wys. 25 cm, średn.: dna 9,5 cm, brzuśca 29 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 18d). 3. Misa typu I. Pow. zewn. brunatna, wyświecona, wewn. ciemnoszara, gładka. Jedno taśmowate ucho. Wys. 8 cm, średn.: dna 6 cm, brzuśca 22 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 18b). 4. Przepalone kości kobiety w wieku *adultus* i dziecka w wieku *infans I* późny.

Zespół II: groby 10, 11 – popielnicowy i kloszowy. Odległość naczyń w górnej partii ok. 20 cm (Ryc. 19a, b).

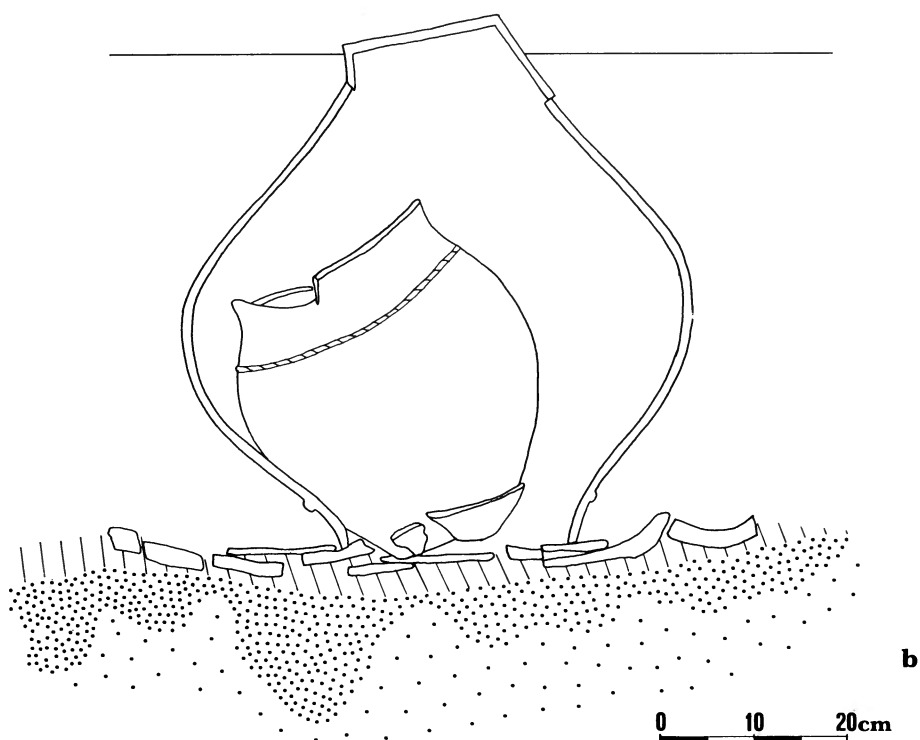
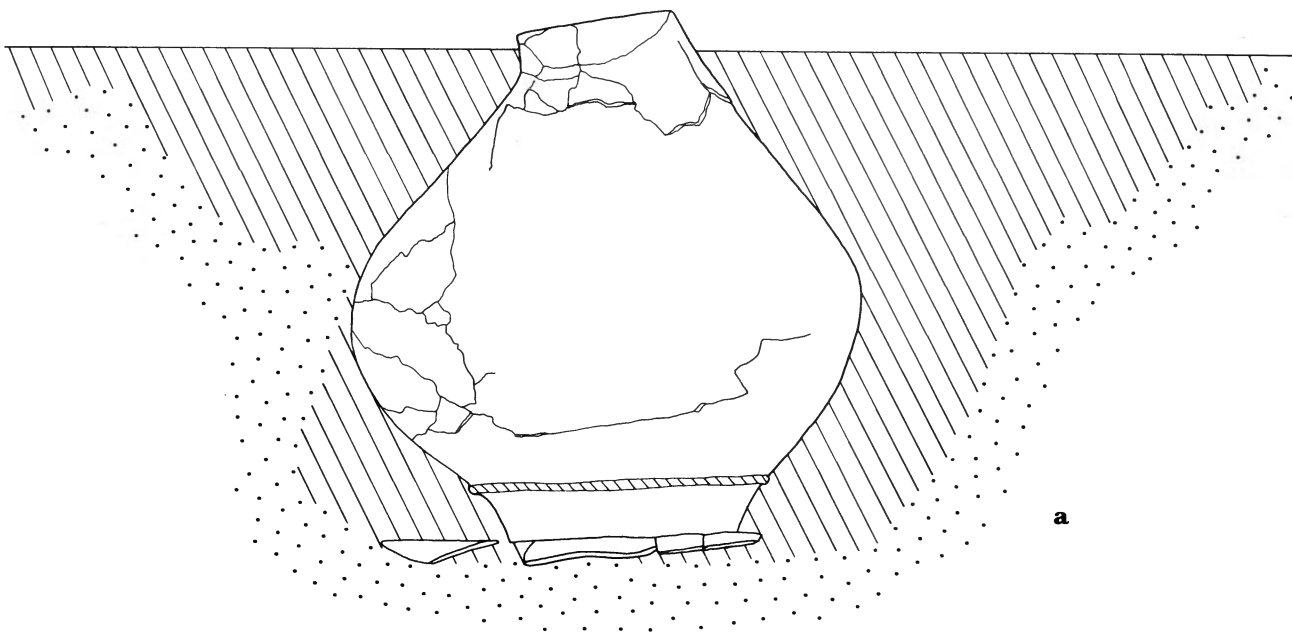
Grób II/10, popielnicowy (Ryc. 16, 19a, b). Odkryty nieco wyżej niż grób kloszowy, na głęb. 54 cm, od strony SE. Zarysu jamy grobowej nie wyróżniono. Popielnica nakryta była misą odwróconą do góry dnem. Popielnica zaginęła⁵. 1. Misa typu II, odmiany d. Pow. brunatne, gładkie. Jedno taśmowate uszko. Wys. 7 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 18c). 2. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I* późny.

⁵ Nie została zwrócona po wystawie zorganizowanej na Uniwersytecie Warszawskim w 1969 r. przez Zespół Badań nad Początkami Państwa Polskiego UW i PW.

Grób II/11, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 16, 19a, b). Dno klosza na głęb. 58 cm. Od strony S w dolnej partii grobu słabe zaciemnienie z drobnymi węglami drzewnymi. Pod kloszem stała przechylona popielnica z kośćmi nakryta misą ustawioną wylewem do góry. Wśród kości drobne przedmioty brązowe. Od strony W, między ścianką klosza a popielnicą, znajdowało się kilka fr-tów dużego naczynia. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. ceglastrobrunatna, schropowacona. Krawędź karbowana. Wys. 54 cm, średn.: dna 16,5 cm, brzuśca 57 cm, wylewu 52,5 cm (Ryc. 18j). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany b. Pow. zewn. wygładzona, jasnobrunatna, u góry czarna. U nasady szyi karbowany wałek i dwa asymetrycznie rozmieszczone uszka z doleponymi gładkimi frędzlami. Średn.: dna 11 cm, brzuśca 29 cm (Ryc. 18e). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. szarobrunatne, wygładzone. Wys. 9 cm, średn.: dna 6,5 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 18a). 4. 4 niecharakterystyczne fr-ty chropowaconego naczynia (naczyni?). 5. Drucik brązowy dług. 1 cm. 6. Drobną bryłką stopionego brązu. 7. Przepalone kości mężczyzny w wieku *maturus* wczesny.

Zespół III: Groby 12, 13, 14, 15 – 2 kloszowe, 1 popielnicowy i 1 bezpopielnicowy. Odległość górnych partii 60–70 cm.

Grób III/12, popielnicowy, uszkodzony (Ryc. 20a, b), na głęb. 18 cm. Jamy grobowej nie wyróżniono. Popielnica nie była ostłonięta. 1. Popielnica. Garnek typu VI, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, słabo schropowacona, w górnej partii lekko wygładzona. Wys. 16 cm, średn.: dna 8 cm, brzuśca 17 cm, wylewu 14 cm (Ryc. 18f). 2. Drobną fr-t dna i 10 niecharakterystycznych fr-tów

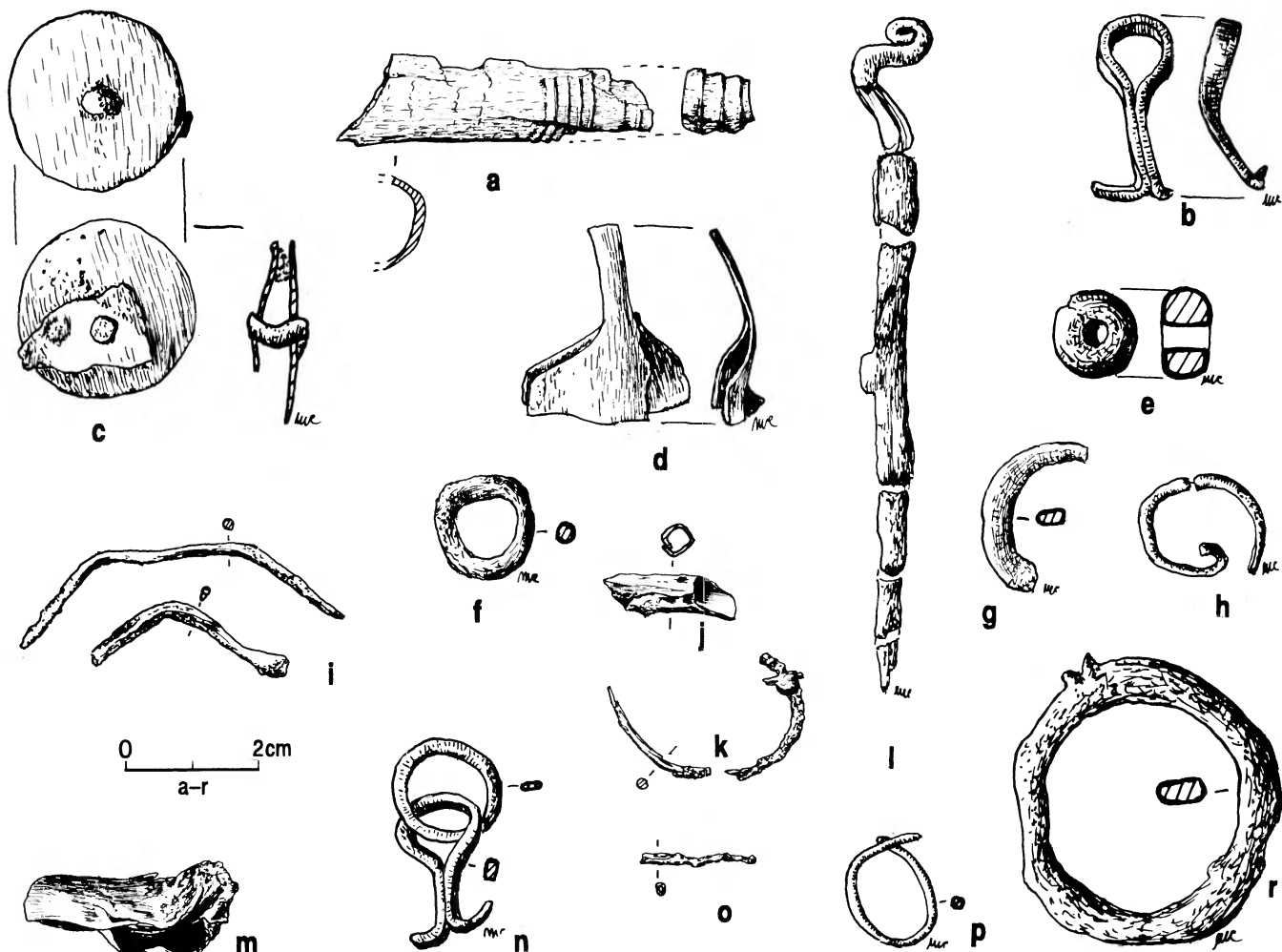
Ryc. 14. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profil (a) i przekrój (b) grobu 7

brzuśców naczyń. 3. Przepalone kości noworodka lub płodu oraz kość zwierzęcia nie ustalonego gatunku.

Grób III/13, bezpopielnicowy (patrz: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 2). Jama grobowa na głęb. 45 cm, w planie w przybliżeniu owalna, o wym. 40×50 cm. W przekroju kształtu nieckowatego, głęb. 35 cm. Nad dnem warstwa ciemnej ziemi. Z wypełniczki wydobyto 1 ułamek ceramiki oraz przepalone kości, które przy dnie jamy grobowej tworzyły soczewkowate, zwarte skupisko z pojedynczymi węglami drzewnymi. Na W od jamy rysowało się powierzchnie zaciemnienie z nielicznymi kośćmi. 1. Fr-t

brzuśca naczynia o pow. zewn. ceglastoszarej, schropowanej, wtórnie przepalonej. 2. Przepalone kości zwierzęce, świni i małego przeżuwacza; obecność szczątków ludzkich (osobnika ponad pięćdziesięcioletniego) wykazał jeden ze szlifów (nr 1).

Grób III/14, kloszowy, silnie uszkodzony (Ryc. 21a, b). Na głęb. 50 cm zarysowała się jama grobowa, w planie nieregularnie owalna, w profilu nieckowata, wypełniona jasnoszarą ziemią. Na dnie jamy ustawione były naczynia: pod kloszem popielnica z kośćmi przykryta misą położoną otworem ku górze. W czystym piasku ponad jamą grobową znaleziono fr-ty przydenne klosza,

Ryc. 15. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Zabytki nieceramiczne z grobu 7 (d, f); z grobu 14 (a, g); z grobu 17 (c); z grobu 23 (h, l); z grobu 29 (b); z grobu 32 (p); z grobu 33 (n); z grobu 48 (j, k, o); z grobu 57 (m); z grobu 64 (i); znalezione luźno (e, r).

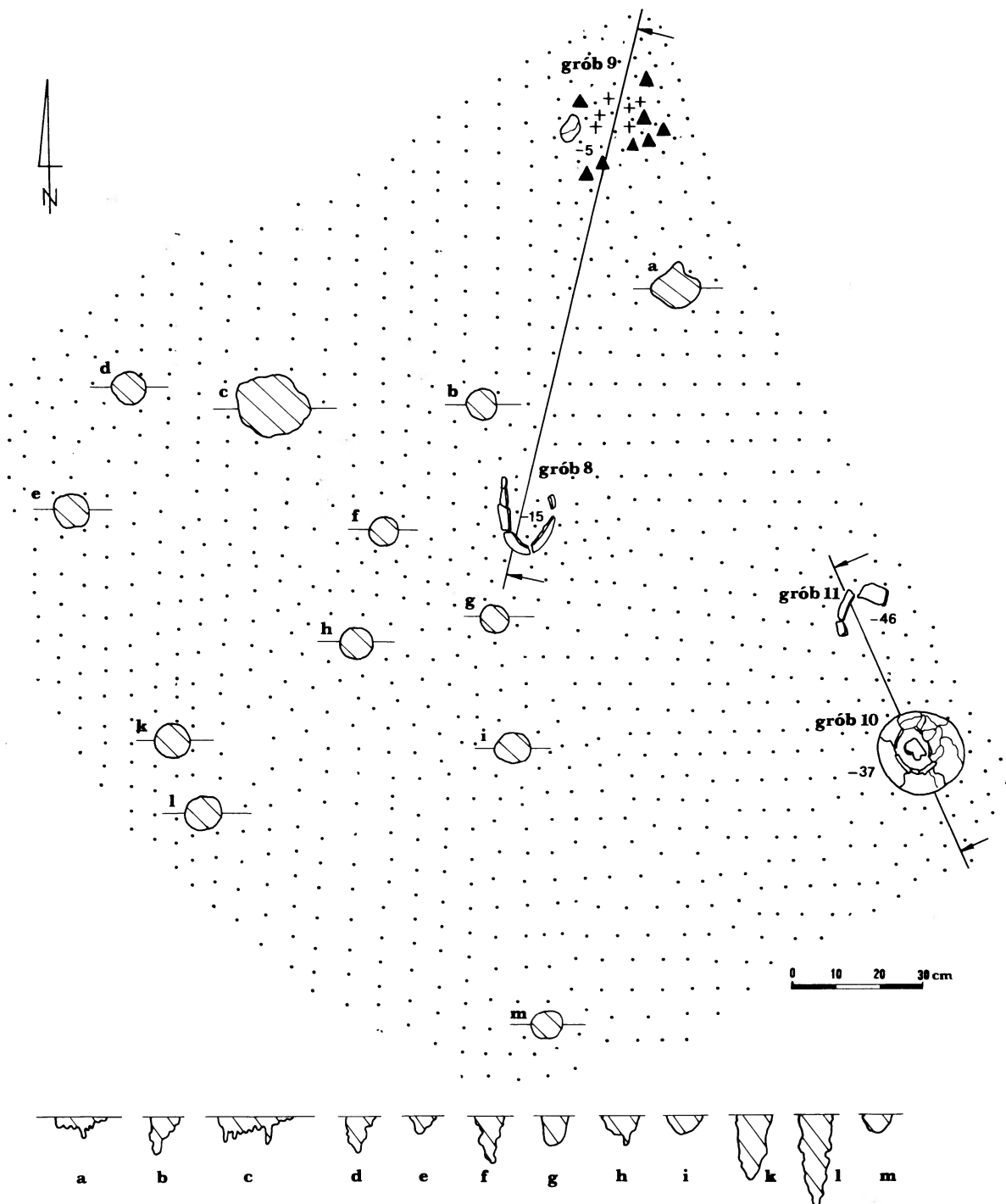
w popielnicy wśród kości – fr-ty przedmiotów żelaznych i kości-nych. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. ceglasto-brunatna i szara, schropowacona, na szyi gładka. U nasady szyi dookoły karbowany wałek oraz zapewne 3 uszka z potrójnymi frędzlami. Średn.: brzuśca 57 cm, wylewu 40 cm (Ryc. 18i). 2. Popielnica. Garnek nieokreślonego typu. Pow. zewn. brunatna, obmazywana. Średn.: dna 11,5 cm, brzuśca 31 cm (Ryc. 18k). 3. Miska typu I. Pow. brunatne i ciemnoszare, gładkie. Na brzuścu ornament ryty cienką kreską i nakłuwany, w 2 i 3 rzędach. Na zewn. stronie dna znak krzyża wykonany przez odcisnięcie pręta lub kostki. Jedno niewielkie ucho. Wys. 10 cm, średn.: dna 6,5 cm, brzuśca 21 cm, wylewu 21,5 cm (Ryc. 18g). 4. Ułamek kółka żelaznego z pręta o przekroju prostokątnym. Średn. ok. 2,3 cm (Ryc. 15g). 5. Fr-ty spękanej i zdeformowanej w ogniu oprawki kościanej, zdobionej poprzecznymi żeberkami. Dług. 1 cm i 4,6 cm (Ryc. 15a). 6. Przepalane kości kobiety w wieku *maturus* wczesny. Z jamy grobowej: 7. Kilkanaście przepalonych kostek dziecka w wieku *infans II* oraz mała ilość kości zwierzęcia nieokreślonego gatunku.

Grób III/15, kloszowy, silnie uszkodzony (Ryc. 22). Kwadratowa w przybliżeniu jama grobowa ukazała się na głęb. 50 cm. Wypełniona była szarobrunatnym piaskiem, w nim grudka stopionego brązu oraz pojedyncze przepalane kości. Pod fr-tami klosza znajdowała się popielnica nakryta misą leżącą do góry dnem. Dno popielnicy posadowione niżej niż krawędź klosza. W popielnicy wśród kości okruchy stopionego szkła i drobne grudki brązu. Pomiędzy ściankami klosza i popielnicy poziomo ułożony duży fr-t naczynia, na nim niewielka ilość przepalonych

kości. Pojedyncze kości rozproszone także wokół popielnicy. 1. Fr-ty klosza, garnka nieokreślonego typu. Pow. zewn. szarobrunatna, schropowacona. 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany zapewne b. Pow. zewn. szaroceglasta, schropowacona, u góry czarna, gładka. U nasady szyjki uszka zakończone krótkimi frędzlami, między nimi 2 dookolne pasma nakłuć. 2 naprzemiangle pola dodatkowo zdobione nakłuwanymi, podwójnymi frędzlami. Średn.: dna 10,5 cm, brzuśca 24 cm (Ryc. 23a). 3. Misa typu I. Pow. ciemnoszare, wygładzone. Na brzuścu ornament kluty, na zewn. stronie dna znak krzyża wykonany przez odcisnięcie pręta lub kostki. Zachowane jedno niewielkie ucho. Wys. 8 cm, średn.: dna 7 cm, brzuśca 20 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 23d). Z popielnicy: 4. Bardzo drobne okruchy przedmiotów brązowych i ciemnoniebieskiego szkła. 5. Przepalane kości kobiety w wieku *maturus* wczesny. Z jamy grobowej: 6. Grudka stopionego brązu. 7. Kilkanaście przepalonych kostek dziecka w wieku *infans II* oraz mała ilość kości zwierzęcia nieokreślonego gatunku.

Zespół IV: groby 16, 17, 18, 19, 21 – bezpopielnicowe. Odległość górnych partii od 5 do 20 cm.

Grób IV/16, bezpopielnicowy (Ryc. 24). Słabo odcinająca się w planie i profilu jama grobowa o nieregularnym zarysie ukazała się na głęb. 45 cm. Średn. ok. 40 cm, miąższość 35 cm. W szarym wypełnisku wystąpiły rozproszone kości i nieliczne ułamki ceramiki. 1. Fr-t brzuśca naczynia o pow. zewn. jasnobrunatnej, gładkiej, z ornamentem wyciskanych dołków (Ryc. 23f). 2. Kilkanaście ułamków ceramiki o pow. jasnobrunatnych, wygładzo-

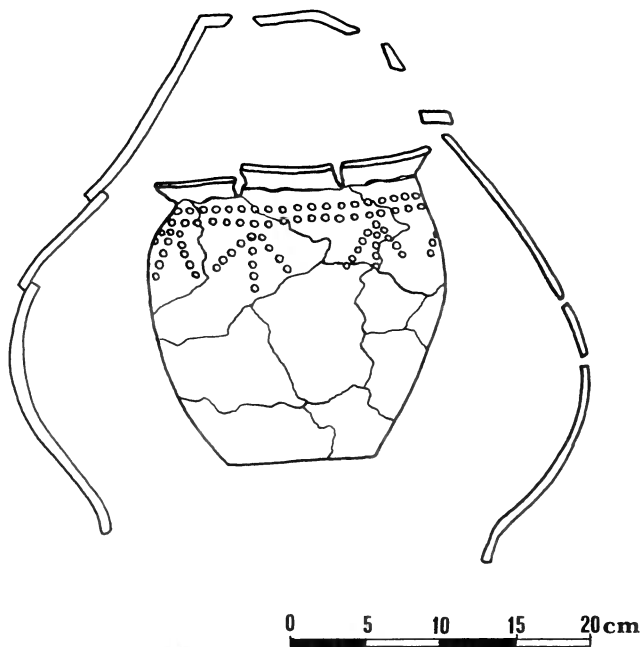
Ryc. 16. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 8, 9, 10, 11 oraz plan i profile zaciemnień (a-m)

nych. 3. Przepalone kości zwierzęce, małego przeżuwacza i nie określone; szlif nr 3 wykazał obecność szczątków ludzkich.

Grób IV/17, bezpopielnicowy (Ryc. 24). Jamy grobowej nie wyróżniono. W planie na głęb. 42 cm rysował się jako odrębne skupisko kości na skraju zarysu jamy grobu 21, o średn. ok. 25 cm. Miąższość warstwy kości ok. 28 cm. Na powierzchni kości leżały pojedyncze ułamki ceramiki, na dnie – metalowa tarczka. 1. Kilka drobnych, niecharakterystycznych fr-tów ceramiki. 2. Kolistą tarczka żelazna z nitom, ze śladami brązu lub miedzi na powierzchni. Główka nitu widoczna na powierzchni, jego drugi rozklepany koniec przytrzymuje blaszkę, w przybliżeniu prostokątną. Na blaszce ślady rdzy żelaznej. Średn. tarczki 2,8 cm (Ryc. 15c). 3. Przepalone kości zwierzęce: krowy, prawdopodobnie konia i nie określone.

Grób IV/18, bezpopielnicowy (patrz: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 5). W planie, na głęb. 42 cm, zaznaczył się jako niewielkie skupisko przepalonych kości. W profilu widoczne było lejkowate zaciemnienie głęb. 18 cm, z nielicznymi kośćmi i węglami drzewnymi. 1. Drobny ułamek ceramiki, zapewne z epoki brązu. 2. Przepalone kości zwierzęce, małego przeżuwacza; jedyne szlif nr 3 pochodził z kości ludzkiej.

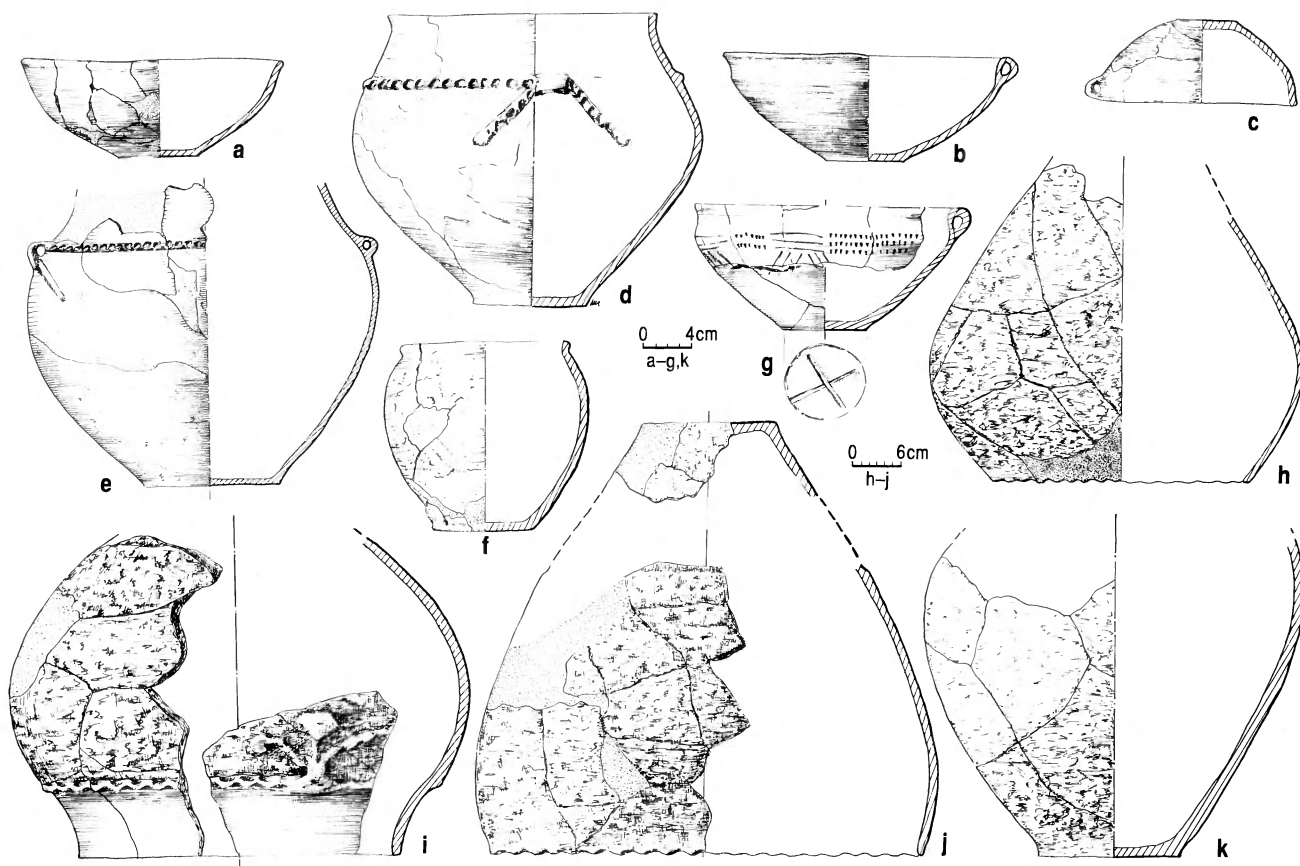
Grób IV/19, bezpopielnicowy (Ryc. 24; patrz także: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 6). W planie, na głęb. 43 cm, zaznaczył się jako skupisko dużych fr-tów kostnych, w profilu – jako nieckowata jamka głęb. 27 cm. W brunatnym wypełnisku wystąpiły fr-ty ceramiki i liczne, rozproszone kości. Do grobu przylegała od E wydłużona szaroczarna jama o wym. 65×120 cm i głęb. 25–30 cm, zawierająca w wypełnisku liczne węgle drzewne. 1. Kilkanaś-

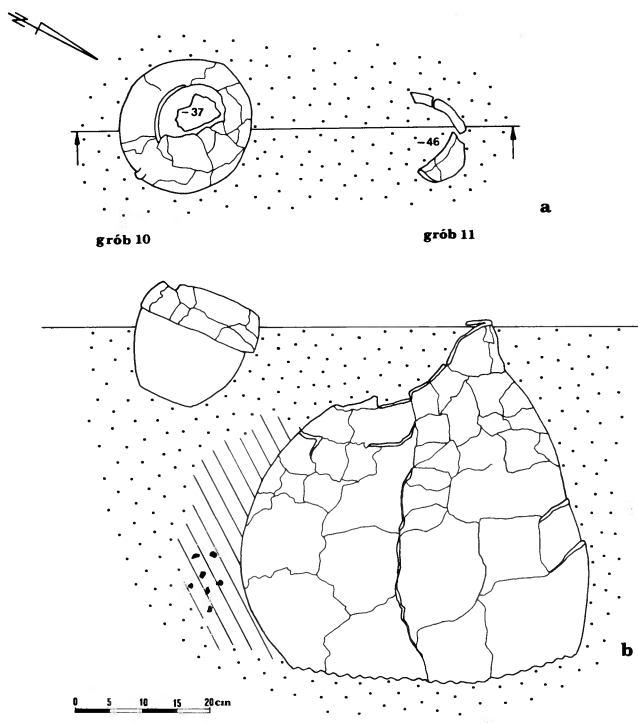
Ryc. 17. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Przekrój grobu 8

cie fr-tów brzuśców naczyń grubościennych, schropowaconych, niektóre wtórnie przepalone i złuszczone. 2. Przepalone kości mężczyzny w wieku powyżej *juvenis* oraz zwierzęce: małego przeżuwacza, krowy i nie określone.

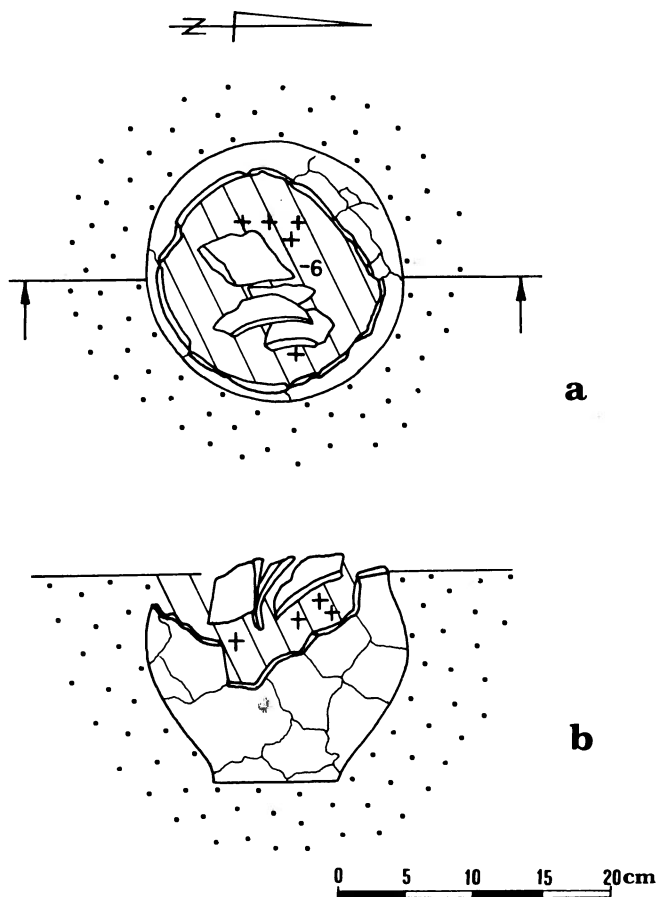
Grób 20, kloszowy (patrz: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 7). Jama grobowa na głęb. 48 cm, w planie owalna, w profilu nieckowata o regularnym konturze, miąższości 35 cm. Kilka cm ponad dnem wykładka z ułamków naczyń. Wyżej, w jej ciemnym wypełniku i na powierzchni, występowały pojedyncze kości i fr-ty ceramiki, częściowo wtórnie przepalonej i złuszczonej. Pod kloszem, którego wylew opierał się na wykładce, znajdowała się popielnica nie przykryta misą. Na zewnątrz klosza, od strony SE, stał kubek, po przeciwnej stronie – duże fr-ty naczyń. Na jednej z kości z popielnicy ślad patyny brązowej. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. cegląstobrunatna, słabo schropowacowana, ponad dnem i na szyjce wygładzona, ze śladami wtórnego przepalenia. U nasady szyjki karbowany wałek, na nim 3 pseudouszka z wygniatanymi frędzlami. Wys. 31 cm, średn.: dna 10 cm, brzuśca 30 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 23i). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, gładka. U nasady szyjki dookolny rząd trójkątnych dołów, między nimi 3 pseudouszka z podwójnymi frędzlami. Wys. 22,5 cm, średn.: dna 9 cm, brzuśca 22 cm, wylewu 18,5 cm (Ryc. 23m). 3. Przepalone kości z popielnicy, dziecka w wieku *infans II*. Z jamy grobowej: 4. Kubek typu I, odmiany a. Pow. zewn. cegląstoszara, gładka, ze śladami wtórnego przepalenia. Ucho taśmowate. Wys. 8 cm, średn.: dna 5 cm, brzuśca 9 cm, wylewu 10 cm (Ryc. 23g). 5. Garnek typu I, odmiany b. Pow. zewn. cegląstoszara, gładka. U nasady szyi karbowany wałek i zapewne 3 pseudouszka z podwójnymi

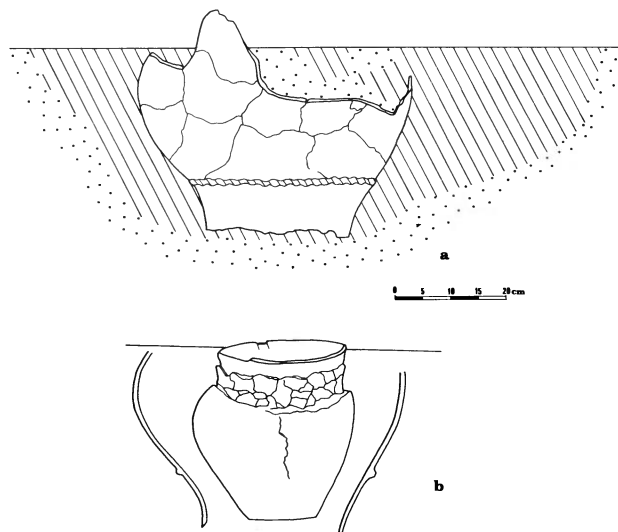
Ryc. 18. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 9 (b, d, h); z grobu 10 (c); z grobu 11 (a, e, j); z grobu 12 (f); z grobu 14 (g, i, k)

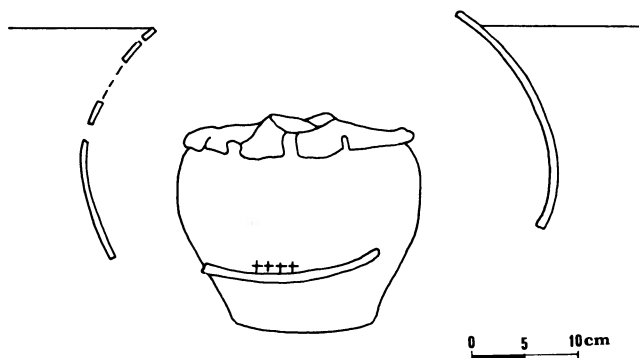
Ryc. 19. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobów 10 i 11

Ryc. 20. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 12

Ryc. 21. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profil (a) i przekrój (b) grobu 14

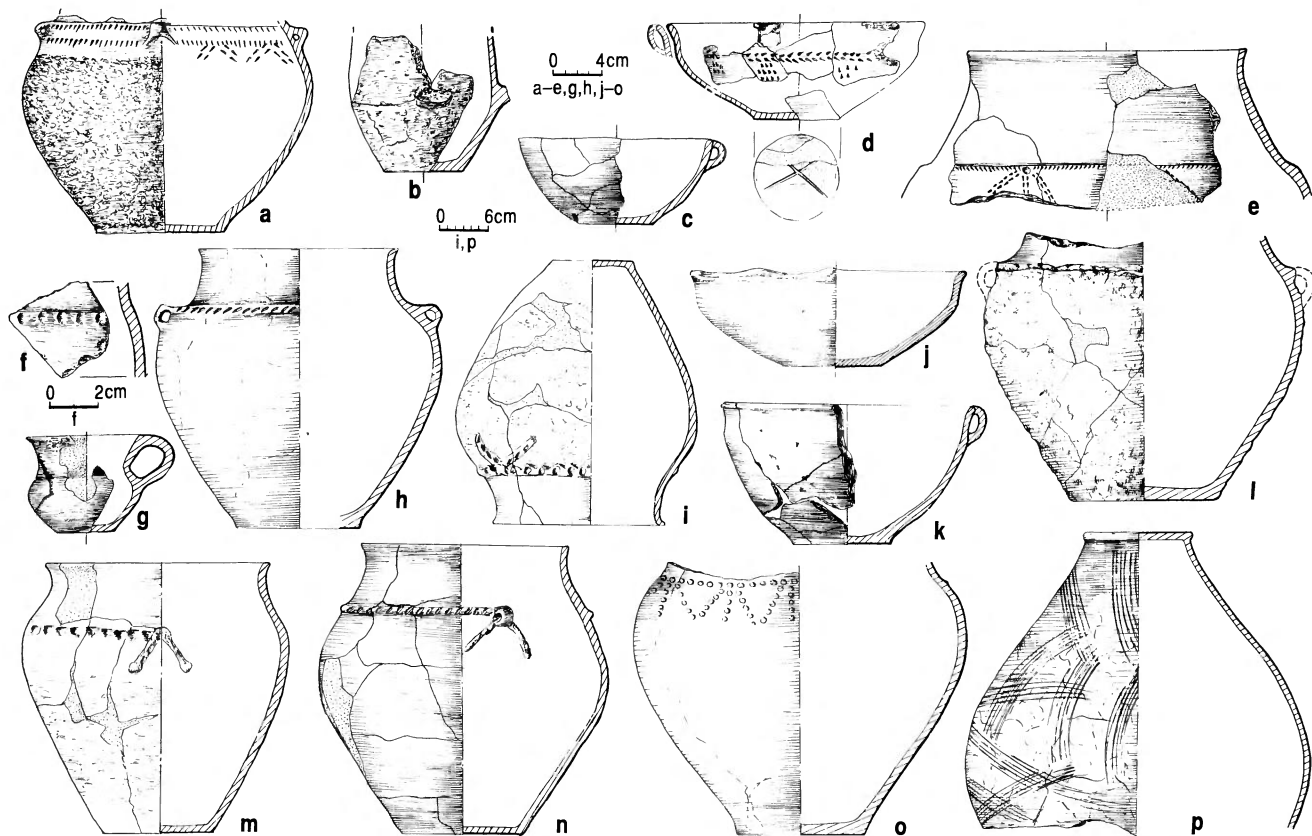

Ryc. 22. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Przekrój grobu 15

frędzlami. Wys. 24 cm, średn.: dna 10 cm, brzuśca 24 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 23n). 6. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. jasnobrunatna, gładka. U nasady szyjki mało wybitny wałek z nacięciami i 2 uszka. Wys. 23 cm, średn.: dna 10 cm, brzuśca 23,5 cm, wylewu 16,5 cm (Ryc. 23h). 7. Fr-ty garnka typu I. Pow. zewn. ceglástobrunatna, gładka. U nasady szyjki dookólna linia nakłuc przerywana przez koliste dołki, od nich potrójne nakłuwane frędzle. Średn. wylewu 23 cm (Ryc. 23e). 8. Przepalone kości z jamy grobowej: dziecka w wieku *infans I-II* i zwierzęcia nieokreślonego gatunku. Z wykładki: 9. Duże fr-ty przepalonych naczyń grubościennych (częściowo wyklejające się z fr-tami z jamy grobowej).

Grób IV/21, bezpopielnicowy (Ryc. 24). Jama grobowa na głęb. 44 cm w postaci owalnej, szarobrunatnej plamy. W profilu kształt nieckowaty, miąższość 26 cm. W wypełniku fr-ty ceramiki oraz przepalone kości, grupujące się w górnej jego partii. 1. 3 fr-ty ceramiki o pow. brunatnych, schropowaconych. 2. Przepalone kości zwierzęce: owcy lub kozy, małego przeżuwacza oraz nie określone.

Grób 22, bezpopielnicowy (patrz: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 8). Na głęb. 44 cm jama grobowa w postaci prostokątnej, szarawej plamy, w profilu nieregularna, głęb. 16 cm. W wypełniku znajdowały się uszkodzony dzbanek (w nim i obok niego nie-

Ryc. 23. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 15 (a, d); z grobu 16 (f); z grobu 20 (e, g-i, m, n); z grobu 22 (b); z grobu 23 (c, l, p); z jamy grobów 23-28 (j, k, o)

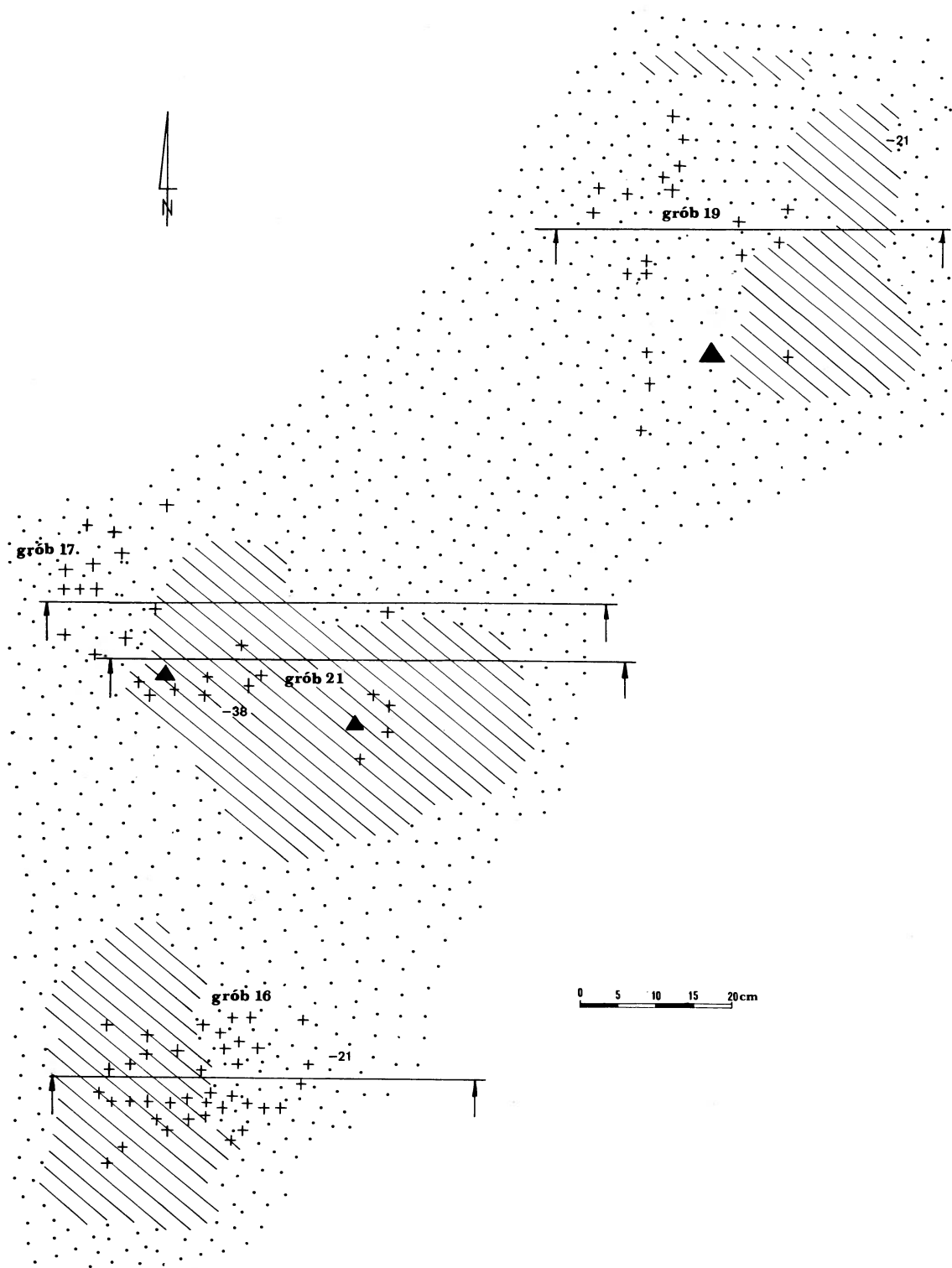
wielka ilość przepalonych kości) oraz fr-ty ceramiki. 1. Dolna część dzbanka typu zapewne IV, odmiany d. Pow. zewn. ceglata, słabo schropowacona. Taśmowate ucho odbite. Średn. dna 7 cm (Ryc. 23b). 2. Ok. 30 ułamek różnych naczyń, część z nich wtórnie przepalona i zdeformowana. 3. Przepalone kości zwierzęce, małego przeżuwacza i nie określone.

Zespół V: groby 23, 24, 25, 26, 27, 28 – kloszowe. Odległość na poziomie den kloszy od kilku do 30 cm. Na głęb. 60-80 cm wydłużona jama grobowa o szarym, dość jednolitym, zawierającym fr-ty ceramiki wypełnisku, o prostych ścianach i płaskim dnie. W niej posadowionych było 6 grobów kloszowych, uszkodzonych w różnym stopniu. Głęb. jamy ok. 30 cm (Ryc. 25-27). Na głęb. 60 cm, ponad grobem 23, znajdowały się fr-ty misy (1), a nieco niżej fr-ty innej misy (2). 1. Misa typu I. Pow. ciemnoszare, wygładzone. Na krawędzi wylewu 2 wyrostki. Wys. 7 cm, średn.: dna 8 cm, brzuśca 21 cm, wylewu 22,5 cm (Ryc. 23j). 2. Misa typu I. Pow. wygładzone, zewn. brunatnoszara, wewn. ciemnoszara. Jedno taśmowate ucho. Wys. 11 cm, średn.: dna 8 cm, brzuśca 20 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 23k). W wypełnisku jamy grobowej zespołu V znaleziono: 3. Fr-ty garnka typu I, odmiany c. Pow. zewn. ceglatabrunatna, wyrównana, ze śladami wtórnego przepalenia przy dnie. U nasady szyi dookoły rząd wygniętych dołków i potrójnych frędzli wykonanych tą samą techniką. Średn.: dna 10 cm, brzuśca 27 cm (Ryc. 23o). 4. Fr-ty brzuśca naczynia o pow. zewn. jasnobrunatnej, gładkiej, zdobionej ornamentem nakłuwanym. 5. Fr-ty den różnych naczyń. 6. 5 fr-tów zapewne jednego naczynia ceglatabrunatnego, chropowatego. 7. 8 fr-tów brzuśca naczynia ceglatabrunatnego, chropowatego. 8. 54 niecharakterystyczne ułamki różnych naczyń. 9. Odłupek krzemieny.

Grób V/23, kloszowy, zniszczony (Ryc. 25, 26a, b). Pod

szczątkami klosza znajdowały się przemieszane fr-ty popielnicy i misy oraz przepalone kości, wśród nich szpila żelazna i ułamki przedmiotów brązowych. 1. Klosz. Garnek typu I lub II. Pow. zewn. brunatna i szara, słabo wygładzona, pokryta liniami rytymi 6-zębny narzędnikiem, ze śladami wtórnego przepalenia. Średn.: dna 13,5 cm, brzuśca 43 cm (Ryc. 23p). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. jasnobrunatna, schropowacona, na szyjce ciemnoszara, gładka. U nasady szyjki listwa i ślady 2 odbitych uszek. Średn.: dna 12 cm, brzuśca 27 cm (Ryc. 23l). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. ciemnobrunatne, wygładzone. Jedno taśmowate uszko. Wys. 7 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 23c). 4. Szpila żelazna z tabędzią szyją i rozklepaną, zwiniętą w uszko główką. Silnie skorodowana, rozsypała się w czasie eksploracji. Dług. ok. 10 cm (Ryc. 15l). 5. 2 ułamki druczka brązowego, zapewne kółeczka o średn. ok. 2 cm (Ryc. 15h). 6. Przepalone kości mężczyzny w wieku *maturus* i dziecka w wieku *infans II* wczesny.

Grób V/24, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 25, 27a). Pod szczątkami klosza, którego duże fr-ty przesunięte były w kierunku grobu 26, znajdowała się popielnica z przepalonymi kośćmi, nakryta misą odwróconą dnem do góry. 1. Klosz. Garnek nie ustalonego typu. Pow. zewn. ceglatabrunatna, nie wygładzona, przecierana. Średn.: dna 10 cm, brzuśca 25 cm (Ryc. 28g). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, słabo schropowacona, na szyjce gładka. U nasady szyi dookoły rząd dołków wyciśniętych palcem. Wys. 19 cm, średn.: dna 7 cm, brzuśca 19 cm, wylewu 13,5 cm (Ryc. 28b). 3. Misa typu I. Pow. brunatne, wygładzone. Pod krawędzią dookoły rząd owalnych, wyciskanych dołków, na krawędzi para wyrostków wychylonych na zewnątrz naczynia. Wys. 7 cm, średn.: dna 4,5 cm, wylewu 17,5 cm (Ryc. 28a). 4. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I* późny.

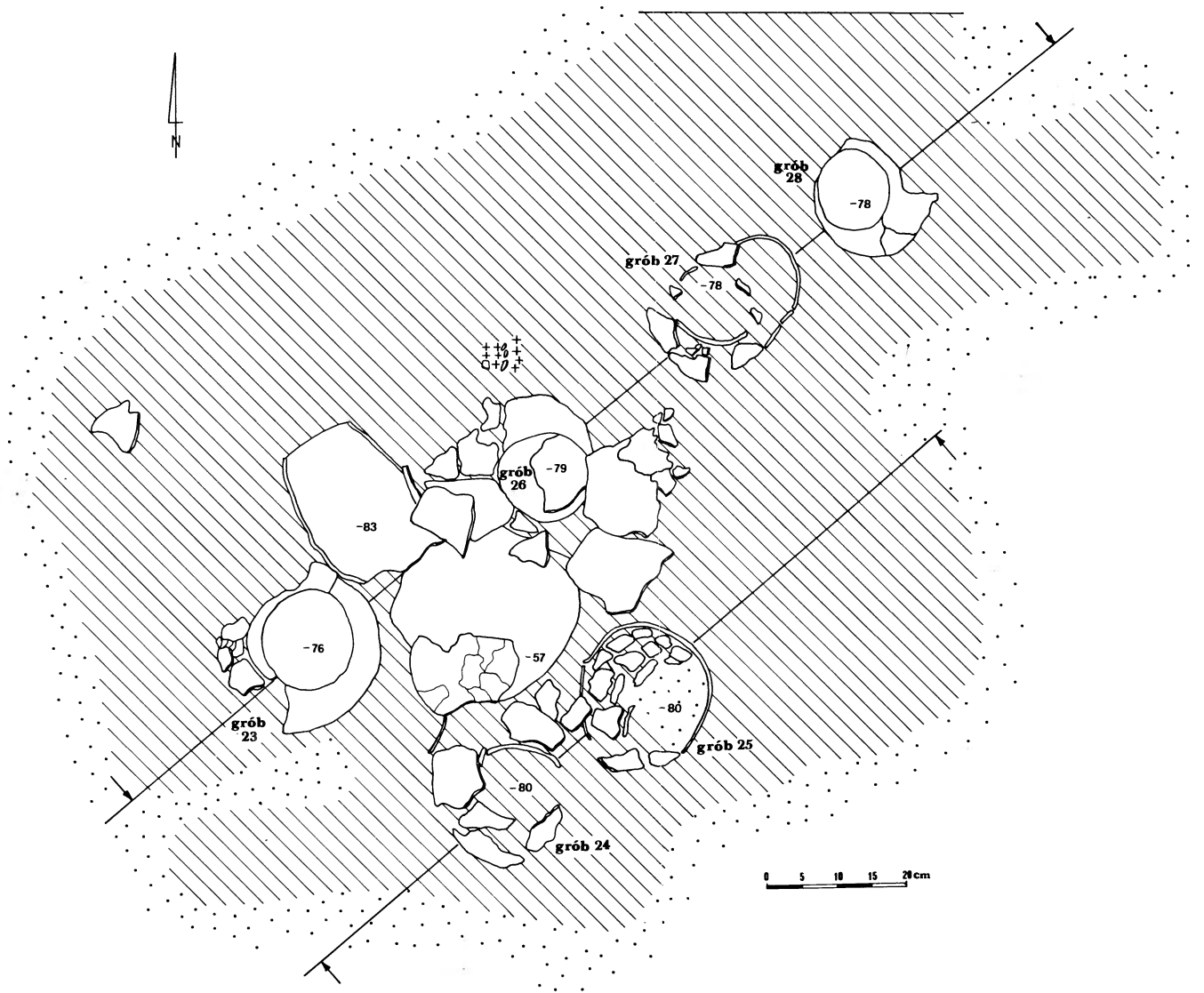

Ryc. 24. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 16, 17, 19, 21

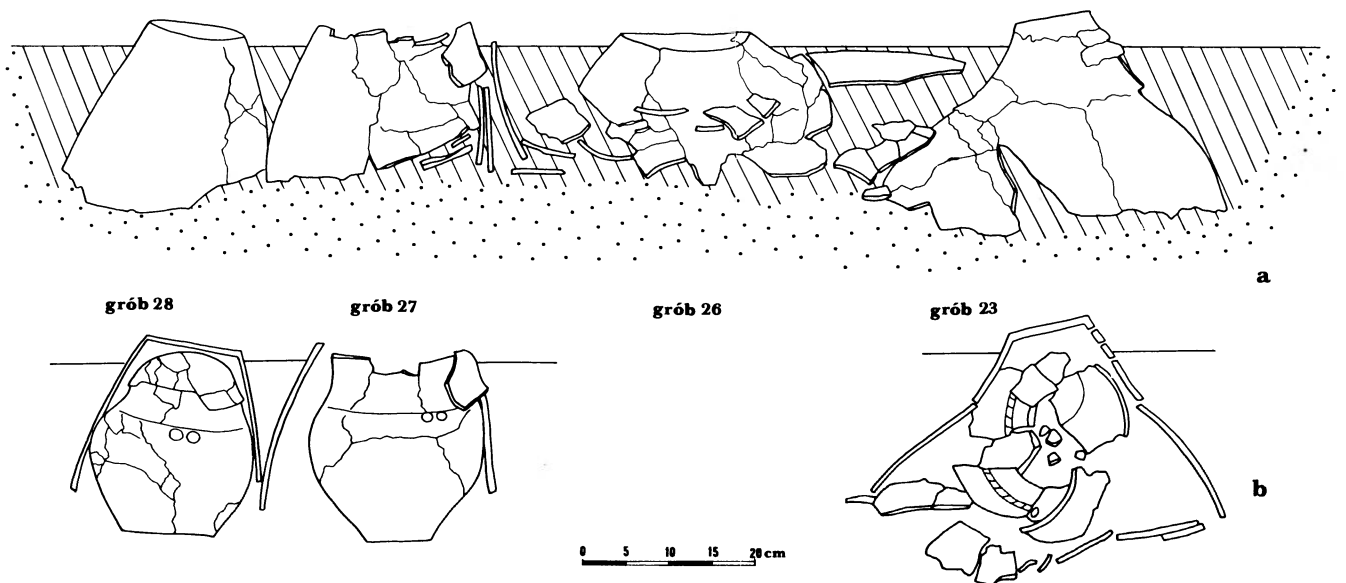
Grób V/25, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 25, 27a, b). Pod szczątkami klosza znajdowały się popielnica z kośćmi oraz ułamek misy. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. ceglata, schropowacona, na szyi gładka. U nasady szyi 3 pseudouszka z potrójnymi frędzlami. Średn.: dna 11 cm, brzuśca 27 cm (Ryc. 28c). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. cęglastobrunatna, wygładzona. Na największej wydętości brzuśca 3 (zachowane 2) pary płaskich, kolistych guzków. Wys. 19 cm,

średn.: dna 8 cm, brzuśca 18 cm, wylewu 13 cm (Ryc. 28l). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. jasnobrunatne, gładkie. Wys. 6 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 28k). 4. 2 fr-ty naczynia średniościennego o pow. zewn. szarobrunatnej, wyrównanej. 5. Przepalone kości kobiety w wieku *juvenis* i dziecka w wieku *infans II* (?).

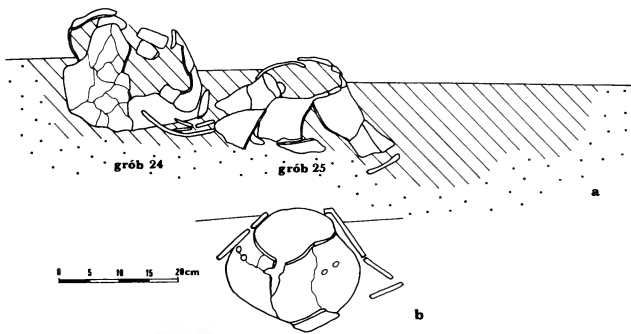
Grób V/26, kloszowy, silnie zniszczony (Ryc. 25, 26a). Układ naczyń nie do odtworzenia. Poziomo leżące fr-ty naczyń przemie-

Ryc. 25. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 23, 24, 25, 26, 27, 28

Ryc. 26. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profile grobów 23, 26, 27, 28 (a) oraz przekroje grobów 23, 27, 28 (b)

Ryc. 27. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profile grobów 24 i 25 (a) oraz przekrój grobu 25 (b)

szane z kośćmi. 1. Klosz. Garnek typu III, odmiany c. Pow. zewn. jasnobrunatna, schropowacona. Krawędź karbowana. Wys. 42 cm, średn.: dna 13,5 cm, brzuśca 40 cm, wylewu 33 cm (Ryc. 28m). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. ceglastobrunatna, chropowacona, na szyjce gładka. U nasady szyi dookoły rząd ukośnych wyciskanych bruzd. Wys. 26 cm, średn.: dna 11 cm, brzuśca 23 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 28f). 3. Misa asymetryczna, prawdopodobnie typu I. Pow. gładkie, zewn. brunatna, wewn. jasnobrunatna i czarna. Wys. 9 cm, średn.: dna 7 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 28j). 4. Przepalone kości mężczyzny(?) w wieku *adultus*(?).

Grób V/27, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 25, 26a, b). Pod splekanym kloszem znajdowała się popielnica z kośćmi, przykryta misą leżącą dnem do góry. 1. Klosz. Fr-ty garnka nie ustalonego typu, o pow. zewn. ceglastobrunatnej, schropowaconej. 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, gładka. U nasady szyi 3 pary kolistych, płaskich guzków. Wys. 21 cm, średn.: dna 10 cm, brzuśca 22 cm, wylewu 14 cm (Ryc. 28i). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. jasnobrunatne, gładkie. Wys.

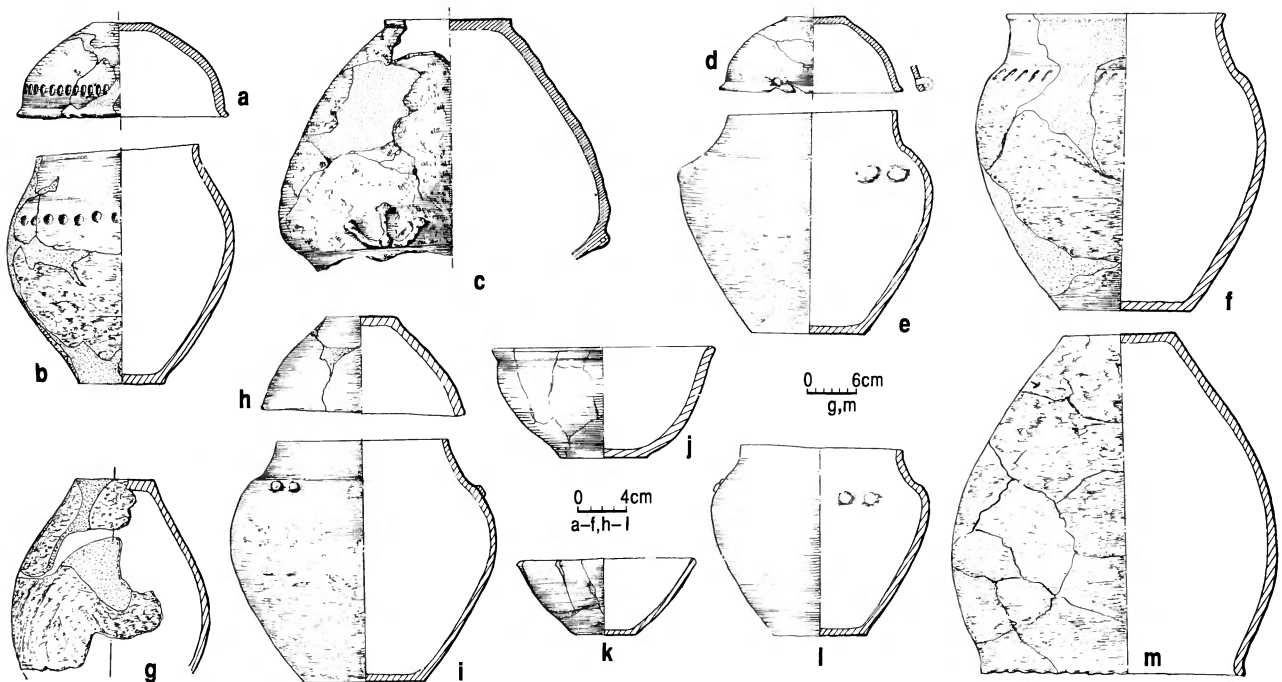
8 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 16,5 cm (Ryc. 28h). 4. Kilka fr-tów ceramiki o pow. wygładzonych, czarnych. 5. Przepalone kości kobiety w wieku *juvenis-adultus*.

Grób V/28, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 25, 26a, b). Pod kloszem stała popielnica nakryta misą odwróconą dnem do góry. Dno popielnicy znajdowało się poniżej wylewu klosza. Klosz zagiął. 1. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. ceglastobrunatna, słabo wygładzona. Na największej wyđętości brzuśca 3 pary kolistych, stożkowatych guzków. Wys. 20 cm, średn.: dna 9 cm, brzuśca 20 cm, wylewu 14 cm (Ryc. 28e). 2. Misa typu I. Pow. ceglastobrunatne, wygładzone. Ślad po jednym uchu mocowanym na czop. Wys. 6 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 28d). 3. Przepalone kości dwojga dzieci w wieku *infans I* i *infans II*.

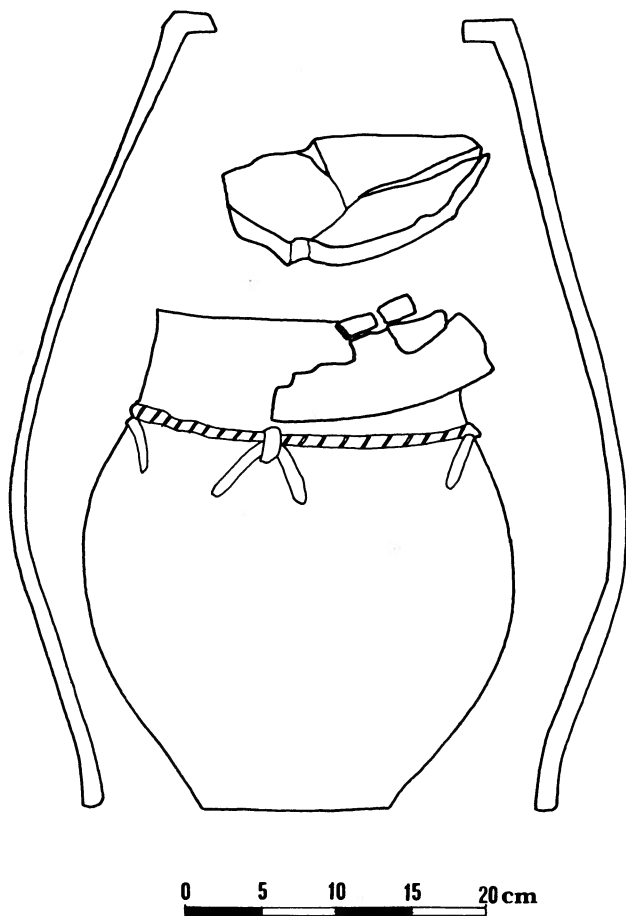
Grób 29, bezpopielnicowy (patrz: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 9). Na głęb. 35 cm rysował się jako nieregularna szara plama. Zarys ścian i dna w profilu nierówny, głęb. 35 cm. Wypełniko szare z ciemniejszymi wykładkami i licznymi węglami drzewnymi. Przepalone kości zgrupowane głównie w jednej z ciemnych wykładek, wśród nich przedmioty żelazne. 1. „Haftka” żelazna ze sztabkami o prostokątnym przekroju, jeden z końców odłamany(?), drugi odgięty pod kątem prostym. Dług. 2,8 cm, średn. wewn. pętlowatego kabłąka 0,9 cm (Ryc. 15b). 2. Bezkształtna, skorodowana blaszka żelazna dług. 2,9 cm. 3. Przepalone kości zwierzęce: małego przeżuwacza, owcy lub kozy i nie określone.

Grób 30, bezpopielnicowy. Na głęb. 40 cm zarysowało się słabe zaciemnienie o nieregularnych kształtach, średn. ok. 30 cm, z pojedynczymi przepalonymi kośćmi na powierzchni. W profilu zarysu jamy nie wyróżniono. Znaleziono przepalone kości dziecka w wieku *infans I* środkowy oraz zwierzęcia nieokreślonego gatunku.

Grób 31, kloszowy (Ryc. 29). W czytelnej tylko w profilu lejkowatej jamie wypełnionej szarą ziemią znajdował się klosz nakrywający popielnicę. Dno klosza na głęb. ok. 15 cm, uszkodzone, częściowo wciśnięte do wnętrza. Popielnicę przykrywała mis-

Ryc. 28. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 24 (a, b, g); z grobu 25 (c, k, l); z grobu 26 (f, j, m); z grobu 27 (h, i); z grobu 28 (d, e)

Ryc. 29. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Przekrój grobu 31

ka odwrócona do góry dnem. Od zewnątrz do części przydennej przylegały fr-ty dzbana. Część kości złożonych w popielnicy miała ślady patyny brązowej, na ich powierzchni leżał przedmiot żelazny. 1. Klosz. Garnek typu III, odmiany c. Pow. zewn. ceglasta, obrzucona warstwą gliny. Krawędź karbowana. Wys. 52 cm, średn.: dna 16,5 cm, brzuśca 45,5 cm, wylewu 37,5 cm (Ryc. 30k). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, wygładzona, na szyjce szara, wyświecona. U nasady szyi dookoły wyniatany wałek z 4 symetrycznie rozmieszczonymi zgrubieniami i opadającymi od nich podwójnymi frędzlami. Wys. 30 cm, średn.: dna 13 cm, brzuśca 29 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 30f). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. gładkie, zewn. jasnobrunatna, wewn. cegląstobrunatna. Wys. 8,8 cm, średn.: dna 7 cm, wylewu 25 cm (Ryc. 30b). 4. Górna część kubka typu II, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, słabo wygładzona. U dolnej nasady wydatego ucha 2 plastyczne frędzle o trójkątnym przekroju. Średn. wylewu 16 cm (Ryc. 30a). 5. Ułamek skorodowanego pręta żelaznego długo. 1,9 cm. 6. Przepalone kości mężczyzny w wieku *adultus*.

Grób 32, popielnicowy, zniszczony. Jamy grobowej nie wyróżniono. Na głęb. od 25 do 40 cm zalegały fr-ty zmiażdżonych naczyń: popielnicy i misy. 1. Popielnica. Garnek typu zapewne I, o pow. czarnych, zdobiony cieką, przerywaną linią. Średn. dna 8,5 cm. 2. Misa nie ustalonego typu, pow. czarne. 3. Kółeczko brązowe o końcach zachodzących na siebie, średn. 1,6 cm (Ryc. 15p). 4. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I* późny.

Zespół VI: groby 33, 34 – bezpopielnicowe. Odległość górnych partii ok. 30 cm (Ryc. 31).

Grób VI/33, bezpopielnicowy (Ryc. 31; patrz także: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 10). Ukazał się na głęb. ok. 40 cm. Wy-

rażnie zarysowany głównie w profilu w postaci nieckowatej jamy głęb. ok. 30 cm wypełnionej szarobrunatną ziemią z licznymi kośćmi, zgrupowanymi zwłaszcza w górnej partii. Wśród kości kilka fr-tów ceramiki i „haftka” żelazna. 1. 9 małych ułamków naczyń o pow. zewn. schropowaconych. 2. „Haftka” żelazna z pręta o prostokątnym przekroju, nałożona na kółko wykonane z płaskiej sztabki. Dług. 2,4 cm, średn. wewn.: pętlowatego ka-błąka 0,6 cm, kółka 1,2 cm (Ryc. 15n). 3. Przepalone kości mężczyzny w wieku *adultus* oraz zwierzęce, małego przeżuwacza i nie określone.

Grób VI/34, bezpopielnicowy (Ryc. 31; patrz także: T. Węgrzynowicz 1973b, ryc. 11). Na głęb. 40 cm koliste w przybliżeniu, słabo widoczne zaciemnienie o średn. ok. 55 cm, z fr-tami przepalonych kości na powierzchni. W profilu zarys jamy grobowej, regularny, nieckowaty, głęb. 40 cm. Szarobrunatne wypełnienie zawierało kilka fr-tów ceramiki i dość liczne kości. 1. 3 drobne, niecharakterystyczne ułamki ceramiki. 2. Przepalone kości zwierzęce, małego przeżuwacza; w obrazie szlifów nr 3 i nr 5 wykryto szczątki człowieka w wieku ok. 70 lat.

Grób 35, kloszowy, zniszczony przez amatorskie poszukiwania. Układ naczyń nieznan. Odzyskano jedynie fr-ty klosza i popielnicę. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. jasnobrunatna, skośnie obmazywana, na szyi gładka. Na 1/3 obwodu nasady szyi nalepiony jest karbowany wałek, a na pozostałej części znajdują się tylko 3 kilkucentymetrowe jego odcinki. Przesłzenie między nimi pokryte są krótkimi, ukośnymi nacięciami (jak gdyby przygotowano powierzchnię naczynia dla skuteczniejszego umocowania wałka). Średn.: brzuśca 42 cm, wylewu 34 cm (Ryc. 30g). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. brunatnoszara, silnie schropowacona, ponad dnem i na szyi wyświecona. U nasady szyi karbowany wałek, na nim 2 naprzeciwległe umieszczone uszka z podwójnymi frędzlami. Drugi naprzeciwległy układ tworzą: małe uszko bez frędzli i para guzków. Wys. 33 cm, średn.: dna 12 cm, brzuśca 29 cm, wylewu 20,5 cm (Ryc. 30m).

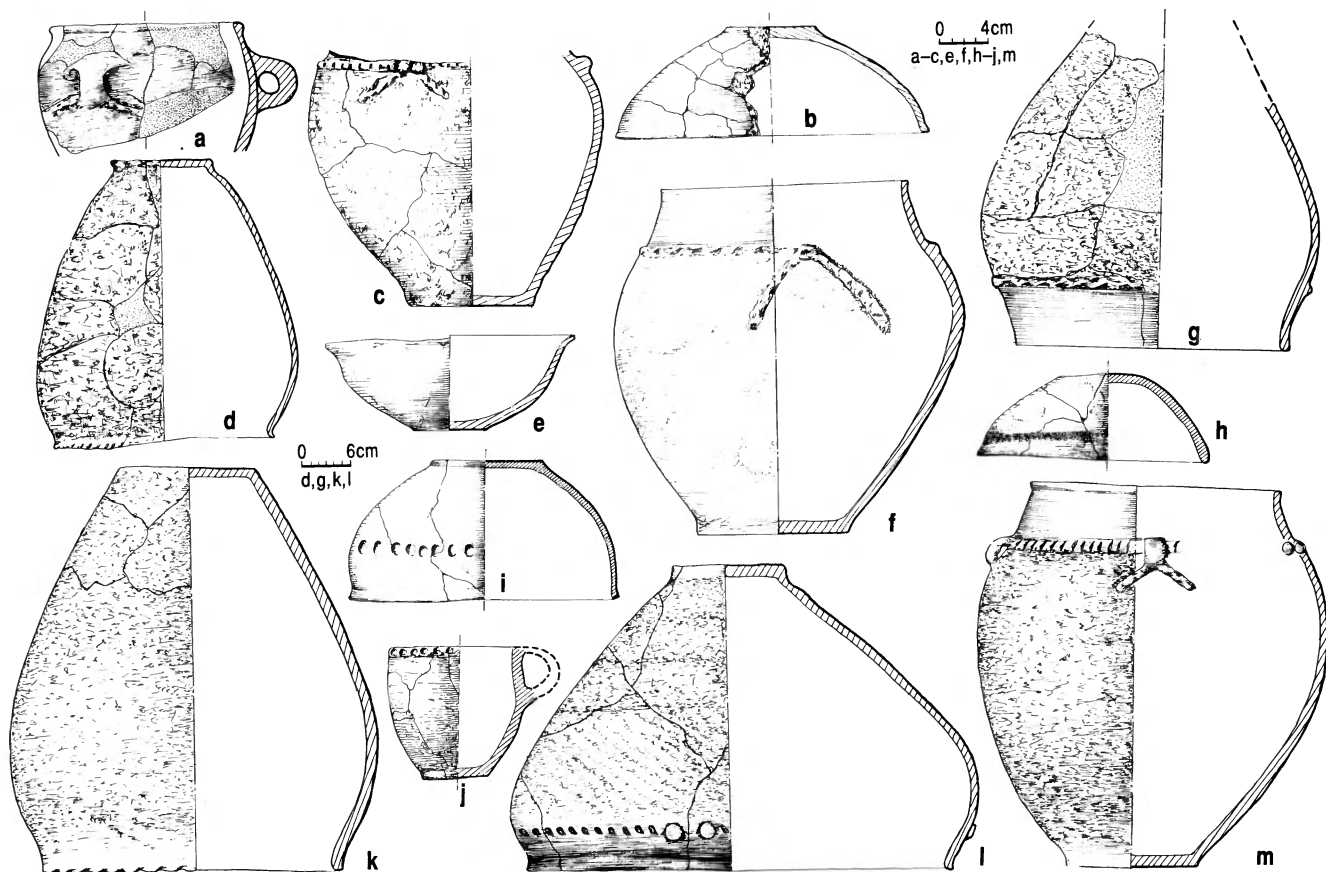
Zespół VII: groby 36, 37 – kloszowy i popielnicowy. Naczynia stykały się (Ryc. 32a, b).

Grób VII/36, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 32a–c). Jamy grobowej nie wyróżniono. Dno klosza na głęb. 64 cm. Pod kloszem stała popielnica z kośćmi, nakryta misą odwróconą do góry dnem. Od zewnątrz do klosza przylegała popielnica grobu 37. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. brunatna i czarna, schropowacona. Krawędź karbowana. Wys. 33 cm, średn.: dna 12 cm, brzuśca 33 cm, wylewu 27 cm (Ryc. 30d). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, schropowacona, na szyjce gładka. U nasady szyi dookoły wałek karbowany, a na nim 3 pary okrągłych guzków z podwójnymi frędzlami. Średn.: dna 10 cm, brzuśca 24 cm (Ryc. 30c). 3. Misa typu I, Pow. brunatne, gładkie. Wys. 7 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 30e). 4. Przepalone kości dziecka w wieku *infans II*; w analizie odontologicznej wykryto ponadto szczątki dziecka w wieku *infans I* wczesny(?).

Grób VII/37, popielnicowy, posadowiony przy grobie kloszowym 36 (Ryc. 32a, b). Górna część niczym nie nakrytej, uszkodzonej popielnicy na głęb. 62 cm, w niej przepalone kości oraz – na samym dnie – ułamek innego naczynia. 1. Popielnica. Dzbaneł typu II, odmiany d. Pow. zewn. szarobrunatna, wyrównana. Wokół krawędzi wylewu wyniatane dołki. Taśmowate ucho odbite. Wys. 12 cm, średn.: dna 5 cm, brzuśca 11 cm, wylewu 11 cm (Ryc. 30j). 2. Mały fr-t naczynia o pow. zewn. brunatnej, wygładzonej. 3. Przepalone kości późnego płodu lub noworodka.

Zespół VIII: groby 38, 39 – popielnicowy(?) i kloszowy. Odległość trudna do określenia z powodu rozwleczenia grobu 38, zapewne w granicach 30–40 cm (Ryc. 33).

Grób VIII/38, zniszczony, zapewne popielnicowy (Ryc. 33a). Fr-ty ceramiki i rozproszone kości wystąpiły na głęb. ok. 40 cm.

Ryc. 30. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 31 (a, b, f, k); z grobu 35 (g, m); z grobu 36 (c-e); z grobu 37 (j); z grobu 39 (h, i, l)

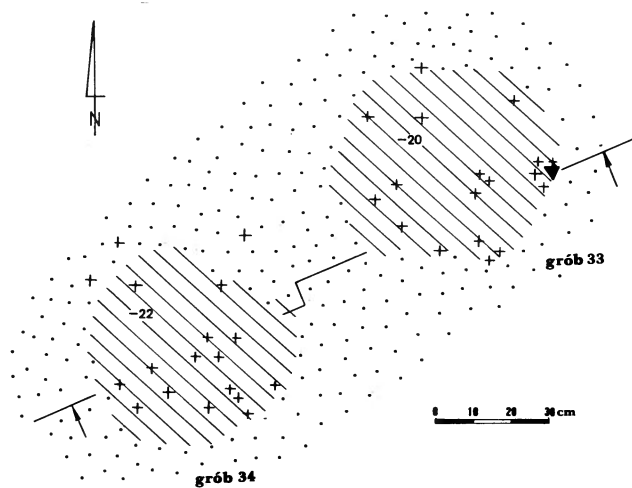
1. Fr-ty dużego naczynia grubociennego, nie ustalonego typu, niektóre wtórnie przepalone, o pow. zewn. ceglastej, schropowanej, na szyjce gładkiej. U nasady szyi rząd dołków palcowych. 2. Drobne fr-ty misy nie ustalonego typu, o pow. szarobrunatnych, gładkich. 3. Nieliczne przepalone kości nie nadające się do analiz osteologicznych.

Grób VIII/39, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 33a-c). Na głęb. 80 cm jama grobowa, w planie kolista, w profilu lejkowata, o nieregularnym konturze, wypełniona szarobrunatną ziemią, głęb. 40 cm. Pod kloszem znajdowała się bardzo zniszczona popielnica

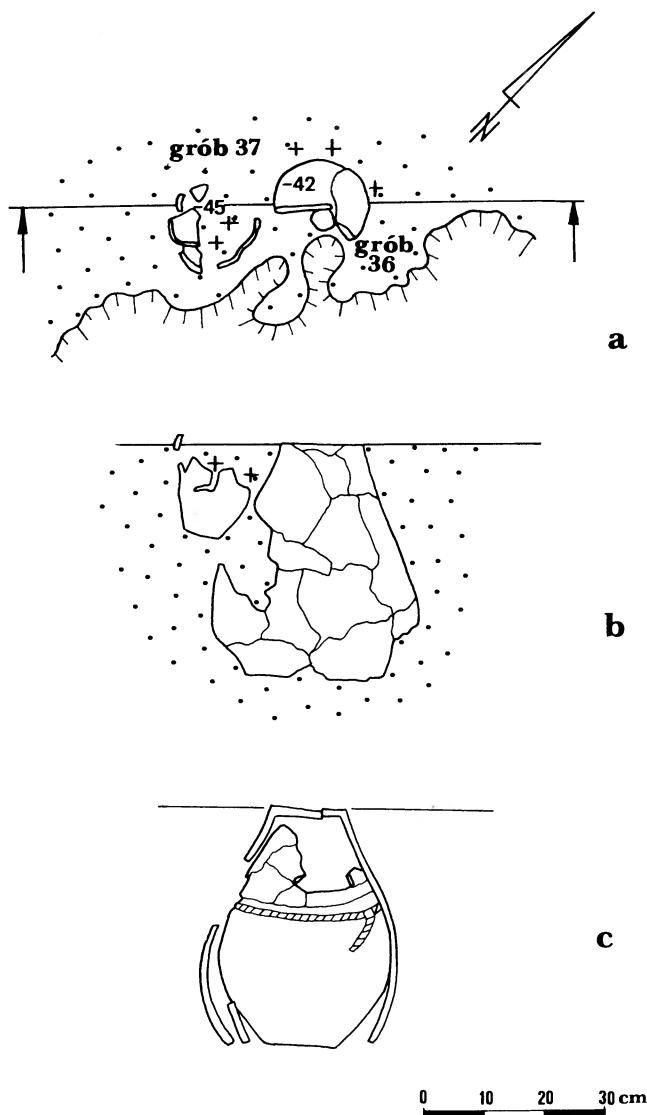
z kośćmi, nakryta misą odwróconą do góry dnem. Część szczątków przedostała się także pod klosz. Do zewn. powierzchni klosza przylegały od strony NE ułamki misy. 1. Klosz. Misa typu V, odmiany c. Pow. zewn. ceglastrobrunatna, schropowana, powyżej wydętości brzuśca wygładzona. U nasady szyi 4 pary kolistych, płaskich guzków, pomiędzy nimi rząd ukośnych, wyciskanych dołków. Wys. 37 cm, średn.: dna 13,5 cm, wylewu 52,5 cm (Ryc. 30l). 2. Fr-ty popielnicy. Garnek nie ustalonego typu, czarny, cienkościenny, rozsypał się całkowicie w czasie eksploracji. 3. Misa (nakrywająca popielnicę) typu I. Pow. ciemnobrunatne, wygładzone. Na wydętości brzuśca rząd dołków wygniatanych palcami. Wys. 13 cm, średn.: dna 9 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 30i). 4. Misa (z jamy grobowej) typu II, odmiany d. Zdeformowana na skutek wtórnego przepalenia. Pow. ceglastoszare, gładzone, ze śladami wtórnego przepalenia. Poniżej wylewu 2 dookólne rzędy małych, kolistych dołeczków. Wys. 7 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 19 cm (Ryc. 30h). 5. Przepalone kości mężczyzny w wieku *adultus* i domieszka kości dziecka w wieku *infans II*. Na niektórych ślady patyny brązowej.

Grób 40, bezpopielnicowy. Na głęb. 35 cm. Zaciemnienie o średn. ok. 40 cm i miąższości 33 cm. W brunatnym wypełnisku występowały drobne węgielki drzewne oraz 4 ułamki przepalonych kości zwierząt nie ustalonego gatunku.

Grób 41, bezpopielnicowy (Ryc. 34). Słabo i tylko w planie czytelne zaciemnienie o wym. 60×80 cm, odkryte na głęb. 95 cm (pojedyncze kości pojawiły się na głęb. 105 cm). Na powierzchni zaciemnienia znajdowały się nieliczne szczątki kostne, dwa leżące na boku małe naczynia oraz przedmiot żelazny. 1. Dzbanek typu I, odmiany a. Pow. zewn. jasnobrunatna, wygładzona. Wys. 6,4 cm, średn.: dna 3,5 cm, brzuśca 7 cm, wylewu 6 cm (Ryc. 35c). 2.

Ryc. 31. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 33 i 34

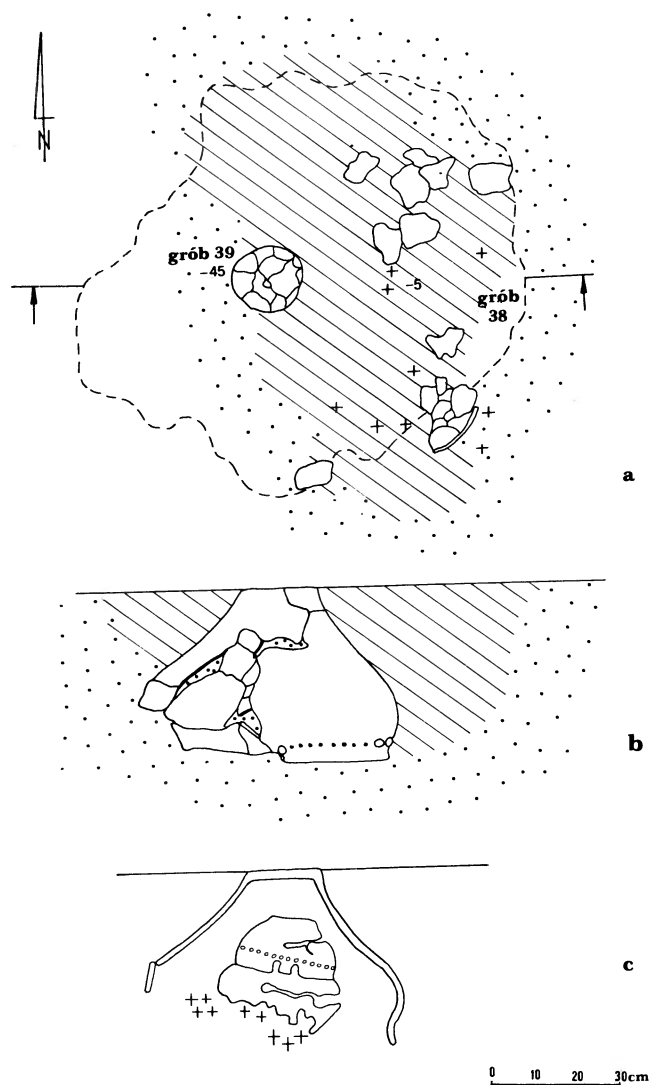

Ryc. 32. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 36 i 37 (a); profil grobów 36 i 37 (b); przekrój grobu 36 (c)

Dzbanek typu I, odmiany a. Pow. zewn. ceglastrobrunatna, ze śladami wtórnego przepalenia. Wys. 6 cm, średn.: dna 2,5 cm, brzuśca 6 cm, wylewu 5 cm (Ryc. 35e). 3. Silnie skorodowana blaszka żelazna; rozsypała się w czasie eksploracji. 4. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I*.

Grób 42, popielnicowy, zniszczony. Jamy grobowej nie wyróżniono. Zachowały się szczątki popielnicy oraz misy leżącej dnem do góry. Wśród fr-tów ceramiki znajdowały się przepalone kości, grudki stopionego brązu i ułamek skamieliny. Materiał zabytkowy wystąpił na głęb. ok. 90 cm. 1. Popielnica. Drobne fr-ty garnka nie ustalonego typu, czernionego, gładzonego, zdobionego trójkątną listwą u nasady szyjki, ornamentem potrójnych rytych frędzli i guzkami. 2. Misa typu II, odmiany d. Pow. ceglastrobrunatne, wygładzone. Wys. 9 cm, średn.: dna 7,5 cm, wylewu 24,5 cm (Ryc. 35b). 3. 2 małe grudki stopionego brązu. 4. Fr-t skamieliny, zapewne koralu. 5. Przepalone kości mężczyzny(?) w wieku *adultus* i dziecka w wieku *infans II* wczesny.

Grób 43, kloszowy, uszkodzony (Ryc. 36a, b). Jamy grobowej nie wyróżniono. Na głęb. 40 cm górna część zniszczonego klosza, pod którym znajdowała się zmiażdżona popielnica nakryta misą leżącą dnem do góry. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. ceglastrobrunatna, schropowaccona, ze słabymi śladami wtórnego kontaktu z ogniem. Krawędź karbowana. Średn.:

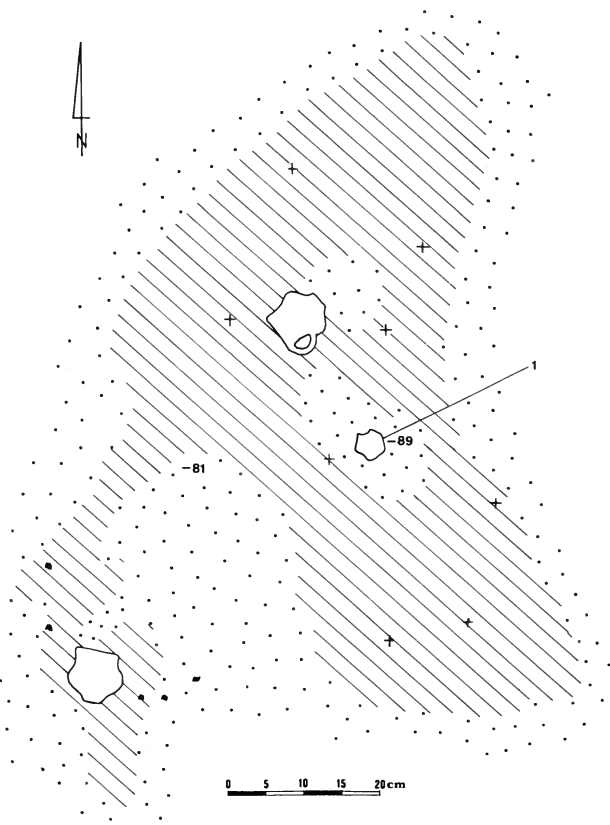

Ryc. 33. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 38 i 39 (a) – linią przerywaną oznaczono zarys jamy grobu 39 odsłonięty poniżej poziomu widocznego na planie; profil (b) oraz przekrój (c) grobu 39

brzuśca 34,5 cm, wylewu 28,5 cm (Ryc. 35d). 2. Popielnica. Górna część garnka typu I. Pow. zewn. czarna, silnie wyświecona. U nasady szyjki ornament „gałzkowy” złożony z cienkiej rytej linii i ukośnych nakłuc, niżej festony, wykonane tą samą techniką. Średn.: brzuśca 26 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 35f). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. brunatne, gładkie. Na krawędzi wylewu 3 wyrostki wychylone na zewnątrz. Wys. 8 cm, średn.: dna 7,5 cm, wylewu 19 cm (Ryc. 35a). 4. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I* i *infans II*.

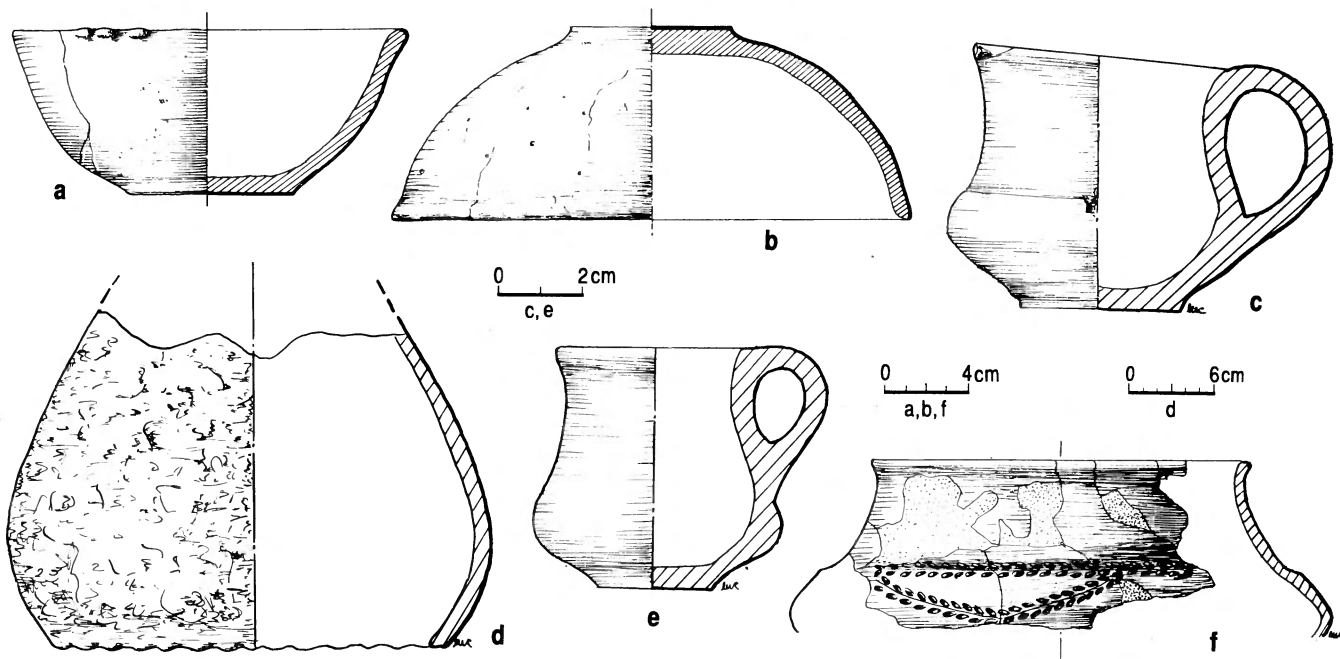
Grób 44, bezpopielnicowy (Ryc. 37a, b). Na głęb. 45 cm rysowało się koliste zaciemnienie o średn. 35 cm, z drobnymi ułkami ceramiki i pojedynczymi kośćmi na powierzchni. W profilu zarys lejkowaty, głęb. 25 cm. Wypełnisko szarobrunatne z ciemniejszymi wykładkami. 1. Bardzo drobne, niecharakterystyczne ułamki naczyń. 2. Nieliczne przepalone kości ludzkie, bliżej nie określone.

Grób 45, bezpopielnicowy (Ryc. 38a, b). Na głęb. 39 cm słabo czytelne zaciemnienie w postaci nieregularnej jasnobrunatnej plamy o wym. 85×60 cm. Na jego powierzchni fr-ty dzbanka. W profilu zarys niecki o miąższości 60 cm. Od głęb. ok. 20 cm przebarwienie intensywniej brunatne. W wypełnisku rozproszone przepalone kości, drobne węgle drzewne i małe fr-ty ceramiki. 1.

Ryc. 34. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Plan grobu 41. Przedmiot żelazny (1)

Dzbanek typu I, odmiany a. Pow. brunatne, gładzone. Ucho taśmowate. Wys. 8,4 cm, średn.: dna 4,5 cm, wylewu 8 cm (Ryc. 39b). 2. 45 bardzo drobnych fr-tów ceramiki, w tym 1 zdobiony ornamentem kłutym. 3. 3 ułamki ceramiki typu zerzeńskiego z obfitą gruboziarnistą domieszką, w tym 1 zdobiony odciskami

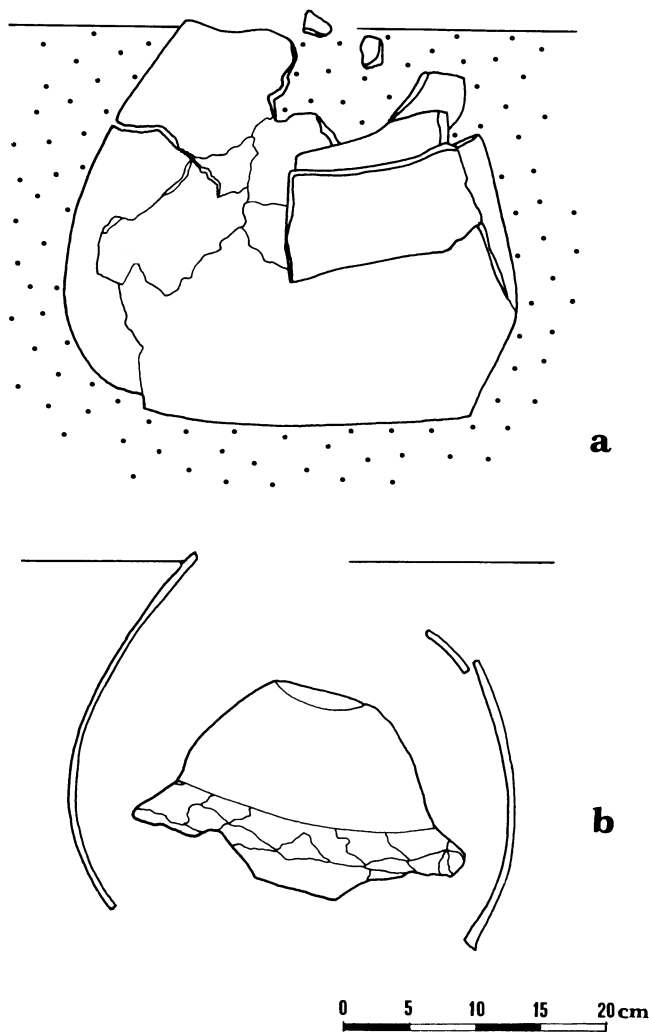

Ryc. 35. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 41 (c, e); z grobu 42 (b); z grobu 43 (a, d, f)

metalowego przedmiotu (Ryc. 5b). 4. Nieliczne przepalone kości dziecka w wieku *infans I* środkowy.

Grób 46, popielnicowy (Ryc. 40a, b). Na głęb. 50 cm zaciemnienie ósemkowatego kształtu o wym. 70×45 cm. Składało się ono z dwóch owalnych plam, z których jaśniejsza, stanowiąca część W zaciemnienia, zachodziła na ciemniejszą część E. Na powierzchni całego zarysu pojawiały się drobne kostki. 12 cm poniżej plam, w obrębie partii W, natrafiono na fr-ty misy położonej do góry dnem i częściowo wciśniętej w otwór popielnicy. Popielnica stała na dnie nieckowatej jamy grobowej o brązowoszarym wypełnisku. Jej wkopanie uszkodziło skraj ciemniejszej plamy E, którą interpretować można jako ślad po korzeniach drzewa. Obecność szczątków kostnych w stopie obu jam została spowodowana zapewne zniszczeniem przez orkę górnej partii popielnicy. 1. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. brązowoceglasta, plamista, szyjka gładzona, brzusiec wyrównany. U nasady szyjki dookołny, nierówny rząd gładko odcisniętych dołków stempelkowych. Pow. wewn. szaroczarna, gładzona. Wys. 23 cm, średn.: dna 13 cm, brzuśca 26 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 39j). 2. Misa typu I, z uszkiem. Pow. jasnobrunatne, starannie wygładzone. Ornament dwóch rzędów dołków stempelkowych, pod dolną nasadą uszka 2 plastyczne „wąsy” również zdobione dołkami. Wys. 9,7 cm, średn.: dna 7,5 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 39i). 3. Przepalone kości z popielnicy, kobiety(?) w wieku *maturus* wczesny.

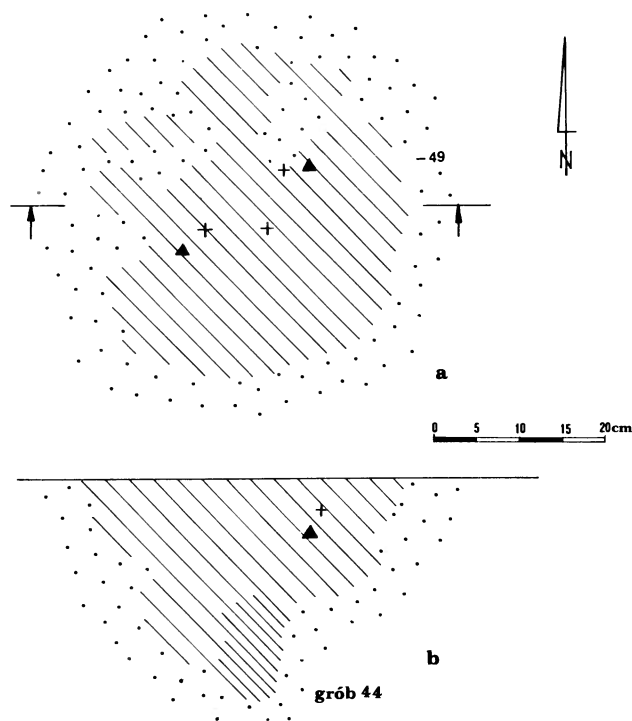
Grób 47, kloszowy, uszkodzony od N i NE przez wkop współczesny (Ryc. 7). Posadowiony w żółtym piasku. Na głęb. 46 cm ukazały się pojedyncze kości i fr-ty rozbitego klosza ostaniającego silnie spękana popielnicę nakrytą misą, zapewne odwróconą dnem do góry. 1. Klosz. Garnek typu VI, odmiany c, asymetryczny. Pow. zewn. brunatna z szarymi plamami, pionowo obmazwana, pod krawędzią wyrównana. Pow. wewn. czarna, gładzona. Krawędź lekko karbowana. Wys. 56,5 cm, średn.: dna 13 cm, brzuśca 45,5 cm, wylewu 30–34 cm (Ryc. 39h). 2. Popielnica. Garnek typu IV(?). Pow. zewn. brunatnoceglasta, słabo wyrównana, z widocznymi śladami pionowego obmazywania palcami. Pow. wewn. czarna, gładzona. Wys. zachowana 26 cm, średn.: dna 13 cm, brzuśca 23,5 cm (Ryc. 39g). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. szarobrunatne, gładzone. Krawędź nieco pogrubiona, wywinięta na zewnątrz. Wys. 7 cm, średn.: dna 7 cm, wylewu 19 cm (Ryc. 39f). 4. Duża ilość przepalonych kości mężczyzny w wieku *adultus*.

Ryc. 36. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Profil (a) i przekrój (b) grobu 43

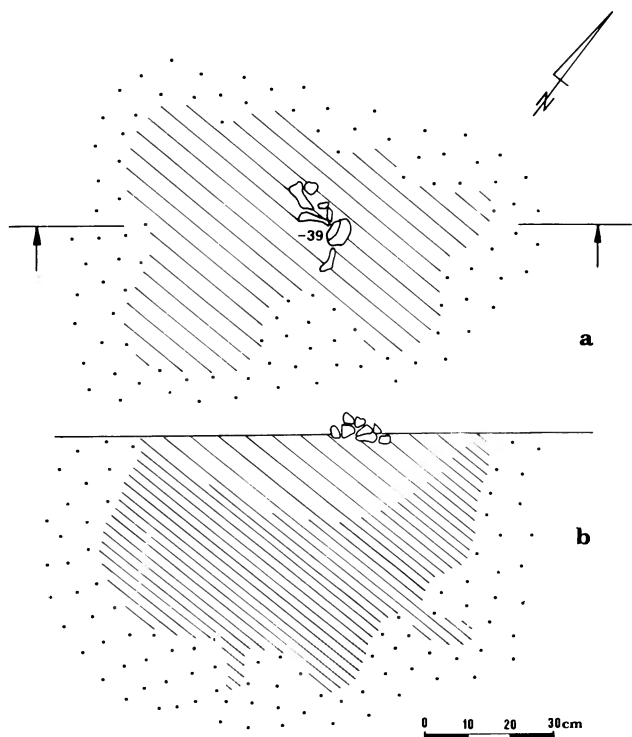
Zespół IX: groby 48, 49, 50, 51 – 3 kloszowe, 1 bezpopielnicowy. Odległość górnych partii od 10 do 25 cm. Na głęb. 60 cm słabo czytelny zarys dużej, nieregularnej jamy o wym. 130×75 cm. Na jej pow. fr-ty ceramiki, pojedyncze drobne kostki i malarika bryłka stopionego brązu. Na głęb. 64–69 cm w partii NW zarysu pojawiły się dna trzech kloszy z grobów 48–50, a w części NE – intensywniejsze zaciemnienie bezpopielnicowego grobu 51 z drobnymi przepalonymi kośćmi i niewielkim skupiskiem węgielków drzewnych. Groby kloszowe stały na dnie jamy o nieregularnym pionowym zarysie, głęb. 33 cm (Ryc. 41a–c). Z fr-tów znalezionych nad obiektami: 1) wyklejono garnek typu I, odmiany c, o pow. jasnobrunatnach, gładzonych. Pod szyjką 3 pasma dołków stempelkowych i 3 poziome wałeczki z odchodzącymi od nich „wąsami”. Wys. 34 cm, średn.: dna 11 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 39c); 2) zebrano 10 ułamków naczyń i prósz ceramiczny.

Grób IX/48, kloszowy (Ryc. 41a, b). Dość dobrze zachowany klosz osłaniał popielnicę nakrytą misą odwróconą dnem do góry. Wśród przepalonych kości w popielnicy znajdowały się częściowo stopione fr-ty ozdób brązowych. 1. Klosz. Garnek typu VI, odmiany c. Pow. zewn. brunatnoczarna, chropowata z wyjątkiem kilkucentymetrowego pasa ponad dnem, wewn. brunatnoszara, słabo gładzona. Krawędź nieco pogrubiona, miejscami karbowana. Wys. 36 cm, średn.: dna 11 cm, brzusca 38 cm, wylewu 30 cm (Ryc. 39a). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. rudobrazowa, plamista, szyjka gładka, brzusiec chro-

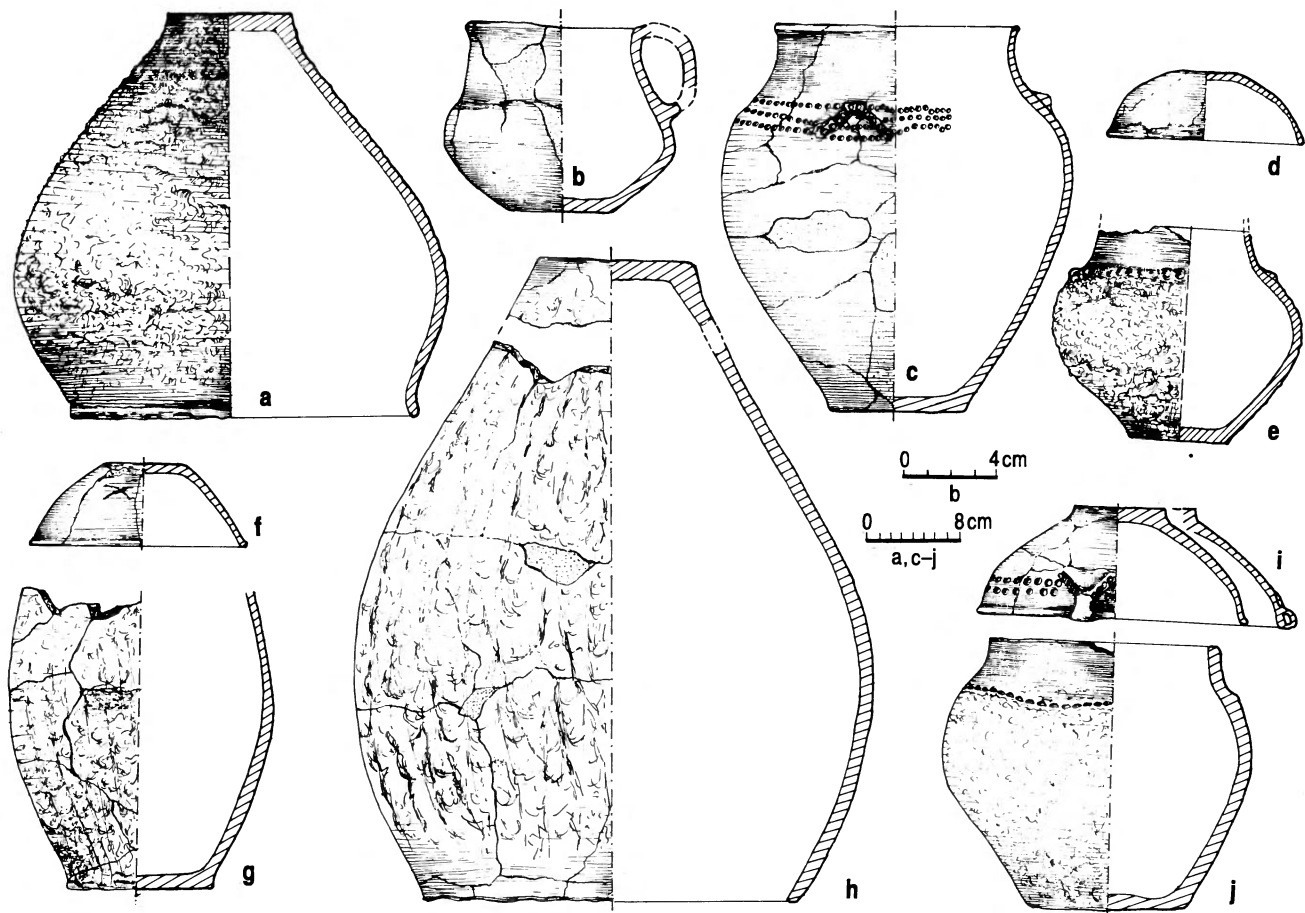

Ryc. 37. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 44

powacony. Pow. wewn. czarna, gładzona. U nasady szyjki pasmo dołków stempelkowych i 2 symetrycznie rozmieszczone guzki. Wys. zach. 18 cm, średn.: dna 8,5 cm, brzusca 22 cm (Ryc. 39e). 3. Misa typu II, odmiany d. Pow. brunatnoczarne, wygładzone. Wys. 6 cm, średn.: dna 5,5 cm, wylewu 17,5 cm (Ryc. 39d). 4. Fr-ty ozdoby brązowej, zapewne kolczyka: ułamki rurki z cien-

Ryc. 38. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 45

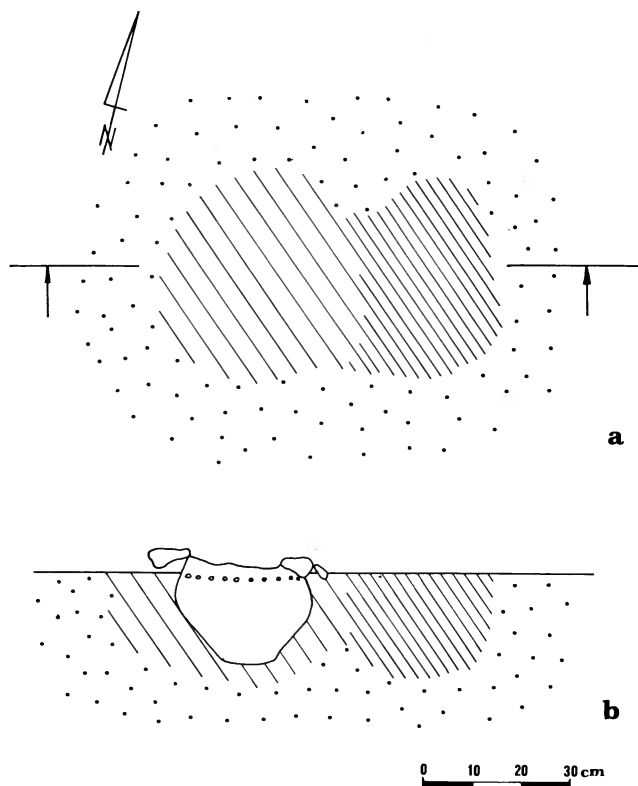

Ryc. 39. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 45 (b); z grobu 46 (i, j); z grobu 47 (f-h); znad grobów 48-51 (c); z grobu 48 (a, d, e)

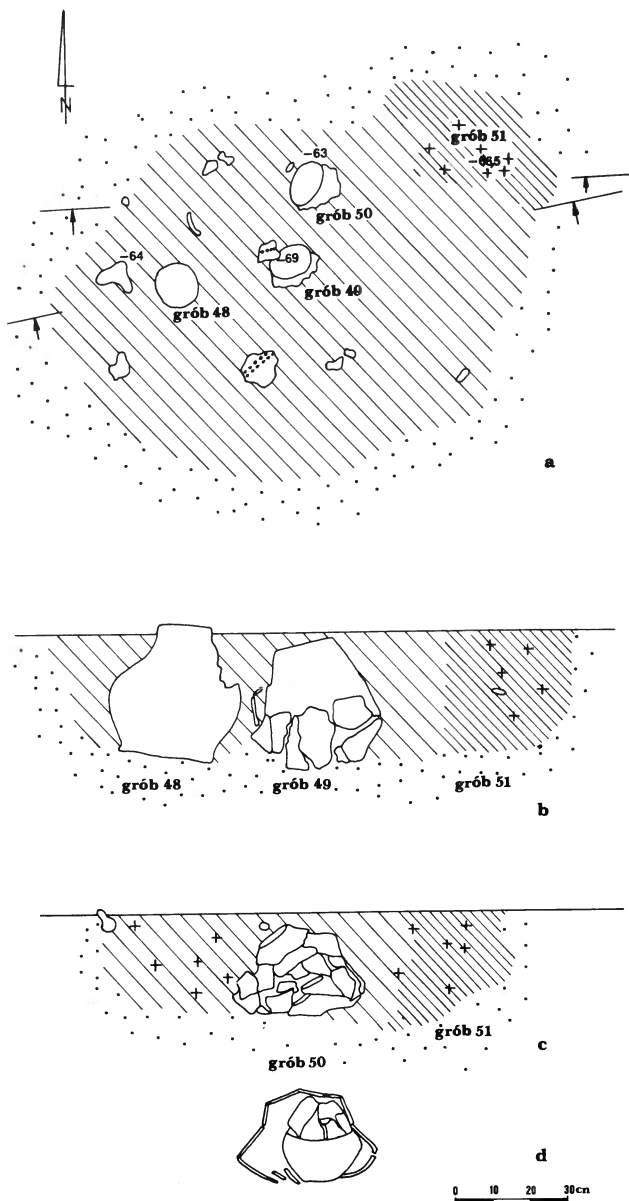
kiej blaszki dług. 1,9 cm, o średn. 0,5 cm, kółka z cienkiego drutu o przekroju okrągłym i drucika (Ryc. 15j, k, o); drobne bryłki stopionego brązu. 5. Bardzo duża ilość przepalonych kości dziecka w wieku *infans II*. Niektóre z naciekami stopionego brązu.

Grób IX/49, kloszowy (Ryc. 41a, b). Spękany klosz nakrywał popielnicę z mocno uszkodzonym wylewem, osłoniętą misą stojącą do góry dnem. Wśród kości w popielnicy 7 kolorowych kamyczków. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c, niesymetryczny, ze zdeformowanym otworem. Pow. szarobrunatne, zewn. chropowata ze śladami obmazywania palcami, wewn. słabo wyrównana. Krawędź pogrubiona, wygniatana palcami. Wys. 32,5 cm, średn.: dna 15 cm, brzuśca 34 cm, wylewu 24-29 cm (Ryc. 42e). 2. Popielnica. Garnek typu I, odmiany c. Pow. zewn. ceglata, wyrównana, miejscami złuszczone, na szyjce wygładzona. Pow. wewn. czarna, gładzona. Pod szyjką pasmo dołków stempelkowych i zachowana jedna para płaskich guzków (jeden fragmentarycznie). Wys. zach. 17 cm, średn.: dna 9 cm, brzuśca 22 cm (Ryc. 42d). 3. Misa typu II, odmiany d, o obu pow. brązowoszarych, gładzonych. Krawędź lekko ścięta ukośnie. Wys. 5,5 cm, średn.: dna 6 cm, otworu 15,5 cm (Ryc. 42b). 4. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I*.

Grób IX/50, kloszowy, uszkodzony, zapewne przy kopaniu jamy bezpopielnicowego grobu 51 (Ryc. 41a, c, d). Dno przekrzywione ku W, spękane klosza znajdowało się na głęb. 69 cm. Pod nim dość dobrze zachowana popielnica przykryta spękaną misą odwróconą do góry dnem. W nikłym zaszarzeniu części W jamy drobne pojedyncze kostki i fr-ty ceramiki. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. brunatna, plamista, na szyjce gładka, niżej schropowata. U nasady szyjki 3 guzki. Pow. wewn. szarobrunatna, gładzona. Wys. 34,5 cm, średn.: dna 11

Ryc. 40. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 46

Ryc. 41. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Plan grobów 48, 49, 50, 51 (a); profile grobów 48, 49, 51 (b) i grobów 50, 51 (c); przekrój grobu 50 (d)

cm, brzuśca 34 cm, wylewu 24,5 cm (Ryc. 42l). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. ceglastrobrunatna, brzusiec chropowacony, szyjka silnie gładzona, u jej nasady rząd słabo widocznych, nieregularnych dołków stempelkowych i 2 symetrycznie rozmieszczone guzki. Pow. wewn. czarna, wygładzona. Wys. zach. 16 cm, średn.: dna 9 cm, brzuśca 20 cm (Ryc. 42j). 3. Misa typu II, odmiany d. Obie pow. gładzone, zewn. jasnobrunatna, wewn. czarna. Miejscami ślady wtórnego przepalania. Wys. 6,8 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 16–17 cm (Ryc. 42g). 4. 12 fr-tów ceramiki, w tym 1 duży ułamek naczynia o pow. jasnobrunatnych, wygładzonych i szyjce podkreślonej plastyczną listwą z zachowanym nibuszkiem, od którego odchodzą 2 wygniatanie „wąsy”. 5. Duża ilość przepalonych kości osobnika w wieku *juvenis* oraz dziecka w wieku *infans I*.

Grób IX/51, bezpopielnicowy (Ryc. 41a–c). Nieregularne, owalne zaciemnienie o wym. 45×35 cm, głęb. 30 cm, nieco intensywniej zabarwione w części E. Zawierało drobne, przepalone kostki rozproszone w obrębie wypełnika, pojedyncze fr-ty cera-

miki i węgielki drzewne. 1. Prósz ceramiczny oraz 2 fr-ty o pow. zewn. jasnobrunatnych, chropowaconych, wewn. gładzonych. 2. Minimalna ilość bardzo drobnych przepalonych kości dziecka w wieku *infans I* i 3 drobne fr-ty kości zwierzęcych: fr-t kości łokciowej i fr-t kości ramiennej świni lub dzika (należące do dwóch osobników) oraz fr-t nieoznaczony.

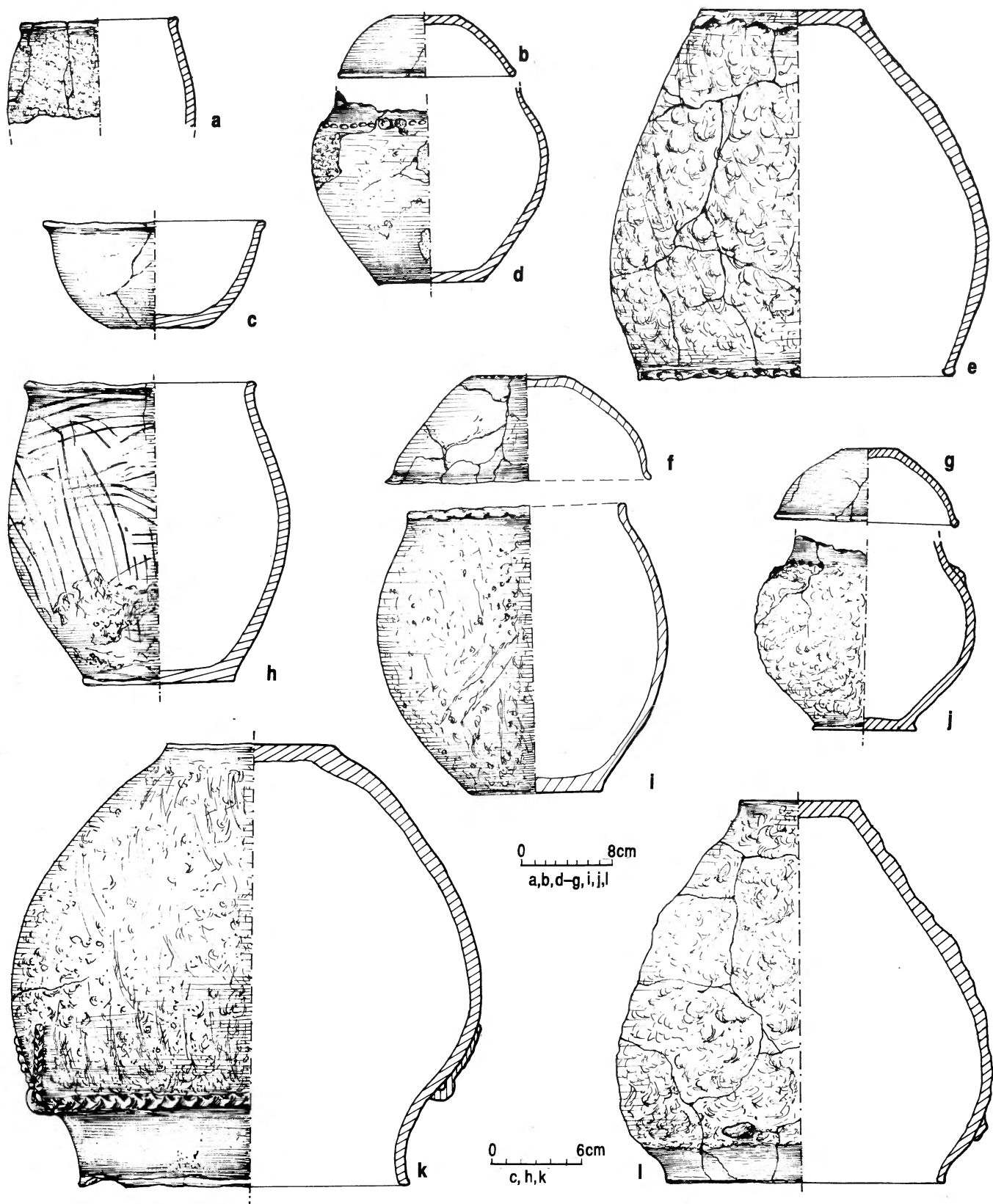
Grób 52, zniszczony, nieokreślony, zapewne kloszowy; uszkodził częściowo jamę 42 (Ryc. 8a). Oba obiekty zostały następnie naruszone, zwłaszcza w części stropowej, prawdopodobnie przez współczesnych użytkowników pola. Z tej partii pochodzą: 1) 20 niecharakterystycznych fr-tów naczyń, w tym 1 silnie przepalony; 2) 6 fr-tów o obu pow. gładzonych, brązowych, z obfitą białawą domieszką; 3) guzek gliniany z naczynia. Na głęb. 60 cm wystąpiło skupisko fr-tów ceramiki pochodzących z jednego naczynia, a na głęb. 78 cm rysowało się owalne zaciemnienie o wym. 37×30 cm, którego kontur wyznaczały drobne fr-ty ceramiki. Nieckowaty zarys widoczny w profilu utworzony był z niemal całkowicie rozłożonych naczyń, nadających wypełnikowi różowawe zabarwienie. Dno zarysu znajdowało się na głęb. 108 cm. 1. Duży fr-t górnej partii naczynia o pow. zewn. brązowoszarej, chropowaconej, wewn. ciemnoszarej, gładkiej. Średn. wylewu 14 cm (Ryc. 42a). 2. Ok. 50 drobnych fr-tów pochodzących z różnych naczyń i prósz ceramiczny. 3. 100 fr-tów grubościennego, jasnobrunatnego naczynia o chropowaconym brzuścu i gładzonej szyjce; pow. wewn. czarna, gładzona. 4. 7 drobnych fr-tów naczynia cienkościennego (misy?) o pow. jasnobrunatnych, gładkich. 5. 14 drobnych fr-tów naczynia średniociennego o pow. gładkich, jasnobrunatnych. 6. Odłupek korowy. 7. 3 drobne fr-ty przepalonych kości dziecka, zapewne w wieku *infans I* wczesny.

Grób 53, bezpopielnicowy (Ryc. 43a, b). Ułamki ceramiki i pojedyncze kostki pojawiły się na głęb. 45 cm. Na głęb. 54 cm ukazał się zarys jamy o jednolitym zabarwieniu i wym. 65×50 cm. Trapezowatą w profilu jamę, głęb. 30 cm, wypełniała brunatna ziemia z równomiernie rozproszonymi kośćmi i pojedynczymi węgielkami drzewnymi. 1. 12 fr-tów kubka(?) o pow. zewn. dokładnie wygładzonej, wewn. zniszczonej. 2. 11 drobnych, złuszczonych fr-tów ceramiki. 3. Bardzo mała ilość przepalonych kości kobiety w wieku *adultus* późny oraz bardzo niewielka domieszka kości zwierzęcych: fr-t kości racicowej małego przeżuwacza (owcy?) oraz fr-ty kręgu zwierzęcia nieoznaczonego gatunku.

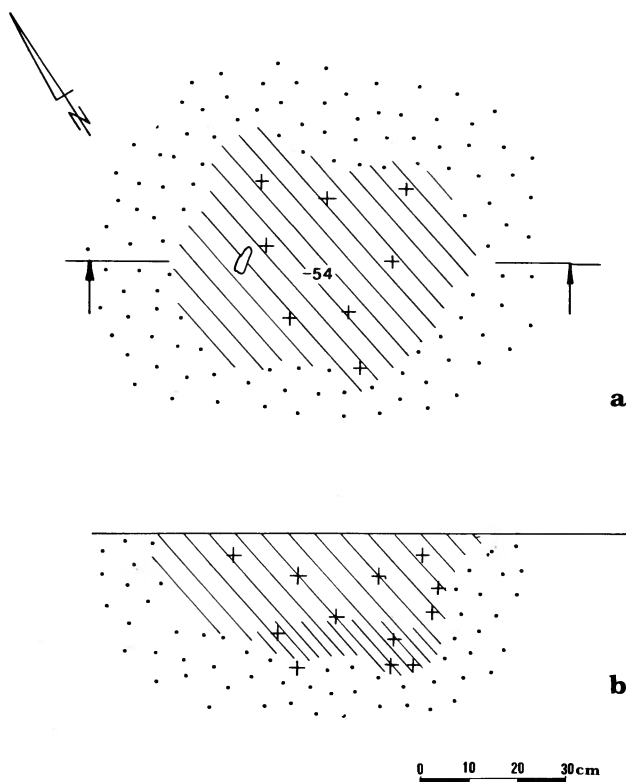
Zespół X: groby 54, 55, 56 – 1 kloszowy, 2 popielnicowe. Tworzyły narożniki trójkąta o bokach 50–60 cm. Groby 54 i 55 posiadone na tej samej głębokości, grób 56 natomiast – poniżej ich dolnego poziomu. Śladów jamy grobowej nie stwierdzono.

Grób X/54, popielnicowy (Ryc. 44a, b). Na głęb. 55 cm, w czystym piasku, dobrze zachowana popielnica nakryta fr-tami miski odwróconej do góry dnem. Dno popielnicy na głęb. 75 cm. 1. Popielnica. Garnek typu II, odmiany c. Pow. zewn. szaroczysta, płamista, wewn. jasnobrunatna, gładzona. Krawędź pogrubiona, lekko wygniatała palcami. Wys. 25 cm, średn.: dna 12 cm, brzuśca 29 cm, wylewu 19,5 cm (Ryc. 42i). 2. Misa typu I. Pow. szarobrunatna, gładzona. Na krawędzi płaski występ. Na obrzeżeniu lekko wklęsłego dna drobne, słabo widoczne dołki stempelkowe. Wys. 9 cm, średn.: dna 8,5 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 42f). 3. Silnie przepalone kości kobiety w wieku *maturus* wczesny. Na niektórych ślady patyny brązowej.

Grób X/55, kloszowy (Ryc. 44a, b). Dno klosza na głęb. 55 cm. Nakrywał on popielnicę stojącą nieco powyżej jego krawędzi, znajdującej się na głęb. 80 cm. Miska wstawiona w wylew popielnicy otworem do góry. 1. Klosz. Garnek typu V, odmiany c. U nasady gładzonej szyjki karbowana listwa z dwoma uszkami, od których biegną potrójne karbowane „wąsy”. Brzusiec chropowacony, jasnobrunatny. Wys. 30 cm, średn.: dna 12 cm, brzuśca 33 cm, wylewu 23 cm (Ryc. 42k). 2. Popielnica. Garnek typu II, odmiany b. Pow. gładzone, zewn. brunatnoszara, częściowo złuszczona, wewn. czarna. Zdobiony pasmami kresek wykonanych wielozębnym narzędziem, biegnących w różnych kierunkach.

Ryc. 42. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 49 (b, d, e); z grobu 50 (g, j, l); z grobu 52 (a); z grobu 54 (f, i); z grobu 55 (c, h, k)

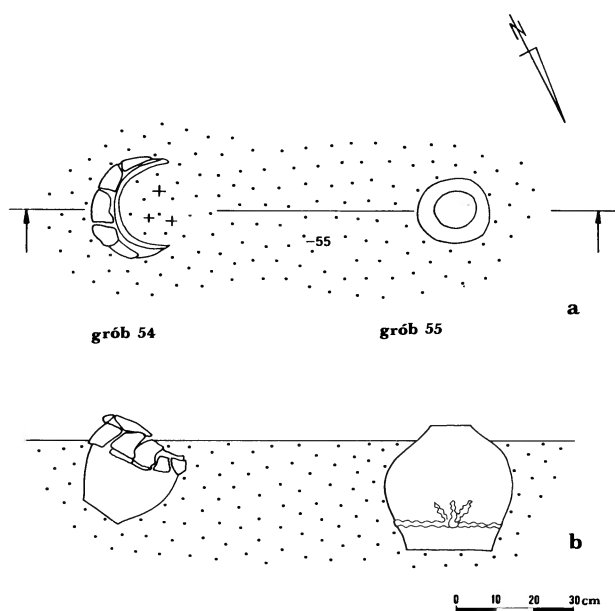
Ryc. 43. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 53

Wys. 20,5 cm, średn.: dna 12 cm, brzuśca 19 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 42h). 3. Misa typu I. Obie pow. gładzone, brunatne. Wys. 7,3 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 15,5 cm (Ryc. 42c). 4. Przepalona kości dziecka w wieku *infans I*.

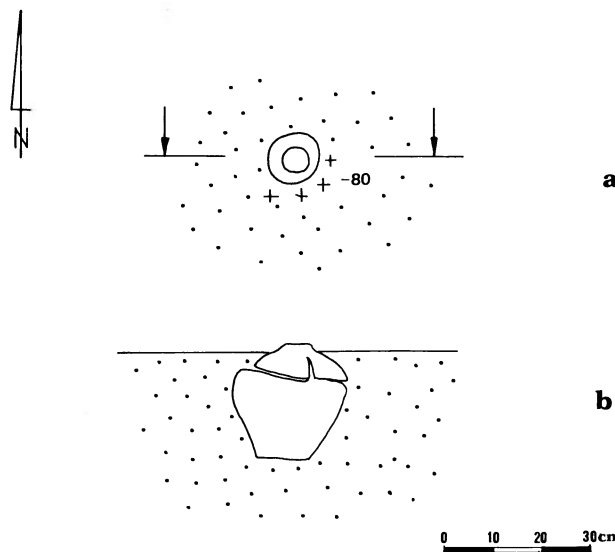
Grób XI/56, popielnicowy (Ryc. 45a, b). Popielnica z obtłuczonym wylewem, nakryta misą odwróconą do góry dnem. Wokół wylewu popielnicy drobne kostki, jej dno na głęb. 95 cm. 1. Popielnica. Garnek typu V. U nasady gładzonej szyjki pozostałości listwy i ślady 2 naprzeciwległe umieszczonych uszek. Brzusiec słabo schropowacony. Pow. zewn. ceglastobrunatna, wewn. czarna, gładzona. Wys. zach. 17,5 cm, średn.: dna 12 cm, brzuśca 22,5 cm (Ryc. 46d). 2. Misa typu II, odmiany d. Pow. gładzone, zewn. szarobrązowa, wewn. szara. Wys. 8,5 cm, średn.: dna 6,5 cm, wylewu 20,5 cm (Ryc. 46a). 3. Przepalona kości mężczyzny w wieku *maturus wczesny*. Niektóre ze śladami patyny brązowej.

Zespół XI: groby 57, 58 – kloszowy i popielnicowy, posadowione w odległości kilku cm od siebie. W planie wokół naczyń słabo widoczna warstewka szarego piasku, w profilu zanikająca w kierunku spągu obiektów. Obydwa groby uszkodzone, zapewne zgniecione przez ciężki sprzęt rolniczy (Ryc. 47a–c).

Grób XI/57, kloszowy (Ryc. 47a–c). Dno klosza odsłonięto na głęb. 58 cm. Mocno spękane naczynie nakrywało dobrze zachowaną popielnicę osłoniętą spękana miską położoną do góry dnem. Klosz obłożony był od SW ściśle przylegającymi do jego ścianki fr-tami dużego naczynia. Wśród kości w popielnicy znajdował się zniekształcony w ogniu przedmiot brązowy. 1. Klosz. Garnek typu I, odmiany c, baniasty, z wyodrębnionym dnem. Pow. zewn. szarobrunatna, wewn. ceglata, gładka. Na granicy silnie wygładzonej szyjki i słabo wygładzonego brzuśca listwa karbowana palcami. Zachowane jedno uszko z dolepienymi krótkimi „wąsami” i ślady dwóch analogicznych zdobień. Wys. 33 cm, średn.: dna 15 cm, brzuśca 39 cm, wylewu 30 cm (Ryc. 46g). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. brązowa, wewn. brunatna, wygładzona. Na granicy gładkiej szyjki i „drob-

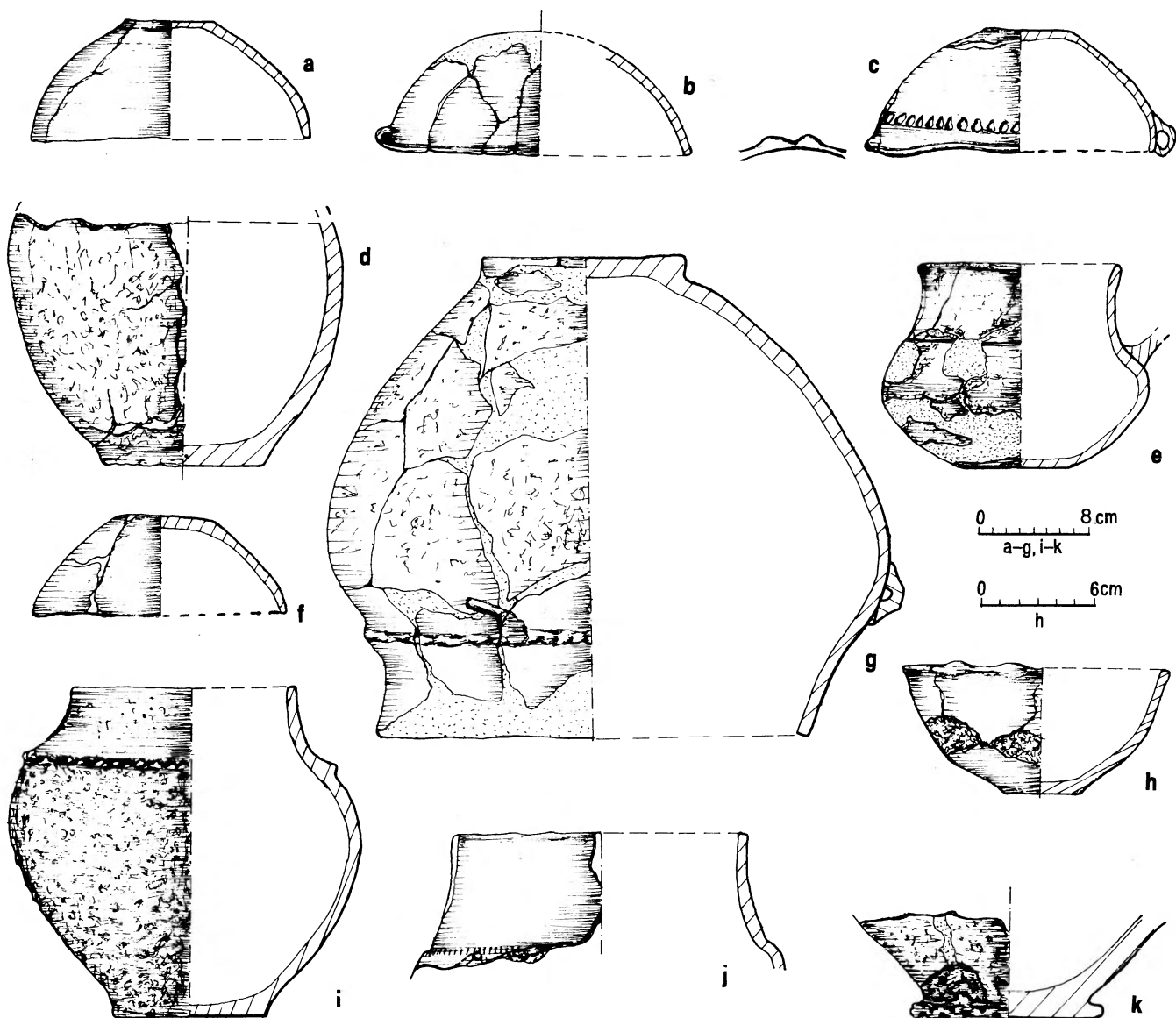
Ryc. 44. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobów 54 i 55

Ryc. 45. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 56

no” schropowaconego brzuśca listwa karbowana przy użyciu stempelka. Wys. 23,5 cm, średn.: dna 10,8 cm, brzuśca 25 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 46i). 3. Misa typu II, odmiany d, stożkowata. Obie pow. jasnobrązowe, gładkie. Wys. 7 cm, średn.: dna 7 cm, wylewu 18 cm (Ryc. 46f). 4. Dno z fr-tem ścianki grubościennego naczynia w typie klosza. Obie pow. brązowe, zewn. chropowacona, wewn. słabo wygładzona. Średn. dna 15 cm. 5. Przepalony i zdeformowany przedmiot brązowy, zapewne kolista tarczka z cienkiej blaszki, średn. ok. 2,5 cm (Ryc. 15m). 6. Przepalona kości dziecka w wieku *infans I*.

Grób XI/58, popielnicowy, uszkodzony (Ryc. 47a–c). Na głęb. 64 cm znajdowała się popielnica nakryta dwiema misami odwróconymi do góry dnem. Całość obłożona fr-tami pochodzącymi prawdopodobnie z 3 grubościennych naczyń, tworzących dość zwartą osłonę popielnicy i mis. Wśród kości w popielnicy

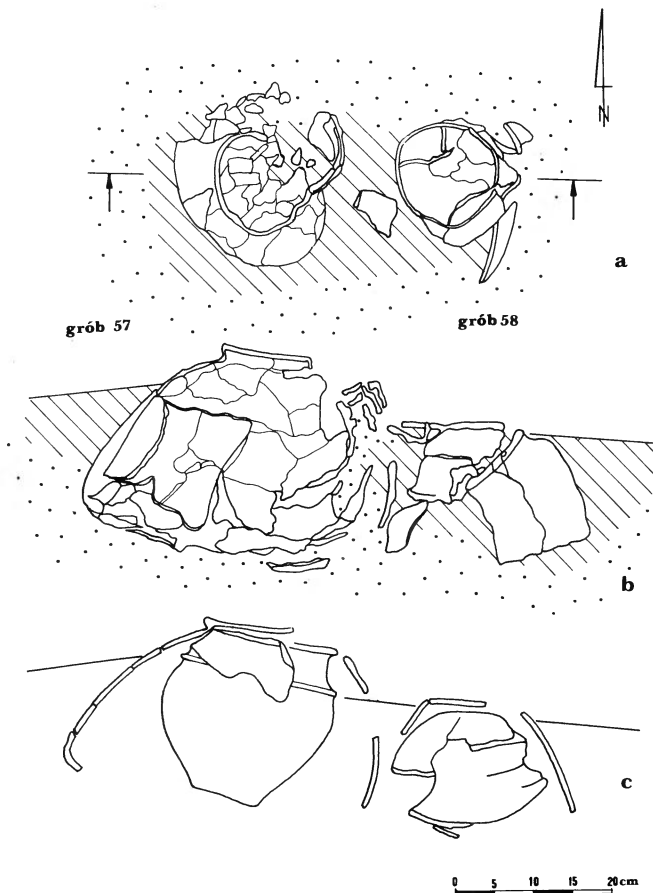
Ryc. 46. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 56 (a, d); z grobu 57 (f, g, i); z grobu 58 (b, c, e); z grobu 59 (h); z grobu 60 (j, k)

mały fr-t wylewu naczynia typu zerzeńskiego. 1. Popielnica. Kulek typu I, odmiany a, z dwustożkowatym brzuścem o zaokrąglonym załomie. Obie pow. jasnobrunatne, wygładzone. Ucho utracone. Wys. 14 cm, średn.: dna 7 cm, brzuśca 19 cm, wylewu 14,5 cm (Ryc. 46e). 2. Misa typu I. Obie pow. brązowe, lekko plamiste, wygładzone. Pod krawędzią wygięcie, niżej pasmo ornamentu wykonanego przy użyciu stempelka. Do krawędzi dolepione małe uszko i symetrycznie w stosunku do niego dwa wyrostki. Wys. 8,7 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 20 cm (Ryc. 46c). 3. Misa typu II, odmiany d, półkulista (dno rekonstruowane). Obie pow. brązowe, wewn. z ciemniejszymi plamami, gładzone. Wys. ok. 9 cm, średn. wylewu 21 cm (Ryc. 46b). 4. 3 duże częściowo przepalone i zdeformowane fr-ty prawdopodobnie jednego naczynia, jajowatego „klosza” z karbowaną krawędzią. Obie pow. ceglaste, zewn. obmazywana palcami, wewn. słabo gładzona. Średn.: dna 14 cm, wylewu 23–26 cm. 5. Dno z fr-tem ścianki dużego naczynia. Obie pow. ceglaste, gładzone, zewn. słabo. 6. Fr-t przydenny dużego grubościennego naczynia (misy?), wtórnie przepalonego i zdeformowanego. Obie pow. ceglaste, zewn. obmazywana, wewn. z szarymi plamami, gładka. Średn. dna 8 cm. 7. Fr-t wyle-

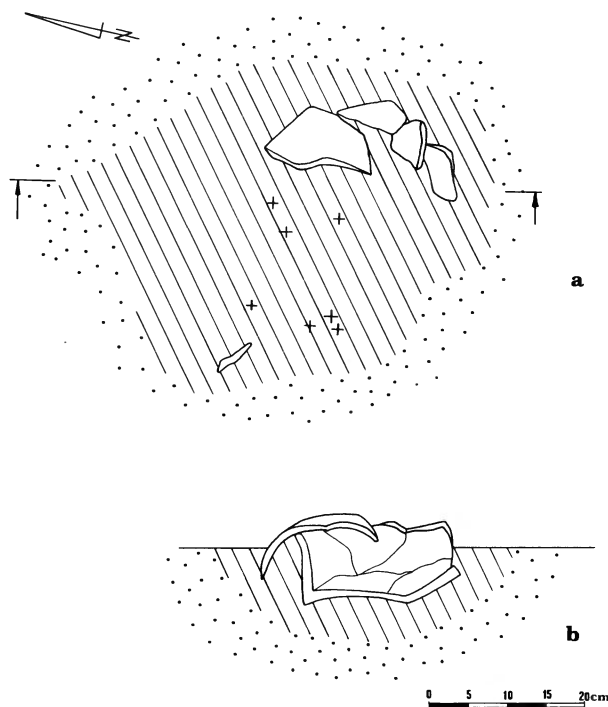
wu z lekko pogrubioną, prosto ściętą krawędzią. Obie pow. brązowe, gładzone, ze splekaniami wokół grubych ziaren domieszki. 8. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I*.

Grób 59, bezpopielnicowy (Ryc. 48a, b). Na głęb. 40 cm, tuż pod warstwą orną, nieregularny, żółtobrunatnoszary zarys o wym. 40×60 cm. Na jego skraju S fr-ty misy, a pod nimi 2 fr-ty talerza. W profilu nieregularna niecka o miąższości ok. 15 cm. W wypełniku, pod fr-tami naczyń, przepalone kości. 1. Misa typu II, odmiany d, półkulista. Obie pow. szarobrunatne, gładzone. Na krawędzi dwa wyrostki. Wys. 6,7 cm, średn.: dna 4 cm, wylewu 14 cm (Ryc. 46h). 2. Fr-ty talerza z lekko pogrubioną, karbowaną krawędzią. Obie pow. jasnobrązowe, gładzone. Średn. 20 cm. 3. Przepalone kości dziecka w wieku *infans I* wczesny.

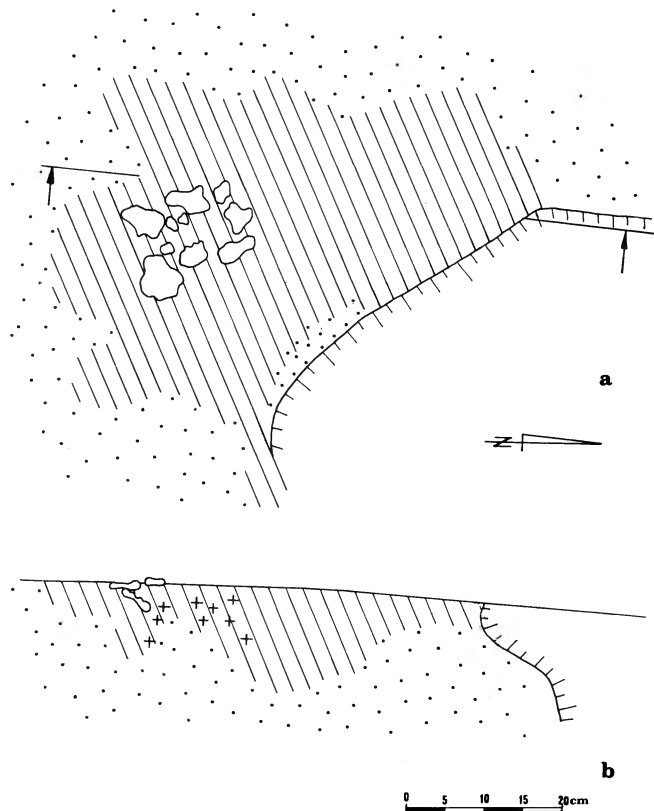
Grób 60, zniszczony, nieokreślony, zapewne kloszowy (Ryc. 49a, b). Na głęb. 65 cm brunatnordzawe zaciemnienie w kształcie nieregularnego owalu o wym. 60×50 cm. Na jego pow. drobne przepalone kości, a w części E fr-ty ceramiki. W profilu niecka o miąższości 12 cm. Na jej dnie, w brunatnym wypełniku, przydenna część naczynia typu klosz, na nim fr-ty gładzonego naczynia

Ryc. 47. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a), profile (b) i przekroje (c) grobów 57 i 58

Ryc. 49. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 60

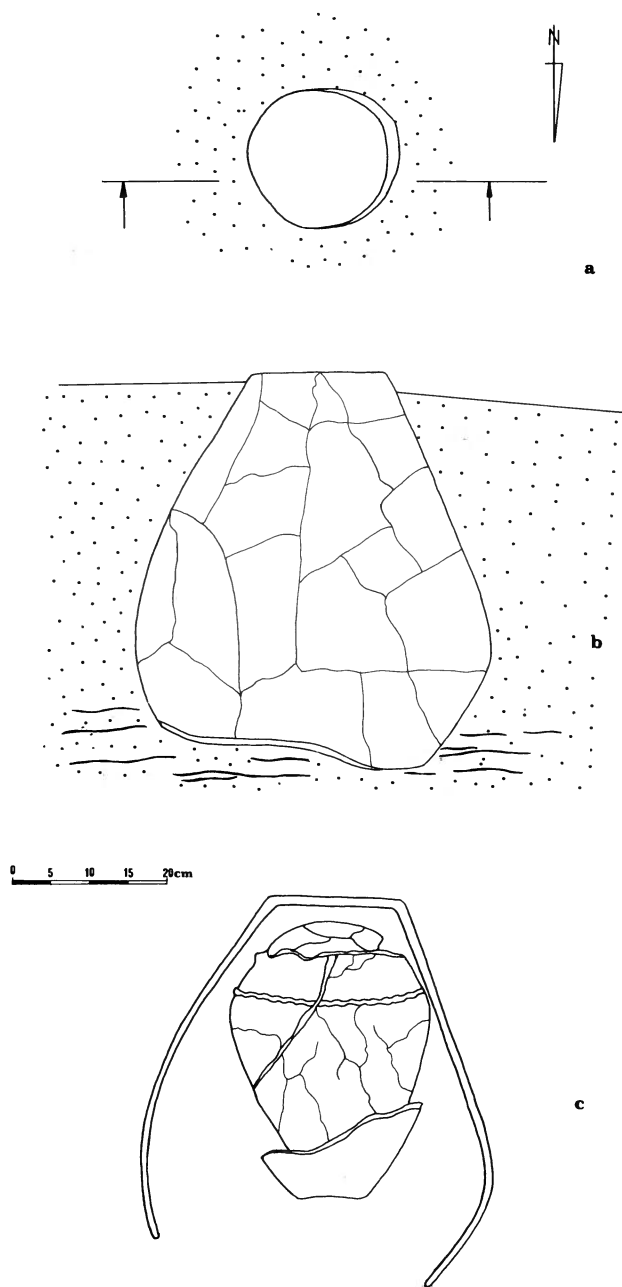
Ryc. 48. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) grobu 59

nia. 1. Dno dużego grubościennego naczynia. Obie pow. brązowe, zewn. wyrównana, częściowo zniszczona, wewn. gładzona. Wokół dna ślady wygniatania palcami. Średn. 14 cm (Ryc. 46k). 2. 2 fr-ty naczynia o pow. brązowych, dobrze wygładzonych. Na granicy szyjki i brzuśca krótkie nacięcia i części festonu biegnącego od dołka wykonanego stempelkiem. Średn. wylewu 21 cm (Ryc. 46j). 3. Przepalane kości dziecka w wieku *infans I*(?).

Grób 61, kloszowy (Ryc. 50a-c). Śladów jamy grobowej nie stwierdzono. Na głęb. 40 cm dno klosza osłaniającego dobrze zachowaną popielnicę, ustawioną wewnątrz dolnej części dużego, grubościennego naczynia. Krawędź klosza ok. 7 cm poniżej dna tego naczynia. Popielnicę nakrywała częściowo zachowana misa odwrócona do góry dnem, zawierająca dużą ilość szczątków kostnych. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c, jajowaty, z karbowaną krawędzią. Pow. zewn. ceglasta z szarymi plamami, nierówno schropowacona i obmazana palcami. Pow. wewn. brązoszara, gładzona. Wys. 46 cm, średn.: dna 16,5 cm, brzuśca 48 cm, wylewu 44 cm (Ryc. 51g). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Na granicy wygładzonej szyjki i obmazywanego brzuśca niestwierdzanie wygniatana listwa, na niej 6 różnej wielkości, nieregularnie rozmieszczonych dołków palcowych. Pow. zewn. brązowa z ceglastymi plamami, wewn. brunatna z plamami czarnymi, gładka. Wys. 31 cm, średn.: dna 11,5 cm, brzuśca 27 cm, wylewu 20,5 cm (Ryc. 51d). 3. Fr-ty misy z wyraźnie wyodrębnionym dnem. Obie pow. brunatne, dokładnie wygładzone. Średn. dna 9 cm (Ryc. 51c). 4. Dno z fr-tem ścianki dużego naczynia o pow. zewn. brązowej, pionowo obmazywanej, przy dnie gładzonej. Pow. wewn. szarobrązowa, gładka. Średn. dna 15 cm. 5. Przepalane kości mężczyzny w wieku *maturus* wczesny.

Zespół XII: groby 62, 63 – popielnicowy i kloszowy, położone w odległości ok. 40 cm od siebie. Strop grobu 62 znajdował się nieco powyżej dna klosza z grobu 63 (Ryc. 52a-c).

Grób XII/62, popielnicowy (Ryc. 52a-c). Jama grobowa niewidoczna. Niewielka popielnica wypełniona przepalonymi kość-

Ryc. 50. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) grobu 61

ćmi, ustawiona na głęb. ok. 85 cm na wykładce z czterech warstw skorup i obłożona ułkami ceramiki, z których zrekonstruowano całkowicie lub częściowo 5 naczyń. 1. Popielnica. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. brązowoceglasta, schropowacona, lekko spękana. Pow. wewn. brunatna, gładzona. Krawędź karbowana. Wys. 18,5 cm, średn.: dna 10,2 cm, brzuśca 17,5 cm, wylewu 15 cm (Ryc. 51a). 2. Misa typu II, odmiany d. Obie pow. brązowoceglaste, plamiste, wygładzone. Krawędź nieznacznie pogrubiona. Wys. 10,5 cm, średn.: dna 6 cm, wylewu 22 cm (Ryc. 51f). 3. Misa typu I. Obie pow. szarobrunatne, wygładzone. Wgięcie pod krawędzią, dno lekko wyodrębnione, zachowane 1 uszko. Wys. 6,5 cm, średn.: dna 5 cm, wylewu 16,5 cm (Ryc. 51h). 4. Garnek typu VI, odmiany c. Obie pow. brunatne, wewn. ciemniejsza i gładzona, zewn. chropowacona z wyjątkiem wąskiego pasma pod krawędzią. Krawędź gładka, nieco zachylona do wewnątrz. Wys. 16,3 cm, średn.: dna 9 cm, brzuśca 18 cm, wylewu 16 cm (Ryc. 51b). 5. Dno z fr-tem ścianki garnka nie ustalone-

go typu. Obie pow. jasnobrunatne, zewn. chropowacona, miejscami wyrównana, wewn. gładzona. Wys. zach. 12,5 cm, średn. dna 11 cm (Ryc. 51i). 6. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. brunatnoceglasta z czarnymi plamami, chropowacona, obmazywana palcami. Pow. wewn. czarna, gładzona. Krawędź pogrubiona i lekko wygięta na zewnątrz. Na największej wyđętości brzuśca pozostałości 2 par (były zapewne 3) krótkich, poziomych, karbowanych listewek umieszczonych równolegle jedna nad drugą, z przesunięciem górnej w prawo. Wys. 27 cm, średn.: dna 11,5 cm, brzuśca 25,5 cm, wylewu 18,5 cm (Ryc. 51e). 7. Przepalone kości kobiety w wieku *maturus* wczesny.

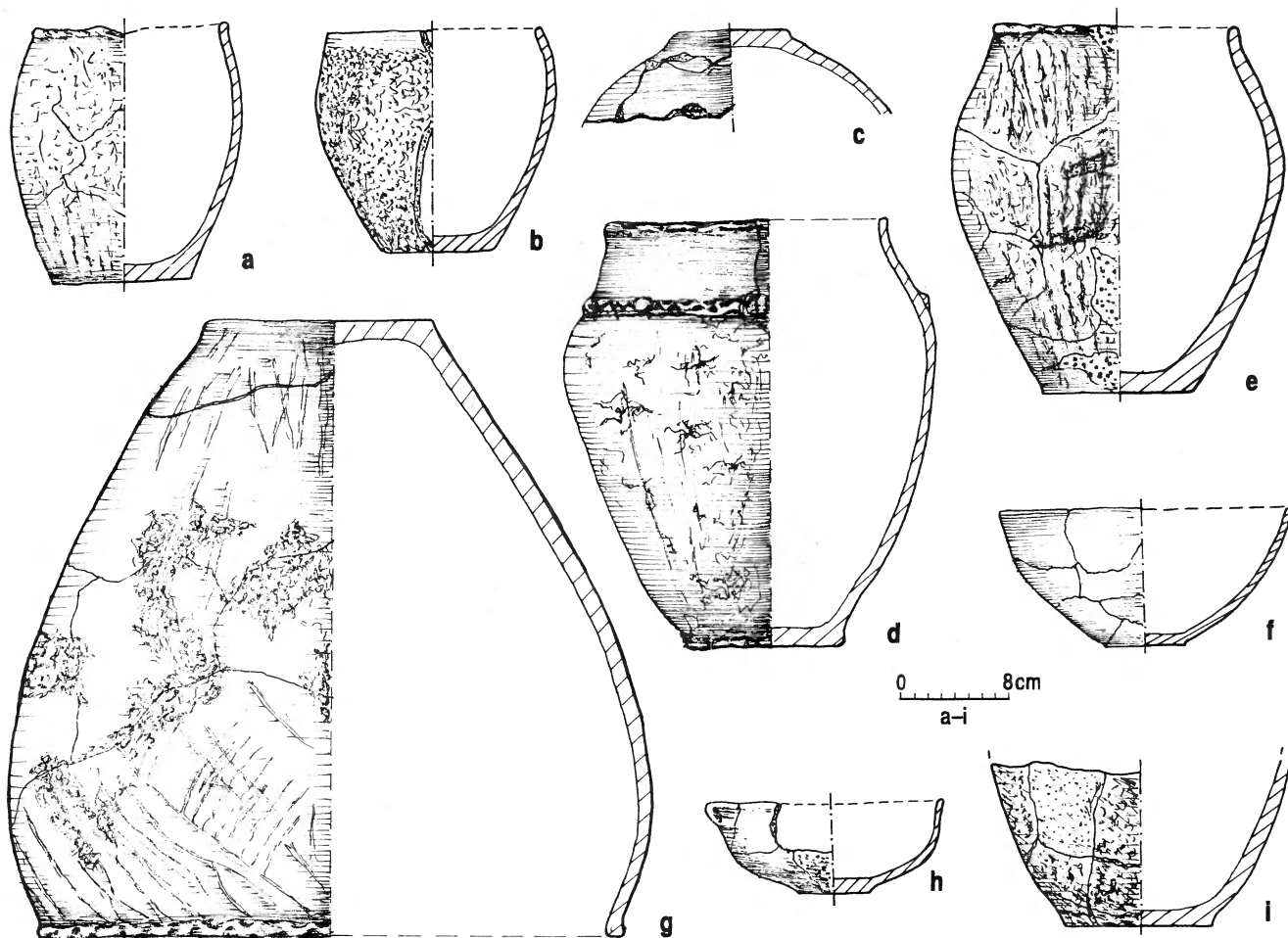
Grób XII/63, kloszowy (Ryc. 52a–c). Dno klosza otoczone brunatnym wypełniskiem dużej, owalnej jamy odłonięte zostało na głęb. ok. 70 cm od pow. ziemi. Strop obiektu naruszony w części E. Klosz posadowiony na głęb. ok. 110 cm od pow., na dnie jamy o przekroju zbliżonym do prostokąta, osłaniał popielnicę nakrytą uszkodzoną misą. W popielnicy liczne przepalone kości, kilka ze śladami brązu. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. brązowoceglasta z ciemnymi plamami w górnej części, chropowacona, ze śladami obmazywania palcami. Pow. wewn. czarna, gładzona. Wylew karbowany, nieznacznie rozchylony na zewnątrz. W dnie blisko ścianki wywiercony otwór o średn. ok. 1,5 cm. Wys. 46 cm, średn.: dna 19 cm, brzuśca 52 cm, wylewu 40 cm (Ryc. 53d). 2. Popielnica. Garnek typu V, odmiany c. Pow. zewn. szarobrązowa, szyjka gładzona, brzusiec chropowacony, obmazywany palcami, pod szyjką nalepiona karbowana listwa. Pow. wewn. brunatnoczarna, gładzona. Wys. 32 cm, średn.: dna 13 cm, brzuśca 30 cm, wylewu 21 cm (Ryc. 53b). 3. Misa typu I. Obie pow. gładzone, zewn. jasnobrązowa, wewn. brunatna. Lekkie wgięcie pod krawędzią. Wys. zach. 14,5 cm, średn. wylewu 32 cm (Ryc. 53f). 4. Przepalone kości kobiety w wieku *maturus* wczesny.

Grób 64, kloszowy (Ryc. 54a–c). Brak śladów jamy grobowej. Dno klosza znajdowało się na głęb. ok. 30 cm pod pow. na granicy ziemi ornej i calca. Klosz osłaniał uszkodzoną popielnicę nakrytą całkowicie zachowaną misą. Od strony N do brzuśca popielnicy przylegał duży ułamek grubościennego naczynia. W popielnicy wśród przepalonych kości 2 fr-ty drutu brązowego. 1. Klosz. Garnek typu IV, odmiany c. Pow. zewn. brązowoceglasta z szarymi plamami pod krawędzią, chropowacona, pow. wewn. brunatna, gładzona. Krawędź karbowana, wywinięta na zewnątrz, dno lekko wklęsłe. Wys. 34,5 cm, średn.: dna 15 cm, brzuśca 40 cm, wylewu 33 cm (Ryc. 53c). 2. Popielnica. Fragment dolnej części garnka nie ustalonego typu. Pow. zewn. brązowa z ceglasytymi plamami, chropowacona do linii przebiegającej nieco ponad największą wyđętością brzuśca, wyżej gładzona. Pow. wewn. gładzona. Wys. zach. 20 cm, średn.: dna 9,5 cm, brzuśca 30 cm (Ryc. 53e). 3. Misa typu II. Obie pow. jasnobrązowe, gładzone. Jedno taśmowate uszko z lekko pogrubionymi brzegami, po obu stronach płaskie wyrostki wyciągnięte z krawędzi. Od dolnej nasady ucha odchodzi wymodelowana w owal gładka listewka o przekroju trójkątnym. Wewnętrzna strona dna lekko wypukła. Wys. 9,3 cm, średn.: dna 8 cm, wylewu 29 cm (Ryc. 53a, 55). 4. Fragment naczynia (garnek typu V?) z chropowaconym brzuścem i gładzoną szyjką podkreśloną karbowaną listwą wymodelowaną ze ścianki naczynia. Obie pow. brązowe, zewn. z ceglasytymi plamami. 5. 2 fr-ty drutu brązowego o przekrojach okrągłym i czworokątnym. Długość 3 i 5 cm (Ryc. 15i). Przepalone kości kobiety w wieku *adultus* późny i 2 fr-ty miednicy małego przeżuwacza.

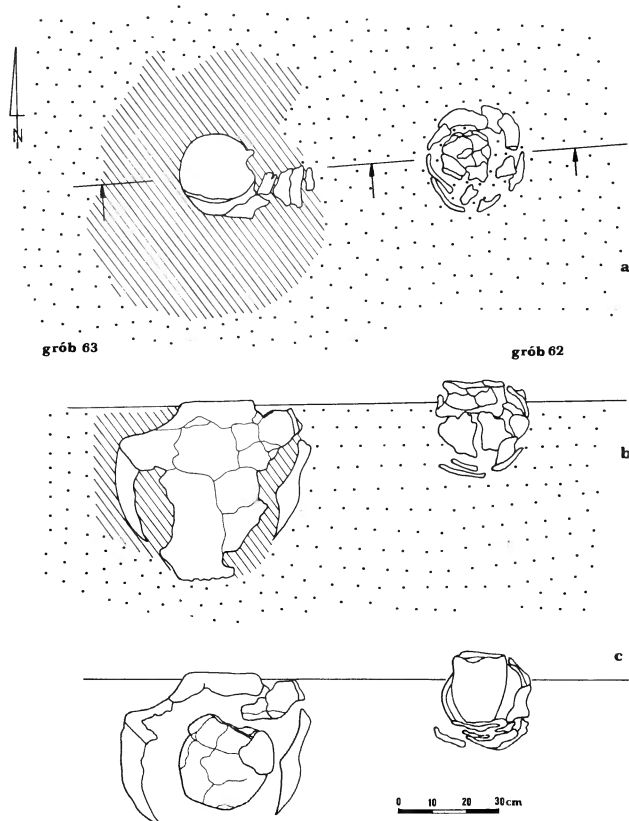
Groby zniszczone:

1. Z otoczenia dołu wykopanego przez dzieci w okresie dzielącym dwa sezony wykopaliskowe zebrano ok. 60 drobnych i średniej wielkości ułamek pochodzących niewątpliwie z kilku różnych naczyń, o formach i wymiarach nie do odtworzenia. Niektóre noszą ślady wtórnego przepalenia.

2. W przemieszanej warstwie ziemi ornej i gruzu zarejestrowano skupisko ceramiki pochodzącej prawdopodobnie z grobu lub

Ryc. 51. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 61 (c, d, g); z grobu 62 (a, b, e, f, h, i)

grobów zniszczonych przed podjęciem prac badawczych. 1. Kilkanaście fr-tów grubościennego naczynia. Pow. zewn. ceglasta, brzusec silnie chropowaty, szyjka gładka, u jej nasady pasmo płytkich, owalnych dołków wykonanych stempelkiem, a niżej ukośne nacięcia wykonane np. nożykiem. Pow. wewn. szarobrunatna, gładzona. Średn. wylewu 20 cm (Ryc. 56c). 2. Kilkanaście fr-tów grubościennego jajowatego naczynia. Pow. zewn. brunatnoceglasta, chropowata, wewn. jasnobrunatna, gładzona. 3. Kilka ułamków naczynia cienkościennego. Obie pow. brązowe, gładzone.

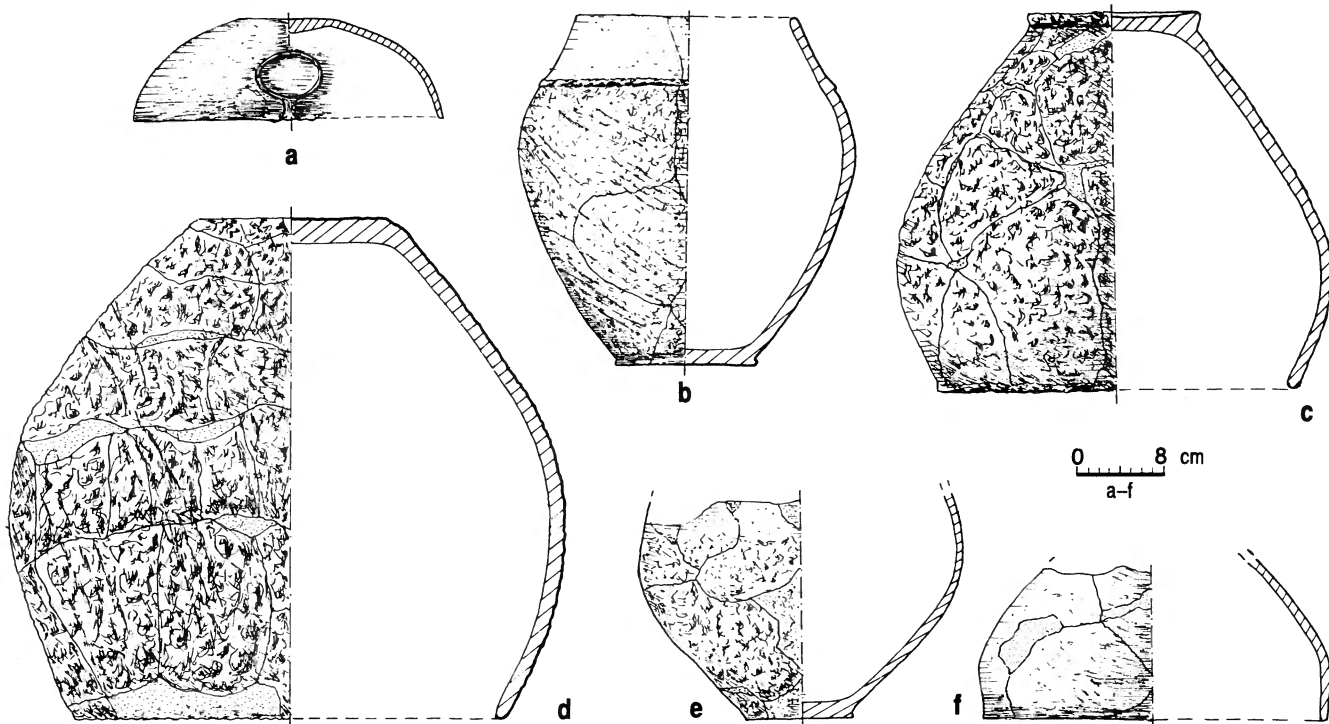
Skupiska kości

Oznaczono w ten sposób obiekty z bardzo niską zawartością kości, zawsze bez śladu zarysu jamy grobowej i bez wyposażenia. Skład szczątków kostnych pochodzących z 6 skupisk oraz z rozleglejszego rozsypiska odkrytego w części W badanego obszaru (na arze 162) był już omawiany (T. Węgrzynowicz 1973b, s. 244 i tabela I). Przypomnijmy jedynie, że badania morfologiczne w trzech skupiskach wykazały obecność kości wyłącznie zwierzęcych, w dwóch – wyłącznie ludzkich, dziecięcych, a w jednym – dziecięcych i zwierzęcych. Wśród rozwleczonych szczątków po ciałopaleniu z ara 162 wykryto kości zarówno ludzkie, jak i zwierzęce.

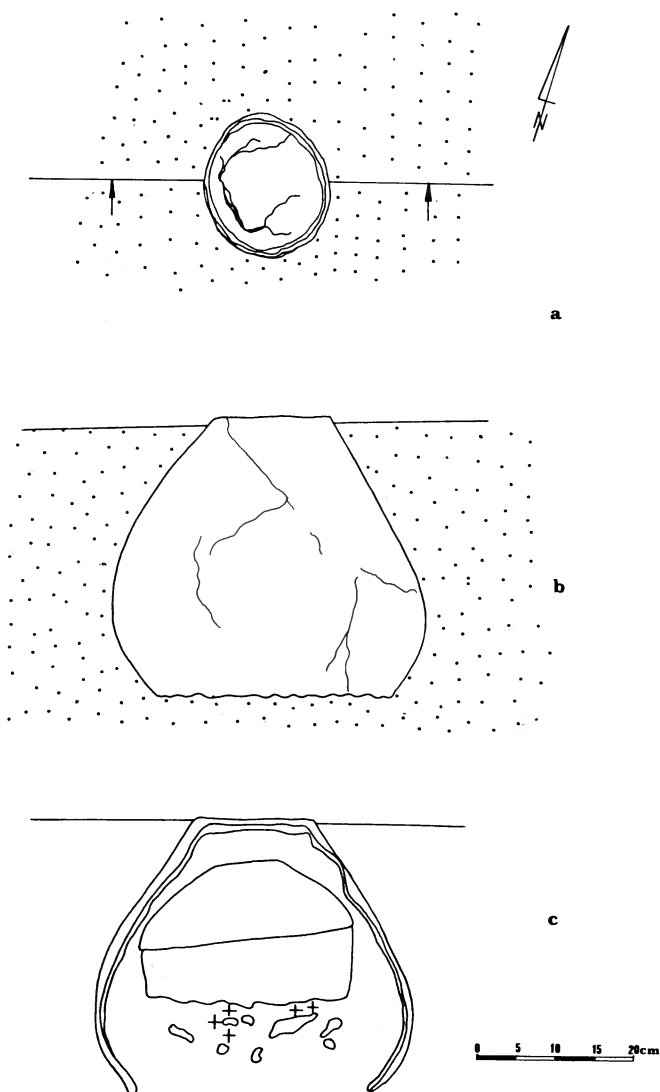
Jamy

Jamami nazwano obiekty o zarysach czytelnych w planie i w profilu, nie zawierające szczątków kostnych. Spośród 54 jam

Ryc. 52. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) grobów 62, 63

Ryc. 53. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobu 63 (b, d, f); z grobu 64 (a, c, e)

odkrytych na badanym obszarze 23 stanowiły obiekty uznane za pochodzące ze starszej fazy osadnictwa. Z cmentarzyskiem kultury grobów kloszowych łączyć można ewentualnie 22 jamy, w których albo wystąpiły materiały tej kultury, albo też, przy braku zabytków datujących, charakter wypełniska sugerował ich związek z cmentarzyskiem. Pozostałych 9 jam to obiekty najprawdopodobniej przyrodnicze (tzw. korzeniaki). Część jam tworzyła skupiska.

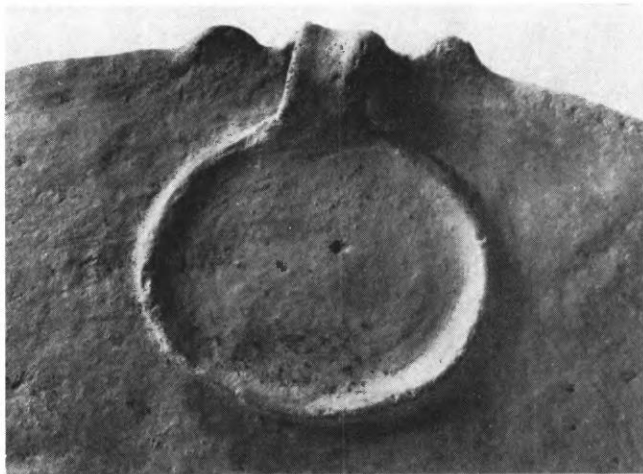
Jama 4. Na głęb. 70 cm nieregularna plama o średn. 100 cm. W profilu nieckowate zagłębienie głęb. 40 cm wypełnione brunatną ziemią, z ciemniejszą, soczewkowatą wykładką pośrodku. Nieliczne zabytki znajdowały się w stropie jamy. 1. Fr-t dna naczynia o pow. jasnobrunatnej, wyrównanej, średn. 8 cm. 2. 3 niecharakterystyczne ułamki ceramiki. 3. Grudka polepy.

Jama 9. Nieregularna, szaroczarna plama o wym. 110×120 cm, z licznymi węglami drzewnymi na powierzchni, odłonięta na głęb. ok. 25 cm. Od strony NW na jej obwodzie rysowały się mniejsze plamy, koliste i wydłużone. W profilu sięgała do 8 cm. Zawierała 10 drobnych fr-tów ceramiki, zapewne kultury grobów kloszowych.

Jamy 10–16 (Ryc. 57) skupiały się na przestrzeni niespełna 12m² i pojawiły się na tej samej głęb. ok. 55 cm. Miały one kształty na ogół nieregularne lub w przybliżeniu koliste i średn. od 30 cm (jama 14) do 70 cm (jama 15). Głębokości wynosiły od 10 do 25 cm. W profilu jamy rysowały się jako nieckowate zagłębienia o szarym wypełnisku. Większość nie zawierała inwentarza. Znalaziono: 1) fr-t naczynia grubościennego, chropowatego, w typie klosza (na obrzeżu jamy 14); 2) niecharakterystyczne fr-ty brzuśca (w wypełnisku jamy 15).

Jama 17 (Ryc. 58a, b). Kolisty zaciemnienie na głęb. 50 cm, na którego powierzchni, wśród luźnych kamieni, leżało kilka dużych fr-tów naczyń. O 12 cm niżej zarys o wym. 90×110 cm stał

Ryc. 54. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a), profil (b) i przekrój (c) grobu 64

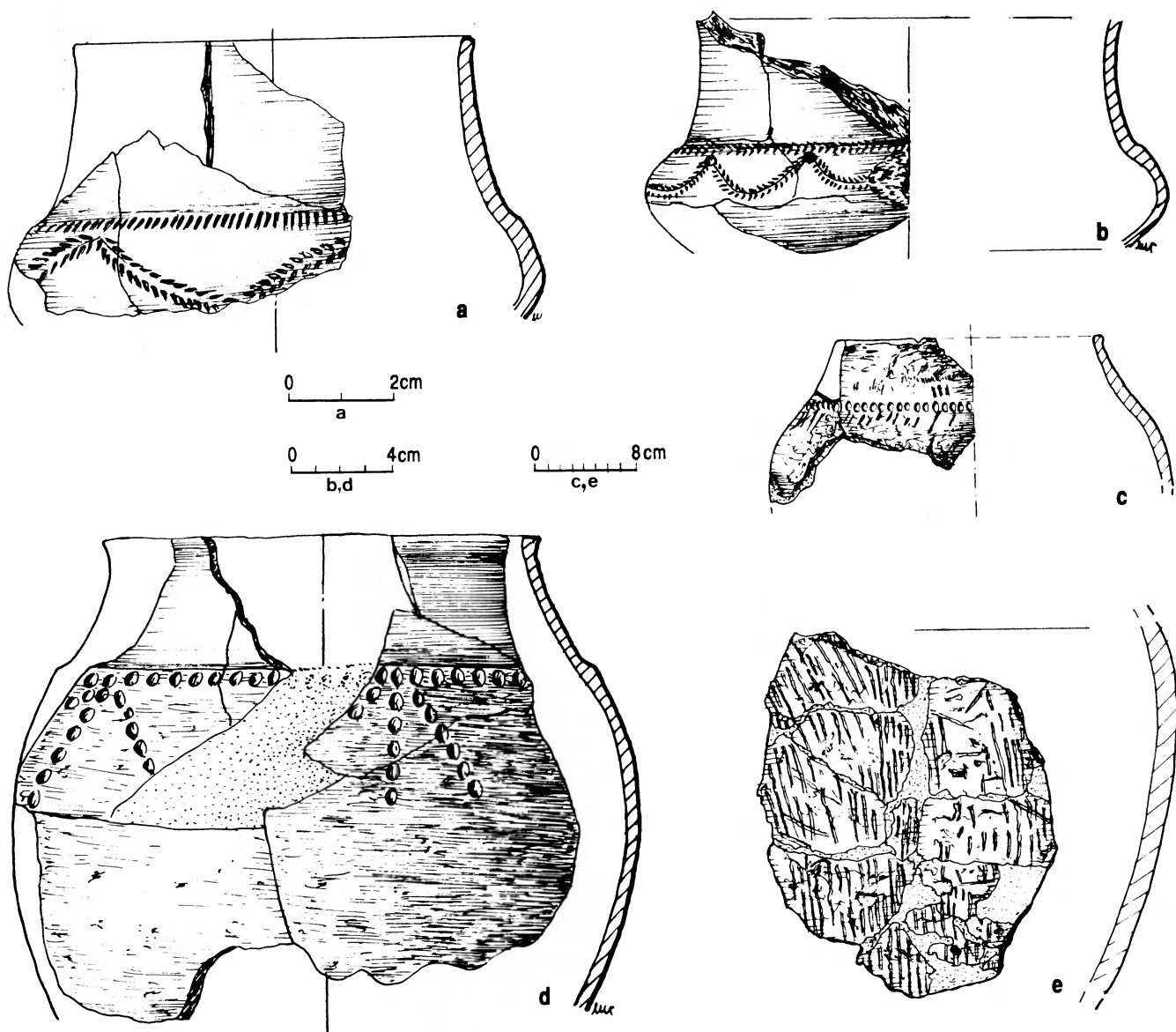
Ryc. 55. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Dekoracja ucha misy z grobu 64

się ciemniejszy i bardziej regularny. W jego części W znajdował się zwarty, kolisty układ przepalonych drobnych kamieni, o średn. 35 cm. Jama o głęb. 45 cm miała w profilu kształt prostokątny, pionowe ściany i płaskie dno. Wspomniany układ kamieni był kilkuwarstwowy, w profilu miał zarys lejkowaty. Wypełnisko jednolite, brunatne, zawierało bardzo skąpy materiał zabytkowy. Z powierzchni jamy: 1) 2 duże fr-ty brzuśca naczynia typu klosz, o pow. zewn. brunatnych, przecieranych. Z wypełniska: 2) 2 drobne, niecharakterystyczne ułamki brzuśców naczyń.

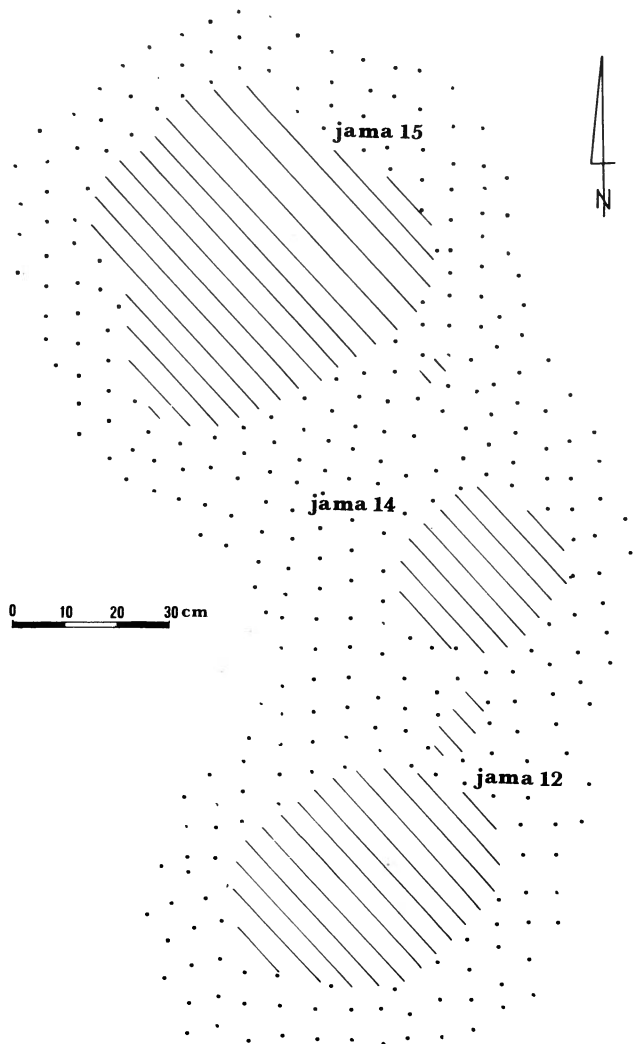
Jama 20. Na głęb. 60 cm brunatny, mało regularny zarys o wym. 70×90 cm. W przekroju kształt w przybliżeniu trapezowaty, głęb. 20–23 cm. W brunatnym wypełnisku natrafiono na pojedyncze węgle drzewne i 22 drobne, niecharakterystyczne ułamki naczyń.

Jama 21. Na głęb. 40 cm szara, kolista plama o średn. 55 cm. Nieregularny lejkowaty zarys sięgał do głęb. 35 cm. W szarym wypełnisku, obok licznych drobnych węgli drzewnych, odkryto kilka małych ułamków brzuśców naczyń kultury grobów kloszowych.

Jama 24. Koliste zaciemnienie o średn. 55 cm, na głęb. ok. 70 cm. W profilu zarys był słabo widoczny; miąższość ok. 20 cm. Wypełnisko nie zawierało inwentarza.

Ryc. 56. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Ceramika z grobów zniszczonych (c) i znaleziona luźno (a, b, d, e)

Ryc. 57. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan jam 12, 14, 15

Jama 30 (Ryc. 59a, b). Ciemnoruda, prostokątna w przybliżeniu płama odsłonięta na głęb. 50 cm miała wymiary 100×120 cm. W profilu zarysowały się pionowe ściany i stosunkowo równe dno. W jednolitym ciemnorudym wypełnisku o miąższości 20–25 cm występowały drobne przepalone kamienie, bryłki polepy, pojedyncze węgle drzewne oraz 10 drobnych, mało charakterystycznych ułamków naczyń, wśród nich fr-t ucha taśmowatego.

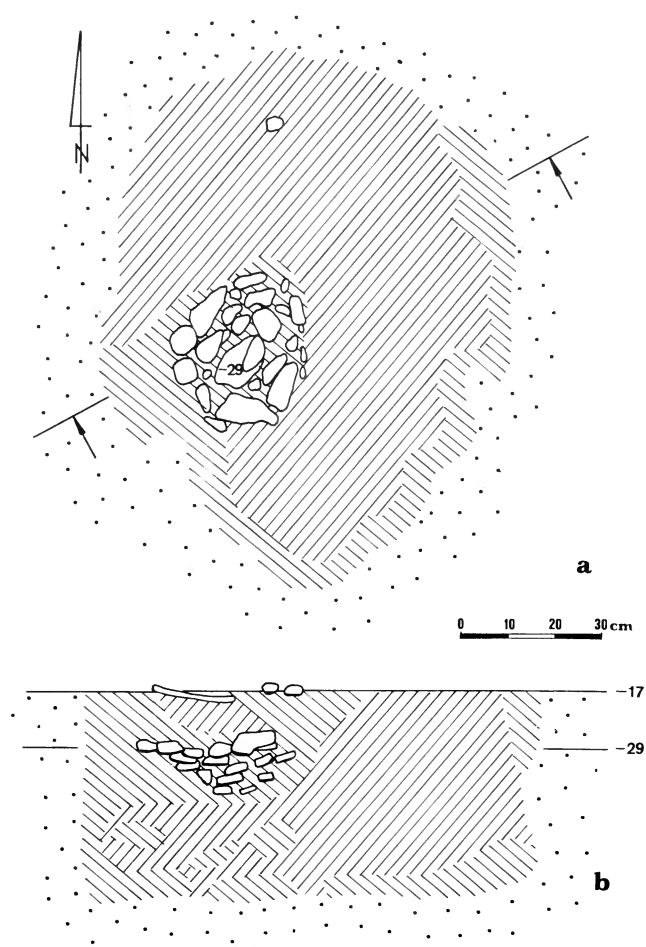
Jama 32. Na głęb. 40 cm koliste zaciemnienie o średn. 60 cm. W profilu nieckowaty zarys głęb. 30 cm. Szaroczarne, węgliste wypełnisko zawierało 5 drobnych, niecharakterystycznych ułamków ceramiki.

Jama 33. Kwadratowe w przybliżeniu zaciemnienie o boku 75 cm. Na głęb. 10 cm od planu jamy, a 45 cm od pow. ziemi, zarys pionowy wypełniska zanikał w biegnącej tu warstwie żelazistej. W szarawej ziemi odkryto 5 drobnych, niecharakterystycznych ułamków naczyń.

Jama 34. Zbadano tylko jej część N, o wym. 55×65 cm. Był to zapewne obiekt niewielki, wydłużony. Zarys w profilu słabo czytelny, głęb. 15–20 cm, dno na głęb. 55–60 cm. W szarym wypełnisku znaleziono 4 drobne, niecharakterystyczne ułamki naczyń.

Jama 35. W planie nieregularny zarys o wym. 60×100 cm. Profil nieckowaty, głęb. 20 cm, dno na głęb. 60 cm. W szarobrunatnym wypełnisku znajdowały się drobne węgielki drzewne oraz 1 fr-t ceramiki nowożytniej.

Jama 38. Brunatne, prawie koliste zaciemnienie o średn. 80 cm pojawiło się na głęb. 53 cm. W profilu zarys nieckowaty,

Ryc. 58. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) jamy 17

regularny, głęb. 55 cm. Na pow. wypełniska fr-ty naczyń. 1. 10 drobnych, niecharakterystycznych ułamków naczyń kultury grobów kłoszowych. 2. 1 fr-t ceramiki typu zerzeńskiego. 3. 1 fr-t ceramiki toczonej, zapewne średniowiecznej.

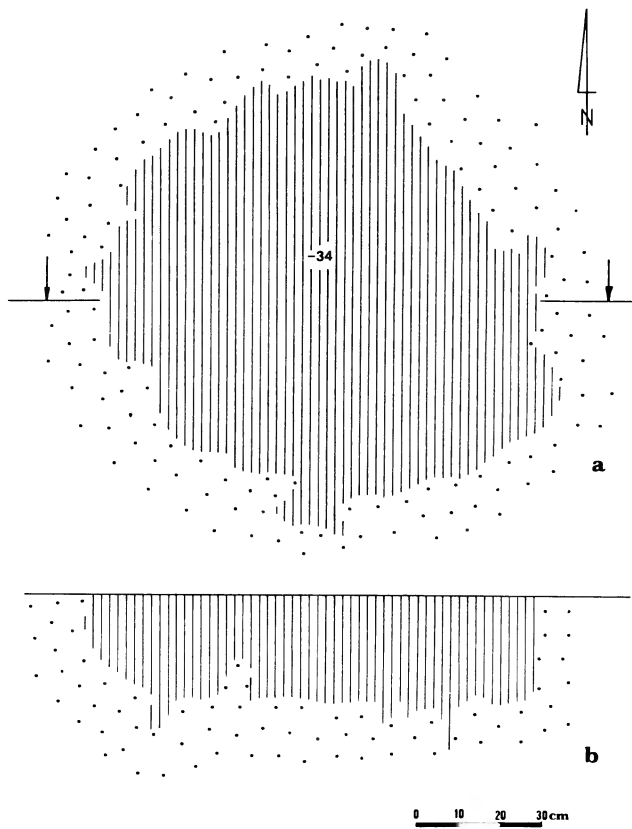
Jama 43 (Ryc. 60a, b). Na głęb. 60 cm nieregularna jasnobrunatna płama o maksymalnej średn. ok. 40 cm. Na jej powierzchni 2 kamienie o wym. ok. 6×10 cm. Miąższość jamy 20 cm. W jej nieckowatym wypełnisku 2 drobne, mało charakterystyczne fr-ty ceramiki.

Jama 44 (Ryc. 61a, b). Na głęb. 60 cm nieregularny, w przybliżeniu owalny zarys o wym. 75×35 cm, z rozmyciami w kierunku E. Na powierzchni skupisko 5 niewielkich kamieni (wym. ok. 6–10 cm). Ciemnobrunatne wypełnisko o pionowych ścianach i nierównym dnie, miąższości 25 cm, zawierało 2 drobne, mało charakterystyczne fr-ty ceramiki.

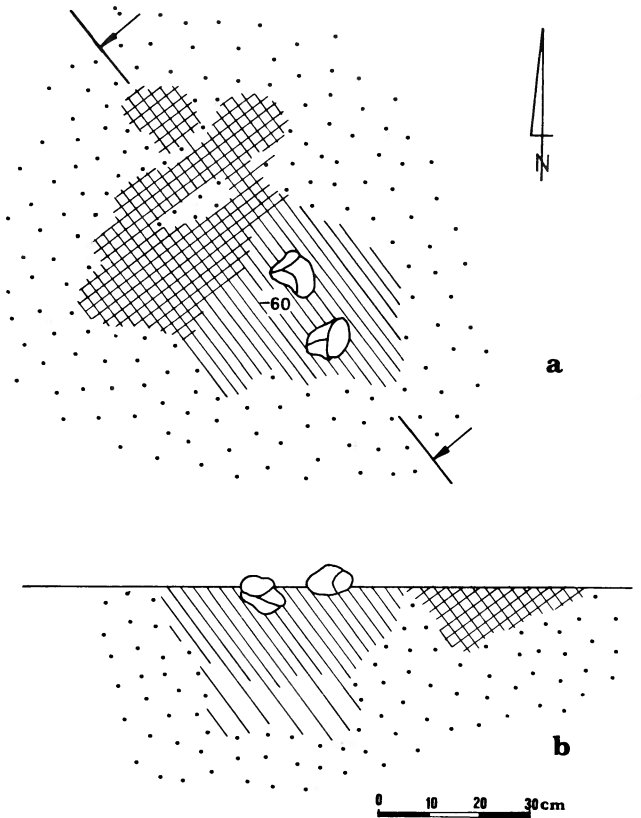
Jama 45 (Ryc. 62a, b). Na głęb. 56 cm kolista, żółtobrunatna płama z ciemniejszą obwódką, średn. 90 cm. W profilu kształt lejkowaty, nieregularny, ze śladami po korzeniu(?) w centrum, głęb. ok. 30 cm. W górnej partii drobne ułamki ceramiki, przepalone kostki i ślady węgla drzewnego. Charakter obiektu niejasny, być może przyrodniczy.

Materiały znalezione luźno

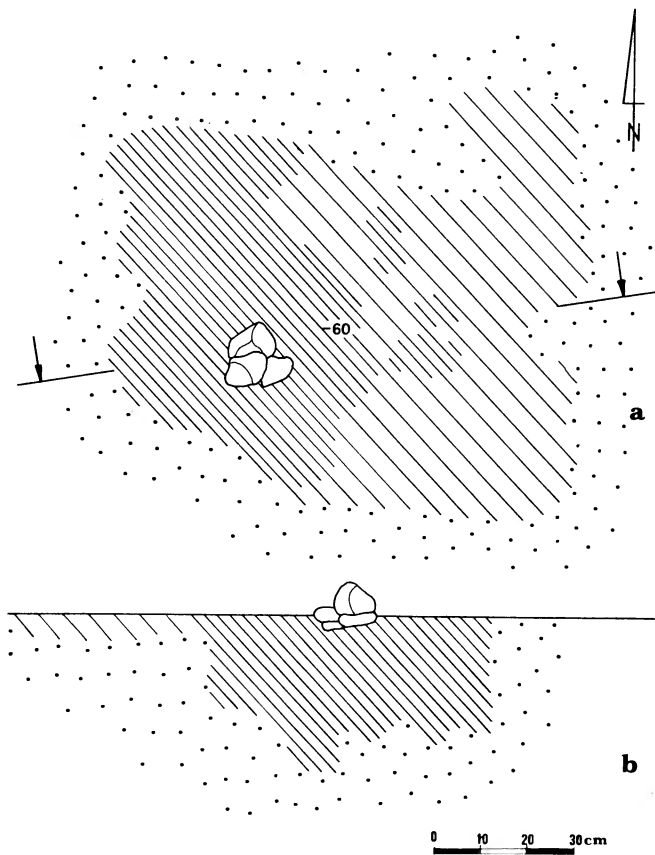
Poza konkretnymi obiektami znajdowano stosunkowo nieliczne fr-ty naczyń, z których kilka zasługuje na wymienienie. 1. Fr-ty garnka typu I, odmiany zapewne b. Pow. zewn. ceglasto-brunatna, gładka. U nasady szyi dookoła rząd wygniatanych dołków, pod nim potrójne frędzle. Średn.: brzuśca 24 cm, wylewu 17 cm (Ryc. 56d). 2. Fr-ty naczynia o pow. zewn. ceglasto-bru-

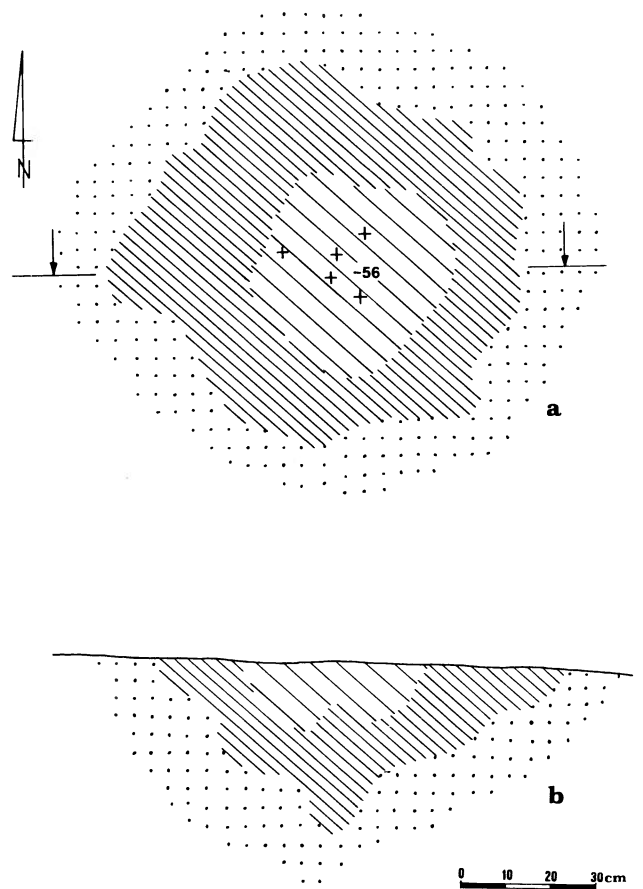
Ryc. 59. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) jamy 30

Ryc. 60. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) jamy 43

Ryc. 61. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) jamy 44

Ryc. 62. Warszawa-Zerzeń, stan. 4. Plan (a) i profil (b) jamy 45

natnej, wyświeconej, zdobionej ornamentem składającym się z bardzo cienkiej linii rytej, głębokich nakłuc i kolistych dołków wykonanych stemplem. Średn. brzuśca 20 cm (Ryc. 56b). 3. Fr-ty garnka typu I, odmiany nie ustalonej. Pow. zewn. czarna, wyświecona, zdobiona u nasady szyjki nakłuciami tworzącymi dookoła pasmo i zwisające festony. Średn. wylewu ok. 15 cm. 4. Duży fr-t grubościennego naczynia. Pow. szaroceglaste ze śladami wtórnego przepalenia, zewn. słabo wyrównana i pokryta kreskami wykonanymi wielo(dziesięcio-?)zębnym narzędziem (Ryc. 56e). 5. Kilka fr-tów garnka typu I, odmiany c. Pow. gładkie, ceglasterbrunatne. Pod szyjką pasmo dołków stempelkowych, poniżej potrójne frędzle. Średn.: brzuśca 24 cm, wylewu 17 cm. 6. Fr-t naczynia typu I. Pow. zewn. ceglasterbrunatna, wyświecona. U nasady szyjki cienka linia ryta z obustronnymi głębokimi nakłuciami. Poniżej kolisty dołek i wykonane nakłuciami festony. Średn. brzuśca ok. 20 cm. 7. Fr-t naczynia typu I. Pow. czarne, zewn. wyświecona. U nasady szyjki rząd pionowo ułożonych nakłuc, niżej festony wykonane tą samą techniką. Średn. wylewu 7,5 cm (Ryc. 56a).

Poza ceramiką spoza obiektów pochodzą: 1) paciorek szklany, płasko-kulisty, barwy jasnoniebieskiej, średn. 1,3 cm (Ryc. 15e); 2) kółko żelazne ze sztabki o przekroju prostokątnym, silnie przerdzewiałe, średn. 4 cm (Ryc. 15r).

Uwagi o obrzędku pogrzebowym

Jak już wspomniano, cmentarzysko w Warszawie-Zerzniu nie zostało zbadane w całości, toteż niektóre elementy obrzędku pogrzebowego, czytelne na stanowiskach wyeksplorowanych do końca, tutaj nie dają się uchwycić. Należy do nich oszacowanie zasięgu cmentarzyska i przybliżonej liczby znajdujących się na nim grobów. Wydaje się, że osiągnięto granice E i S cmentarzyska. W wykopach biegnących od E wzdłuż ul. Wiązanej groby nie występowały, a przy tym po przeciwnej stronie tej ulicy rozpoczyna się obniżenie terenu, dawniej podmokłego (najbliższe wyniesienie leżące w odległości kilkuset metrów stanowi rejon stan. 10 – osady kultury grobów kloszowych⁶). Z kolei mieszkańcy zabudowań ograniczających badany obszar od S nie pamiętają, aby przy pracach ziemnych napotkano tu kiedykolwiek obiekty archeologiczne. Nie jest natomiast znany zasięg cmentarzyska od stron N i W. Konfiguracja terenu nie dostarcza żadnych wskazówek, a rozrzut grobów (Ryc. 3), a także informacje o wcześniejszych przypadkowych odkryciach sugerują, że cmentarzysko ciągnie się dalej w obu tych kierunkach.

W Warszawie-Zerzniu wyeksplorowano 32 groby kloszowe, 10 popielnicowych, 18 bezpopielnicowych, 6 tzw. skupisk kości oraz 4 groby nie określone z powodu złego stanu zachowania, popielnicowe lub kloszowe. Pewna liczba grobów (ale z pewnością niewielka) została też zdewastowana w różnych okolicznościach już w tych latach, w których cmentarzysko było przedmiotem eksploracji. Rozległe „rozsy-

pisko” spalonych kości (T. Węgrzynowicz 1973b, s. 244), które pojawiło się na calcu wśród licznych smug szarej ziemi zawierającej ułamki naczyń średniowiecznych, może być z pewną ostrożnością uznane za pozostałość zniszczonych grobów bezpopielnicowych. Tak więc można przyjąć, że na zbadanym obszarze znajdowało się pierwotnie niewiele ponad 70 grobów. Listę obiektów zamykają 22 jamy, mniej lub bardziej pewnie związane z cmentarzyskiem.

Znaczny stopień zniszczenia powierzchni cmentarzyska uniemożliwił wykrycie śladów pierwotnego oznaczania miejsc poszczególnych pochówków lub ich zgrupowań. Z wymienionych przez J. Michalskiego (1977, s. 142) sposobów takiego oznaczania z pewnością jeden – bruki i kamienie – nie był tu stosowany. Długotrwała orka i działania niwelujące nierówności pola uniemożliwiły stwierdzenie czy mogło być znane pozostawianie nie zasypanych partii naczyń. Nie ma też żadnych obserwacji stratygraficznych mogących świadczyć o oznaczaniu grobów kopczykami z ziemi, choć prawdopodobieństwo ich istnienia wydaje się naturalną konsekwencją wstawiania do jam grobowych naczyń o dużych rozmiarach. W stosunku do czwartego z przytoczonych przez wspomnianego autora sposobów, tj. wznoszenia konstrukcji drewnianych, przypomnienia wymagają koliste zaciemnienia odsłonięte w pobliżu grobu 8 (Ryc. 16a–m), które można interpretować jako ślady po kółkach. Określenie ich jako ewentualnych pozostałości szałasów czy tzw. domu zmarłego budzić jednak musi zastrzeżenia związane zarówno z ich układem nie tworzącym czytelnego zarysu, jak i przede wszystkim z brakiem pewnego potwierdzenia ich chronologicznej identyczności z grobami. Obserwacje poczynione wobec zespołu V (groby 23–28) naprowadzają natomiast na kolejną możliwość oznaczenia miejsca wkopania grobu. Otóż powyżej położonym zabytkiem, na jaki natrafiono przed odsłonięciem tego zespołu, była miska. O 18 cm niżej natrafiono na drugą miskę, a o dalsze 16 cm – na dno klosza grobu 23. Nasuwa się więc przypuszczenie, że pierwsza z misek mogła zostać ustawiona na ówczesnej powierzchni cmentarzyska i sygnalizować wkopanie grobu. Jej zaleganie na głębokości 60 cm od współczesnej powierzchni pola mogło się tłumaczyć intensywnym w tej części cmentarzyska rozorywaniem dawnego pagórka, które nasunęło w rejon zespołu V szczególnie grubą warstwę humusu. Z kolei na powierzchni jamy grobowej otaczającej zespół IX (groby 48–51), ponad dnami kloszy, odkrywano fragmenty naczyń. Oba te spostrzeżenia sugerują możliwość zaznaczania miejsc pochówków poprzez kładzenie na powierzchni wypełnionego już grobu naczyń lub ich ułamków.

Groby kloszowe charakteryzowały się dużą jednolitością konstrukcji. Były to zawsze groby „pod

⁶ Badania mgr A. Kruk i mgr M. Kulisiewicz z Pracowni Archeologicznej PP PKZ – Oddział w Warszawie. Materiały w opracowaniu mgr M. Andrzejowskiej.

kloszem”; składały się na ogół z typowego zestawu naczyń; klosza, popielnicy i misy nakrywającej popielnicę. Uzupełnieniem tego zestawu była niekiedy wykładka ceramiczna tworząca klepisko na dnie grobu (w grobach 7 i 20 oraz, być może, w zespole grobów 23–28, gdzie jednak wobec zmiążdżenia naczyń i przemieszczenia fragmentów jej obecność nie jest pewna). Wzbogacenie konstrukcji grobu stanowiły ponadto: ustawienie popielnicy na misie (grób 7 i zapewne grób 8) lub na dolnej części dużego naczynia (grób 61), podparcie popielnicy wewnątrz klosza dużymi fragmentami naczyń, może dla zapewnienia jej stabilności (grób 11) oraz poziome położenie na wysokości brzuśca popielnicy wklęsłą stroną ku górze dużego płata ceramiki, na który zsypano nieco spalonych kostek (grób 15). Wewnątrz i na zewnątrz klosza często odkrywano ułamki naczyń, jednakże wobec dużego zniszczenia grobów ocena, które z nich złożone zostały celowo, jest bardzo utrudniona. Niewątpliwie świadomie ułożono wokół klosza z grobu 20 dzban i duże fragmenty ceramiki. Jednostronnie obłożono ułamkami naczyń klosz z grobu 57. W grobach 6 i 20 stwierdzono ponadto odejście od zasadniczego składu naczyń: w pierwszym z nich funkcję popielnicy spełniała misa, w drugim brak było misy osłaniającej popielnicę. Misy odwracano zazwyczaj dnem do góry, rzadziej (groby 7, 8, 11, 14, 55) wkładano w wylew popielnicy otworem do góry. W 12 grobach kloszowych odkryto przedmioty metalowe lub ślady patyny brązowej na kościach.

Wokół niektórych kloszy rysowały się jamy grobowe, czasem regularne i czytelne, w innych przypadkach uchwytnie słabo i tylko na ograniczonej przestrzeni. Jamy zawdzięczały swe zabarwienie „zhumusowaniu” wypełniska i drobnych węgli drzewnych, w żadnej z nich jednak nie obserwowano szczególnie silnego nawęglenia. W jamach spotykano niekiedy (groby 7, 15, 20) przepalone kości (oznaczenia gatunkowe i wieku osobników ludzkich patrz: T. Węgrzynowicz 1973b, s. 239nn.).

Groby popielnicowe składane były w czystym piasku calca. Najczęściej zespół naczyń tworzyła popielnica przykryta misą odwróconą dnem do góry (w grobie 58 – dwiema misami), a jedynie w grobie 32 być może misę wstawiono w wylew popielnicy dnem ku dołowi. W grobie 62 popielnicę nakrywały fragmenty naczyń, w grobach 12 i 37 otwór popielnicy nie był niczym osłonięty. Jako dodatkowe elementy konstrukcji grobu pojawiły się jedynie: ułamek naczynia leżący na dnie popielnicy z grobu 37, fragmenty tworzące układ pseudoklosza wokół popielnicy z grobów 58 i 62 oraz wykładka ceramiczna na dnie ostatniego z wymienionych obiektów. Przedmioty metalowe znaleziono w dwóch grobach, w jednym – ślady patyny brązowej.

Groby bezpopielnicowe były najczęściej grobami jamowymi o zarysach czytelnych w planie i w profilu. Kości, zazwyczaj rozproszone, były w obrębie wypełniska. W dwóch przypadkach, w grobach 13 i 29, tworzyły silnie zbite skupiska nasuwające przypuszczenie, że pierwotnie owinięto je w materiał organiczny. Ilość szczątków kostnych była bardzo różna: od kilku fragmentów do znacznej ich liczby o masie ponad 1800 g (T. Węgrzynowicz 1973b, s. 240nn.), przy czym ocena stopnia uszkodzenia grobów tej kategorii i rozwleczenia części szczątków kostnych jest często nie do oszacowania. Jamy grobowe wypełniała zazwyczaj szara ziemia, często z pojedynczymi węglami drzewnymi. Niekiedy jednak nie stwierdzano zmiany zabarwienia calca, a obecność pochówka sygnalizowały jedynie kości i przedmioty towarzyszące: tarczka żelazna i fragmenty ceramiki w grobie 17, dwa naczynka i nieokreślony przedmiot żelazny w grobie 41. Groby te stanowią analogię dla obiektów określonych jako skupiska kości, różniąc się od nich jedynie obecnością wyposażenia. W niektórych grobach bezpopielnicowych o wyraźnie zarysowanych jamach nie znajdowano żadnych przedmiotów, w większości z nich – drobne ułamki naczyń, a wyjątkowo (groby 22, 41 i 59) – naczynia lub ich fragmenty. Zabytki metalowe odkryto w czterech obiektach.

Tak zwane skupiska kości pojawiły się w piasku calca, na ogół na niewielkiej przestrzeni nie przekraczającej 1 m². Szczątki kostne leżały w rozrzucie. Skupiska te charakteryzował brak jakiegokolwiek wyposażenia. Przeciwnie uznaniu ich za pozostałości zniszczonych grobów bezpopielnicowych przemawia niewystępowanie w ich otoczeniu zauważalnego naruszenia stratygrafii.

Wspólną cechą grobów wszystkich omówionych typów był w Warszawie-Zerzniu brak nie tylko obstaw czy płaszczy kamiennych, lecz nawet pojedynczych kamieni.

Skład szczątków kostnych z grobów wyeksplorowanych w latach 1968–1971 był szeroko omawiany w aspekcie odkrytych tu po raz pierwszy w Polsce ciałopalnych pochówków zwierzęcych i ludzko-zwierzęcych (T. Węgrzynowicz 1973b; 1976b; 1982, s. 55nn.). Obecnie, po odstonięciu dalszych partii cmentarzyska, zwraca uwagę fakt, że obiekty takie nie wystąpiły w jego częściach W i NW, a kości zwierzęce stanowiły jedynie niewielką domieszkę do ludzkich w grobie kloszowym 64 i w dwóch grobach bezpopielnicowych, 51 i 53.

W grobach kloszowych i popielnicowych chowani byli wyłącznie ludzie różnej płci i wieku, a szczątki zwierząt występowały tu niekiedy jako przymieszka w popielnicy (groby 7, 12, 64) lub w jamie grobowej (groby 7, 15, 20). W grobach bezpopielnicowych rzadko składano kości wyłącznie ludzkie (groby 41,

44, 45, 51, 53, 59). Tylko raz, w grobie 53, pochowano osobnika bezspornie dorosłego. W pozostałych grobach bezpopielnicowych, w których nie wykryto dodatku kości zwierząt, złożono dzieci. Ta forma grobu była więc w Warszawie-Zerzniu stosowana przede wszystkim dla składania pochówków zwierzęcych, ludzko-zwierzęcych lub ludzkich z domieszką szczątków zwierzęcych. Analogiczna współzależność składu gatunkowego pochówków i typu grobu znalazła potwierdzenie na szeregu cmentarzysk kultury grobów kloszowych, zwłaszcza na obszarze Mazowsza (T. Węgrzynowicz 1983, zestawienie 5). Skład szczątków kostnych uzyskanych z tzw. skupisk (podobnie jak ze zbliżonych do nich grobów bezpopielnicowych 17 i 41) zdaje się wskazywać na stosowanie takiej formy pochówka tylko wobec dzieci lub zwierząt albo też łącznie: dzieci i zwierząt.

Większość grobów ludzi kryła szczątki jednego osobnika, jednakże w 14 grobach stwierdzono pochówki podwójne. Uwzględniając również i te oznaczenia, w których płeć dorosłych opatrzona jest znakiem zapytania, stwierdzić można, że tworzyły je: w czterech przypadkach – mężczyzna w wieku *adultus*, *adultus-maturus* lub *maturus* oraz dziecko w wieku *infans I* lub *II*, w czterech – kobieta w wieku *juvenis*, *adultus* lub *maturus* oraz dziecko w wieku *infans I*, *II* lub powyżej *II*, w 1 – osobnik w wieku *juvenis* oraz dziecko w wieku *infans I*, w pięciu – dwoje dzieci, w tym samym (*infans I*) lub różnym (*infans II* i *infans I*) wieku (patrz T. Węgrzynowicz 1973b, s. 246nn., tabela 1). Tak więc każdy pochówek podwójny składał się z osobnika dorosłego i dziecka albo też z dwojga dzieci reprezentujących najczęściej dwie odrębne grupy wieku. Nie stwierdzono wspólnego pochowania szczątków dwóch osobników dorosłych. Taki charakter pochówków podwójnych dopuszcza możliwość, że grzebano jedno z rodziców wraz z dzieckiem, a w grobach dziecięcych – rodzeństwo, brak natomiast przesłanek, by uznać za prawdopodobne wspólne chowanie małżonków. Z wyjątkiem jednego, wszystkie pochówki podwójne (potrójne, znanych z innych cmentarzysk tej kultury, w Zerzniu nie zaobserwowano) złożone zostały w grobach kloszowych. Wspomniany wyjątek stanowi popielnicowy grób 42.

W składzie pochowanych na cmentarzysku ludzie uderza wysoki udział dzieci: na liczbę 69 osobników (przyjętą na podstawie samego faktu wyróżnienia szczątków, bez względu natomiast na ich ilość) aż 40 stanowią dzieci. Podobne zjawisko zaobserwowano również na cmentarzysku w Warszawie-Henrykowie, wiążąc je z wysoką śmiertelnością osobników niedojrzałych (B. Zawadzka 1964, s. 298).

Część grobów cmentarzyska zerzeńskiego występowała pojedynczo, w wielometrowym niekiedy odaleniu od siebie, część natomiast tworzyła skupis-

ka, określone w opisie materiału jako zespoły, złożone z dwóch do sześciu grobów. W zespołach tych groby stykały się ze sobą lub też rozdzielały je niewielkie tylko przestrzenie. Składały się z obiektów jednego typu (z grobów kloszowych – zespół V i zapewne zespół I; z grobów bezpopielnicowych – zespoły IV i VI) albo też różnych typów (z grobów kloszowych i popielnicowych – zespoły II, VII, VIII(?), X, XI, XII; z grobów kloszowych i bezpopielnicowych – zespół IX; z grobów kloszowych, popielnicowych i bezpopielnicowych – zespół III). Podobne układy obiektów spotykano już na Mazowszu w Warszawie-Henrykowie (B. Zawadzka 1964, s. 279) i Radwankowie-Kosumcach (A. J. Tomaszewski 1980, s. 201nn.).

Bliskie posadowienie obiektów w zespołach nasuwa pytanie o ich wzajemne relacje chronologiczne i przyczynowe. Zależności czasowe mogą być teoretycznie trojaki: 1) równoczesne zainstalowanie całego zespołu; 2) późniejsze, świadome uzupełnienie zespołu o kolejne groby; 3) późniejsze, przypadkowe zakopanie młodszego grobu w pobliżu starszego. Analiza czterech zespołów grobów z Radwankowa-Kosumiec wykazała, że w trzech z nich groby zostały zakopane niemal na pewno równocześnie, co uprawnia do przyjęcia tezy o intencjonalnym działaniu ludzi zajmujących się pogrzebem (A. J. Tomaszewski 1980, s. 203). Spośród 12 zespołów odkrytych w Warszawie-Zerzniu aż 5 pozostaje poza podobnymi rozważaniami albo z powodu dużego zniszczenia, albo też z braku dostatecznych przesłanek stratygraficznych. 7 pozostałych to zespoły II, V–IX i XI.

Wydaje się, że z bardzo dużym prawdopodobieństwem przyjąć można równoczesne złożenie sześciu grobów kloszowych w zespole V. Świadczą o tym niezakłócony zarys jamy grobowej, jej stosunkowo równe dno i zbliżony poziom dolnych partii naczyń oraz brak zniszczeń bocznych ścianek kloszy nawet w tych przypadkach, gdy stykały się one ze sobą (Ryc. 26a). Dodatkowe poparcie dla tego przypuszczenia stanowi niemal identyczna stylistyka popielnic z grobów 25, 27 i 28 (Ryc. 28e, i, l). W zespole VI (grobów bezpopielnicowych) nie stwierdzono, mimo ich bliskości, zakłócenia zarysów jam grobowych, co również zdaje się przemawiać za jednoczesnym ich wykopaniem (Ryc. 31). Analogicznie ocenić można jeśli nie wszystkie groby kloszowe z zespołu IX, to w każdym razie groby 48 i 49, posadowione na podobnej głębokości w jednolite rysującej się jamie grobowej. Natomiast grób bezpopielnicowy 51 musiał być założony później: jama tego grobu ucięta skraj zarysu jamy grobów kloszowych, a wydaje się też, że zniszczenie klosza z grobu 50 mogło nastąpić w czasie wkopywania pochówka bezpopielnicowego (Ryc. 41a–c).

W zespołach składających się z grobów popielnicowych i kloszowych naczynia z grobów popielnicowych znajdowały się często na innym poziomie (zazwyczaj wyżej) niż klosze z grobów kloszowych. W zespole II uwagę zwraca stosunkowo dobry stan zachowania popielnicy i nakrywającej ją misy w grobie popielnicowym 10, przy jednoczesnym uszkodzeniu dna i części przydennej klosza niżej położonego grobu 11 (Ryc. 19a, b). Ubytki w kloszu występują przy tym z tej właśnie strony, z której znajdował się grób popielnicowy, a słabo rysująca się jama grobowa uległa przerwaniu czy zatarciu na wysokości dna grobu popielnicowego. Taki obraz sugeruje, że umieszczenie grobu popielnicowego stało się powodem naruszenia grobu kloszowego, było zatem aktem późniejszym. W zespole VII uszkodzeniu uległa popielnica z grobu popielnicowego, natomiast wyżej położone dno klosza pozostało nienaruszone (Ryc. 32a, b). Zniszczenie ścianki klosza na odcinku najbliższym popielnicy nie musiało być w tym przypadku spowodowane późniejszym wkopaniem grobu popielnicowego; mogło także stanowić efekt długotrwałego nacisku niewielkiego, lecz dość masywnego naczynia na niczym w tym miejscu nie podpartą od wewnątrz ściankę klosza. Wydaje się więc, że te dwa groby mogły zostać założone równocześnie. W zespole VIII obserwowano przede wszystkim różnicę głębokości i posadowienia grobów (Ryc. 33a); fragmenty naczyń ze zniszczonego grobu 38, być może popielnicowego, odkryto o 40 cm wyżej niż dno klosza z grobu 39. Można przypuszczać, że grób wyższy uległ zniszczeniu na skutek orki lub innej późnej działalności. On sam jednak nie naruszył w najmniejszym stopniu niższego grobu kloszowego. Wydaje się więc, że zespół ten mógł (ale, wobec znacznej różnicy głębokości obu grobów, nie musiał) składać się z grobów założonych równocześnie. Za współczesnością pochówków w grobach z zespołu XI zdaje się przemawiać, pomimo dużego uszkodzenia obiektu, obecność łączącej je jamy grobowej (Ryc. 47a, b).

Przytoczone obserwacje pozwalają przyjąć, że przynajmniej część zespołów powstała celowo z obiektów sobie współczesnych, stanowiąc tym samym formę grobu zbiorowego. Grób taki interpretowany jest najczęściej jako rodzinny. Materiały z Warszawy-Zerznia nie dostarczyły niestety danych naświetlających jednoznacznie kwestię, jakie więzy mogły łączyć za życia ludzi pochowanych w skupiskach grobów. Spośród siedmiu rozpatrzonych tu zespołów aż trzy nie mogą stanowić podstawy wnioskowania: zespół II jako zapewne niejednoczesny (inny moment złożenia pochówków nie przekreśla możliwości istnienia ścisłych więzi między złożonymi w grobach ludźmi, ale z pewnością osłabia zasadność takiej interpretacji; por. A. J. Tomaszewski

1980, s. 202); zespół VI złożony z pochówka człowieka i pochówka zwierzęcia z bliżej nie określoną domieszką szczątków ludzkich; zespół VIII jako nie mający pełnych oznaczeń osteologicznych. Z pozostałych – w dwóch (VII i XI) pochowano dzieci, i tu założenie, że pochodziły one od wspólnych rodziców, wydaje się prawdopodobne; w jednym (IX) – jeden z osobników, w wieku 14–20 lat, mógł być matką lub ojcem przynajmniej jednego z czworga dzieci. W zespole V natomiast, na dziewięć zmarłych, znalazło się dwóch mężczyzn (w wieku *maturus* i *adultus*), dwie kobiety (*juvenis-adultus* i *juvenis*) oraz pięć dzieci (dwoje – *infans I* i troje – *infans II*). Stosunki pokrewieństwa, jakie ewentualnie istniały pomiędzy tymi ludźmi, są dzisiaj nie do odtworzenia. Otwarty pozostaje też problem, dlaczego spośród wielu grup krewniczych składających się na społeczność użytkującą cmentarzysko tylko nieliczne miałyby być wyróżnione pochówkiem zbiorowym i jednoczesnym, gdy większość zmarłych składana była w odrębnych grobach lub też w zespołach powstających w ciągu jakiegoś odcinka czasu. Zbadanie większej serii pochówków zbiorowych pod kątem ich składu osobniczego stworzyłoby może szansę uchwycenia jakichś prawidłowości. Wobec faktu, że uzyskaniu czytelnego obrazu stoi z reguły na przeszkodzie szereg czynników obiektywnych – niejasności stratygraficzne odnoszące się do zawartości zespołów, ich uszkodzenia, margines błędu popełniany przy antropologicznej ocenie płci, różnorodność składu gatunkowego pochówków – już zarysowanie się jakichkolwiek zbieżności byłoby nie bez znaczenia.

W obrządku pogrzebowym ludności użytkującej omawiane cmentarzysko dostrzega się jeszcze kilka innych rysów wymagających zasygnalizowania. Wspomnianej typowości układów naczyń w grobach kloszowych i popielnicowych towarzyszyło również typowe użytkowanie ceramiki do celów sepulkralnych: wielkie garnki służyły jako klosze, mniejsze jako popielnice, misy – jako przykrywy popielnic. Od tej reguły notuje się kilka zaledwie odstępstw: w grobie 6 funkcję popielnicy pełniła miska, w grobach 37 i 58 – dzbanek i kubek, w grobie 39 klosz miał formę wielkiej misy. Z poruszoną kwestią wiąże się problem istnienia w kulturze grobów kloszowych naczyń wykonywanych wyłącznie na użytek grobowy. Wobec słabej znajomości materiałów z osad nie wiemy czy formy odkrywane na cmentarzyskach mają jakąś specyfikę; teoretycznie zarówno duże i małe garnki, jak i misy, dzbanki i kubki mogły mieć zastosowanie w gospodarstwie domowym. Niekiedy spotyka się jednak naczynia, najczęściej cienkościennie, czernione i szczególnie bogato zdobione, które z reguły rozpadają się w czasie eksploracji. Tak słaby wypał sugeruje, że wykonano je

z intencją określonego, jednorazowego zastosowania, kładąc akcent przede wszystkim na ich ozdobność. Na cmentarzysku w Warszawie-Zerzniu na naczynia takie natrafiono kilkakrotnie. Odkryto ponadto dwie miski z odcisniętym na zewnętrznej stronie dna znakiem krzyża, obie bogato zdobione (Ryc. 18g, 23d), złożone w sąsiadujących ze sobą grobach 14 i 15 zespołu III. Znak krzyża każe brać pod uwagę możliwość, że miski te należą do kategorii naczyń kultowych. Oparte na podobnych przesłankach przypuszczenia co do możliwości wytwarzania niektórych naczyń wyłącznie do celów pogrzebowych wysunięto na podstawie materiałów z Radwankowa-Kosumiec i Sulbin (A. J. Tomaszewski 1980, s. 199; M. Andrzejowska 1984, s. 129). Wyraźne podobieństwo obu misek zerzeńskich, pozwalające sądzić, że wykonała je ta sama ręka, umożliwia ponadto wyciągnięcie wniosków, jakich nie udało się wysnuć z innych przesłanek: że pomiędzy pochowanymi w tych grobach osobnikami, kobietą i dzieckiem, istnieć mogły więzy rodzinne, a ich pogrzebanie odbyło się równocześnie lub w niewielkim odstępie czasu.

Cechą rytuału było też z pewnością uszkodzanie naczyń. Przejawiało się ono w odbijaniu uch garnków, mis i dzbanków (w grobach 5, 7, 22, 23, 28, 37, 58), zapewne też obtłukiwaniu szyjek popielnic zaobserwowanym w trzech grobach (15, 36, 56). Podobnych spostrzeżeń dokonano także na innych stanowiskach (np. A. J. Tomaszewski 1980, s. 204; M. Andrzejowska 1984, s. 129). Naczynia pozbawiono uch i górnych partii poza obrębem grobu, brakujących fragmentów nie znaleziono bowiem w wypełniskach jam. Fakt, że w wielu grobach omawianego cmentarzyska spotyka się naczynia nie uszkodzone i mające uszka dowodzi, iż obtłukiwanie wiązało się z jakimiś określonymi okolicznościami. Stwierdzono również (np. w grobach 4 i 24) odbicie szyjek kloszy spowodowane raczej względami praktycznymi, a mianowicie koniecznością wsunięcia klosza na popielnicę o zbyt wyдутym brzuscu (ze zjawiskiem obtłuczenia za dużej miski spotkano się z kolei w Transborze; por. A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, s. 283). Postępowanie takie zdaje się świadczyć, że w chwili pogrzebu korzystano z naczyń będących w dyspozycji osób odprawiających obrzęd i w razie potrzeby dopasowywano je do pozostałych.

Sposób umieszczania w grobach pozaceramicznych składników wyposażenia jest na cmentarzysku zerzeńskim bardzo konsekwentny. Z wyjątkiem grobu 15 we wszystkich nie zniszczonych grobach dodatki metalowe i organiczne występowały zawsze w bezpośrednim kontakcie z kośćmi człowieka czy zwierzęcia. Znajdowano je w popielnicy lub w grobie bezpopielnicowym wśród i na powierzchni szczątków kostnych (niekiedy już tylko w postaci patyny

brązowej). Wśród kości dziecka w popielnicy z grobu 49 odkryto też kilka kolorowych kamyczków, zapewne celowo włożonych.

Jako cechę rytuału pogrzebowego trzeba również traktować wtórne przepalenie zabytków, odnotowane ogółem w 23 grobach. Ślady kontaktu z ogniem nosiła większość nieceramicznych składników wyposażenia; miały one postać patyny ogniowej na przedmiotach żelaznych, nadtopienia lub stopienia zabytków brązowych lub szklanych, termicznej deformacji oprawki kościanej. Sądząc po rodzajach zabytków odkrywanych w grobach ludzkich – najczęściej elementach ubioru – można zakładać, że także przedmioty towarzyszące na cmentarzysku zerzeńskim pochówkom zwierzęcym (a rozpatrując szerzej – korelujące z obecnością zwierząt w grobie; por. T. Węgrzynowicz 1976b, s. 272nn.; 1982, s. 167nn.), a więc „haftki” i może tarczki żelazne, mogły mieć jakieś powszednie znaczenie w hodowli.

Ślady przepalenia obserwuje się także na ceramice z grobów różnych typów. W przypadkach, w których wtórne przepalenie zauważa się na luźnych fragmentach naczyń (jak w grobach 13, 22 i 58) lub na niewielkich naczyniach towarzyszących (w grobach 20, 39 i 41), najprostsze wyjaśnienie sprowadza się do przyjęcia, że część ceramiki znajdowała się na stosie pogrzebowym. Jednakże w Warszawie-Zerzniu wtórne przepalenie stwierdza się także na kloszach i misach (groby 5, 7, 20, 23, 43 i 50), co mogłoby wskazywać, że ciałopaleniu musiały towarzyszyć zestawy ceramiki użytej następnie do skonstruowania grobu. W tym kierunku zmierza interpretacja podobnych faktów zaproponowana przez B. Zawadzką (1964, s. 282nn.). Jeszcze inne rozwiązanie nasuwa analiza grobu kloszowego 7, który ze względu na stopień zeszklenia skorup tworzących wykładkę, zmiany barwy i struktury piasku calca wywołane działaniem wysokiej temperatury, obecność drobnych kostek na poziomie wykładki i wreszcie stosunkową rozległość jamy grobowej uznano za miejsce doraźnego spalania zwłok (T. Węgrzynowicz 1970). Słabym punktem tej interpretacji była trudność wyjaśnienia, w jaki sposób w jamie o średnicy wynoszącej na poziomie wykładki zaledwie ok. 80 cm mogły zostać spalone zwłoki ludzkie. Późniejsze analizy osteologiczne wykazały jednak istnienie obyczaju palenia zwierząt. W omawianym grobie szczątki zwierzęce, nie określone pod względem gatunku, odkryto zarówno wśród kości ludzkich w popielnicy, jak i w jamie grobowej. Rozniecony na wkładce ogień, o niewątpliwie wysokiej temperaturze, mógł posłużyć do spalania niewielkiego zwierzęcia (owcy lub kozy, świni) lub też części zwierzęcia dużego (krowy, konia). Misa odkryta w tym grobie, w którą wstawiona była popielnica, nosiła po swojej wewnętrznej stronie ślady opalania. Sugero-

wałoby to, że instalowanie pochówków w jamie grobowej odbyło się w momencie, gdy wykładka zachowała jeszcze temperaturę, zdolną spowodować zmiany na powierzchni postawionego na niej naczynia. W grobie 20 z kolei wtórnie przepalone były zarówno skorupy wykładki, jak i brzegi klosza oraz leżące przy wylewie klosza fragmenty ceramiki i kubek. Tu także jama grobowa była stosunkowo rozległa (średnica na poziomie warstwy ceramiki ok. 70 cm), a w jej wypełniku wystąpiły szczątki zwierzęcia i dziecka w wieku *infans I–II*. Sytuację w obu grobach z wykładką ceramiczną można więc rekonstruować podobnie przyjmując, że jamy grobowe użyte zostały jako miejsca kremacji, raczej jednak nie dorosłych osobników ludzkich.

Na cmentarzysku nie odkryto innych miejsc, w których mogło się odbywać ciałopalenie. Roli tej nie mogła spełniać żadna z wyróżnionych jam, zawsze zbyt małych, o słabym na ogół nawęgleniu wypełnika, a często bez żadnych śladów działania ognia. Tylko część z nich, a zwłaszcza jama 17, w której znajdował się układ przepalonych kamieni, oraz jama przygrobowa grobu 19, silnie nasycona węglem drzewnym, mogły ewentualnie posłużyć spaleniu dziecka czy małego zwierzęcia. I one jednak nie dostarczyły szczątków kostnych, które mogłyby potwierdzić takie ich przeznaczenie. Inny od pozostałych, szczególny charakter miała jama 30 (Ryc. 59a, b). Odznaczała się ona jednolitym ciemnorudym wypełnikiem, pionowymi, równo zarysowanymi ścianami i płaskim dnem. Podobne cechy zaobserwowano w jamie grobu kloszowego 22 z cmentarzyska w Radwankowie-Kosumcach (A. J. Tomaszewski 1980, s. 188, 201, ryc. 23), gdzie intensywne zabarwienie wypełnika grobu tłumaczone jest obecnością ochry albo rozłożeniem się drewna użytego do oszalowania obiektu. Za drugą z tych koncepcji przemawiały kształt i regularność zarysów grobu z Kosumiec i jamy z Zernia, nie spotykane poza tym na cmentarzyskach zakładanych na piaszczystym, łatwo osypującym się podłożu.

Podobnie jak i na innych cmentarzyskach kloszowych pobliskiego regionu (por. B. Zawadzka 1964, s. 283; A. J. Tomaszewski 1980, s. 192), dla pełniejszego zinterpretowania funkcji jam odkrytych w Warszawie-Zerzniu brak jest wystarczających danych. Na omawianym cmentarzysku nie uzyskano przy tym całkowitej pewności, że wszystkie wyróżnione jamy wiążą się z cmentarzyskiem czasowo i funkcjonalnie, bowiem nawet i w tych przypadkach, gdy zawierały one materiał kultury grobów kloszowych, mógł on się dostać do ich wnętrza w procesie tworzenia się wypełnika. Za współczesnością jam z pozostałymi obiektami kultury grobów kloszowych przemawia brak wkopywania grobów w jamy lub jam w groby, ale przy dużym na tym

cmentarzysku rozproszeniu obiektów nie jest to przesłanka o wysokim stopniu pewności.

Analiza materiału

Ceramika. Klasyfikacją wg systemu T. Węgrzynowicz (1984, s. 3nn.) objęto 114 naczyń, wśród których wydzielono: 60 garnków (podgrupa A₁), 5 dzbanków (podgrupa A₂), 46 mis (podgrupa B₁) i 3 kubki (podgrupa B₂).

A₁I – garnki całkowicie gładzone z wydzieloną szyjką

Odmiana b – największa wydętość brzuśca w połowie wysokości naczynia. Tę odmianę tworzy 5 naczyń średniej wielkości (wys. 19,5–25 cm) pełniących, z jednym wyjątkiem (grób 20), rolę popielnic w grobach kloszowych (1–3, 5, 9, 11). Są to formy baniaste z wyraźnie wyodrębnioną szyjką o rozchylonej krawędzi. Szyjkę podkreśla nalepiana listwa zdobiona wygniataniem lub nacięciami (Ryc. 10i, 18d, e, 23n) z dolepienymi 2 lub 3 uszkami lub pseudouszkami, w kilku przypadkach z gładkimi lub zdobionymi „wąsami”. Jedynie naczynie z grobów 1–3 nie ma listwy. Szyjka oddzielona jest od brzuśca nieznacznym uskokiem zaakcentowanym dodatkowo pasmem dużych, odciskanych dołków (Ryc. 10c).

Odmiana c – największa wydętość brzuśca powyżej połowy wysokości naczynia. Spośród 13 naczyń tej kategorii 11 pochodzi z grobów kloszowych, 1 z grobu popielnicowego, 1 znaleziono luźno. Tylko naczynie z grobu 57 pełniło rolę klosza, pozostałe to popielnice lub naczynia w typie popielnic, wyklejone z fragmentów znalezionych w jamie lub na powierzchni grobów. Część egzemplarzy pod względem formalnym odpowiada w zasadzie charakterystyce naczyń tworzących poprzednią kategorię. Główna cecha różnicująca te dwie odmiany to wysmuklenie dolnej części garnków zaliczonych do kategorii Ic wskutek przeniesienia największej wydętości brzuśca ponad połowę wysokości naczynia. Podobieństwo formalne szeregu naczyń obu odmian podkreśla również zbieżność wielu cech drugorzędnych, takich jak barwa powierzchni, rodzaj i sposób wykonania ozdobiących je elementów plastycznych. Przykładem mogą być 3 naczynia z grobu 20 (dwa odmiany c i jedno odmiany b), których znaczne podobieństwo sugeruje, że jest to zestaw wykonany przez jedną osobę (Ryc. 23h, m, n). Podobny wniosek nasuwa się w stosunku do trzech niemal identycznych naczyń odmiany c zdobionych trzema parami płaskich guzków, pochodzących z jednego zespołu grobów (Ryc. 28e, i, l), oraz trzech garnków tej samej odmiany zdobionych ornamentem stempelkowym (Ryc. 13b, 23o, 56d). Ornament stempelkowy i guzki znajdujemy również na kilku innych naczyniach kategorii Ic. Wyjątkiem jest klosz, baniaste

naczynie z wysoką szyjką podkreśloną niestarannie wykonaną listwą z trzema małymi uszkami, od których odchodzą krótkie „wąsy” (Ryc. 46g).

A₁II – garnki całkowicie gładzone, bez szyjki

Odmiana b – tę odmianę reprezentuje jedynie popielnica z grobu 55. Jest to niewielkie (wys. 20,5 cm), beczułkowate naczynie z lekko rozchylną krawędzią, zdobione pasmami równoległych linii rytych wielozębnym narzędziem (Ryc. 42h).

Odmiana c – do tej odmiany należą dwa egzemplarze. Baniasta popielnica z grobu 54 ma brzusec umieszczony nieco powyżej połowy wysokości. Gładka krawędź naczynia jest dość znacznie pogrubiona (Ryc. 42i). Klosz z grobu 5, wysmuklony w części przydennej, ma wysoko umieszczony brzusec i karbowaną krawędź (Ryc. 10l).

A₁III – garnki całkowicie chropowate, z wyodrębnioną szyjką

Odmiana c – do tej odmiany zaliczone zostały 3 duże klosze (wys. ok. 40–50 cm, średn. wyl. ok. 30–40 cm) z grobów 8, 26 i 31. Są to naczynia w przybliżeniu jajowate z wysoko umieszczonym brzuścem i małym, wyodrębnionym dnem. Wygięcie pod krawędzią i rozchylony wylew tworzą krótką szyjkę. Krawędzie są nie pogrubione, karbowane (Ryc. 13e, 28m, 30k).

A₁IV – garnki całkowicie chropowate, bez szyjki

Odmiana c – tę kategorię tworzy 10 naczyń. 8 z nich to klosze z grobów 9, 11, 36, 43, 49, 61, 63 i 64. Ich rozmiary i proporcje odpowiadają w większości parametrom charakteryzującym poprzednią kategorię (IIIc). O włączeniu do typu IV zdecydowało odmienne ukształtowanie wylewu. Krawędź, zawsze karbowana, zachylona jest do środka naczynia (np. Ryc. 18h) lub pogrubiona i nieco wywinięta na zewnątrz (np. Ryc. 30d, 42e, 51g). Opis ten odnosi się również do dwóch niewielkich naczyń z grobu 62. Jedno z nich to popielnica, drugie, zrekonstruowane z fragmentów, stanowiło okładzinę ceramiczną popielnicy (Ryc. 51a, e).

A₁V – garnki u góry gładzone, niżej schropowate, z wyodrębnioną szyjką

Odmiana b – tę odmianę reprezentują klosz i popielnica z grobu 7 oraz zrekonstruowana popielnica z grobu 15. Dwa pierwsze naczynia, z baniastymi brzuściami, mają wyraźnie, tektonicznie wydzielone szyjki (w popielnicy szczególnie wysoka), podkreślone ornamentem plastycznym. Dolne części naczyń są bardzo smukłe, a dna silnie wyodrębnione (Ryc. 13j, l). Popielnicę z grobu 15 wyróżnia spośród pozostałych naczyń z cementarzystka odmienne potraktowanie powierzchni i ornamentu. Warstwa chropowacenia pokrywająca brzusec sięga nie, jak to ma miejsce zazwyczaj, do nasady szyjki, lecz kończy się kilka centymetrów niżej. Gładki pas pod

szyjką zdobiony jest nakłuciami tworzącymi pasma ornamentu rozmieszczone pomiędzy czterema uszkami (Ryc. 23a).

Odmiana c – jest to najliczniejsza odmiana garnków, zawierająca 11 popielnic i 8 kloszy. Wśród popielnic przeważają naczynia, w których największa wydętość brzuśca znajduje się niewiele ponad połową wysokości, a wyraźnie wyodrębnione szyjki oddzielone są od brzuśca zdobioną, mało wydatną listwą, rzadziej uskokiem, podkreślonym ornamentem. Wyjątkiem jest popielnica z grobu 24, której baniasty brzusec przechodzi łagodnie w szyjkę i w górnej części zdobiony jest pasmem dużych dołków palcowych (Ryc. 28b). Popielnice z grobów 48 i 50 to bliźniacze formy zdobione parą nieregularnych, symetrycznie rozmieszczonych guzków i rzędem słabo widocznych, częściowo zagładzonych, niewielkich dołków wykonanych stempelkiem (Ryc. 39e, 42j). Pod szyjką naczynia z grobu 23 umieszczone zostały 2 dość duże uszka, a popielnicę z grobu 35 wyposażono w 2 symetrycznie rozmieszczone uszka z „wąsami” i również naprzemianlegle położone 1 uszko oraz parę guzków (ryc. 23l, 30m). Klosze z grobów 20 i 35 odpowiadają formą opisanym wyżej popielnicom, przewyższając je nieznacznie rozmiarami (Ryc. 23i, 30g). Klosze z grobów 14, 25 i 55 to baniaste formy z wyraźnie wydzieloną szyjką i dwoma lub trzema uszkami zdobionymi potrójnymi frędzlami (Ryc. 18i, 28c, 42k). Natomiast inna jest charakterystyka naczyń z grobów 6 i 50, szerokootworowych, z wysoko umieszczonym brzuścem i smukłą partią przydenną. Krótka, starannie wygładzona szyjka kontrastuje z silnie chropowatym brzuścem. Naczynie z grobu 6 zdobi słabo widoczna, wygniatana listwa (Ryc. 13f), a klosz z grobu 50 ozdabiają trzy duże, nieregularne guzki (Ryc. 42l). Powierzchnię klosza z grobu 4 schropowaceno przy użyciu wielozębnego narzędzia (Ryc. 10a).

A₁VI – garnki u góry gładzone, niżej schropowate, bez szyjki

Odmiana c – do tej kategorii zaliczono 4 naczynia. Baniastą popielnicę z grobu 12 i klosz z grobu 48 – jajowaty z mocno wysmukloną częścią przydenną – pokrywa warstwa słabego schropowacenia przechodząca łagodnie w gładki pas pod wylewem. Krawędzie obu naczyń są pogrubione, w kloszu lekko karbowana (Ryc. 18f, 39a). Jajowaty klosz z grobu 47 jest grubo obmazywany. Gładzony pas przy wylewie wyraźnie odcina się od chropowatego brzuśca. Krawędź naczynia jest gładka, lekko zachylona do wewnątrz (Ryc. 39h).

A₂I – dzbanki całkowicie gładzone, z wydzieloną szyjką

Odmiana a – największa wydętość brzuśca umieszczona poniżej połowy wysokości naczynia. Odmianę tę reprezentują 3 egzemplarze pochodzące z grobów

bezpocielnicowych. W grobie 45 znaleziono małe, cienkościennie naczynko z dwustożkowatym brzuścem przechodzącym z uskokiem w niemal cylindryczną szyjkę (Ryc. 39b), w grobie 41 – dwie grubościennie miniatury o wysokich, lejkowato rozchylnych szyjkach i dużych, masywnych uchach (Ryc. 35c, e).

A₂II – dzbanki całkowicie gładzone, bez szyjki
Odmiana d – wydętość brzuśca nie zaznaczona. W tej kategorii znalazła się jedynie jajowata popielnica z odbitym uchem z grobu 37. Krawędź naczynia jest lekko pogrubiona i zdobiona, dno nieznacznie wyodrębnione (Ryc. 30j).

A₂IV – dzbanki całkowicie chropowaczone, bez szyjki

Odmiana d – z bezpopielnicowego grobu 22 pochodzi częściowo zachowane naczynie z uszkodzoną krawędzią i śladem masywnego ucha (Ryc. 23b).

B₁I – misy całkowicie gładzone, z wydzieloną szyjką

Jest to kategoria licząca 21 naczyń z szyjką utworzoną przez wgłębienie pod krawędzią lub pogrubienie i rozchylenie krawędzi. Profilowanie wszystkich mis jest bardzo łagodne, maksymalna średnica brzuśca przypada zawsze powyżej połowy wysokości naczynia. Wszystkie zatem reprezentują odmianę c.

Około połowy naczyń zaliczonych do typu I to formy dość głębokie, w których stosunek wysokości do maksymalnej średnicy wynosi w przybliżeniu 1:2. Brzuśce są łukowato wyokrąglone, krawędzie rozchylone lub nieznacznie podcięte, dna wyodrębnione. Wielkość mis jest dość zróżnicowana – wysokość waha się od 7 do ok. 18 cm, średnica wylewu od 15,5 do 32 cm (np. Ryc. 10b, 13k). Pozostałe naczynia są płytsze, a nawet bardzo płaskie, o wysokości 5–9 cm i średnicy wylewu 17–24,5 cm. Stosunek wysokości do maksymalnej średnicy wynosi zazwyczaj ok. 1:3. Przeważają formy o wyrównanej linii brzuśca, nadającej naczyniu kształt stożka, wgłębienie pod krawędzią jest wyraźne, dno zaznaczone (np. Ryc. 13a, c, d). Jedynie 4 misy typu I są nie zdobione i nie mają uch, przy czym 3 egzemplarze należą do form o stosunkowo słabo rozbudowanej tektonice. 10 naczyń wyposażono w ucha; w misach z grobów 7 i 28 zostały one osadzone na czop, w pozostałych małe taśmowate uszka wymodelowano z krawędzi i przyklepiono do ścianki naczynia. Uszko z misy z grobu 46 zdobią 2 krótkie „wąsy” ornamentowane dołkami stempelkowymi. Takie same dołki dwukrotnie opasują naczynie nieco poniżej wylewu (Ryc. 39i). Ornament dołków pojawia się jeszcze na naczyniach: z grobu 39 – dołki palcowe (Ryc. 30i), z grobów 24 i 58 – dołki stempelkowe, obiegające misy w górnej części brzuśca (Ryc. 28a, 46c) oraz na misie z grobu 54 – małe dołeczki wykonane stempelkiem na obrzeżeniu dna. To ostatnie naczynie ma na krawędzi wyle-

wu 1 płaski występ (Ryc. 42f), a krawędzie mis z grobów 8, 24, 58 i z zespołu V zdobią po 2 lub 3 wypukłe wyrostki (Ryc. 13k, 28a, 46c, 23j). Ornament kłuty i ryty wystąpił na 4 naczyniach. Para niemal identycznie zdobionych mis nakrywała popielnicę w grobie 8 (Ryc. 13c, d). Dwa bardzo podobne naczynia znajdowały się w grobach 14 i 15. Poza formą i zbliżonym ornamentem łączy je znak krzyża odciśnięty prętem lub kostką na zewnętrznej stronie dna (Ryc. 18g, 23d).

B₁II – misy całkowicie gładzone, bez szyjki
Wszystkie misy zaliczone do typu II reprezentują odmianę d. Są to 24 okazy mało zróżnicowane stylistycznie. Uformowane stożkowato lub półkuliście mają proste lub nieznacznie pogrubione krawędzie. Tylko kilka egzemplarzy ma wyraźnie wyodrębnione dno (np. Ryc. 18a, c, 35b). Są to naczynia średnio głębokie o wysokości 5,5–10,5 cm i średnicy wylewu 15,5–29 cm. Stosunek wysokości do średnicy wylewu wynosi najczęściej ok. 1:2,5. Jeden egzemplarz ozdobiony jest dwoma pasmami dołków stempelkowych (Ryc. 30h). Wśród naczyń tej kategorii spotykamy nieliczne egzemplarze z uszkami lub 2–3 wyrostkami na krawędzi (np. Ryc. 35a, 46h, 53a). Wyjątkowym zabytkiem jest misa z grobu 64 zdobiona odchodzącą od nasady ucha gładką listewką uformowaną w owal, imitujący zapewne uchwyt zamieszony w uszku naczynia (Ryc. 53a, 55).

B₁V – misy u góry gładzone, niżej chropowaczone, z szyjką

Odmiana c – jedyna misa reprezentująca ten typ to duże naczynie z grobu 39 pełniące rolę klosza. Chropowaczone do połowy wysoko umieszczonego brzuśca, wyżej wygładzone, zdobione jest czterema parami płaskich guzków i owalnymi dołkami wykonanymi stempelkiem. Dno naczynia jest mocno wyodrębnione (Ryc. 30l).

B₂I – kubki całkowicie gładzone, z wyodrębnioną szyjką

Odmiana a – w tej kategorii znalazły się: małe, grubościennie naczynko z lejkowato rozchylną szyjką pochodzące z grobu 20 (Ryc. 23g) i duży cienkościenny okaz z grobu 58, w którym pełnił rolę popielnicy. Jest to naczynie nie zdobione, z dwustożkowatym, łagodnie zaokrąglonym brzuścem przechodzącym z uskokiem w dość wysoką szyjkę z rozchylną krawędzią (Ryc. 46e).

B₂II – kubki całkowicie gładzone, bez szyjki
Odmiana c – do typu II zaliczono jedynie duże, fragmentarycznie zachowane, jajowate naczynie z grobu 31. Ucho kubka osadzone jest ok. 2,5 cm poniżej pogrubionej krawędzi i ozdobione dwoma „wąsami” o trójkątnym przekroju (Ryc. 30a).

Część naczyń należąca do zespołów grobowych i pochodząca ze znalezisk luźnych zachowała się w stanie, który uniemożliwia jednoznaczne przy-

dzielenie do określonych kategorii przedstawionej klasyfikacji. Naczynia te zostaną więc krótko opisane w kilku grupach łączących pewne ich charakterystyczne cechy.

1. Z grobów 32 i 43 pochodzą fragmenty cienkościennych popielnic o powierzchniach czarnych, wygładzonych, zdobionych ornamentem rytym i nakłuwanym (Ryc. 35f). Należą one do kategorii A₁I i reprezentują odmianę a lub odmianę b. Do typu I należałoby prawdopodobnie włączyć również naczynia z grobów 20 i 60. Powierzchnie ich są brunatne, dobrze wygładzone, ornamentowane techniką nakłuc (Ryc. 23e, 46j).

2. Do typu I (odmiana a lub odmiana b) należą także znalezione luźno naczynka (średnice wylewu ok. 7,5 cm), zapewne dzbanki, o wyświeconych powierzchniach zewn., zdobione ornamentem kłutym (Ryc. 56a, b).

3. Typ I lub typ II reprezentuje klosz z grobu 23 z wysoko umieszczonym baniastym brzuścem i mocno wysmukłą częścią przydenną. Zdobiony jest liniami rytymi za pomocą wielozębego narzędzia (Ryc. 23p).

4. Do typu V należą prawdopodobnie: klosz z grobów 1–3 i popielnice z grobów 4, 14 i 56. Są to naczynia z baniastym, chropowaconym brzuścem. Na ostatnim z wymienionych zachowały się resztki listwy i dwa ślady po symetrycznie rozmieszczonych guzkach lub uszkach (Ryc. 46d).

5. Typ IV lub typ VI reprezentują jajowate lub baniaste naczynia o chropowaczonej powierzchni. Wśród nich są: popielnica z grobu 47, klosze z grobów 1–3 i 24, niektóre z fragmentów naczyń okładających popielnicę z grobu 58.

Wśród sklasyfikowanych naczyń z cmentarzyska w Warszawie-Zerzniu najliczniejszą i najbardziej zróżnicowaną podgrupą są garnki (A₁), występujące w 9 kategoriach (typ i odmiana). Trzecia część tych naczyń (32%) reprezentuje typ V, odmianę c, nieco mniej egzemplarzy liczy typ I, odmiana c (22%), znacznie mniej typ IV, odmiana c (17%) i typ I, odmiana b (8,3%). Pozostałe typy i odmiany zawierają od 1 do 4 naczyń (1,7–6,7%).

Misy, z wyjątkiem jednego egzemplarza typu V, odmiany c, należą do dwóch kategorii – Ic i IId. Stosunek liczbowy naczyń obu typów bliski jest 1:1.

Wyjątkowo nieliczne kubki i dzbanki zaliczone zostały aż do pięciu kategorii (typ i odmiana), mimo że stanowią zespół form o słabo rozbudowanej tektonice.

W zdobnictwie ceramiki z Zerznia zwraca uwagę szczególnie bogaty zestaw elementów plastycznych w postaci nalepianych listew, nacinanych, karbowanych stempelkiem lub wygniatanych palcami, zdobionych uszkami, guzkami ze zwisającymi podwójnymi lub potrójnymi frędzlami. Zdobienia te niemal

nieodłącznie towarzyszą naczyniom typu V, nieco rzadziej okazom zaliczonym do typu I. Z typem I garnków (odmiana c, wyjątkowo b) i z misami typu I związany jest również ornament dołków stempelkowych, będących samodzielny lub uzupełniającym elementem zdobniczym. Dołki sporadycznie pojawiają się też na naczyniach innych typów, natomiast ornament festonowy, wykonany techniką nakłuc, wystąpił jedynie na kilku fragmentarycznie zachowanych (nie sklasyfikowanych) naczyniach typu I (garnki, kubki lub dzbanki).

Karbowanie krawędzi powszechnie towarzyszące jajowatym kloszom zdobi większość naczyń należących do typów III, IV i VI.

Podobny asortyment zdobień odnajdujemy na innych stanowiskach kloszowych, należy jednak podkreślić szczególnie duży udział gładzonych garnków zdobionych listwami i znikomą liczbę form z ornamentem rytym i kłutym. W Zerzniu mamy również do czynienia ze specyficznym sposobem wykończenia powierzchni naczynia za pomocą wielozębego narzędzia (grzebienia?). W jednym przypadku przedmiot ten posłużył do nałożenia grubej warstwy chropowaczącej (Ryc. 10a), w trzech przypadkach pasma kresek rytym na wygładzonych ściankach naczyń tworzą siatkę ornamentu (Ryc. 23p, 42h, 56e). Podobnie zdobione naczynie (klosz z grobu 1) wystąpiło na cmentarzysku w Warszawie-Henrykowie (B. Zawadzka 1964, tabl. I, 1). Tu też odnajdujemy szereg analogii do kształtu i zdobienia mis zerzeńskich.

W Warszawie-Henrykowie misy profilowane z wgłębieniem pod krawędzią stanowią ok. 30% dających się sklasyfikować naczyń tej grupy. I tu, podobnie jak w Warszawie-Zerzniu, widoczny jest związek pomiędzy rozbudowaną tektoniką mis a obecnością uszek lub płaskich uchwytów i wyrostków na krawędzi. Elementy te (wyrostki zdecydowanie, uszka w mniejszym stopniu) łączą się z misami typu I oraz wyjątkowo typu II, nie profilowanymi, lecz o pogrubionej krawędzi (B. Zawadzka 1964, tabl. X, 3, 13, 17; XI, 23; XII, 7, 11; XIII, 2, 6, 10; XIV, 11, 15; XVI, 3, 7, 9).

Profilowanie mis i zdobienie krawędzi występują na licznych stanowiskach na prawym brzegu środkowej Wisły i na zachód od linii rzeki, np. Bielawy (M. Gozdowski 1947, s. 76, ryc. 4:3a, b), Gledzianówek (I. Jadczykowska 1977, s. 42, tabl. I, 14), Glinka (Z. Lenartowicz 1921), Piaski (M. Gąsior 1976, tabl. VII, 3), Radwanków-Kosumce (A. J. Tomaszewski 1980, s. 198), Sochaczew-Trojanów (H. Różańska 1964, ryc. 5c, i, k), Warszawa-Grochów, stan. „Bryłowszczyzna” (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, s. 97, tabl. XXI, 4; XXIV, 3, 6; XXV, 5, 7, 12). Misy z wgłębieniem pod krawędzią licznie reprezentowane są również na łużycko- i pomorsko-kloszowych cmen-

tarzyskach z Wielkopolski: Poznań-Golecin (J. Kostrzewski 1926), Sokołowice (L. J. Łuka 1953, s. 137). Na wschód od wymienionego obszaru brak jest (z nielicznymi wyjątkami) mis z wyrostkami na krawędzi, a wgłębienie pod krawędzią pojawia się sporadycznie. Przykładem może być zgrupowanie lepiej rozpoznanych cmentarzysk z okolic Garwolina i Mińska Mazowieckiego: Śniadków Górny (J. Sawicka 1922), Pawłowice (A. Kietlińska 1951), Stara Wieś (J. Janowski 1956), Transbór (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, s. 255), Sulbiny (M. Andrzejowska 1984, s. 126).

Zabytki nieceramiczne. Zabytki metalowe, ułamki przedmiotów lub ich ślady w postaci nacieków metalu i patyny brązowej na kościach znaleziono w 18 grobach, co stanowi nieco powyżej 18% analizowanych zespołów. Większość zabytków nosi ślady kontaktu z ogniem; niewątpliwie towarzyszyły zmarłemu na stosie. Przedmioty brązowe zachowały się więc w postaci ułamków i grudek stopionego metalu. Niemal całkowitemu zniszczeniu uległy drobne ozdoby, prawdopodobnie kolczyki lub uchwyty do włosów, z grobów 11, 15, 23, 32, 48 i 64 (Ryc. 15h-k, o, p). Wśród grudek brązu znalezionych w grobie 5 zidentyfikowano kilka „skuwek” (drobne, łódkowate blaszki z zagiętymi i zastrzonymi końcami), zdobiących prawdopodobnie jakiś element stroju lub opaskę na głowę. Również w złym stanie, mimo większej masy przedmiotów, dotrwały szczypczyki znalezione wraz z kółkiem brązowym w grobie 7 (Ryc. 15d) i kolistą blaszką z grobu 57 (Ryc. 15m).

W grobie 23 odkryto skorodowane fragmenty żelaznej szpili z łabędzią szyjką i rozklepaną, zwiniętą w uszko główką (Ryc. 15l), które wystąpiły wraz z kółeczkiem wykonanym z drutu brązowego. W trzech grobach znajdowały się ułamki przerdziałytych żelaznych kółek i blaszek. Poza obiektami znaleziono kółko o średn. 4 cm i 2 ułamki żelaznego pręta.

Dobrze zachowane przedmioty żelazne pochodzą z bezpopielnicowych grobów zwierzęcych. W grobie 17 znajdowała się tarczka z nitem ze śladami brązu (Ryc. 15c). Wyposażenie grobów 29 i 33 stanowiły „haftki”, pierwsza z ułamanym jednym końcem (Ryc. 15b), druga z odgiętymi końcami, zawieszona na kółku wykonanym, podobnie jak obie „haftki”, z pręta o przekroju prostokątnym (Ryc. 15n).

Wśród kości popielnicy grobu 14 odkryto fragmenty przedmiotu kościanego, zdobionego poprzecznymi żłobkami (Ryc. 15a). Podobne, znajdujące na stanowiskach kultur pomorskiej i grobów kloszowych, interpretowane są na ogół jako okładziny, oprawki (np. noża). Nasz egzemplarz wystąpił bez kontekstu wyjaśniającego jego funkcję. Dość znaczna średnica wewnętrzna sugeruje, że mógł to być pojemniczek do przechowywania igieł. Interpretacja

ta jest tym bardziej prawdopodobna, że w grobie pochowano zapewne kobietę. Podobny przedmiot, połączony z żelazną „haftką” z kółkiem, znaleziony w grobie jamowym 45 na cmentarzysku w Warszawie-Henrykowie (B. Zawadzka 1964, tabl. VI, 13), zidentyfikowany jest jako oprawka rękojeści noża. Należy jednak zauważyć, że analiza osteologiczna grobu wykazała obecność kości zwierzęcych (T. Węgrzynowicz 1976b, s. 266), m.in. krowy. Z dotychczasowego doświadczenia wiadomo, że żelazne „haftki” stanowiły charakterystyczny element wyposażenia grobów zwierzęcych lub ludzkich z domieszką kości zwierząt (T. Węgrzynowicz 1982, s. 167–170), można więc przypuszczać, że oprawka z Warszawy-Henrykowa miała związek z pochowanym zwierzęciem. Nie wyklucza to oczywiście jej zastosowania jako oprawki noża.

Do nietypowych znalezisk należy niewielki fragment skamieliny koralowca pochodzący z grobu 42. W popielnicy znalazł się zapewne nieprzypadkowo. Być może był częścią jakiejś ozdoby, wśród kości znaleziono bowiem również grudki stopionego brązu.

Chronologia

Przedmioty metalowe z cmentarzyska w Warszawie-Zerzniu dostarczają jedynie bardzo ogólnych danych o chronologii zespołów. Żadnych wartości datujących nie przedstawiają druciki, kółka, blaszki, nity żelazne i brązowe. Dotychczas nie umiemy wypowiedzieć się na temat chronologii żelaznych „haftek” znanych niemal wyłącznie z grobów ze szczątkami zwierząt. Żelazne szpile z łabędzią szyjką i główką zwiniętą w uszko oraz szczypczyki brązowe i żelazne, podobnie jak kościane „oprawki”, spotykane są na licznych stanowiskach kultur pomorskiej i grobów kloszowych w kontekstach świadczących o ich powszechnym stosowaniu przez obie społeczności. Datowanie szpil i szczypczyków można według dotychczasowych ustaleń odnosić do czasów od schyłku Ha D po początek środkowego okresu lateńskiego (J. Kostrzewski 1923, s. 126; S. Nosek 1946, s. 21, 25; T. Węgrzynowicz 1978, s. 57). Wzajemną współczesność obu przedmiotów potwierdza znalezienie ich w jednym zespole grobowym (nr 10) w Transborze, wraz z oprawką kościaną (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. III, 1–3, 6, 10, 12), a także w grobie 11 z Drohiczyzna, stan. Kozarówka II (T. Węgrzynowicz 1978, ryc. 8a, b). W Warszawie-Zerzniu szpila, szczypczyki i oprawka kościana wystąpiły w różnych grobach. Na temat wzajemnego stosunku chronologicznego tych zespołów będzie można wypowiedzieć się po dokonaniu bardziej szczegółowej analizy materiału.

Próba rozwarstwienia czasowego obiektów cmentarzyska i umieszczenia ich w określonych przedzia-

lach chronologii względnej na podstawie zabytków ceramicznych również jest zadaniem niewdzięcznym. Poszukiwanie związków chronologicznych między typologicznie zróżnicowanymi formami naczyń nie dało w dotychczasowych opracowaniach pełnego, satysfakcjonującego rezultatu (M. Gądzikiewicz 1954; M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961; B. Zawadzka 1964; A. J. Tomaszewski 1980; M. Andrzejowska 1984). Wiele cennych propozycji rozwiązania tej kwestii wniosła T. Dąbrowska (1977), rozszerzając obserwacje również na inne typy zabytków i niektóre cechy rytuału pogrzebowego. Nie wszystkie jednak zasady konstruowania diagramu stanowiącego podstawę dalszego wnioskowania są przekonujące i niektóre ustalenia wynikające z jego analizy nasuwają wątpliwości (M. Andrzejowska 1984, s. 133–135).

Posłużenie się diagramem T. Dąbrowskiej do analizy materiału z cmentarzyska w Warszawie-Zerzniu nie przyniosło zadowalającego wyniku. Rozproszony układ punktów nie dających się uporządkować w jakiegokolwiek bloki sugerował, że wszystkie zaobserwowane elementy obrządku pogrzebowego (łącznie z wyposażeniem ceramicznym) są synchroniczne, a cmentarzysko jest obiektem jednofazowym o zwartej chronologii. Do takiego obrazu można mieć jednak zastrzeżenia wynikające z kilku przyczyn: 1. Budując katalog cech T. Dąbrowska wprowadziła szereg określeń, które w odniesieniu do całości materiałów kloszowych brzmią wieloznacznie, utrudniając właściwe zakwalifikowanie i precyzyjne umieszczenie poszczególnych form w odpowiednich przedziałach cech⁷. 2. Pozycja chronologiczna niektórych cech w diagramie nie znajduje uzasadnienia w świetle obserwacji badaczy zajmujących się kulturą grobów kloszowych⁸. 3. Można przypusz-

czać, że dobór cech w diagramie T. Dąbrowskiej, wynikający z analizy wybranych przez autorkę stanowisk, nie oddaje specyfiki cmentarzyska w Warszawie-Zerzniu charakteryzującego się mało zróżnicowanym obrządkiem pogrzebowym i dość jednolitym materiałem ceramicznym.

Kolejnym etapem analizy była więc próba rozwarstwienia materiału z Warszawy-Zerznia wykorzystująca również metodę diagramów (Ryc. 63), zawierających jednak nieco inny zestaw cech niż w schemacie zaproponowanym przez T. Dąbrowską.

Podstawowym kryterium oceny jest forma naczynia określona według zasad wynikających z przyjętej w opracowaniu klasyfikacji typologicznej. Uwzględniono również kilka naczyń, które ze względu na stopień zachowania lub rodzaj uszkodzeń znalazły się poza klasyfikacją, są jednak nośnikami istotnych informacji. Oznaczenie formy uzupełnione danymi dotyczącymi elementów drugorzędnych (ukształtowanie krawędzi, sposób zdobienia) związane zostało, w przypadku kloszy i popielnic, z określeniem funkcji naczynia w grobie. Grupy cech o zbieżnej wymowie chronologicznej reprezentują jedną kategorię w diagramie. Ze względu na znaczną jednolitość obrządku pogrzebowego nie ujęto w odrębnych kategoriach cech rytuału, sygnalizując jedynie w stosownych miejscach groby kloszowe i popielnicowe. Ubogie wyposażenie grobów jamowych w przedmioty, zwłaszcza ceramikę, nie daje możliwości powiązań z inwentarzami pozostałych zespołów, zrezygnowano więc z umieszczania ich w diagramie. Diagram nie jest więc uniwersalnym katalogiem cech opisujących wszystkie zjawiska z jakimi mamy do czynienia na cmentarzyskach kultury grobów kloszowych. Sporządzony dla potrzeb analizy obiektu w Warszawie-Zerzniu zawiera jedynie dane dotyczące tego stanowiska. Wybór i uszeregowanie wyróżnionych kategorii cech zakłada ich następstwo chronologiczne różniące się nieco od przyjętego przez T. Dąbrowską.

Cztery pierwsze kategorie zawierają naczynia (popielnice i klosze), w których odnaleźć można cechy stylistyki halsztackiej i najsilniejsze nawiązania do ceramiki łużyckiej. Są to: garnki (popielnice) typu I z nisko osadzonym brzuścem (odmiany a lub b), cienkościenne, czernione, zdobione ornamentem rytym (kategoria 1) lub brunatne, o grubszych ściankach, z szyjką podkreśloną niekiedy listwą (kategorie 2 i 2a), chropowate garnki typów IV i VI, jajowate lub workowate bez szyjki (popielnice – kategoria 1, klosze – kategoria 3), albo typów III lub V – z zaczątkiem szyjki (klosze – kategoria 4). Są to naczynia stanowiące stylistyczną kontynuację licznie spotykanych na Mazowszu form datowanych na Ha D (T. Węgrzynowicz 1973a, s. 54, 57). Kategorie 6, 6a i 7 stanowią popielnice i klosze reprezentujące

⁷ Np. cecha 4 (klosz bez wałka oddzielającego szyjkę od brzuśca), oznaczająca naczynia w przybliżeniu dwustożkowate z chropowaceniem do połowy brzuśca (z takimi formami mamy do czynienia np. na cmentarzysku Warszawa-Grochów, stan. „Bryłowszczyzna”, grób 179; M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, tabl. XII, 1, 2), może odnosić się także do naczyń jajowatych albo baniastych, z brzuścem chropowacym do nasady szyjki (np. Transbór, grób 4; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. I, 15). Cechy 14 i 23 (wysoki dzban) w diagramie T. Dąbrowskiej oznaczają naczynia z uchem i garnki z wysoką szyjką, ale bez ucha (Transbór, groby 16 i 116; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. IV, 8; XX, 2). Cecha 24 (popielnica esowata w grobie kloszowym) obejmuje naczynia beczukowate, bez szyjki, jedynie z pogrubioną krawędzią, i formy baniaste z wyraźnie zaakcentowaną szyjką (Warszawa-Henryków, groby 67 i 87; B. Zawadzka 1964, tabl. IX, 7; XII, 4).

⁸ Np. umieszczenie jajowatych, chropowatych kloszy o esowatym profilu (wraz z kloszami o silnie pogrubionej krawędzi) przy końcu ciągu chronologicznego (cecha 22), mimo że wskazuje się na ich łużycki rodowód sięgający do stylistyki halsztackiej (M. Gądzikiewicz 1954, s. 160–161, tabl. XVII, II; B. Zawadzka 1964, s. 259). Te same uwagi odnoszą się do popielnic o podobnej charakterystyce (cechy 24 i 29). Przyjęta z góry końcowa pozycja cech opisujących groby popielnicowe powoduje automatyczne umiejscowienie tych zespołów w ostatniej grupie diagramu określającej najmłodszą fazę użytkowania cmentarzyska.

typ V, w odmianach b i c – naczynia z chropowacym brzuścem i wyraźnie wydzieloną, gładką szyjką, często podkreśloną plastyczną listwą.

W stosunku do układu cech w diagramie T. Dąbrowskiej nastąpiło przesunięcie na pierwsze pozycje chropowacanych garnków jajowatych z zaczątkiem szyjki, które przez tę autorkę umieszczone zostały w odległych kategoriach 22, 24 i 29 (T. Dąbrowska 1977, diagram 1). Wydaje się jednak, że bardziej uzasadnione jest umieszczenie ich na czele ciągu chronologicznego na podstawie tych samych kryteriów (nawiązania do kultury łużyckiej), według których najstarszą metrykę przypisuje się garnkom (kloszom) typu IV z zachyloną do wewnątrz krawędzią (w diagramie T. Dąbrowskiej kategoria 9). Dlatego też wydzielono te formy z grupy naczyń określonych przez T. Dąbrowską jako: „klosz esowaty lub o silnie pogrubionej krawędzi” – kategoria 22, „popielnica esowata umieszczona w grobie kloszowym” – kategoria 24, „popielnica esowata w grobie urnowym” – kategoria 29, uznając, że są one ogniwem łączącym tradycje łużyckie z klasyczną stylistyką kultury grobów kloszowych, której wyznacznikami są niewątpliwie baniaste garnki typu V, zwłaszcza odmiany c (M. Gądzikiewicz 1954, s. 160–161, tabl. XVII:IV–VI; K. Jażdżewski 1939 (1948), s. 119; B. Chomentowska 1970, s. 206), w diagramie T. Dąbrowskiej umieszczone w kategoriach 4, 5, 13, 17 i 33. Starszą niż zakładała T. Dąbrowska metrykę kloszy jajowatych o esowatym profilu potwierdzają np. wystąpienie tej formy z popielnicą o wybitnie halsztackich, łużyckich cechach w grobie 13 z Radwankowa-Kosumiec (A. J. Tomaszewski 1980, s. 205, 206, ryc. 14b, c) i w grobie 33 z Transboru (A. Kietlińska, R. Miłkaszewska 1963, tabl. VIII, 2, 4) lub przykład klosza z grobu 13 z datowanego na Ha D cmentarzyska w Drohiczyńcu, stan. Kozarówka II (T. Węgrzynowicz 1978, s. 49nn., ryc. 6a).

Misy podzielono na dwie kategorie – 5 i 8 (wynika to z klasyfikacji typologicznej tej podgrupy naczyń), dając pierwszeństwo chronologiczne naczyniom nie profilowanym, ze względu na liczne nawiązania do materiałów starszych. Przypisywanie misom walorów datujących jest dość ryzykowne. Większość to formy niewątpliwie długotrwałe. Profilowanie mis (wgłębienie pod krawędzią), któremu często towarzyszy zdobienie krawędzi wyrostkami, jest raczej przejawem mody przyjętej przez niektóre grupy ludności kultury grobów kloszowych, niewykluczone, że silnie związanej z młodszymi fazami funkcjonowania tej kultury, lub efektem bezpośrednich kontaktów z ludnością kultury pomorskiej, która powszechnie stosowała ten rodzaj mis (B. Chomentowska 1970, s. 209–210).

Sekwencję cech zamykają popielnice bez szyjki, gładzone lub chropowacane, z silnie pogrubioną

krawędzią (typ II, odmiany b i c oraz typ VI, odmiana c) – kategoria 10, a także nieliczne na cmentarzysku dzbanki i kubki różnych typów i odmian znajdujące w grobach w roli popielnic i przystawek – kategorie 9 i 11. Przypisywanie młodszej metryki garnkom jajowatym i beczułkowatym (zwłaszcza gładzonym) z wyraźnie pogrubioną krawędzią oraz jajowatym kubkom z masywnymi uchami wydaje się uzasadnione (por. T. Dąbrowska 1977, s. 118). Niepokój budzi podobne traktowanie kubków i dzbanków typu I, odmian a i (rzadziej) b, występujących w grobach w charakterze popielnic (T. Dąbrowska 1977, diagram 1, kategoria 30). Ich kształt, sposób wykonania i ornamentyka tak silnie związane są z garnkami typu I, zwłaszcza odmiany a, że właściwsze wydaje się ich wcześniejsze datowanie. Użycie dzbanków i kubków typu I w roli popielnic należałoby więc traktować raczej jako przejaw specyfiki obrządku pogrzebowego niekoniecznie wyznaczający naj młodszą fazę użytkowania cmentarzysk, zwłaszcza że w wielu przypadkach ten rodzaj popielnic występuje w zestawach naczyń będących wyróżnikami najstarszej fazy funkcjonowania obiektów kultury grobów kloszowych (Z. Podkowińska 1924–1925, tabl. III, IV; A. Kietlińska, R. Miłkaszewska 1963, tabl. V, 6, 10, 11; B. Zawadzka 1964, tabl. XIV, 9, 12, 13).

W sporządzonym diagramie można wyróżnić 3 grupy cech ilustrujących zmienność inwentarzy grobowych. Pierwsza, niewielka grupa (A) łączy formy naczyń o wyraźnych nawiązaniach łużyckich: cienkościenne gładzone popielnice z nisko osadzonym brzuścem, zdobione ornamentem rytym; popielnice chropowacane, jajowate; gładzone z szyjką, z brzuścem umiejscowionym w połowie wysokości naczynia; jajowate klosze z krawędzią zagiętą do wewnątrz i półkuliste, nie profilowane misy. Wszystkie groby, z wyjątkiem 62, są podkloszowe.

Grupa B, najliczniejsza, zawiera: klosze jajowate o esowatym profilu; gładzone popielnice z szyjką (na ogół bez listwy) z wysoko umieszczonym brzuścem; popielnice (często bez listwy) z gładzoną szyjką i chropowacnym brzuścem umieszczonym powyżej połowy wysokości naczynia; nieliczne klosze chropowacane z gładką szyjką oraz misy obu rodzajów (naczynia typu I wyposażone w uszka i występy na krawędziach).

Grupę C charakteryzuje obecność: popielnic i kloszy chropowacanych z gładką szyjką podkreśloną listwą; nie profilowanych popielnic z pogrubioną krawędzią; mis obu rodzajów oraz kubków jajowatych.

Wśród zespołów należących do grup B i C stopniowo zwiększa się liczba grobów popielnicowych. W grupie C rejestrujemy także wzrost liczby grobów wyposażonych w metale. W każdym z wymienio-

NUMER GROBU	CECHY MATERIAŁU															
	K	P	1	2	2a	2b	3	4	5	6	6a	7	8	9	10	11
43	X		○				●		⊗							
47	X		○				●		⊗							
II/11	X		⊖				●		⊗							
I/5	X		⊖				●		⊗		A					
IX/49	X			○			●		⊗							
61	X						●				○					
XII/62		X	○						⊗						⊗	
9	X			⊖			●								⊗	
8	X				○			●							⊗	
V/27	X				○				⊗							
64	X						●		⊗							
V/26	X							●			○					
V/23	X								⊗		⊖					
X/56		X							⊗	?						
IX/50	X						●		⊗		○					
XII/63	X						●				⊖				⊗	
V/28	X			○											⊗	
VII/36	X						●				⊖				⊗	
6	X						●	○								
46		X		○											⊗	
V/24	X							?			○				⊗	
IX/48	X						●		⊗		○					
20	X			⊖									●		△	
31	X			⊖			●		⊗							△
V/25	X			○					⊗				●			
X/55	X				○								●		⊗	
7	X								⊗	⊖			●			
XI/57	X								⊗		⊖		●			
35	X										⊖		●			
XI/58		X							⊗						⊗	○
III/15	X									○					⊗	
III/14	X									?			●		⊗	
VIII/39	X								⊗				●			
X/54		X											⊗			○
III/12		X														○
VII/37		X														○

X -1 ○ -2 ⊖ -3 ● -4 ⊗ -5 ⊗ -6 ⊗ -7 △ -8 ? -9

Ryc. 63. Warszawa - Zerzeń, stan. 4. Diagram cech materiału ceramicznego. Rubryki diagramu: K – groby kloszowe; P – groby popielnicowe; 1 – popielnice A₁Ib i A₁IVc o cechach łuzyczkich; 2 – popielnice A₁Ib; 2a – popielnice A₁Ic; 2b – popielnice A₁Ib; 3 – klosze A₁Ic, A₁IVc i A₁VIc z krawędzią zagiętą do wewnątrz; 4 – klosze A₁IIIc i A₁Vc o esowatym profilu części przykrawędznej; 5 – misy B₁IIc; 6 – popielnice A₁Vb; 6a – popielnice A₁Vc; 7 – klosze A₁Ic oraz A₁Vb i c; 8 – misy B₁Ic i B₁Vc; 9 – kubki i dzbanki profilowane B₂Ia i A₂Ia; 10 – popielnice A₁Ib i c oraz A₁VIc z pogrubioną krawędzią; 11 – kubki i dzbanki jajowate B₂IIc oraz A₂IIc i IVd. Użyte znaki graficzne: znak obecności (1); popielnica bez listwy (2); popielnica z listwą (3); klosz (4); misa (5); misa z uszkiem (6); misa z wyrostkami na krawędzi (7); kubek lub dzbanek (8); forma prawdopodobna (9)

nych zestawów cech odnajdujemy również niektóre elementy charakteryzujące grupy sąsiednie, co świadczy o płynności zaobserwowanych przemian i możliwości współistnienia większości analizowanych form.

Pojawia się kwestia czy uzyskany obraz ilustruje rzeczywisty proces zmian w obrządku i inwentarzach grobowych i czy poprawnie określona została chronologia tych zdarzeń. W wyjaśnieniu tej kwestii pomocna może być analiza stratygraficzna kilku z 12 zespołów grobowych odkrytych na cmentarzysku zerzeńskim.

Najliczniejszy zespół V składa się z 6 obiektów. O jego jednoczasowym charakterze świadczą wspólna jama i obecność niemal identycznych popielnic w grobach 25, 27 i 28. Wszystkie groby zespołu V znalazły się w diagramie w grupie B.

Inaczej przedstawia się sytuacja w zespole III składającym się z dwóch obiektów kloszowych (14 i 15), jednego popielnicowego (12) i jednego bezpopielnicowego (13), posadowionych w odrębnych jamach w odległości ok. 60–70 cm od siebie. Na równoczesność grobów kloszowych zdaje się jednak wskazywać wyposażenie obu w niemal identycznie zdobione misy z krzyżem odcisniętym na dnie. Obydwa groby znalazły się w grupie C diagramu.

W zespole VII dno popielnicy z grobu 37 przytykało do klosza z grobu 36, ok. 22 cm powyżej jego krawędzi. Prawdopodobnie więc grób 37 był późniejszy. Grób kloszowy uplasował się w grupie B, a popielnicowy – w grupie C. Konieczne jest jednak zastrzeżenie, że z grobu 37 pochodzi tylko jedno naczynie.

Zespół IX to groby 48, 49 i 50 – kloszowe, umieszczone zapewne równocześnie w jednej jamie – oraz grób 51, wykopany później niż sąsiadujący z nim grób 50. Groby 48 i 50 znalazły się w grupie B diagramu, grób 49 natomiast – w grupie A. Należy jednak podkreślić, że wprowadzić klosz i popielnica z tego grobu formalnie reprezentują cechy 2 i 3 kategorii diagramu, lecz ich stylistyka bardzo bliska jest już naczyniom o charakterystyce odpowiadającej kategoriom 4 i 6 (Ryc. 42d, e), które są wyznacznikami grupy B.

Dwa najprawdopodobniej równoczesne groby zespołu XI (57 – kloszowy i 58 – popielnicowy) mieszczą się w grupie C diagramu.

Próby interpretacji chronologicznej cmentarzyska przy wykorzystaniu planigrafii, podejmowane w nadziei, że w obrębie zbadanej jego części uda się wykryć jakieś prawidłowości, nie przyniosły zadowalającego rezultatu.

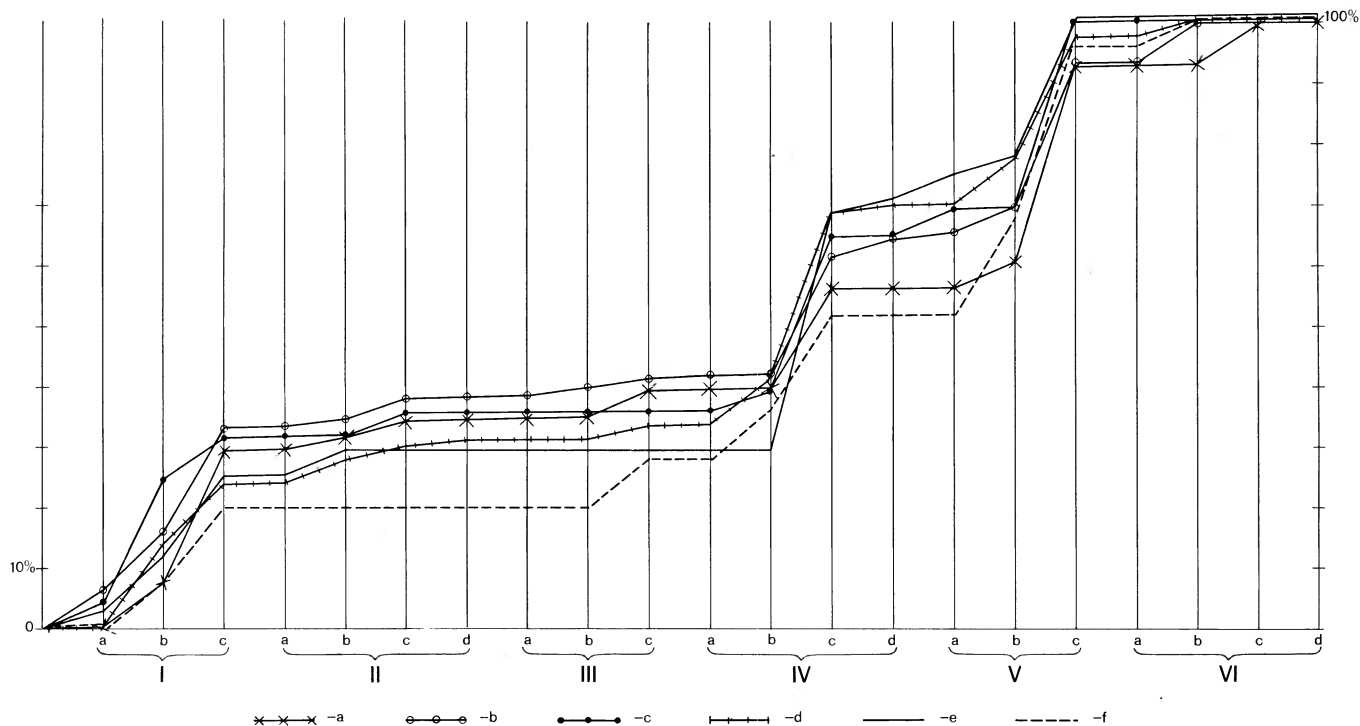
Powstaje pytanie jak cmentarzysko w Warszawie-Zerzeniu przedstawia się na tle innych stanowisk kultury grobów kloszowych.

Wykres ilustrujący procentowy udział typów i odmian podgrup garnków z Zerznia mieści się w wiązce krzywych wykreślonych dla kilku lepiej poznanych cmentarzysk kultury grobów kloszowych z Mazowsza i Podlasia (Ryc. 64; por. także T. Węgrzynowicz 1984, s. 3nn., ryc. 5)⁹. Jednakże w typach I, IV i V pojawiają się znaczniejsze odrębności; dotyczą one odmiany c. Udział form reprezentujących tę odmianę w typach I i V jest wyraźnie wyższy niż na innych stanowiskach, w typie IV natomiast udział naczyń zerzeńskich jest w przybliżeniu dwukrotnie, a w stosunku do niektórych cmentarzysk blisko trzykrotnie niższy.

Te trzy typy naczyń są niewątpliwie najbardziej czułymi wskaźnikami zróżnicowania kulturowego pomiędzy materiałem ceramicznym kultur łużyckiej, pomorskiej i grobów kloszowych (T. Węgrzynowicz 1984, s. 10). Zdecydowana dominacja garnków z wysoko umieszczonym brzuścem jest wyróżnikiem kultury grobów kloszowych. Szczególnie mocne wyeksponowanie tej cechy w zestawie form z Zerznia pozwala sądzić, że mamy do czynienia z zespołem o wyraźnie wykształconych znamionach

przewodnich kultury, z jej fazą klasyczną. Stosunkowo słabo zaznaczony udział form jajowatych (typ IV, odmiana c) z zagiętą do wewnątrz krawędzią, brak naczyń workowatych (typy IV i VI, odmiana d) i znikoma liczba form typu I, odmian a oraz b (także w podgrupach A₂ i B₂) wskazują na dość dalekie odejście od wzorców halsztackich i niewielkie już oddziaływanie tradycji łużyckich. Z drugiej strony w odkrytych na cmentarzysku zespołach brak jest również uznawanych za schyłkowe w kulturze grobów kloszowych form typu II, odmiany d, z dwoma masywnymi uchami (B. Zawadzka 1964, tabl. XIII, 3; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. XXI, 14, 15), ledwie zaznacza się obecność beczułkowatych garnków (typów II lub IV, odmian b lub d) z silnie pogrubioną krawędzią oraz kubków jajowatych. Również w obrządku pogrzebowym niewielkie odstępstwa od „klasycznej” reguły konstruowania i wyposażania grobów nie sygnalizują zmian prowadzących do obrządku późnolateńskiego. Może to oznaczać, że funkcjonowanie obiektu w Warszawie-Zerznia rozpoczyna się już po zaniku osadnictwa łużyckiego na tym terenie, a więc nie wcześniej niż we wczesnym okresie lateńskim, i to raczej nie w jego początkach, i trwa do początku środkowego okresu lateńskiego. Takie datowanie przebadanej części cmentarzyska mieści się w granicach zakreślonych przez chronologię szpili i szczypczyków. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że na cmentarzysku

⁹ Różnica w przebiegu krzywej dla Warszawy-Zerznia w stosunku do wykresu zamieszczonego w pracy T. Węgrzynowicz wynika z faktu uwzględnienia w niniejszym opracowaniu całości materiałów z badań z lat 1982–1985 i 1988. Liczba analizowanych form wzrosła z 31 do 60.

Ryc. 64. Wykres częstości występowania garnków na cmentarzyskach kultury grobów kloszowych z Mazowsza. Warszawa-Zerzeń, stan. 4 (a); Transbór (b); Sulbiny (c); Warszawa-Henryków (d); Radwanków-Kosumce (e); Warszawa-Grochów, stan. „Brylowszczyzna” (f)

w Transborze, z którego pochodzi aż 9 egzemplarzy szczypczyków, bardziej nas interesujące egzemplarze brązowe wystąpiły w grobach reprezentujących zespoły cech o relatywnie wczesnej metryce¹⁰. Groby te, podobnie jak obiekty zawierające szczypczyki żelazne, również według T. Dąbrowskiej znalazły się w I fazie użytkowania cmentarzysk mazowieckich (T. Dąbrowska 1977, s. 120, diagram 1; s. 133, diagram 4). Jest to może dodatkowa wskazówka, aby datowanie cmentarzyska w Zerzniu, na którym szczypcze brązowe wystąpiły w zespole należącym do grupy C diagramu, zamknąć w ramach wczesnego okresu lateńskiego.

Porównanie zestawów naczyń oraz form obrządku pogrzebowego w grupie analizowanych cmentarzysk z Mazowsza prowadzi do stwierdzenia, że okres użytkowania cmentarzyska w Warszawie-Zerzniu jest prawdopodobnie zgodny z czasem funkcjonowania obiektu w Sulbinach (M. Andrzejowska 1984, s.

135), co w przybliżeniu odpowiada środkowej fazie użytkowania nekropoli w Warszawie-Henrykowie i Transborze. W stosunku do cmentarzyska w Radwankowie-Kosumcach, gdzie zdecydowanie wyraźniej zaakcentowana jest obecność naczyń typu I, odmian a i b, przy umiarkowanej liczbie form odmiany c, oraz znaczny jest udział typu IV, odmiany c, przy stosunkowo słabej reprezentacji typu V, odmiany c, obiekt w Zerzniu powstał zapewne później i trwał nieco dłużej (A. J. Tomaszewski 1980, s. 207). Podobny wniosek można wyciągnąć w odniesieniu do cmentarzyska kloszowego Warszawa-Grochów, stan. „Brylowszczyzna”; sporządzony dla niego wykres uwidacznia znaczny udział odmiany b w typach I, IV i V, a część naczyń reprezentujących typ V, odmianę c, w proporcjach i sposobie wykończenia powierzchni (chropowacenie do połowy brzuśca) bliska jest stylistyce łużyckiej¹¹ (M. Gądzikiewicz-Woźniak 1961, tabl. X, 5; XII, 4; XIII, 3; XXV, 1).

*Mgr Mirosława Andrzejowska
Doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa*

¹⁰ W zespołach tych powtarzającymi się elementami są: naczynia typu IV, odmiany c, z karbowaną krawędzią (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. II, 16; XII, 21, 23; XIV, 13) oraz kubki i dzbanki typu I, odmiany a, zdobione ornamentem rytym i kłutym (jw., tabl. II, 9, 11; XII, 18; XIV, 9). Współwystępują z nimi: w grobie 6 – popielnica typu I, odmiany c, bez listwy (jw., tabl. II, 13), w grobie 77 – misy typu II, odmiany d, z ornamentem paznokciowym (jw., tabl. XII, 16, 22), popielnica typu V, odmiany b, z listwą i misa typu VI, odmiany b (jw., tabl. II, 15).

¹¹ Uwaga ta nie sugeruje bezpośredniego następstwa kultury grobów kloszowych po kulturze łużyckiej na tym cmentarzysku. Do argumentów negujących kontynuację (T. Węgrzynowicz 1973a, s. 82; 1984, s. 12; T. Dąbrowska 1977, s. 132) należy dołączyć kolejny – zadziwiający brak w zestawie naczyń z cmentarzyska łużyckiego garnków typów II i IV (T. Węgrzynowicz 1984, ryc. 5), wyraźnie obecnych w grobach kloszowych i genetycznie wywodzonych z kultury łużyckiej.

BIBLIOGRAFIA

- Andrzejowska M.
1984 Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Sulbinach, woj. siedleckie, WA 49, s. 109–138.
- Chomentowska B.
1970 Cmentarzysko kultury pomorskiej na Mazowszu, „Światowit” 31, s. 189–280.
- Dąbrowska T.
1977 Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza, WA 42, s. 117–136.
- Gądzikiewicz M.
1954 Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych, WA 20, s. 134–177.
- Gądzikiewicz-Woźniak M.
1961 Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów, stanowisko „Bryłowszczyzna”, MS 7, s. 47–110.
- Gąsior M.
1976 Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej na stan. I w Piaskach koło Sulejowa, PMMAE 23, s. 209–247.
- Głosik J.
1975 Katalog materiałów wykopaliskowych Pogotowia Archeologicznego za lata 1963–1970, MSiW 3, s. 423–469.
- Gozdowski M.
1947 Zabytki z cmentarzyska w Bielawach, pow. łowicki, „Światowit” 18, s. 69–97.
- Jadczykowska I.
1977 Cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych na stan. 1 i 2 w Gledzianówku, woj. płockie, PMMAE 24, s. 41–61.
- Janowski J.
1956 Wyniki badań na cmentarzysku grobów kloszowych i skrzynkowych we wsi Stara Wieś, pow. Mińsk Mazowiecki, MS 1, s. 135–146.
- Jazdzewski K.
1939 Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian (1948) na ziemiach polskich, WA 16, s. 106–161.
- Kietlińska A.
1951 Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Pawłowie, pow. Garwolin, SprPMA 4, s. 111–120.
- Kietlińska A., Miłkaszewska R.
1963 Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Mazowiecki, MS 9, s. 255–330.
- Kostrzewski J.
1923 Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań.
1926 Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołecinie, w pow. poznańskim wschodnim, „Slavia Occidentalis” 5, s. 281–366.
- Lenartowicz Z.
1921 Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Glinice, pow. opatowski, PArch. 1, rok II–III, s. 134–140.
- Łuka L. J.
1952 Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokolowicach, w pow. kościańskim, FAP 3, s. 98nn.
- Michalski J.
1977 Ślady naziemnych oznaczeń pochówków w kulturze grobów kloszowych, WA 42, s. 137–145.
- Nosek S.
1946 Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-wschodniej, Kraków.
- Podkowińska Z.
1924 Cmentarzysko grobów podkloszowych w Siannie w pow. –1925 sochaczewskim, WA 9, s. 246–261.
- Różańska H.
1964 Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie za rok 1961, WA 30, s. 129–137.
- Sawicka J.
1922 Groby kloszowe we wsi Śniadków Górny, WA 7, s. 98–106.
- Tomaszewski A. J.
1980 Cmentarzysko kultury grobów kloszowych na stanowisku „Kosumce” w Radwankowie, woj. siedleckie, WA 45, s. 179–209.
- Węgrzynowicz T.
1970 Sprawozdanie z badań, przeprowadzonych w 1968 roku w Warszawie-Zerzeniu, przy ul. Wiązanej, [w:] „Zespół Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdanie 1967–1968. VI Konferencja Naukowa w Warszawie, 10 i 11 stycznia 1969 r.”, Warszawa, s. 91–93.
1973a Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu, MSiW 2, s. 7–126.
1973b Szczątki zwierzęce z cmentarzysk epoki brązu i początków epoki żelaza na ziemiach polskich, WA 38, s. 239–256.
1976a Osadnictwo starszej fazy epoki brązu z Warszawy-Zerzenia, WA 41, s. 18–36.
1976b Niektóre zagadnienia związane z występowaniem kości zwierzęcych na cmentarzyskach kloszowych, WA 41, s. 263–280.
1978 Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Drohiczynie, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka II, WA 43, s. 49–60.
1982 Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok, Warszawa.
1984 Uwagi o kulturze grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki, WA 49, s. 3–16.
- Zawadzka B.
1964 Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie, MS 10, s. 229–321.

SUMMARY

Site 4 in Warszawa-Zerzeń (Fig. 1) was excavated in the years 1968–1971 and 1982–1985. Moreover, in 1988 there was an accidental discovery of three graves in the cemetery. Altogether, 24 ares were excavated. A Trzciniec culture settlement was discovered, slight traces of a Lusatian culture settlement and a Cloche Grave culture cemetery (Figs 2, 3).

On the basis of studies from the years 1968–1971 basic data concerning the Trzciniec and Lusatian cultures settlements were published (T. Węgrzynowicz 1976a), as well as data concerning cremation animal and human-animal burials, distinguished then for the first time in Poland at cemetery of the Cloche Grave culture (T. Węgrzynowicz 1973b; 1976a; 1982, p. 55ff.). The following work includes all the issues relating to site 4, though those already discussed are only supplemented if new material became available.

THE BRONZE AGE SETTLEMENTS

In the years 1982–1985, in the W part of the excavated area, a cultural layer from the earliest settlement phase was discovered. 4 pits were also excavated. Two can be attributed to the Trzciniec culture people, one to the Lusatian culture and one remains culturally undetermined.

The meagre movable inventory includes 670 small sherds from the Trzciniec culture, some decorated with characteristic impressions of metal ornaments (Fig. 5a, b, e–h, j–l). Because of the specific ornamentation and manner in which the surface of the pottery had been worked, it was denoted as Zerzeń type, dated to the Koszider horizon (T. Węgrzynowicz 1976a, pp. 25ff., 33ff.). Material obtained in the second phase of studies added no new information.

There were only about 100 small sherds of Lusatian culture vessels dispersed all over the excavated area. The ornamentation (Fig. 6h) indicates the existence of a settlement till the end of the Bronze Age and in the beginning of the Iron Age.

THE CLOCHE GRAVE CULTURE CEMETERY

The building progress precluded a complete excavation of the cemetery. In the excavated part 6 graves (and traces of several which had been completely destroyed), 6 concentrations of cremated bones with a specific arrangement of remains (T. Węgrzynowicz 1973b, p. 244 and table 1) and 22 pits (Fig. 3) were discovered. 32 of the graves were cloche graves, 10 cinerary urn graves, 18 unurned graves and 4 undetermined, cloche or urn.

The cloche graves all belonged to the „under a cloche” type, in which a cloche covers a cinerary urn which is covered, in turn, by a bowl, usually turned up side down. Additional construction elements (such as a pottery lining, Fig. 14a, b) were rare. Around some of the graves the outlines of pits could be distinguished. There were metal artefacts and traces of bronze patina on bones in twelve graves. Graves with cinerary urns had an urn covered with a bowl turned up side down, except for two uncovered urns. These graves sometimes contained vessel sherds, three had metal or traces of metal. Grave pits were not observed. In the unurned graves the bones were dispersed throughout the pit or, more rarely, were concentrated in one place. Some of these pits contained small pieces of charcoal. The grave goods included small sherds, rarely whole vessels or larger fragments and (in 4 graves) metal objects. The features referred to as concentrations of bones differed from the cinerary urn graves in that the bone remains were scattered over an area about 1 m in diameter.

The composition of bone material discovered in graves of the various types has already been partly discussed (T. Węgrzynowicz 1973b; 1976a). Now it should be added that in the area studied in the years 1982–1985, i.e. in the W and NW parts of the cemetery, there were no animal and human-animal burials. Added animal bones were found in only one cloche grave and two unurned graves. To sum up: only humans were buried in cloche graves and urn graves, while among unurned graves there were only six containing solely human remains (the rest contained animal burials, human-animal and human with additional animal bones).

There were 69 people buried in the cemetery, of which more than 60 per cent were children. 14 graves contained double burials of an adult and child or two children (two adults were never found buried together).

Part of the graves formed groups (nos I to XII) consisting of 2 to 6 graves of the same or different types. Stratigraphic observations support the assumption that at least some of the graves were built intentionally at the same time, maybe to stress ties connecting the buried people. It is, however, impossible to determine the character of these ties.

Some of the graves contained vessels were probably made specifically for burial purposes (richly decorated, thin-walled and undurable cinerary urns, bowls with a cross sign on the bottom, Figs 18g, 23d). A feature of the rite was also breaking off the ears of the vessels.

Sites of cremation were not discovered in the cemetery. Traces of fires occurred in a few pits, but these were too small to allow for the cremation of an adult person. There are not enough data to interpret the function of the pits, usually small and only in some cases containing a few sherds.

The pottery material from the Cloche Grave culture cemetery was classified according to the system devised by T. Węgrzynowicz (1984, p. 3ff.). Among the 114 vessels that were analyzed 60 were pots (subgroup A₁), 5 jugs (A₂), 46 bowls (B₁) and 3 were cups (B₂). The most numerous and varied subgroup are the pots of which 32 per cent are type V, variant c – egg-shaped, roughened, with smoothed neck and with the greatest prominence of the belly above the middle of the vessel's height; 22 per cent are type I, variant c – completely smoothed surface, with neck and highly placed belly; 16 per cent are type IV, variant c – egg-shaped, roughened without neck and with highly placed belly. The remaining types and variants include 1–5 vessels.

Bowls occurred in two basic types: I and II (variants c and d) in nearly identical numbers. The differentiating feature here is the presence or lack of an incurvation under the rim forming a kind of neck.

The classification of cups and jugs, though formally they occurred in 5 variants, is in fact limited to differentiating egg-shaped forms, unprofiled (IIc and d; IVd) and vessels with a distinguishable neck and biconical belly (Ia).

The ornamentation of the pottery is characterized by a variety of plastic elements in the form of applied, decorated cordons, bosses, double ears and triple hanging cordons. They occur mainly on type V vessels, more rarely type I. Some of the type I vessels (pots and bowls) are decorated with stamped indentations. Sporadically incised ornaments occur. Notched rims commonly occur on roughened, egg-shaped cloches types III, IV

and VI. A specific type of surface finish is an applied rough layer or an irregular network of grooves made using a toothed tool (Figs 10a, 23p, 42h, 56e). Some of the bowls had small, sometimes unperforated, ears under the rim, some had flat extensions or appendices extending above the rim (Figs 13k, 24a, 42f, 46c).

Metal artefacts were found in 18 graves (28 per cent of the assemblages analyzed). Small bronze objects (rings, ear-rings, wires, plaques) were nearly completely melted in the heat of the pyre and only fragments survived. Bronze pincers from grave 7 (Fig. 15d) and an iron pin from grave 23 (Fig. 15l) were in equally poor condition. Well preserved iron artefacts, a hook and a disc with rivet were found in unurned animal graves (Fig. 15b, n). In grave 14, among the bones in the urn, fragments of a bone artefact were found (probably a helve, Fig. 15a) and in grave 42 fragments of fossilized coral.

The few metal artefacts have little dating value, though it may be noted that iron pins and bronze pincers like those found in Zerzeń are generally dated to the end of HaD and Early La Tène period. Thus only the pottery material can be used for dating purposes. It is analyzed in a diagram (Fig. 63).

The diagram gives the pottery inventory of a grave and the grave type (cloche, cinerary urn); pit graves are omitted because of their meagre furnishings. The sections of the diagram include series of vessels, grouped according to type (taking into account some secondary features), serving the same function in the grave. The choice and arrangement of features assumes a chronological sequence.

An analysis of the diagram allows us to distinguish three groups of features which illustrate the changes in grave inventories.

Group A includes forms of vessels most similar to the Lusatian style. These are: thin-walled, black cinerary urns with low belly, decorated with an engraved and pierced ornament; smoothed urns with neck, with greatest wideness of belly in the middle; egg-shaped, roughened cloches with rim turned inwards; semispherical, unprofiled bowls. All vessels come from „under a cloche” graves.

Group B includes egg-shaped cloches with an s-shaped profile, smoothed cinerary urns with neck, with highly placed belly, cinerary urns with roughened belly and smooth neck, bowls of both types (type I often with ears and extensions at the rim) and a few roughened cloches with smooth neck.

Group C contains cinerary urns and cloches with roughened belly and smooth neck, egg-shaped cinerary urns with thickened rim, bowls of both types and egg-shaped cups.

In the next groups there are more cinerary urn graves and those with metal furnishings.

The stratigraphic analysis of some graves seems to support the accepted sequence of changes in grave inventories. Graves determined as coming from the same time can be found in the diagram in the same group of features (e.g. 6 graves from assemblage V in group B, graves 12, 14 and 15 from assemblage III in group C). Graves which are probably not contemporaneous appear in various groups of the diagram in the appropriate chronological order (e.g. graves of assemblage VII in groups B and C).

The process of modification observed here does not lead to radical changes in the rite but shows that the changes in grave furnishings and the funeral rite were gradual and not extensive.

A comparison of graphs showing the percentage of subgroup types and variants for pots cemeteries of the Cloche Grave culture in Mazovia (Fig. 64), shows that in Warszawa-Zerzeń there was a much higher than average share of the „classical” Cloche Grave culture types V and I, variant c (with highly placed belly). There are also only a few vessels suggestive of Late Hallstatt (Lusatian) forms as well as descending forms.

The above suggests that the Cloche Grave culture cemetery in Warszawa-Zerzeń represents a developed phase of the culture which can be situated in the Early La Tène period. Such dating of excavated part of the cemetery is within the limits defined by the relative chronology of the pin and pincers and corresponds with the dating of coinciding phases of other cloche cemeteries from Mazovia.

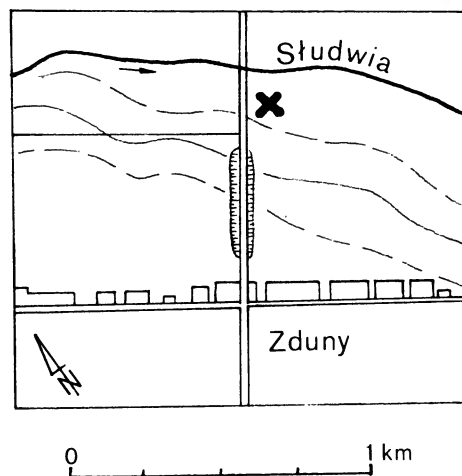
ZBIGNIEW NOWAKOWSKI

CMENTARZYSKO CIAŁOPALNE W ZDUNACH, WOJ. SKIERNIEWICKIE

A CREMATION CEMETERY AT ZDUNY, SKIERNIEWICE VOIV.

WSTĘP

Wiadomość o istnieniu w Zdunach stanowiska archeologicznego nadeszła do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie p. Z. Niedziałkowska, nauczycielka z miejscowego Gimnazjum Ogólnokształcącego. Badania z ramienia PMA prowadziła A. Kietlińska. Trwały one od 25 IX do 18 X 1946 r. Przerwane z powodu złych warunków atmosferycznych, nie zostały już wznowione. Cmentarzysko znajdowało się na terenie jednostajnie opadającym w kierunku północno-wschodnim ku rzeczce Słudwi, w odległości około 700 m od wsi (Ryc. 1). Wieloletnia uprawa oraz uzyskiwanie kamieni do celów gospodarczych przyczyniły się do znacznego zdewastowania obiektu. Na obszarze 650 m² odkryto 38 pochówków ciałałopalnych (Ryc. 2). 1 grób, należący do kultury grobów kloszowych, datowany jest na wczesny okres lateński. 37 grobów kultury przeworskiej pochodzi z okresu od fazy A₁–A₂ (wbrew wcześniejszej wzmiance¹) po schyłek fazy B₂ lub fazę B₂/C₁. Materiały te, oprócz krótkiego sprawozdania², nie doczekały się dokładniejszego opracowania. Opublikowano kilka spośród luźno znalezio-

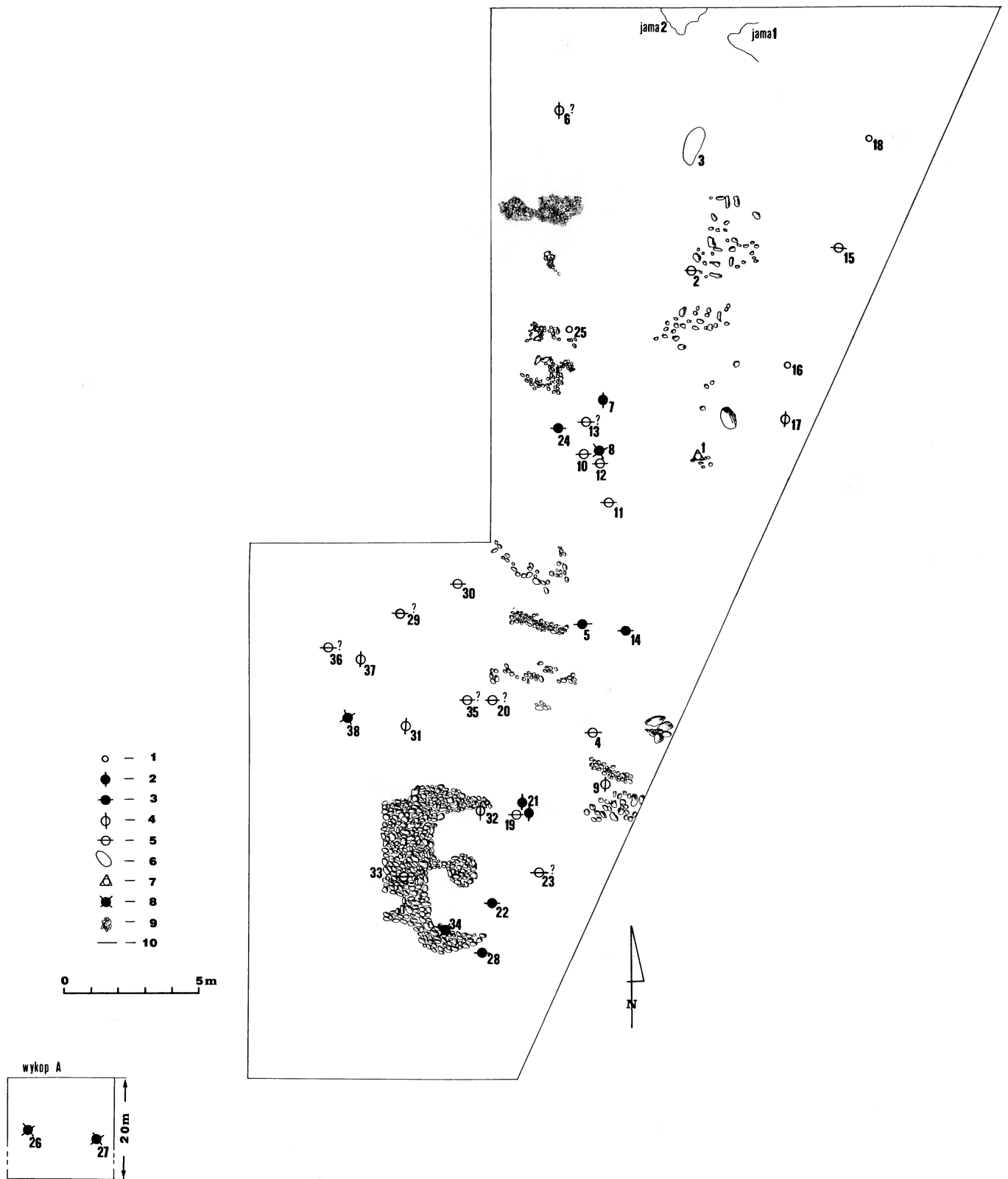
Ryc. 1. Zduny, woj. Skierniewice. Plan sytuacyjny cmentarzyska

nych naczyń wczesnośredniowiecznych³, pozostałe zaginęły. Dalsze materiały z tego okresu w niniejszym opracowaniu nie zostały uwzględnione. Przy opisach grobów korzystano z dziennika polowego badań, cytaty dokładne podano w cudzysłowach. W opisach ceramiki pominięto informacje o technice jej wykonania – wszystkie omawiane dalej naczynia lepiące były w ręce.

¹ A. Niewęglowski, Mazowsze na przełomie er, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 284–285.

² A. Kietlińska, Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Zduny, pow. Łowicz, SprPMA 1, 1945–1947, s. 183–190.

³ K. Musianowicz, Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego, WA 18, 1951, s. 345–370.

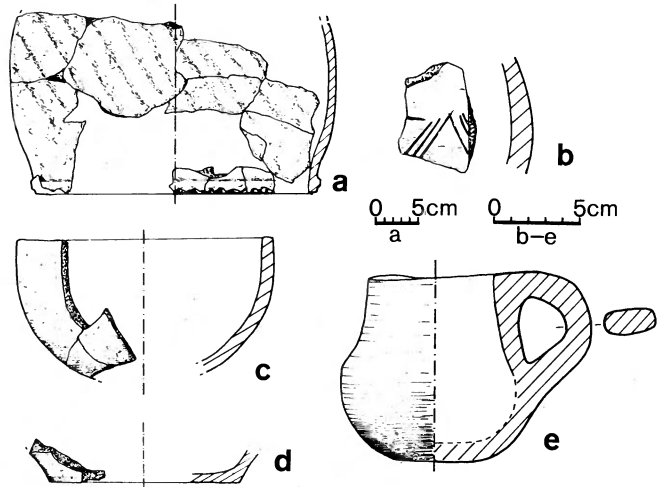
Ryc. 2. Zduny, woj. Skierniewice. Plan zbadanej części cmentarzyska. Groby z młodszego okresu przedrzymskiego (1); groby popielnicowe z fazy B₁ (2); groby popielnicowe z fazy B₂ (3); groby jamowe z fazy B₁ (4); groby jamowe z fazy B₂ (5); grób „skrzynkowy” z fazy B₁ (6); grób kloszowy (7); groby nie określone chronologicznie (8); kamienie (9); zasięg zbadanego obszaru (10). Uwaga – ze względu graficznych na rycinie nie umieszczono pełnej długości wykopu A (20 m)

Analizę materiałów przeworskich oparto na opracowaniach O. Almgrena, M. Jahna, T. Liany oraz A. Kokowskiego⁴. Dzięki uprzejmości M. Biborskiego⁵ uwzględniono wyniki badań metaloznawczych miecza z gr. 24. Wykorzystano także nie publikowane materiały z innych cmentarzysk kultury przeworskiej⁶.

OPIS MATERIAŁÓW

Grób 1, kloszowy pod brukiem(?). Na głęb. 41 cm odkryto bruk kamienny, a 20 cm niżej znajdował się przesunięty na W klosz ustawiony wylewem w jasnym piasku. Ok. 20 cm na S zauważono ślady dwóch kołków(?). Popielnica, bardzo zniszczona, przykryta była misą o podobnym stanie zachowania. Z obu naczyń zostały tylko nieliczne fr-ty. Górna część klosza była również uszkodzona. 1. 140 fr-tów brązowszarego klosza o karbowanej krawędzi, szyjce niestarannie gładzonej, brzuścu obmazywanym ukośnie, z dom. gruboziarnistego tłucznia. Średn. wyl. 32 cm (Ryc. 3a). 2. 35 fr-tów naczynia (może popielnicy) o czarnej, gładkiej powierzchni z dom. drobno- i średnioziarnistego tłucznia. Średn. dna 12 cm (Ryc. 3d). 3. 6 fr-tów misy o gładkiej, szarobrązowej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 15 cm (Ryc. 3c). 4. Fr-t naczynia o gładkiej, czarnej pow. i drobnoziarnistej dom., zdobiony na załomie brzuśca rytym ornamentem (Ryc. 3b). 5. 12 niecharakterystycznych fr-tów ceramiki. Chronologia: wczesna epoka żelaza, kultura grobów kloszowych.

Grób 2, jamowy. Odkryty na głęb. 41 cm pod kamiennym brukiem. Znalezione kości, fr-ty ceramiki oraz groty i sprzączkę. 1. Fr-t miseczki o gładkiej, szarej pow. z niewielkimi śladami wtórnego przepalenia. Dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 12 cm (Tabl. I, 3). 2. 3 fr-ty naczynia o gładkiej, brązowo-szarej pow. i drobno- oraz, rzadko, średnioziarnistej dom. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. I, 10). 3. Fr-t naczynia o gładkiej, nieco zdartej brązowej pow. i drobnoziarnistej dom. Poniżej załomu brzuśca częściowo zachowany ryty ornament. Średn. wyl. 10 cm (Tabl. I, 11). 4. 9 fr-tów naczynia o gładkiej, brązowszarej pow. i drobnoziarnistej dom. Niewielkie ślady wtórnego przepalenia. Średn. wyl. 13 cm (Tabl. I, 5). 5. Fr-t kubka o gładkiej, nieco zdartej brązowszarej pow. i dom. drobno- oraz, sporadycznie, średnioziarnistej. Średn. wyl. 10 cm (Tabl. I, 6). 6. Fr-t wtórnie przepalonego naczynia, zdobionego w górnej części brzuśca rytymi bruzdami (Tabl. I, 4). 7. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej, nieco zdartej pow. i drobnoziarnistej dom. (Tabl. I, 2). 8. 2 fr-ty naczynia ze śladami wtórnego przepalenia od zewnątrz. Dom. drobnoziarnista. Nad dnem częściowo zachował się ryty ornament (Tabl. I, 1). 9. 5 fr-tów naczynia o gładkiej, brązowszarej pow. i średnioziarnistej dom. Nad dnem pasma ukośnie rytých bruzd. Średn. dna 9,5 cm (Tabl. I, 9). 10. 43 niecharakterystyczne fr-ty ceramiki. 11. Mocno skorodowana półokrągła sprzączka żel. o wym.

Ryc. 3. Zduny, woj. Skierniewice. Grób 1 (a-d), znalezisko luźne (e)

3,6×2,7 cm (Tabl. I, 12). 12. Grot żel. o długiej ośmiobocznej tulejce i liściu z wydatnym żeberkiem. Dł. 24 cm, szer. liścia 3,8 cm (Tabl. I, 7). 13. Grot żel. o ośmiobocznej tulejce i liściu z wydatnym żeberkiem. Liść i koniec tulejki nieznacznie uszkodzone. Dł. 16,7 cm, szer. liścia 2,6 cm (Tabl. I, 8). Chronologia: faza B₂.

Grób(?) 3. Prostokątna jama o wym. 180×120 cm, z obstawą kamienną ułożoną w dwóch warstwach. Część kamieni była obrobiona. Warstwa dolna tworzyła bruk, górna leżała bezpośrednio na nim. Najwyższy kamień znajdował się na głęb. 38 cm, najniższy na głęb. 67 cm. Naczynie bez kości znajdowało się pod kamieniem od strony N i było bardzo zniszczone. Naczynie o czarnej, wyświeconej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 15 cm, dna 7,5 cm; wys. 12 cm (Tabl. I, 13). Chronologia: faza B₁.

Grób 4, jamowy. Odkryty w czarnej ziemi, w której nie udało się uchwycić zarysu. Zawierał niewiele kości, fr-t zapinki oczkowatej oraz fr-t przedmiotu żel., którego w zbiorach brak. Bardzo zniszczony kabłak brąz. zapinki oczkowatej serii pruskiej z dwoma częściowo zachowanymi oczkami na nóżce. Dł. 6,6 cm (Tabl. I, 14). Chronologia: faza B₂.

Grób 5, popielnicowy. Odkryty na głęb. 69 cm. Zarys okrągły o średn. 50 cm. W popielnicy znajdowała się miseczka przykrywająca nieliczne kości. 1. Popielnica o czarnej, wyświeconej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. dna 8 cm (Tabl. I, 15). 2. Miseczka o zaokrąglonym dnie, gładkiej, brązowszarej pow. zewn., zdartej w znacznej części, i drobnoziarnistej dom. z miką. Średn. wyl. 15 cm, wys. 6 cm (Tabl. I, 16). 3. Gliniany przęślik dwustopkowy o gładkiej, szarej pow. Średn. 2,7 cm, wys. 1,3 cm (Tabl. I, 17). Chronologia: faza B₂.

Grób 6, jamowy. Odsłonięty na głęb. 73 cm. Niewielka ilość kości i fr-ty naczyń rozrzucone były na obszarze o średn. ok. 75 cm. 1. 2 fr-ty baniastego naczynia o niestarannie gładzonej, czarnobrunatnej pow. i gruboziarnistej dom. Średn. wyl. 12 cm, dna 10,5 cm; wys. 16(?) cm (Tabl. II, 1). 2. Fr-t wyl. naczynia o chropowatej ciemnoszarej pow. i średnioziarnistej dom. z niewielką ilością grubych ziaren. Średn. wyl. 14 cm (Tabl. II, 6). 3. 2 fr-ty brzuśca naczynia o gładkiej, częściowo zdartej, szarej pow. i drobnoziarnistej dom. ze znaczną ilością grubych ziaren (Tabl. II, 2). 4. Fr-t wyl. naczynia o gładkiej, ceglastoszarej pow. i drobnoziarnistej dom. (Tabl. II, 5). 5. Fr-t naczynia o czarnej, gładkiej pow., zdobionej ukośnie karbowaną listwą plastyczną i rytym meandrem (Tabl. II, 7). 6. Fr-t brzuśca naczynia o zdartej pow. zewn., zdobiony ornamentem jodełkowym ujętym w dwie bruzdki. 7. 15 niecharakterystycznych fr-tów ceramiki. Chronologia: faza B₁(?).

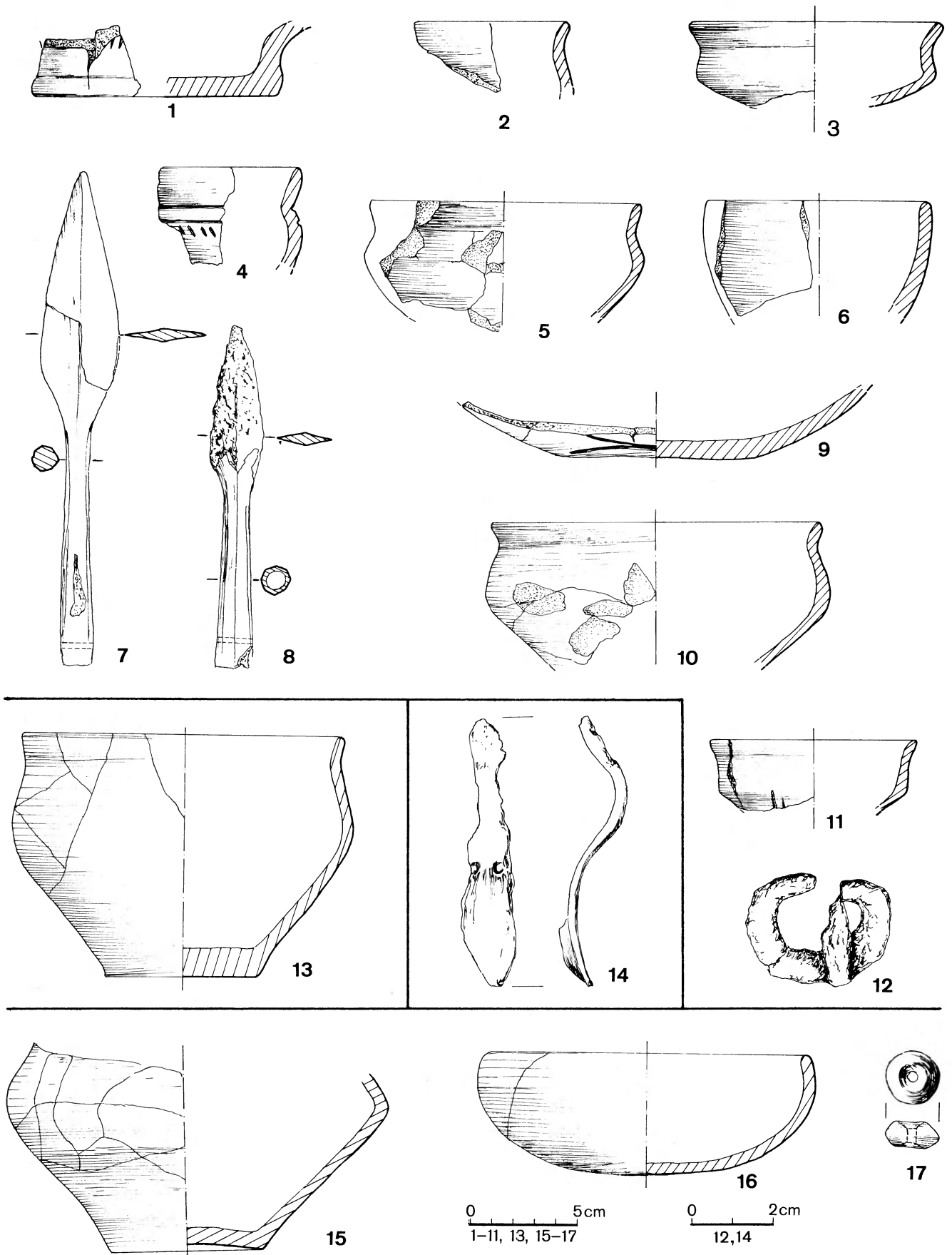
Grób 7, popielnicowy. Odkryty na głęb. 48 cm. W częściowo zniszczonej popielnicy znajdowało się niewiele kości, w jamie –

⁴ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, Leipzig 1923; M. Jahn, Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, Würzburg 1916; T. Liana, Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim, WA 35, 1970, s. 429–491; A. Kokowski, Die Feuerstahlwerkzeuge der Przeworsk-Kultur, [w:] „Memoires Archéologiques”, Lublin 1985, s. 109–127.

⁵ Badania zostały wykonane w Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie przez M. Biborskiego, P. Kaczanowskiego, Z. Kędzierskiego i J. Stępińskiego.

⁶ Bardzo dziękuję doc. dr hab. T. Dąbrowskiej, dr K. Czarnockiej i mgr. J. Andrzejowskiemu za udostępnienie materiałów z Kamieńczyka, stan. 1, woj. ostrołęcki, Oblina, stan. 5, woj. siedleckie i Nadkół, stan. 2, woj. siedleckie.

TABLICA I

Z duny, woj. Skierniewice. Grób 2 (1-12), grób 3 (13), grób 4 (14), grób 5 (15-17)

fr-ty innego naczynia i kolec sprzączki. Ok. 20 cm na E od grobu znaleziono gliniany przęślik dwustożkowaty. 1. Baniasta popielnica o gładkiej, szarobrazowej pow. Dom. drobno- i średnioziarnista z niewielką ilością grubej. Średn. wyl. 11 cm, dna 12 cm; wys. 16 cm (Tabl. II, 13). 2. Kolec sprzączki żel. Dł. zach. 3,1 cm. Chronologia: faza B₁.

Grób 8, jamowy. Odkryty na głęb. 70 cm. Na pow. o średn. ok. 30 cm rozrzucone były źle zachowane kości oraz liczne fr-ty ceramiki. Pod warstwą kości i ceramiki znajdowały się bryły żelaza(?). Zarysu jamy nie udało się uchwycić. Inwentarz zaginął. Chronologia: ?.

Grób 9, jamowy. Odsłonięty na głęb. 56 cm. Usytuowany bezpośrednio na warstwie gliny. Zawierał liczne fr-ty ceramiki i niewiele kości oraz fr-t przedmiotu żel. 1. Fr-t dna naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. dna 7,5 cm (Tabl. II, 11). 2. Fr-t dna naczynia o ceglastej, chropowatej pow. i gruboziarnistej dom. Średn. dna 13 cm (Tabl. II, 8). 3. Fr-t dna naczynia o gładkiej, szaroceglastej, częściowo zdartej pow. i średnioziarnistej dom. Średn. dna 4 cm (Tabl. II, 10). 4. Fr-t wyl. naczynia o zdartej pow. i drobnoziarnistej dom. (Tabl. II, 9). 5. 3 fr-ty naczynia o gładkiej, ceglastoszarej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 12 cm (Tabl. II, 3). 6. 2 fr-ty wtórnie przepalonego naczynia. Wylew bardzo zniekształcony. Krótka szyjka podkreślona dwiema rytymi bruzdkami. Średn. dna 7,5 cm (Tabl. II, 12). 7. Fr-t wtórnie przepalonego kubka z częściowo zachowanym uchem z niewielkim wgłębieniem przy nasadzie (Tabl. II, 4). 8. 4 fr-ty naczynia o czarnej, gładkiej pow. i drobnej dom., zdobionego meandrem. 9. 82 niecharakterystyczne fr-ty ceramiki, w tym 62 wtórnie przepalone. 10. 2 fr-ty żel. imacza nieokreślonego typu. Chronologia: faza B₁.

Grób 10, jamowy. Odsłonięty na głęb. 88 cm. Zarysu jamy nie udało się uchwycić. Fr-ty ceramiki były rozrzucone na dość dużej pow. 1. Dno naczynia o gładkiej, brązowej pow. Średn. 8 cm (Tabl. II, 14). 2. 2 fr-ty naczynia o gładkiej, szarej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. II, 15). Chronologia: faza B₂.

Grób 11, jamowy. Odsłonięty na głęb. 83 cm, rozwleczone, z nielicznymi kośćmi i ceramiką. Wg dziennika część skorup identyczna ze skorupami z grobu 10. 1. 13 fr-tów naczynia o chropowatej, brązowszarej pow. i dom. średniego i grubego tłucznia. Średn. dna 15 cm (Tabl. III, 2). 2. 8 fr-tów naczynia o delikatnie chropowatej, brązowszarej pow., z dom. średnio- i gruboziarnistego tłucznia. Średn. dna 14 cm (Tabl. III, 3). 3. Fr-t wyl. naczynia o gładkiej, szaroceglastej pow. i drobnoziarnistej dom. z niewielką ilością grubszych ziaren. Średn. wyl. 13 cm (Tabl. III, 4). 4. 3 fr-ty wazowatego naczynia o gładkiej, brązowszarej pow., z niewielką ilością drobnej dom., zdobionego ornamentem rytym i rzędem nakłuć. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. III, 1). 5. Fr-t wyl. naczynia o gładkiej, brązowszarej pow., z niewielką ilością drobnej dom. (Tabl. III, 5). Chronologia: faza B₂.

Grób 12, jamowy. Odsłonięty na głęb. 70 cm. Kości, ceramika i przedmioty metalowe rozrzucone były na przestrzeni o średn. ok. 70 cm. 1. 5 fr-tów naczynia o zdartej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 18 cm (Tabl. III, 11). 2. 2 fr-ty wazowatego naczynia o gładkiej, nieco zdartej, brunatnej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 17 cm, da 9 cm; wys. ok. 12 cm (Tabl. III, 14). 3. Fr-t baniastego naczynia o gładkiej, brunatnej, nieco zdartej pow. i dom. drobnoziarnistej z niewielką ilością grubej. Średn. wyl. 11 cm (Tabl. III, 13). 4. Fr-t naczynia o gładkiej, szarej pow., z częściowo zachowanym rytym meandrem. Dom. drobnoziarnista (Tabl. III, 12). 5. 42 fr-ty naczynia o ceglastej, chropowatej pow. i dom. średnioziarnistej z niewielką ilością grubej oraz 23 fr-ty niecharakterystyczne. 6. Brąz. dwuczęściowa zapinka grupy A.IV, zbliżona do typu A.81, silnie uszkodzona. Główna lekko rozszerzona, z grzebykiem, na końcu nóżki guzek. Żel. sprężynka z ośką i cięciwą przechodzącą przez otwór w główce. Dł. 3,6 cm (Tabl. III, 17). 7. 2 uszkodzone żel.

okucia z częściowo zachowanymi nitami. Dł. zach. 3,2 i 4,3 cm (Tabl. III, 15, 16). 8. 4 fr-ty skorodowanej szpili(?) żel. Chronologia: faza B₂.

Grób 13, jamowy. Odsłonięty na głęb. 48 cm. Fr-ty naczyń, kości i fr-ty przepalonego kamienia były rozrzucone na obszarze o średn. ok. 50 cm. Wśród nich znaleziono okucie żel. 1. 4 fr-ty naczynia o gładkiej, szarobrazowej pow., częściowo zdartej, z niewielką ilością drobnej dom. Średn. wyl. 17,5 cm (Tabl. II, 16). 2. 3 fr-ty naczynia o niestarannie gładzonej, szarobrazowej pow. Dom. średnioziarnista z niewielką ilością grubych ziaren. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. II, 18). 3. Okucie żel. z dwoma nitami. Wym. 6,2×1,0 cm (Tabl. II, 17). Chronologia: okres wpływów rzymskich.

Grób 14, popielnicowy. Wewnątrz popielnicy znajdowało się dużo kości; na nich leżały wciśnięte dwa kamienie, które zgniotyłły górną część naczynia. Wśród kości znaleziono nit, okucie, fr-t zapinki i przęślik. Obok popielnicy rozrzucone były fr-ty niewielkiego naczynia. Dno grobu na głęb. 77 cm. 1. 10 fr-tów baniastej popielnicy(?) o gładkiej, czarnej pow. i średnioziarnistej dom. Ornament ryty. Średn. wyl. 21 cm (Tabl. III, 6). 2. 5 fr-tów naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. III, 7). 3. Uszkodzone żel. okucie szkatułki z zachowanymi częściowo dwoma nitami i otworem. Wym. 9,5×4,4 cm (Tabl. III, 10). 4. Zgięty nit żel. z płaską, okrągłą główką o średn. 0,9 cm (Tabl. III, 9). 5. Gliniany przęślik dwustożkowaty o gładkiej, nieco spękanej pow. Średn. 3,1 cm, wys. 1,5 cm (Tabl. III, 8). 6. Fr-t brąz. zapinki z żel. sprężynką. Dł. zach. 1,6 cm. Chronologia: faza B₂.

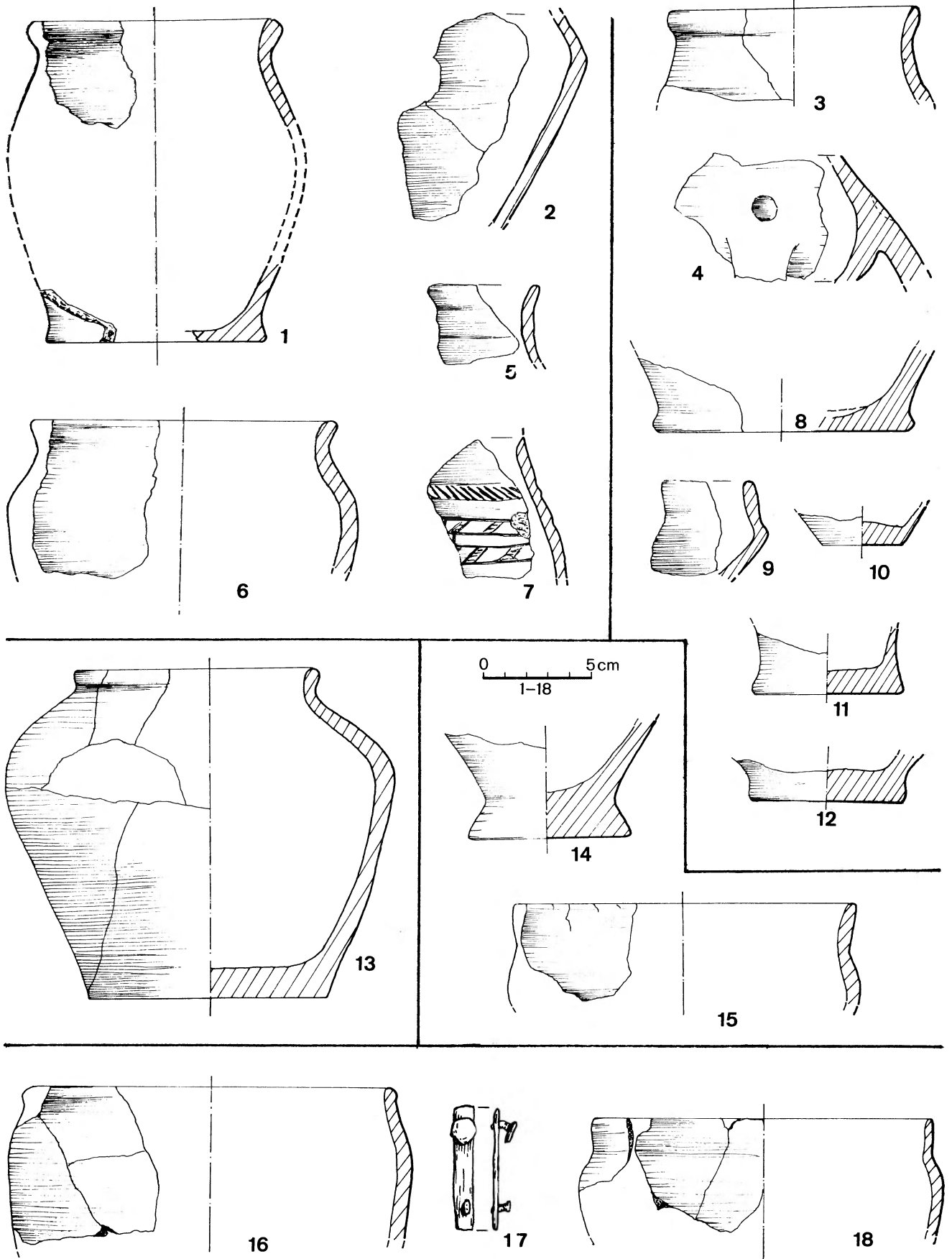
Grób 15, jamowy. Odsłonięty na głęb. 68 cm. Obok bardzo małej ilości kości znaleziono: 1. 3 fr-ty naczynia o gładkiej, w znacznej części zdartej, ceglastej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. IV, 1). 2. Fr-t naczynia o zdartej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 13 cm (Tabl. IV, 5). 3. Fr-t naczynia o gładkiej, ceglastej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. IV, 2). 4. 2 fr-ty naczynia o gładkiej jasnobrązowszarej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 17 cm (Tabl. IV, 4). 5. Żel. sztydło. Dł. zach. 6,2 cm (Tabl. IV, 3). Chronologia: faza B₂.

Grób 16, jamowy. Odsłonięty na głęb. 53 cm. Górną część wypełniska (o miąższości 20 cm) tworzyła czarna tłusta ziemia z dużą ilością węgla drzewnych. Fr-ty ceramiki i kości rozproszone były na przestrzeni o średn. ok. 50 cm. 1. 6 fr-tów naczynia o zdartej, pierwotnie gładkiej pow. oraz drobno- i średnioziarnistej dom. Średn. wyl. 12 cm (Tabl. V, 1). 2. 19 niecharakterystycznych fr-tów ceramiki, w tym 4 wtórnie przepalone. Chronologia: młodszy okres przedrzymski.

Grób 17, jamowy. Odsłonięty na głęb. 54 cm. W jamie o średn. ok. 20 cm znajdowały się resztki stosu z węglami drzewnymi, dużymi fr-tami ceramiki i bardzo drobnymi kosteczkami. 1. 15 fr-tów naczynia o czarnej, wyświeconej pow. i drobnoziarnistej dom. Plastikowa listwa zdobiona ukośnymi nacięciami. Średn. wyl. 22 cm (Tabl. IV, 6). 2. 2 fr-ty naczynia o całkowicie zdartej pow. zewn. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 14 cm (Tabl. IV, 7). 3. 9 fr-tów naczynia o gładkiej, brunatnej pow. oraz drobno- i średnioziarnistej dom. Średn. wyl. 17 cm (Tabl. IV, 8). 4. 19 fr-tów naczynia o niestarannie gładzonej, częściowo zdartej pow. Dom. drobnoziarnista z niewielką ilością grubych ziaren. Średn. dna 13 cm (Tabl. IV, 9). 5. 3 fr-ty zniszczonego kółka żel. Chronologia: faza B₁.

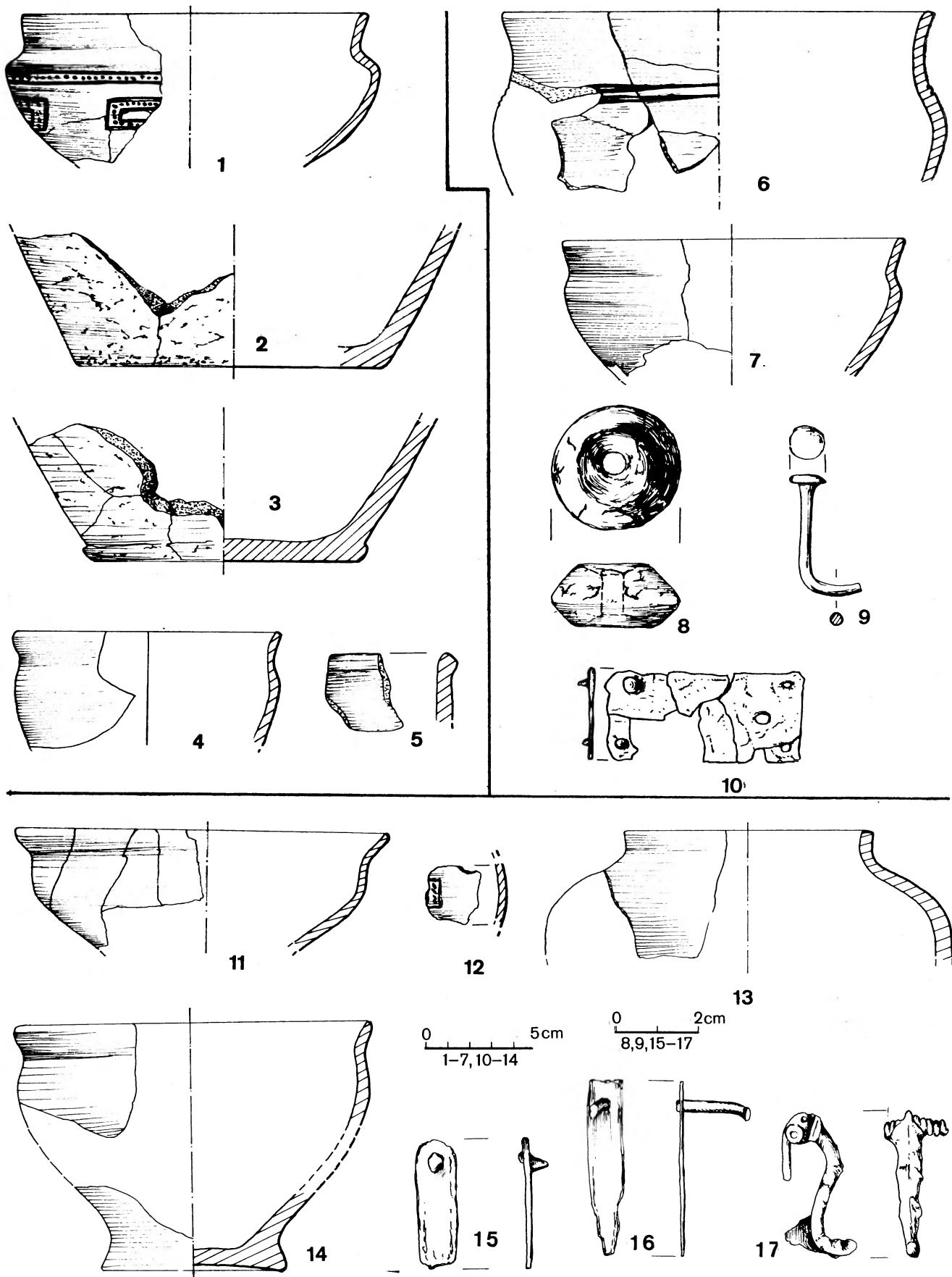
Grób 18, jamowy. Odsłonięty na głęb. 31 cm, pod pięcioma kamieniami. Niewielka ilość ceramiki, kości i węgla drzewnych rozrzucona była na przestrzeni o średn. ok. 70 cm. Fr-t naczynia o gładkiej, szarej, częściowo zdartej pow. i średnioziarnistej dom. (Tabl. V, 4). Chronologia: młodszy okres przedrzymski. W pobliżu grobu znaleziono fr-t brąz. zapinki silnie profilowanej (zob. znaleziska luźne, nr 22).

TABLICA II

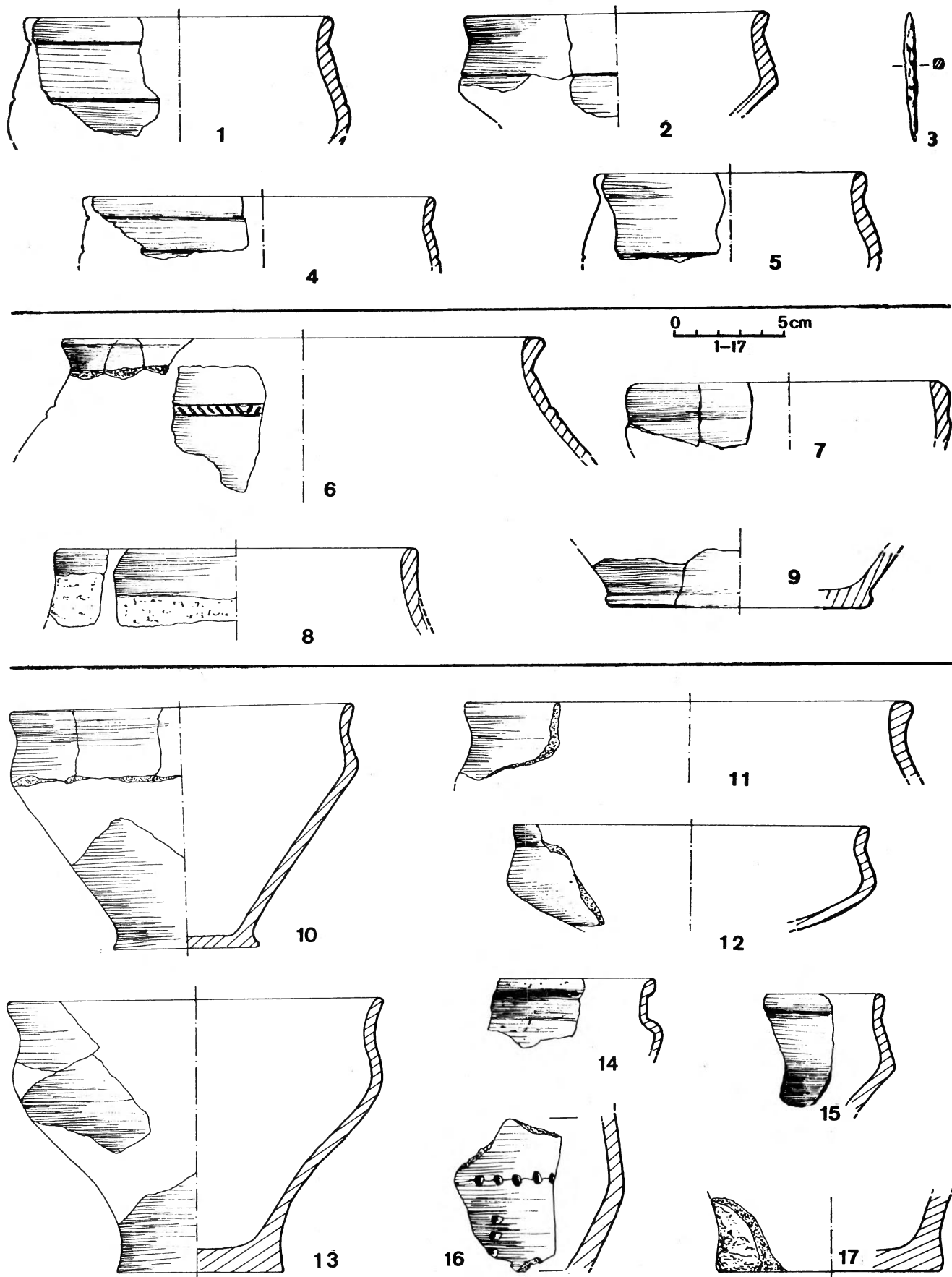
Z dunny, woj. Skierniewice. Grób 6 (1, 2, 5-7), grób 7 (13), grób 9 (3, 4, 8-12), grób 10 (14, 15), grób 13 (16-18)

TABLICA III

Zduń, woj. Skierniewice. Grób 11 (1-5), grób 12 (11-17), grób 14 (6-10)

TABLICA IV

Zduń, woj. Skierniewice. Grób 15 (1-5), grób 17 (6-9), grób 19 (10-17)

Grób 19, jamowy. Odstonięty na głęb. 36 cm. Ceramika i kości rozrzucone były na przestrzeni o średn. ok. 30 cm. 1. 5 fr-tów naczyń o gładkiej, częściowo zdartej, brązowszarej pow. Dom. niewidoczna. Średn. wyl. 16 cm, dna 7 cm; wys. ok. 11,5 cm (Tabl. IV, 10). 2. 3 fr-ty naczyń o gładkiej, w znacznej części zdartej pow., z niewielką ilością drobnej dom. Średn. wyl. 17,5 cm, dna 8 cm; wys. ok. 13 cm (Tabl. IV, 13). 3. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowszarej pow., z niewielką ilością drobnej dom., nieco wtórnie przepalonego. Średn. wyl. 17 cm (Tabl. IV, 12). 4. 8 fr-tów naczyń o gładkiej, szarobrazowej pow. i drobnej dom. Ornament paznokciowy (Tabl. IV, 16). 5. Fr-t naczynia o chropowatej brązowszarej pow., z niewielką ilością średnioziarnistej dom. Średn. dna 11 cm (Tabl. IV, 17). 6. Fr-t naczynia o gładkiej brązowszarej pow. Dom. średnioziarnista z niewielką ilością grubych ziaren. Średn. wyl. 20 cm (Tabl. IV, 11). 7. Fr-t naczynia o gładkiej, szarobrazowej pow., z niewielkimi śladami wtórnego przepalenia przy wylewie (Tabl. IV, 14). 8. Fr-t wtórnie przepalonego naczynia o spękanej pow. (Tabl. IV, 15). Chronologia: faza B₂.

Grób 20, jamowy. Odstonięty na głęb. 53 cm. W górnej części wypełniska zalegały kości, w dolnej fr-ty ceramiki. Na głęb. ok. 50 cm i ok. 30 cm na E od grobu znaleziono fr-t brąz. zapinki silnie profilowanej (zob. znaleziska luźne, nr 21). 7 fr-tów naczyń o gładkiej, brązowej pow. i gruboziarnistej dom. Średn. dna 15 cm (Tabl. V, 2). Chronologia: faza B₂(?).

Grób 21, popielnicowy, podwójny. Odstonięty na głęb. 62 cm. Obie popielnice ustawione były w piasku i obsypane resztkami stosu. W popielnicy „a” znajdowały się kości, 2 naczynka gliniane i kółko żel.; w popielnicy „b” – tylko drobne kości. Brak danych odnośnie do miejsca znalezienia pozostałych ułamków ceramiki. 1. Popielnica „a”, o niestarannie gładzonej, brązowszarej, miejscami czarnej pow. Dom. gruboziarnistego tłucznia. Średn. wyl. 15 cm, dna 11 cm; wys. 21,5 cm (Tabl. V, 12). 2. Naczynko o gładkiej, w znacznej części złuszczonej, szaroczarnej pow. Dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 7 cm, dna 3 cm; wys. 5 cm (Tabl. V, 11). 3. Miseczka o niestarannie gładzonej, szarej pow. i drobnoziarnistej dom. z niewielką ilością grubszych ziaren. Ornament ryty i dołkowy. Dno wklęsłe. Średn. wyl. 6,5 cm, wys. 5,5 cm (Tabl. V, 10). 4. Popielnica „b”, wazowata, o gładkiej, szarobrazowej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 19 cm, dna 9 cm; wys. 10 cm (Tabl. V, 7). 5. Fr-ty naczyń o gładkiej, szarej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 17 cm, dna 8,5 cm; wys. 9 cm (Tabl. V, 8). 6. Fr-ty naczyń o gładkiej, wyświeconej, brązowej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 15 cm, dna 10,5 cm; wys. 15 cm (Tabl. V, 13). 7. Fr-t naczynia o delikatnej, chropowatej, szaroczarnej pow. Dom. drobno- i średnioziarnistego tłucznia. Średn. wyl. 18 cm (Tabl. V, 6). 8. Fr-t wazowatego naczynia o czarnej, wyświeconej pow. Dom. niewidoczna. Średn. wyl. 16 cm (Tabl. V, 9). 9. Skorodowane kółko żel. Chronologia: faza B₁.

Grób 22, popielnicowy. Popielnica była wciśnięta między kamienie i przykryta płaskim, obrobionym kamieniem, na którym leżał otoczek. W popielnicy oprócz dużej ilości kości znaleziono zapinkę, fr-t klucza, przęślik i fr-ty szkła, prawdopodobnie paciorków. Obok popielnicy odstonięto fr-ty naczyń. Dno grobu znajdowało się na głęb. 47 cm. 1. Popielnica esowata z bardzo gładką szyjką i mniej starannie wygładzonym brzuścem, zdobionym ornamentem pól wypełnionych skośnymi bruzdami. Barwa brązowszara. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 16 cm, dna 11,5 cm; wys. 19 cm (Tabl. VI, 15). 2. 5 fr-tów wazowatego naczynia o całkowicie zdartej pow. zewn. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 19,5 cm, dna 8 cm; wys. ok. 10 cm (Tabl. VI, 16). 3. Fr-t naczynia o gładkiej, częściowo zdartej brązowej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 12 cm (Tabl. VI, 11). 4. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowszarej pow. i drobnoziarnistej dom. Ornament ryty i kłuty (Tabl. VI, 12). 5. Żel. zapinka kolankowata z masywnym grzebykiem na główce i z płaską tarczką na nóż-

ce, typu A.132/137. Pochewka wysoka, uszkodzona. Sprężynka zachowana częściowo. Dł. 3,4 cm (Tabl. VI, 14). 6. Gliniany przęślik dwustożkowy, częściowo wtórnie przepalony. Średn. 2,2 cm, wys. 1,6 cm (Tabl. VI, 13). 7. Fr-ty zniszczonego żel. klucza od szkatułki. 8. Stop zielonego szkła. Chronologia: faza B₂.

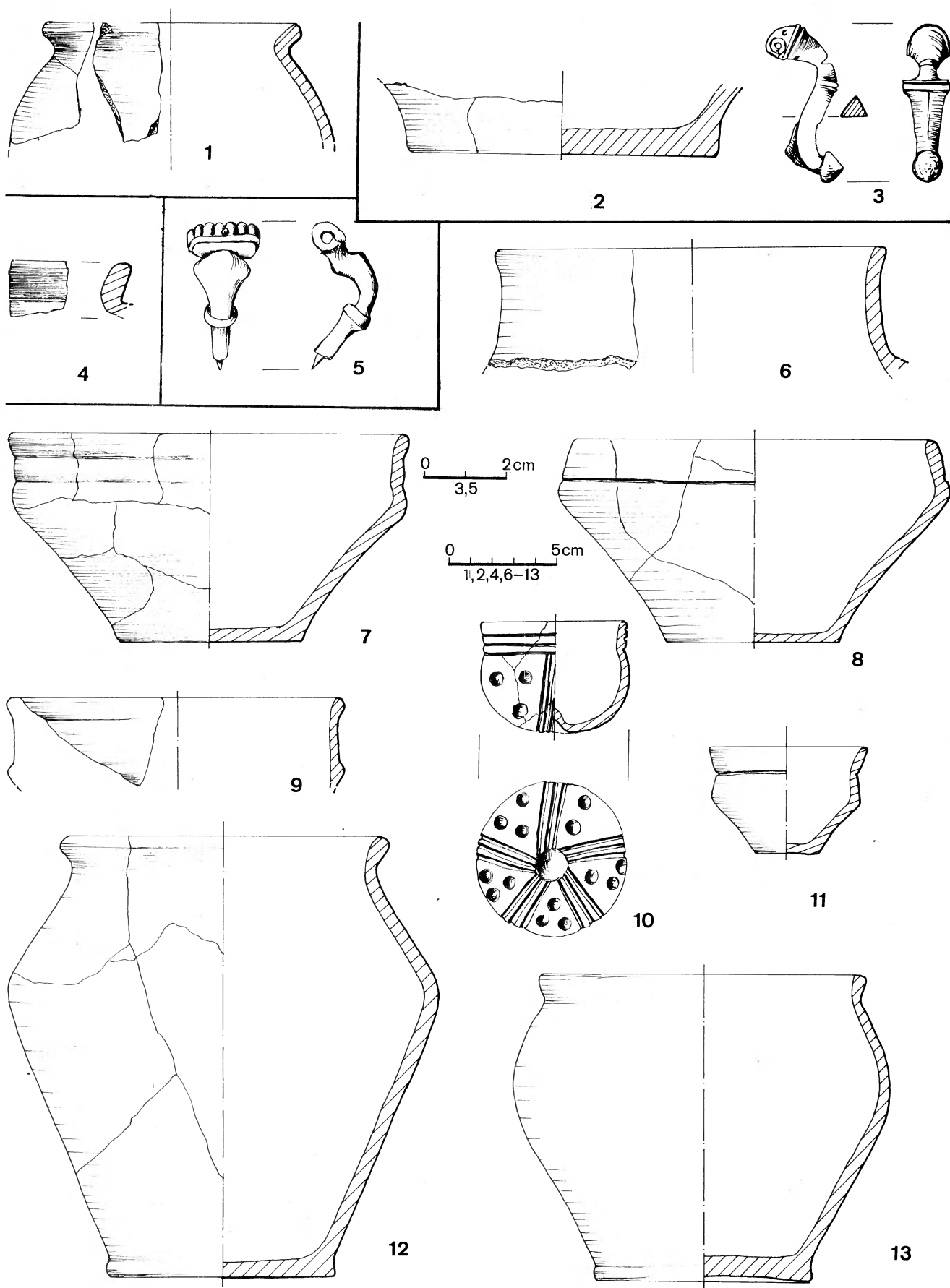
Grób 23, jamowy. Odstonięty na głęb. 58 cm. Jama wypełniona resztkami stosu z niewielką ilością ceramiki i kości. 1. 8 fr-tów naczyń o gładkiej, w znacznym stopniu zdartej, brązowszarej pow. Niewielka ilość drobnej dom. Średn. wyl. 15 cm, dna 6 cm; wys. 12,5 cm (Tabl. VI, 1). 2. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej pow. Niewielka ilość drobnej dom. Średn. wyl. 14 cm (Tabl. VI, 2). 3. 3 fr-ty naczyń o gładkiej, zdartej, szarocęglastej pow. i drobnej dom. Ornament ryty trójkątnym lub kwadratowym rylcem. Średn. dna 9 cm (Tabl. VI, 3). 4. 23 fr-ty wtórnie przepalonego naczynia z małym, kolankowatym uszkiem. Chronologia: okres wpływów rzymskich.

Grób 24, popielnicowy. Od N strony popielnicy znajdowały się zgięty miecz i fr-t umba, od strony S – fr-t noża(?). Obok popielnicy znaleziono niewielką ilość kości i fr-tów ceramiki. 1. Popielnica esowata, o gładkiej szyjce i mniej starannie gładzonym brzuścu, szara z jasnobrązowymi plamami. Dom. średnioziarnista. Ornament ryty grzebykiem. Średn. wyl. 23,5 cm, dna 12,5 cm; wys. 22 cm (Tabl. VII, 9). 2. 2 fr-ty jajowatego, brązowego naczynia o gładkiej szyjce i nieco chropowatym brzuścu. Dom. drobno- i średnioziarnistego tłucznia; miejscami nieliczne grube ziarna. Średn. wyl. 21 cm (Tabl. VII, 1). 3. 15 fr-tów naczyń o szarej, niestarannie gładzonej, częściowo zdartej pow. i drobnej dom. Średn. brzuśca 18 cm (Tabl. VII, 5). 4. Fr-t naczynia o gładzonej, brązowej pow. oraz średnio- i gruboziarnistej dom. Średn. wyl. 14 cm (Tabl. VII, 3). 5. Fr-t naczynia o brązowej pow., ze śladami poziomego miotłkowania. Dom. średnio- i gruboziarnista. Średn. wyl. ok. 27 cm (Tabl. VII, 4). 6. Fr-t miseczki o zdartej pow. i drobnej dom. Ornament w postaci rytych bruzd z rzędem dołczków, ułożonych promieniście (Tabl. VII, 7). 7. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. Średn. wyl. 11 cm (Tabl. VII, 8). 8. Fr-t naczynia o niestarannie gładzonej, częściowo zdartej, szarobrazowej pow. Dom. średniego i grubego tłucznia. Średn. dna 15 cm (Tabl. VII, 2). 9. 3 fr-ty naczyń o gładkiej, brązowszarej pow. i drobnej dom. Ornament ryty (Tabl. VII, 6). 10. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. Średn. wyl. 11 cm (Tabl. VII, 10). 11. Żel. miecz obosieczny zachowany w 4 fr-tach, mocno zniszczony, kilkakrotnie zgięty. Na płazach częściowo widoczne 3 strudziny. Trzpień w przekroju prostokątny. Dł. zach. 77,2 cm (23,2; 24,5; 14,5; 15 cm), największa zachowana szer. głowni 4,3 cm, zach. dł. sztychu 3,5 cm (Tabl. VII, 11). 12. Fr-ty silnie zniszczonego żel. umba z tępym kolcem, zapewne typu J.7a. 13. Fr-ty żel. noża (nie zachowały się). Chronologia: faza B₂.

Grób 25, odkryty przy nieregularnie rozwleczonych kamieniach „pochodzących z grobu skrzynkowego”(?), na głęb. 38 cm. Fr-ty ceramiki zalegały w czarnej, tłustej ziemi ze śladami węgla i drobniutkich kości, sięgającej do głęb. 60 cm. 1. 42 fr-ty naczyń odwrotnie gruszkowatego o gładkiej, szarobrazowej pow., w znacznej części zdartej. Dom. niewidoczna. Wylew wtórnie przepalony. Średn. wyl. 10 cm (Tabl. VI, 5). 2. 13 fr-tów kubka o czarnej, wyświeconej pow., z niewielką ilością drobnej dom. Przy wylewie widoczna nasada ucha. Średn. wyl. 14 cm (Tabl. VI, 6). 3. Fr-t naczynia o gładkiej, szarobrazowej pow., z niewielką ilością drobnej dom. Ornament ryty (Tabl. VI, 4). 4. 40 niecharakterystycznych fr-tów ceramiki. Chronologia: faza A₁-A₂.

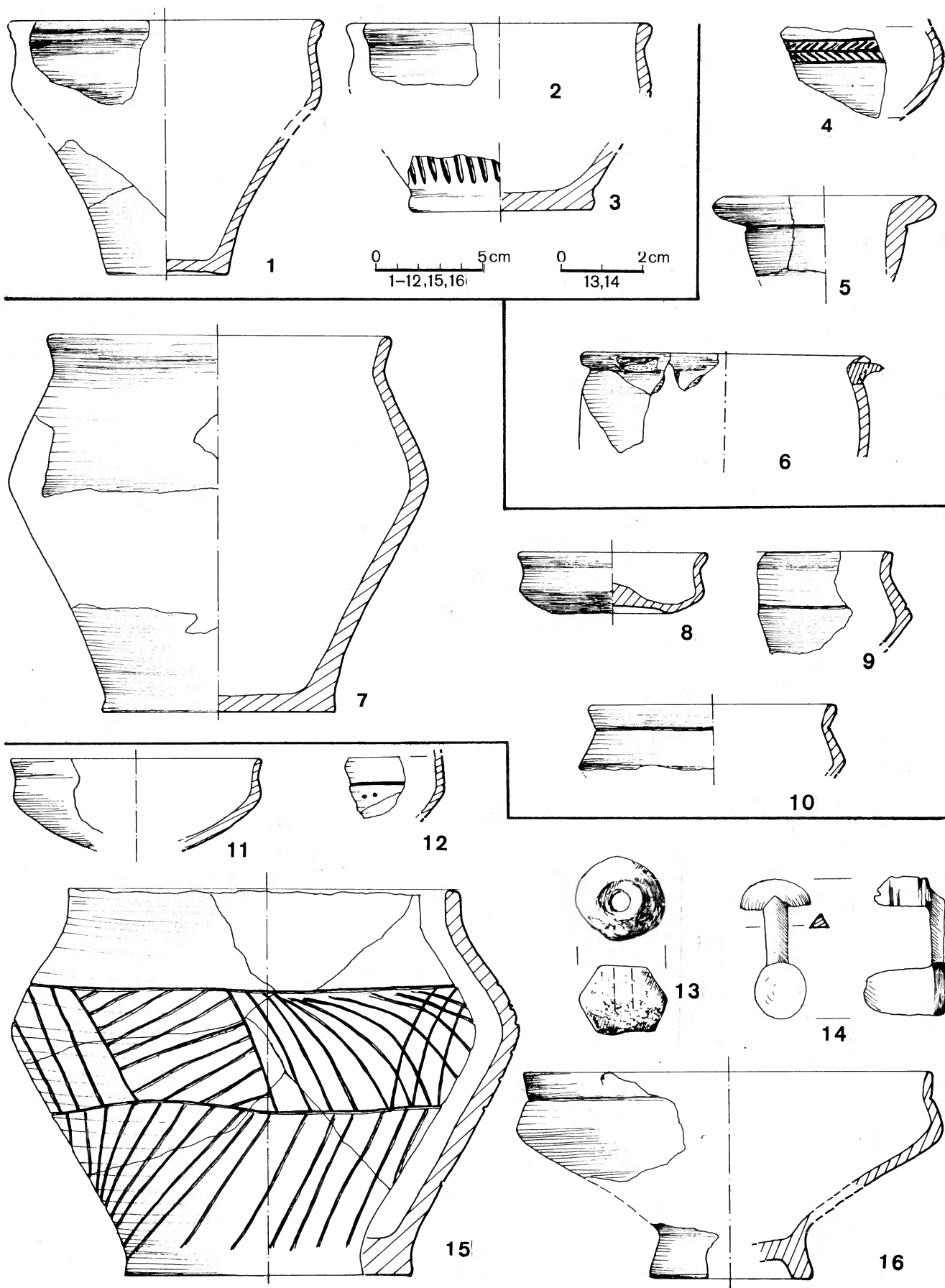
Grób 26, jamowy. Odstonięty na głęb. 50 cm. Jama o średn. ok. 50 cm i głęb. 13 cm, z resztkami stosu i dużą ilością spoiście ułożonych kości oraz kilkoma fr-tami ceramiki (zaginęła). Fr-t żel. przedmiotu ze skręconego grubego drutu, z częściowo zachowanym otworem. Dł. zach. 5,3 cm (Tabl. VII, 14). Chronologia: ?.

TABLICA V

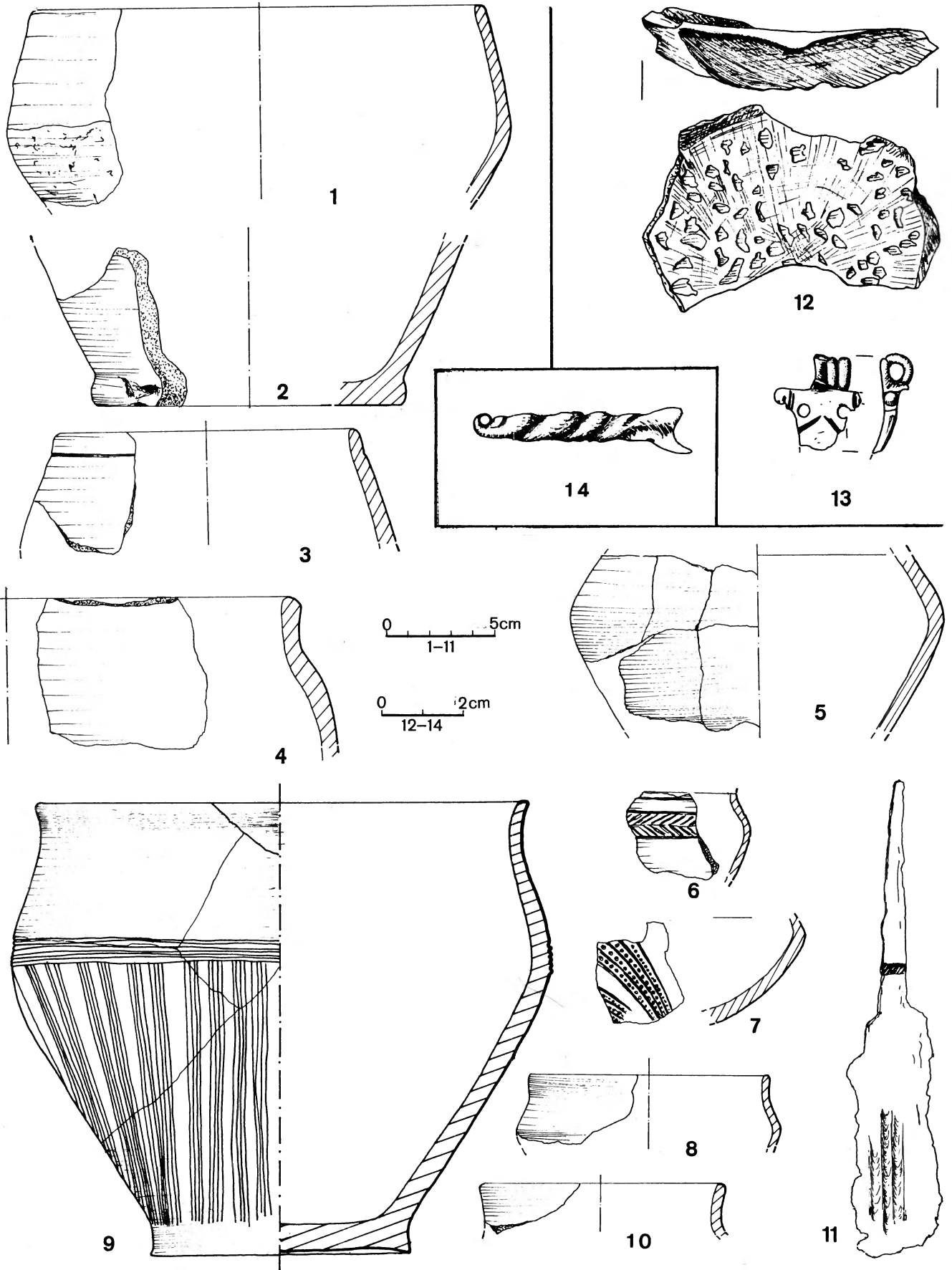
Zduń, woj. Skierniewice. Grób 16 (1), grób 18 (4), znalezisko luźne koło grobu 18 (5), grób 20 (2), obok grobu 20 (3), grób 21 (6-13)

TABLICA VI

Zduń, woj. Skierniewice. Grób 22 (11-16), grób 23 (1-3), grób 25 (4-6), grób 28 (7-10)

TABLICA VII

Z duny, woj. Skierniewice. Grób 24 (1-11), grób 26 (14), grób 31 (12, 13)

Grób 27, jamowy. Odslonięty na głęb. 52 cm. Niewielką ilość kości wraz z resztkami stosu znaleziono w jamie o średn. 20 cm i głęb. 9 cm. 2 niewielkie fr-ty glinianego naczynia (zagięły). Chronologia: ?.

Grób 28, popielnicowy. Odslonięty na głęb. 42 cm. Popielnica ze znaczną ilością kości stała w tłustej, czarnej ziemi. Obok leżały fr-ty przystawki. 1. Popielnica dwustożkowata o szarej, gładkiej, obecnie w znacznej części zdartej pow. Dom. średnioziarnista. Średn. wyl. 16 cm, dna 11 cm; wys. 18 cm (Tabl. VI, 7). 2. Miseczka o szarobrazowej, gładkiej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 8,5 cm, dna ok. 6 cm; wys. 3 cm (Tabl. VI, 8). 3. 3 fr-ty naczynia o całkowicie zdartej pow. Dom. drobnoziarnista. Średn. wyl. 11 cm (Tabl. VI, 10). 4. Fr-t naczynia o całkowicie zdartej pow. zewn. i drobnoziarnistej dom. (Tabl. VI, 9). Chronologia: faza B₂.

Grób 29, jamowy. Odslonięty na głęb. 72 cm. W jamie znajdowała się „niewielka ilość kości i skorup”; pozostałe elementy wyposażenia zidentyfikowano na podstawie metryczek. 1. 40 fr-tów naczynia o gładkiej, brązowej pow. i dom. grubego tłucznia. 2. Fr-t jednowarstwowego grzebienia rogowego z częściowo zachowanym ornamentem. Dł. zach. 1 cm (Tabl. VIII, 1). 3. Stop srebra. 4. Fr-t paciorka z zielonkawożółtego szkła. Chronologia: faza B₂(?).

Grób 30, jamowy. Odslonięty na głęb. 76 cm. Zarys okrągły o średn. ponad 85 cm; głęb. 29 cm. W jamie znaleziono kości, fr-ty spalonego drewna, drobne kamienie, fr-ty ceramiki, przęślik oraz zniszczony grot i fr-t ośelki (dane na podstawie metryczki, w dokumentacji brak wzmianki o dwóch ostatnich zabytkach). 1. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. Ornament ryty. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. VIII, 2). 2. Fr-t pustej nóżki naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. Nóżka pierwotnie ażurowa: pozostały zarysy prostokątnych(?) otworów. Średn. dna 9 cm (Tabl. VIII, 4). 3. Fr-t naczynia o chropowatej, szarobrazowej pow. i drobnej dom. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. VIII, 3). 4. Fr-t naczynia o czarnej, niestarannie gładzonej pow., z niewielką ilością grubej dom. (Tabl. VIII, 5). 5. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. (Tabl. VIII, 6). 6. Fr-t naczynia o szarej, chropowatej pow. i drobnej dom. (Tabl. VIII, 7). 7. Gliniany przęślik dwustożkowaty ze śladami wtórnego przepalenia. Średn. 4,4 cm, wys. 2,8 cm (Tabl. VIII, 8). 8. Mocno zniszczony grot żel. o daszkowatym przekroju liścia. Dł. zach. 11,5 cm (Tabl. VIII, 9). 9. Fr-t ośelki z szarego kamienia. 10. 33 niecharakterystyczne fr-ty ceramiki. Chronologia: faza B₂.

Grób 31, jamowy. Odslonięty na głęb. 54 cm. Jama głęb. 25 cm, o prawie prostopadłych ściankach, regularna w zarysie. W jej wypełnisku kości i fr-ty ceramiki, w tym dolnej części naczynia, która zagięła, oraz fr-ty zapinki i przedmiot(?) żel. 1. 3 fr-ty brąz. zapinki oczkowanej serii głównej z parą zamkniętych oczek na główce i bocznymi guzkami. Haczyk na cięciwę zachowany częściowo. Typ zbliż. do A.49 (Tabl. VII, 13). 2. Fr-t żel. przedmiotu w kształcie miseczki z dużą ilością wżerów na górnej płaszczyźnie. Wym. zach. 7,3×4,9×1,9 cm (Tabl. VII, 12). Chronologia: faza B_{1a}.

Grób 32, jamowy. Odslonięty na głęb. 68 cm pod warstwą kamieni. W jamie o średn. ok. 66 cm oprócz niewielkiej ilości kości znajdowały się fr-ty ceramiki oraz fr-ty zapinki, umba i noża. Według oznakowań na metryczce z grobu tego pochodzić ma jeszcze grot. 1. 6 fr-tów baniastego naczynia o czarnej, gładkiej pow. i drobnej dom. Powyżej załomu plastyczna listwa ukośnie nacina, niżej – ornament ryty. Średn. wyl. 18 cm (Tabl. VIII, 13). 2. 2 fr-ty brąz. zapinki typu A.68. Sprężynka o 6 zwojach i górnej cięciwie przytrzymywanej haczykiem. Zach. dł. 2,4 cm (Tabl. VIII, 12). 3. 2 fr-ty żel. noża o wyodrębnionym trzpieniu i pogrubionym tyłcu. Zach. dł. 8,7 cm (Tabl. VIII, 10). 4. Fr-ty umba żel. (typ J.6?) o wysokim kołnierzu i nieznacznie wyodrębnionym kolcu. Wys. kołnierza ok. 3,5 cm, wys. umba ok. 9,5 cm (Tabl.

VIII, 11). 5. 3 fr-ty bardzo zniszczonego grotu żel. o nieokreślonych przekrojach liścia i tulejki. Chronologia: faza B_{1b}.

Grób 33, jamowy. Odslonięty na głęb. 49 cm. W wypełnisku niewielka ilość kości, fr-ty ceramiki oraz klucz. 1. 16 fr-tów naczynia o czarnej, wyświeconej pow. i drobnej dom. Średn. wyl. 20 cm (Tabl. VIII, 16). 2. 4 fr-ty naczynia o gładkiej brązowej pow. i drobnej dom. Średn. wyl. 21 cm (Tabl. VIII, 17). 3. Klucz żel. z kółkiem w uszku. Dł. 13,3 cm, średn. kółka 2,4 cm (Tabl. VIII, 18). Chronologia: faza B₂.

Grób 34, jamowy. Odslonięty na głęb. 74 cm. W jamie znajdowało się kilka kości i fr-tów ceramiki, na dnie duży kamień. Inwentarz nie zachował się. Chronologia: ?.

Grób 35, jamowy. Odslonięty na głęb. 76 cm. Wypełnisko czarne, bardzo twarde, z dużą ilością węgli drzewnych (zachowały się kawałki spalonego drewna). Niewiele kości i fr-tów ceramiki. 1. 7 fr-tów naczynia o ceglastej, obmazywanej pow. Dom. średniego i grubego tłucznia. Średn. dna 20 cm (Tabl. VIII, 23). 2. 2 fr-ty naczynia o bardzo gładkiej, brązowej pow., z niewielką ilością drobnej dom. (Tabl. VIII, 22). Chronologia: okres wpływów rzymskich.

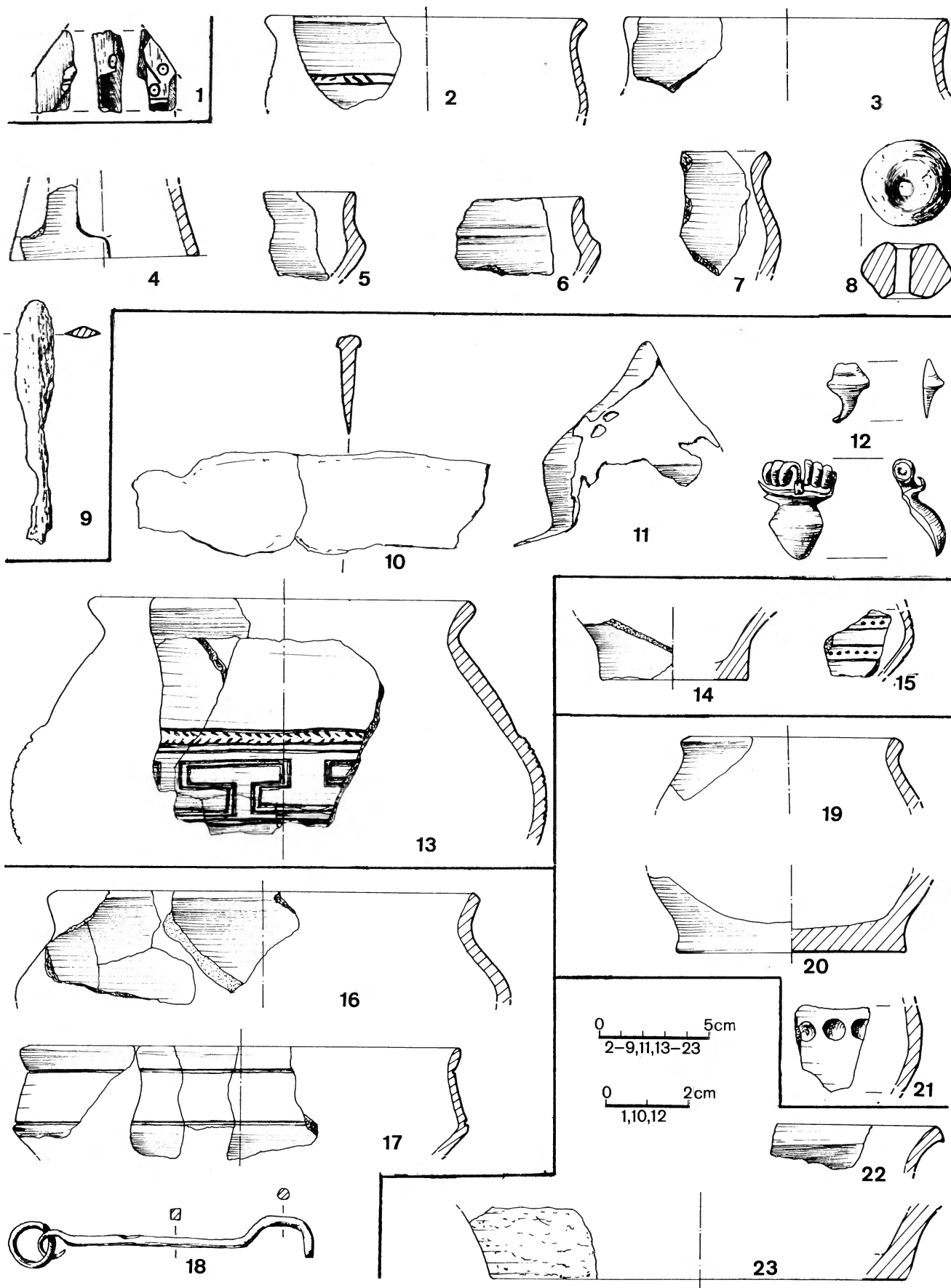
Grób 36, jamowy. Jama o regularnym zarysie, w przekroju nieckowata. Wypełnisko z czarnej, tłustej ziemi z kilkoma kośćmi i fr-tami ceramiki. Dno na głęb. 76 cm. 1. 2 fr-ty naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. Ornament ryty i nakłuwany (Tabl. VIII, 15). 2. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowoszarej pow. i drobnej dom. Średn. dna 7 cm (Tabl. VIII, 14). Chronologia: okres wpływów rzymskich.

Grób 37, jamowy. Zarys okrągły o średn. ok. 1 m, dno na głęb. 84 cm. W wypełnisku kości i fr-ty ceramiki. Według zachowanej metryczki z grobu tego pochodzą także fr-ty umba i grotu. 1. 3 fr-ty naczynia o gładkiej, w znacznej części zdartej, brązowej pow. Dom. gruboziarnista. Średn. dna 11 cm (Tabl. VIII, 20). 2. Fr-t naczynia o gładkiej, w znacznej części zdartej, brązowej pow. i drobnej dom. Średn. wyl. 10 cm (Tabl. VIII, 19). 3. Fr-t naczynia o gładkiej, brązowej pow. i drobnej dom. Ornament w postaci dołków (Tabl. VIII, 21). 4. Fr-ty mocno zniszczonego umba żel. typu J.6. Średn. umba 13 cm, szer. krezy 1,7 cm, średn. główki nitu 1,6 cm. 5. 3 fr-ty mocno zniszczonego grotu. Chronologia: faza B₁.

Grób 38, jamowy. Odslonięty na głęb. 81 cm. Szczątki stosu z wyraźnymi kawałkami węgla tworzyły na powierzchni ok. 1 m² dość równomierną warstwę. W niej znajdowały się dwa małe fr-ty ceramiki i niewiele drobnych kości. Wyposażenie zagięło. Chronologia: ?.

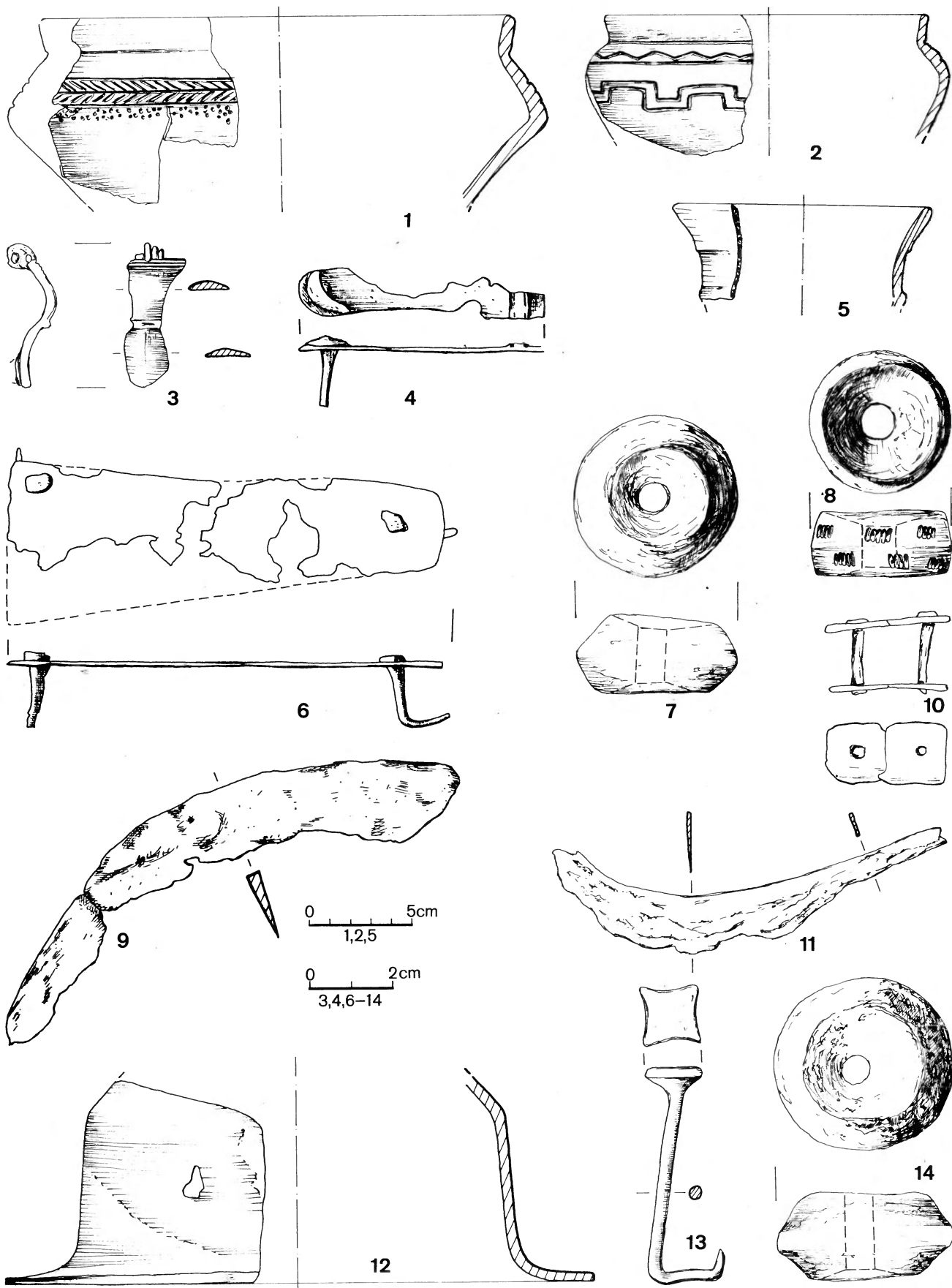
Zabytki znalezione luźno: 1. 3 fr-ty umba o wysokim kołnierzu i mocno zniszczonych kopułce i krezie. Średn. ok. 14 cm (Tabl. IX, 12). 2. Fr-t mocno zniszczonego żel. imacza z częściowo zachowanym nitem. Dł. 5,9 cm (Tabl. IX, 4). 3. Fr-t żel. imacza. Dł. 6,5 cm (Ryc. 4d). 4. Zdeformowana ostroga żel. (Ryc. 4c). 5. 2 fr-ty żel. okucia zamka szkatułki. Dł. całk. 10,5 cm (Tabl. IX, 6). 6. Żel. półkosek (lub sierp). Dł. wzdłuż tyłca 14 cm (Tabl. IX, 9). 7. Fr-t żel. narzędzia ze skręconego drutu. Dł. 8,3 cm (Ryc. 4a). 8. Kubek z taśmowatym masywnym uchem i baniastym brzuścem, o jasnobrazowej, gładkiej pow. Średn. wyl. ok. 7 cm, dna ok. 5 cm; wys. 12 cm (Ryc. 3e). 9. Nit żel. o długim trzonie i czworokątnej główce z lekko wklęsłymi bokami. Dł. 5,2 cm (Tabl. IX, 13). 10. Fr-t brąz. zapinki z poprzecznymi bruzdkami na główce i niskim grzebykiem na kabłąku. Ośka żel. Dł. 3,5 cm (Tabl. IX, 3). 11. Żel. nożyk sierpikowaty. Dł. 9,5 cm (Tabl. IX, 11). 12. Gliniany przęślik dwustożkowaty o szarej zdartej pow. ze śladami wtórnego przepalenia. Średn. 4,3 cm, wys. 2 cm (Tabl. IX, 14). 13. Gliniany przęślik dwustożkowaty o gładkiej, szarej pow. Średn. 3,9 cm, wys. 1,9 cm (Tabl. IX, 7). 14. Przęślik gliniany o gładkiej, szarobrazowej pow., zdobiony odciskami krótkimi bruzdkami. Średn. 3,4 cm, wys. 1,5 cm (Tabl. IX, 8). 15. 3 fr-ty wazowatego naczynia o czarnej, wyświeconej pow. i drobnoziarnistej dom. Na szyjce ornament ryty i na-

TABLICA VIII

Zduny, woj. Skierniewice. Grób 29 (1), grób 30 (2-9), grób 32 (10-13), grób 33 (16-18), grób 35 (22, 23), grób 36 (14, 15), grób 37 (19-21)

TABLICA IX

Zduny, woj. Skierniewice. Znaleźiska luźne (1-14)

kłuwany. Średn. wyl. 22 cm (Tabl. IX, 1). 16. 2 fr-ty wazowatego naczynia o gładkiej, brunatnej pow. i drobnoziarnistej dom. Szyjka i załom brzuśca zdobione ornamentem rytym. Średn. wyl. 15 cm (Tabl. IX, 2). 17. Fr-t pucharaka o brązowej, gładkiej pow. i drobnoziarnistej dom. Średn. wyl. 12 cm (Tabl. IX, 5). 18. Fr-t brąz. naczynia(?) (Ryc. 4b). 19. Fr-t żel. okucia złożonego z dwóch płytek połączonych dwoma nitami. Wym. 3×1,5 cm (Tabl. IX, 10). 20. Fr-t żel. krzesiwa. Dł. 4,7 cm (Ryc. 4e). 21. Fr-t brąz. zapinki silnie profilowanej. Dł. 3,9 cm (Tabl. V, 3). 22. Fr-t brąz. zapinki silnie profilowanej z płytką oporową. Dł. 3,6 cm (Tabl. V, 5).

ANALIZA MATERIAŁÓW

Kultura grobów kloszowych

Wyposażenie jedynego grobu kloszowego (nr 1) było nader skromne – składało się tylko z ceramiki. Fragmenty popielnicy (Ryc. 3d) o czernionej, gładkiej powierzchni zdają się wskazywać na odległe tradycje łużyckie; podobnie jest z fragmentami głębokiej, półkulistej misy o prosto ściętym wylewie (Ryc. 3c). Esowate klosze z chropowaconym brzuścem i niestarannie zagładzoną szyjką występują przez cały okres trwania kultury grobów kloszowych. Karbowana, pogrubiona krawędź wskazywać jednak może na późniejszą pozycję chronologiczną w porównaniu do pozostałych naczyń. Tak więc obok elementów wczesnych w grobie tym pojawia się też ceramika o cechach typowych dla schyłku kultury grobów kloszowych. Do tej kultury należy także łuźno znaleziony kubek z baniastym brzuścem i masywnym taśmowatym uchem (Ryc. 3e). Podobne formy znajdowane są na cmentarzyskach ze starszego okresu przedrzymskiego⁷.

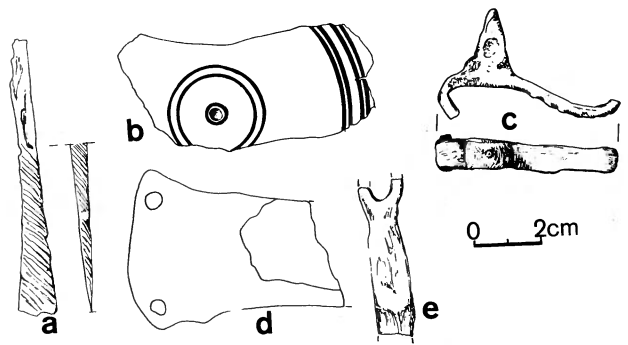
Kultura przeworska

1. Ozdoby i części stroju

Reprezentowane są przez dziewięć zapinek, jedną sprzączkę, ułamek szklanego paciorka oraz fragment grzebienia. Część zapinek pochodzi z grobów, pozostałe to znaleziska łuźne.

Do najwcześniejszych należy zachowana we fragmencie brązowa zapinka serii głównej III grupy O. Almgrena (grób 31), zbliżona do typu A.49 (Tabl. VII, 13), ale mająca pewne cechy stylistyczne form wcześniejszych: ukośnie ryte bruzdki przypominają okazy należące do typu A.45. Niestety, nie można dokładnie odtworzyć ułamanego u nasady haczyka na cięciwę; wydaje się tylko, że był on dość szeroki. Zapinki serii głównej datowane są na fazę B₁. Późniejszy jest łuźno znaleziony fragment poważnie zniszczonej brązowej zapinki ze sprężynką na żelaznej

⁷ L. J. Łuka, Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach, w pow. kościańskim, FAP 3, 1952, ryc. 9:2, 19:7, 26:2.

Ryc. 4. Zduny, woj. Skierniewice. Zabytki znalezione łuźno (a-e)

oście i z cięciwą przytrzymywaną haczykiem (Tabl. IX, 3). Rozszerzona główka ma poprzecznie ryte bruzdki. Na kabłąku znajdował się grzebyk z bruzdką. Nóżka były najpewniej wachlarzowata. Zapinka ta zbliżona jest najbardziej do typu A.63 pruskiej serii fibul oczkowatych. Występuje on głównie w pobliżu ujścia Pregoty⁸, znany jest też z Bornholm⁹ i południowej Finlandii¹⁰. Datowanie, z racji skąpej ilości danych, jest utrudnione. Jedynie chronologię gr. 17 z Kovrova, raj. Primorsk, na Sambii (d. Dollkeim, Kr. Fischhausen) można określić na fazę B_{2a}¹¹, i tak też, być może, datować należy nasz egzemplarz. Ostatnią zapinkę oczkowatą, także zachowaną częściowo i bardzo zniszczoną, znaleziono w gr. 4. Jedynie po nikłych śladach dwóch oczek na nóżce i ogólnym kształcie kabłąka można stwierdzić, że zapinka należy do serii pruskiej.

Do form wczesnych należą 2 zachowane fragmentarycznie brązowe zapinki IV grupy typu A.68 (gr. 32 i w pobliżu gr. 18), które datować należy na fazę B_{1b}. Z gr. 18 pochodzi niewielki fragment wylewu naczynia z młodszego okresu przedrzymskiego, w związku z czym trudno łączyć oba te znaleziska. Grupę IV O. Almgrena reprezentuje jeszcze brązowa zapinka z gr. 12, najbardziej zbliżona kształtem do typu A.81 (Tabl. III, 17). Jest ona także bardzo zniszczona. Stwierdzić jednak można, że jest to okaz dwuczęściowy, z żelazną sprężynką i oską oraz z nóżką mocno wygiętą, zakończoną guzkiem. Płaska od spodu główka i najpewniej dość wysoka pochewka wskazywać mogą na formę stosunkowo późną typologicznie. Od typu A.81 różni ją brak bogato

⁸ R. Jamka, Fibule typu oczkowatego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich, MS 10, 1964, s. 63, ryc. 44.

⁹ O. Klindt-Jensen, Slusegårdgravpladsen II, København 1978, s. 145.

¹⁰ U. Salo, Die frühromische Zeit in Finnland, Helsinki 1968, s. 92.

¹¹ O. Tischler, H. Kemke, Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt, Königsberg 1902, s. 18, tabl. I, 9; II, 2; XVII, 2; XIX, 1.

zdobionych guzków i pierścieni. Wydaje się, że zapinkę tę datować trzeba na fazę B₂, i to raczej nie na jej początek. Dopiero pełne opracowanie fibul trąbkowatych kultury przeworskiej pozwoli na dokładniejsze datowanie poszczególnych odmian, w tym też i obecnie omawianego egzemplarza.

Do późnych fibul trąbkowatych lub form zbliżonych do pochodnych od silnie profilowanych należy brązowa dwuczęściowa zapinka znaleziona obok gr. 20 (Tabl. V, 3). Znacznie podniesiona nóżka zakończona jest stożkowatym guzkiem, co jest typowe dla fibul pochodnych od silnie profilowanych, ale też dla niektórych odmian zapinek trąbkowatych. Pochewka zachowała się niestety szczątkowo i nie można określić jej wysokości. Cięciwa sprężynki osadzonej na żelaznej ośce przechodziła przez otwór w główce. Zapinki tego typu występują na terenie kultury przeworskiej od rozwiniętego stadium fazy B₂ po fazę B₂/C₁¹². Z gr. 14 znany jest niewielki fragment brązowej fibuli z żelazną sprężynką. Poważnie zniszczony kabłąk, zwłaszcza od strony zewnętrznej, uniemożliwia pewne określenie typu; prawdopodobnie jest to fragment zapinki pochodnej od silnie profilowanych, co datuje pochówek na fazę B₂.

Żelazna zapinka z gr. 22 (Tabl. VI, 14) reprezentuje V grupę O. Almgrena. Kolankowato zgięty kabłąk z masywnym grzebykiem na główce cechuje fibule typu A.132, okrągła płytką na nóżce jest zaś charakterystyczna dla typu A.137. Zapinki A.132 powstały na terenie kultury przeworskiej w rozwiniętym stadium fazy B₂ i są jedną z ważniejszych form przewodnich I horyzontu grobów z bronią¹³. Występują też na terenie kultury luboszyckiej¹⁴. Nieco późniejsze fibule A.137¹⁵ prawdopodobnie wywodzą się z Sambii, gdzie jest ich największe nagromadzenie¹⁶. Biorąc pod uwagę także formy pokrewne, poza obszarem macierzystym i terenami kultury wielbarskiej znane są z pojedynczych znalezisk ze Słowacji¹⁷, Węgier¹⁸ i stanowisk kultury prze-

worskiej¹⁹. Zapinki A.132 wyrabiane były przeważnie z żelaza, co jest typowe dla większości ozdób kultury przeworskiej, fibule A.137 zaś – wyłącznie z brązu²⁰, który to surowiec dominował na terenie kultury wielbarskiej. Fibula ze Zdun jest formą mieszaną obu tych typów. Na podstawie ceramiki datować ją można na fazę B₂, może nawet na fazę B₂/C₁. Znaleziska podobnych zapinek są niezbyt liczne i rozproszone od Sambii po tereny zakarpackie. Dokładne analogie znane są z Zemplína, okr. Trebišov²¹ i Bešenova, okr. Nové Zámky²² na Słowacji oraz z Povarovki, raj. Primorsk (d. Kirpehnen, Kr. Fischhausen)²³ na Sambii; prawdopodobnie można do nich zaliczyć też zapinkę z prow. Bohuslän w Szwecji²⁴. Z miejscowości Bajmok w Wojwodinie pochodzi brązowa fibula z grzebykiem na główce i z rozszerzającą się płaską płytką na nóżce²⁵; być może mamy tu do czynienia z nieco przetworzoną formą nawiązującą do A.132/137. Egzemplarz z Zemplína różni się od zapinki ze Zdun jedynie surowcem, zrobiony jest bowiem z brązu. Chronologię jego określono na 2. poł. II w. n.e.²⁶ Podobnie datowana jest żelazna zapinka z Bešenova, która wystąpiła z fibulą pochodną od silnie profilowanych²⁷. Fibula z Sambii (brak informacji o surowcu, z jakiego została wykonana) datowana jest na późny okres rzymski²⁸, niestety nie są znane podstawy takiej chronologii. Niewątpliwie interesującym problemem jest kwestia określenia terenu, na którym mogły powstać fibule A.132/137, jednak z uwagi na małą liczbę zabytków i duże rozproszenie ich znalezisk trudno tu o pewne rozstrzygnięcia. Znaleziska ze Słowacji można chyba wiązać z ekspansją kultury przeworskiej na tereny zakarpackie u schyłku wczesnego okresu rzymskiego. Odnosi się to zwłaszcza do zapinki z Zemplína, znalezionej w zespole przeworskim²⁹. Fibula ze Szwecji może być efektem kontaktów handlowych z południowym wybrzeżem Bałtyku.

¹² T. Liana, op. cit., s. 444; K. Godłowski, Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II), MSiW 4, 1977, s. 12.

¹³ K. Godłowski, op. cit., s. 12.

¹⁴ K. Godłowski, op. cit., s. 20.

¹⁵ O. Almgren, op. cit., s. 69–70; K. Godłowski, op. cit., s. 21.

¹⁶ W. Nowakowski, Kulturowy krąg zachodniobałtyjski w okresie wpływów rzymskich. Kwestia definicji i podziałów wewnętrznych, [w:] „Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji. Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku”, Olsztyn 1991, s. 54, ryc. 5.

¹⁷ T. Kolník, Nové ojedinelé nálezy spón z doby rímskej a st'ahovania národov na juhozápadnom Slovensku, SIA 6, 1958, s. 382, ryc. 1, 3, tabl. I, 7a, b.

¹⁸ I. Kovrig, Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, DissPann. II/4, 1937, s. 121, tabl. X, 104; E. Patek, Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien, DissPann. II/19, 1942, s. 133, tabl. XXII, 16.

¹⁹ K. Przewoźna-Armonowa, Osada z młodszego okresu przedrzymskiego w Kuninie, woj. Ostrołęka, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia”, 7, 1983, s. 105, tabl. XXIV, 2; Żdźarów, woj. skierniewickie, gr. 122 (nie publ. materiały z badań autora).

²⁰ K. Godłowski, op. cit., s. 20.

²¹ T. Kolník, Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a st'ahovaní národov, SIA 19, 1971, s. 526, ryc. 28:8.

²² T. Kolník, Pohřebisko v Bešenove, SIA 9, 1961, s. 232, tabl. Xc.

²³ W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg 1929, s. 222.

²⁴ O. Almgren, op. cit., s. 186.

²⁵ M. Parducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III, ArchHung. 30, 1950, s. 160, tabl. CI, 11.

²⁶ T. Kolník, Prehľad..., s. 525.

²⁷ T. Kolník, Pohřebisko..., tabl. Xc.

²⁸ W. Gaerte, op. cit., s. 216.

²⁹ T. Kolník, Prehľad..., s. 525.

Jedyną sprzączkę znaleziono w gr. 2. Sprzączki tego typu pojawiają się z początkiem okresu rzymskiego i trwają bardzo długo³⁰. Najczęstsze są w fazie B₂. Tak też, na podstawie ceramiki, należy datować okaz ze Zdun. Fragment żelaznego kolca sprzączki pochodzi z gr. 7.

Z gr. 29 pochodzą stop srebra, będący zapewne częścią zniszczonej ozdoby, oraz fragment zielonkawożółtego paciorka szklanego. Obecność fragmentu grzebienia, zapewne typu A, pozwala określić chronologię grobu na fazę B₂.

2. Narzędzia i przedmioty codziennego użytku

Mimo że noże są bardzo częstym elementem wyposażenia grobów kultury przeworskiej, ze Zdun znane są tylko 2 fragmenty dużego, prostego noża, znalezione w gr. 32. Ma on trzpień sztabkowaty, wyodrębniony obustronnie, oraz głownię z pogrubionym tyłcem (Tabl. VIII, 10), co różni go od form powszechnie występujących w okresie wpływów rzymskich. Obecność zapinki A.68 datuje ten okaz na fazę B_{1b}.

Częstym elementem wyposażenia grobów, zarówno męskich, jak i kobiecych, są nożyki sierpikowate³¹. Luźno znaleziony fragment nożyka (Tabl. IX, 11) charakteryzuje się jednostronnie wyodrębnionym trzpieniem sztabkowej, niecałkowicie zachowanej rękojeści. Nożyki z jednostronnie wyodrębnionym trzpieniem³², należące do grupy 3 wg T. Liana³³, datowane są na terenie kultury przeworskiej na młodszy okres przedrzymski i fazę B₁.

Żelazne szydło (Tabl. IV, 3) z gr. 15 datowane jest na podstawie ceramiki na fazę B₂. Zabytki tego typu występują od młodszego okresu przedrzymskiego³⁴ po późny okres rzymski³⁵. Mają one najczęściej okrągłe lub owalne w przekroju ostrze i czworokątny trzpień, osadzany w rękojeści, niekiedy odzielone niewielkim zgrubieniem.

Znaleziony luźno fragment przedmiotu żelaznego (Ryc. 4a) to prawdopodobnie narzędzie do pracy w metalu lub, co mniej prawdopodobne, w drewnie. Ma on łagodnie rozszerzony dolny koniec, skrzyżowany wokół własnej osi i rozklepany. Skrzyżowanie miało na

celu zwiększenie wytrzymałości narzędzia. Podobne narzędzia znane są z Manchingu³⁶. Poprzez porównanie ze współczesnymi narzędziami sądzić można, że okaz ze Zdun służył do pracy w metalu. Przemawiają za tym ukształtowanie ostrza oraz skrzyżowanie trzonu wokół osi.

Na cmentarzysku znaleziono także fragmenty krzesiw. Jedno, na podstawie częściowo zachowanego uszka (Ryc. 4e), można zaliczyć do typu IB1 wg typologii A. Kokowskiego³⁷. Występują one głównie w fazie B₂³⁸, ale znane są też z późnego okresu rzymskiego³⁹.

Z gr. 26 pochodzi żelazny przedmiot (Tabl. VII, 14) wykonany z drutu skrzyżowanego wokół własnej osi, z częściowo zachowanym otworem na jednym końcu (drugi jest zwinięty i zaklepany). W dzienniku polowym przedmiot ów został określony jako „fragment celtyckiego wędzidla”. Ponieważ wszystkie celtyckie wędzidla z oppidum w Manchingu mają oba końce ścięgiery (bez względu na to czy są to jedno-, czy też dwuczęściowe okazy) zagięte w kółeczka⁴⁰ i podobnie jest u innych wędzidel z okresu rzymskiego⁴¹, opisujący przedmiot ze Zdun nie może być częścią wędzidla. Można by uznać go za fragment klucza⁴², gdyby nie zwinięty i zaklepany koniec.

Jedynym narzędziem rolniczym jest znaleziony luźno fragment sierpa lub półkoska z brakującym trzpieniem (Tabl. IX, 9). Należałoby zwrócić baczniejszą uwagę na te narzędzia, zwłaszcza na sposób wyodrębnienia trzpienia od części pracującej. Sierpy, poza drobnymi ząbkami na ostrzu, mają trzpień ustawione w tej samej płaszczyźnie co część pracująca, kosa zaś prostopadle do niej, co wynika z pozycji, jaką przyjmuje pracujący tym narzędziem człowiek. Tak więc określenia poszczególnych, fragmentarycznie zachowanych narzędzi należy dokonywać zawsze z pewnymi zastrzeżeniami. Sugerowanie się tylko krzywizną części pracującej, większą u sierpa, mniejszą u półkoska, może być zawodne i pro-

³⁶ G. Jacobi, *Werkzeuge und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Wiesbaden 1974, tabl. 7:104–107.

³⁷ A. Kokowski, *op. cit.*, s. 114, ryc. 1.

³⁸ Zob. np. A. Dymaczewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, FAP 8–9, 1957–1958, ryc. 61:7; J. Szydłowski, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, tabl. 79:6, 100:2.

³⁹ Zob. np. A. Kietlińska, T. Dąbrowska, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spycimierz, powiat Turzek*, MS 9, 1963, tabl. VII, 15; S. Jasnosz, *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP 2, 1951, ryc. 26j.

⁴⁰ G. Jacobi, *op. cit.*, tabl. 49:50.

⁴¹ Zob. np. T. Baranowski, *Rząd koński z wozami łańcuchowymi na terenie Europy Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, APolski 18, 1973, ryc. 1; 3; 7:4, 5.

⁴² Por. np. S. Jasnosz, *op. cit.*, ryc. 225:16.

³⁰ T. Liana, *op. cit.*, s. 447.

³¹ T. Liana, *op. cit.*, s. 449.

³² T. Dąbrowska, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, MSiW 2, 1973, s. 436, tabl. XXI, 22; J. Gurba, *Grób wojownika z późnego okresu lateńskiego z Masowa w pow. garwolińskim*, PArch. 10, 1958, s. 329, ryc. 11c.

³³ T. Liana, *op. cit.*, s. 449.

³⁴ Zob. np. K. Dąbrowski, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagorzynie, pow. Kalisz*, SprArch. 22, 1970, ryc. 16:18, 22:7, 31:26.

³⁵ Zob. np. E. Kaszewska, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czarnocinie, pow. Łódź*, SprArch. 21, 1969, s. 98, ryc. 4:7.

wadzić do pomyłek⁴³. O ile sierpy na terenach Polski są znane we wcześniejszych epokach, o tyle półkoski pojawiają się dopiero w okresie przedrzymskim wraz ze znaczną intensyfikacją hodowli bydła, przy czym przyjmuje się, że zostały one przejęte od Celtów. Okaz ze Zdun nie może być niestety dokładnie datowany.

Licznie wystąpiły w Zdunach przęśliki: 4 pochodzą z zespołów grobowych (gr. 5, 14, 22, 30), 3 ze znalezisk luźnych. Wszystkie to okazy dwustożkowe o ściętych w mniejszym lub większym stopniu biegunach, o średn. od 2,2 do 4,4 cm i wys. od 1,3 do 2,8 cm. Stosunek średnicy do wysokości u większości okazów ma się jak 2:1, tylko w 2 przypadkach (gr. 22 i 30) mamy do czynienia z formami wyższymi. Przęśliki pochodzące z grobów datowane są na fazę B₂.

Z gr. 30 pochodzi jedyny fragment oselki; wykonano ją z szarego kamienia. Fragment pucharka z ażurową nóżką datuje ten grób na fazę B₂. Znaleziskiem luźnym jest bliżej nie datowany owalny gładzik z szarego kamienia.

Jednym z elementów kultury rzymskiej, przejętym przez ludność barbarzyńskiej Europy, były drewniane szkatułki⁴⁴. Materiały ze Zdun dostarczyły fragmentów okuć zamka z gr. 14 i ze znalezisk luźnych. Okucie z gr. 14 ma kształt prostokąta o nieco wklęsłych dłuższych bokach i szczątkowo zachowane nity w rogach (Tabl. III, 10). Najpewniej z tego okucia pochodzi znaleziony w tym grobie nit z półkulistą główką. Łączył on zamek z deską, mającą – jak wskazuje długość zagiętego trzonu – grubość ok. 2,5 cm. Fragment drugiego egzemplarza, obecnie silnie uszkodzonego, ale rysowanego w dzienniku polowym, to pozostałości trapezowatego okucia z trzema nitami (Tabl. IX, 6). Okucie z gr. 14 można na podstawie ceramiki datować na fazę B₂.

Z gr. 22 i 33 znane są klucze. W obu przypadkach są to okazy z pojedynczym piórem (Tabl. VIII, 18). Całkowicie zachowany jest klucz z grobu 33; drugi egzemplarz, obecnie uszkodzony, znamy dzięki rysunkowi w dzienniku polowym; datowany on jest ząpinką A.132/137 na rozwiniętą fazę B₂ albo na fazę B₂/C₁.

Z gr. 12 i 13 oraz ze znalezisk luźnych pochodzą żelazne okucia składające się z jednej (Tabl. II, 17; III, 15, 16) lub dwóch (Tabl. IX, 10) płytek z nitami. Długość nitów pozwala określić grubość łączonych elementów (np. deski) na 0,7–1,5 cm.

Z gr. 29 znany jest fragment jednowarstwowego grzebienia rogowego, zapewne typu A wg S. Thomas, z częściowo zachowanym ornamentem w postaci oczek i rytych bruzdek. W grobie brak innych wyznaczników chronologicznych; na podstawie chronologii całego cmentarzyska można go najpewniej datować na fazę B₂.

Znaleziskiem luźnym jest fragment brązowego naczynia(?) z częściowo zachowanymi wytlaczanymi okręgami (Ryc. 4b). Stan zachowania uniemożliwia jego analizę typologiczną.

Z gr. 31 pochodzi fragment żelaznego przedmiotu w kształcie miseczki. Jego powierzchnie zachowały swoją naturalną postać bez śladów korozji; ich wygląd może świadczyć o tym, że przedmiot ten powstał prawdopodobnie przez zastygnięcie płynnego żużla w zagłębieniu poza piecem⁴⁵. Biorąc pod uwagę obecność na terenie cmentarzyska luźnych zabytków datowanych na okres wczesnego średniowiecza, nie można wykluczyć jego późniejszej metryki.

3. Uzbrojenie

Broń pochodzi z sześciu grobów i z dwóch znalezisk luźnych. Są to: miecz, 5 grotów, fragmenty 4 umb i 3 imaczy.

Zachowany w 4 częściach żelazny miecz obosieczny pochodzący z gr. 24 jest niestety bardzo zniszczony (Tabl. VII, 11). Trzpień rękojeści prawdopodobnie wyodrębniony był pod kątem rozwartym. Na głowni widoczne są częściowo trzy strudżyny, ale stan zachowania nie pozwala stwierdzić, jaka mogła być ich liczba pierwotnie. Zwykle na głowni są dwie lub cztery strudżyny, sporadycznie sześć; nieparzysta ich liczba spotykana jest bardzo rzadko. Z terenu kultury przeworskiej znana jest z Podludowa, woj. zamojskie (trzy strudżyny na jednym płazie, na drugim cztery)⁴⁶ oraz z cmentarzyska w Oblinie, woj. siedleckie, stan. 5 (po trzy strudżyny na obu płazach). Podobne, obustronnie ciągnięte głownie mają miecze z obszaru kręgu nadłabskiego oraz ze wschodniej Słowacji⁴⁷. Wszystkie te miecze są proweniencji rzymskiej. Porównując miecz ze Zdun z wyżej wspomnianymi okazami widać wyraźną różnicę w układzie strudżyn względem trzpienia rękojeści (trudno spostrzeżenia te odnieść do mieczy ze

⁴⁵ J. Piaskowski, Projekt klasyfikacji postaci znalezisk żużla i innych pozostałości starożytnego i średniowiecznego wytopu dymarskiego, SprArch. 39, 1988, s. 332, ryc. 2a, tabl. 1:4.

⁴⁶ J. Gurba, Z. Ślusarski, Bogato wyposażony grób z III w. z Podludowa w pow. tomaszowsko-lubelskim, PArch. 17, 1966, s. 202–207, ryc. 1.

⁴⁷ H. Geisler, Das germanische Urnengräberfeld bei Kemnitz, Kr. Potsdam-Land (Teil I), „Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam”, 1974, tabl. 43:3; V. Budinský-Krička, M. Lamiová-Schmiedlová, A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplín, SIA 38, 1990, tabl. XI, 20 i XVIII, 4.

⁴³ Np. określony błędnie jako sierp półkosek z Młodzikowa – A. Dymaczeński, op. cit., ryc. 466.

⁴⁴ J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert, München 1965, tabl. I, 8, 13; III, 11.

Słowacji z uwagi na niepełny ich opis, jak również dość schematyczne rysunki z przebiegiem strudzin na głowniach): na głowniach z trzema strudzinami środkowa zawsze jest na przedłużeniu trzpienia, czego nie obserwujemy na egzemplarzu ze Zdun. Biorąc pod uwagę przekrój głowni można przypuszczać, że jest to wyrób rzymski⁴⁸. Ocena formalna może być jednak zawodna i w miarę możliwości trzeba ją popierać badaniami metaloznawczymi. Badania omawianego miecza wykazały, że jest to okaz wykonany z prętów o różnej strukturze, zaliczany do typu B.II.2.1.2⁴⁹. Ostrza wykuto z bardzo twardej stali (260 HV), rdzeń zaś z kilku prętów (widoczne ślady zgrzein) o znacznie mniejszej twardości (136 HV). Zawartość węgla (0,7% w ostrzach i ok. 1,5% w rdzeniu) znacznie odbiega od jego ilości w wyrobach z ośrodka świętokrzyskiego, które najczęściej wykuwane były ze stali miękkiej o zawartości do 0,3% tego pierwiastka⁵⁰. Należy sądzić, że stan zachowania sprawił, iż charakterystyczny dla mieczy dziwerowanych wzór nie jest widoczny na powierzchni, chociaż w rdzeniu stwierdzono strukturę pasmową. Wysoki poziom technologiczny miecza skłania do przypuszczenia, że jest to import; w grupie mieczy typu B.II.2 ilościową przewagę mają wyroby pochodzenia rzymskiego. Wiele egzemplarzy typu VIII wg M. Biborskiego, do którego został zaliczony okaz ze Zdun, wykonanych zostało na terenie Cesarstwa⁵¹. W gr. 24 znaleziono fragment umba typu J.7a oraz ceramikę, pozwalające datować zespół na fazę B₂.

Spośród pięciu grotów jedynie dwa, znalezione w gr. 2, są dobrze zachowane (Tabl. I, 7, 8). Oba mają podobnie ukształtowane liście z żeberkiem i z największą szerokością mniej więcej w 1/3 długości. Drugą wspólną cechą jest ośmioboczna tulejka, stanowiąca połowę długości grotu. Właśnie taki przekrój wydaje się charakterystyczny dla wielu grotów kultury przeworskiej, datowanych na fazę B₂ i wczesne fazy późnego okresu rzymskiego⁵². Obecność dwóch grotów w jednym grobie wskazywać może na ich różne zastosowanie w walce. Grot większy (24 cm długości) pełnił zapewne rolę ostrza włóczni, mniejszy (ok. 17 cm) z powodzeniem mógł być używany jako grot oszczepu. Oba grotory miały tę

samą wewnętrzną średnicę tulejek, co wskazuje na jednakową grubość drzewca. Można więc sądzić, że broń dostosowywano do funkcji, jaką miała pełnić, wyłącznie przez odpowiednie dobranie długości i wyważenie drzewca. Ceramika (zwłaszcza płytka miseczka) z gr. 2, a także podane wyżej analogie wskazują, że cały zespół można datować na fazę B₂. Zachowane fragmentarycznie grotory z gr. 30, 32 i 37 są bardzo zniszczone i nie można określić ich typu.

Fragmenty umb pochodzą z gr. 24, 32, 37 i ze źródeł luźnych. Najłatwiej zrekonstruować okaz z gr. 32 (Tabl. VIII, 11). Należy on do umb z wysokim kołnierzem i nieznacznym kolcem, odpowiadających typowi J.6. Również wśród fragmentów umba z gr. 37 znajduje się podobnie ukształtowany szczyt kopytki, co pozwala zaliczyć także i ten okaz do tego samego typu. Mały, okrągły nit znaleziony w tym grobie typowy jest również dla umb J.6. Umba tego typu pochodzą z zespołów datowanych na fazę B₁. Współwystępują one z zapinkami A.67, wczesnymi formami fibul trąbkowatych i imaczami J.6⁵³. Podobnie datowane są te umba na cmentarzyskach kwadzkich na terenie Słowacji⁵⁴. Wśród skorodowanych fragmentów umba z gr. 24 znajduje się wysoki, tępy kolec charakterystyczny dla typu J.7a. Do tego typu należą też najprawdopodobniej fragmenty znalezione luźno, na co wskazują proporcje zachowanych części: wysoki kołnier i wąska kreza (Tabl. IX, 12). Umba typu J.7a występują bardzo często na terenach kultury przeworskiej i datowane są na fazę B₂⁵⁵.

Niewielkie fragmenty imaczy pochodzą z gr. 9 oraz ze źródeł luźnych (ułamki 2 okazów). W gr. 9 znaleziono część płytki imacza z niekompletnie zachowanym nitem. Małe rozmiary przedmiotu uniemożliwiają określenie typu. Luźno znalezione fragmenty imaczy również są bardzo zniszczone. Płytkę jednego z nich wskazuje, że może tu chodzić o typ J.6, głównie ze względu na niski grzebyk z dwiema bruzdkami między uchwytem a pozostałością okrągłej tarczki, w której znajdował się nit (Tabl. IX, 4). Drugi okaz, nie zachowany, ale schematycznie narysowany w dzienniku polowym, zaliczyć można do typu J.9; miał on nieznacznie rozszerzające się płytki z parą nitów na każdej z nich (Ryc. 4d). Podwójne nity występują przy imaczach o wachlarzowatych płytkach z fazy B₂⁵⁶ oraz w odmia-

⁴⁸ J. Piaskowski, Niektóre dziwerowane miecze na ziemiach Polski, ZOW 31, 1965, s. 39.

⁴⁹ Informacja ustna nie publikowanych wyników badań uzyskana od mgr. M. Biborskiego.

⁵⁰ M. Biborski, Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej, MatArch. 18, 1978, s. 110.

⁵¹ M. Biborski, op. cit., s. 103.

⁵² K. Godłowski, op. cit., s. 65, tabl. LXVII, 34, 35; Kamieńczyk, woj. ostrołęckie, stan. 1, gr. 1; Oblin, woj. siedleckie, stan. 5, gr. 7, 16, 45b.

⁵³ S. Jasnosz, op. cit., ryc. 337, 375; E. Kaszewska, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. 1), woj. płockie, PMMAE 24, 1977, s. 92, tabl. L, 10.

⁵⁴ T. Kolník, Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei, I, Bratislava 1980, tabl. CII, CXLII.

⁵⁵ T. Liana, op. cit., s. 452.

⁵⁶ E. Kaszewska, Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część III), PMMAE 6, 1961, s. 203–204.

nach późnych z krótkimi, nieznacznie rozszerzonymi płytkami, pochodzących z faz C₁–D⁵⁷. Mimo że fragmentarycznie zachowana płytka nie pozwala na dokładne określenie jej kształtu, to z uwagi na ogólną chronologię cmentarzyska sądzić należy, że chodzi tu o imacz z fazy B₂. Imacze typu J.6 datowane są na fazę B₁⁵⁸, okazy należące do odmiany z wyodrębnionymi płytkami typu J.9 charakterystyczne są dla fazy B₂.

Elementem tarczy może być także żelazny nit z kwadratową główką o wklęsłych bokach. Nity umbo mają często łagodne wcięcia⁵⁹, jak na okazy ze Zdun, często też spotyka się wcięcia głębokie, przez co główki upodabniają się do krzyża równoramiennego⁶⁰. Nity z tak ukształtowanymi główkami występują tylko w fazie B₂. Znaczna odległość między główką a zagięciem trzpienia (4,7 cm) może wskazywać, że mocowano nitem do tarczy i umbo, i imacz. Długość nitu nie musi świadczyć o grubości desek użytych na tarczę, gdyż pod imaczem mogła znajdować się drewniana podkładka. Przy łącznej grubości krezy umba i płytki imacza, chyba nie większej niż 6–7 mm, grubość obu desek byłaby i tak znaczna. Na rekonstrukcji dokonanej przez M. Jahna zauważyć można duże różnice w grubości poszczególnych drewnianych elementów⁶¹. Można sądzić, że między główką nitu a krezą umba bądź między krezą a tarczą była dosyć wysoka podkładka, a koniec trzpienia nitu był zagięty i dość głęboko wbity w drewno.

Jedyną ostrogę, w znacznym stopniu zdeformowaną, znaleziono luźno (Ryc. 4c). Niezadowolający stopień jej zachowania nie pozwala na ścisłe określenie typu i chronologii.

4. Ceramika

Wszystkie wyżej opisane zabytki pochodzą z okresu wpływów rzymskich, brak w każdym razie takich, które datować by można na młodszy okres przedrzymski. Inaczej jest z ceramiką, wśród której wydzielono również formy typowe dla tego okresu. Pochodzą one z trzech grobów.

W gr. 25 znaleziono fragment naczynia odwrotnie gruszkowatego z silnie profilowaną, płaską krawędzią (Tabl. VI, 5), fragmenty kubka z podobnie ukształtowanym brzegiem (Tabl. VI, 6) i fragmenty brzuśca o dość głęboko rytym ornamentem (Tabl. VI, 4). Forma dzbana oraz krawędzie obu naczyń charakterystyczne są dla ceramiki pierwszych faz

tego okresu (A₁–A₂), głęboko ryte zdobienia pojawiają się u schyłku fazy A₂⁶², na którą najpewniej datować można cały grób. Mniej precyzyjnie datować można drobne ułamki ceramiki z gr. 16 i 18. Bezczułkowate naczynia są datowane niezbyt dokładnie i tylko na podstawie pogrubionych i facetowanych brzegów obu okazów (Tabl. V, 1, 4) mówić można o młodszym okresie przedrzymskim.

Pozostałe naczynia pochodzą z okresu wczesnorzymskiego. Jest ich znacznie więcej, ale głównie są to bardzo źle zachowane, małe fragmenty, często niezbyt charakterystyczne. Warunki, w jakich ceramika była przechowywana, sprawiły, że nieliczne zrekonstruowane naczynia rozkleiły się, powierzchnie uległy złuszczeniu i zdarceniu. W wielu przypadkach można jedynie dopatrzeć się niezbyt czytelnych resztek ornamentów. Z tych względów niewiele ceramiki nadaje się do zakwalifikowania do odpowiednich typów. Klasyfikacji dokonano na podstawie typologii opracowanej przez T. Lianę⁶³.

Grupę I naczyń o zaokrąglonym brzuścu reprezentują okazy z gr. 6(?), 17 i 32. Są to formy określone jako typ I/2. Czarne naczynie o gładkiej powierzchni z gr. 32 (Tabl. VIII, 13) zdobione było na załomie brzuśca ornamentem rytym, ograniczonym od góry plastyczną, zdobioną listwą, poniżej zaś rytą bruzdą. Kształt, charakterystyczne zdobienia i obecność w zespole zapinki A.68 datuje to naczynie na fazę B_{1b}. W gr. 17 znaleziono fragmenty czarnego naczynia o wyświeconej powierzchni z podobną listwą plastyczną (Tabl. IV, 6). Pogrubiony wylew wskazuje na tradycję wcześniejszą, czytelna w naczyniach typu I/1. Podobne naczynia z fazy B₁ znane są z wielu cmentarzysk kultury przeworskiej⁶⁴. Do typu I/1–2 należy też chyba zaliczyć naczynie zdobione ornamentem rytym (Tabl. IX, 1), jak również fragment naczynia z gr. 6, zdobionego rytym meandrem i plastyczną listwą pokrytą bruzdkami (Tabl. II, 7). Pozostałe fragmenty ceramiki z tego grobu też mogą należeć do fazy B₁. Naczynie o brązowej, wyświeconej powierzchni (Tabl. V, 13), zaliczone do grupy V, które ogólnym kształtem przypomina typ I/2, pochodzi z gr. 21. Jest ono dość podobne do naczynia z Wymysłowa, gr. 338⁶⁵, które jednak ma bogatszy ornament i większą wydętość brzuśca. Grób z Wymysłowa datowany jest zapinką A.68 na fazę B₁. Podobnie można datować, na podstawie po-

⁵⁷ M. Olędzki, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Tryb. (stan. 7), *Folia Archaeologica* 7, 1985, s. 88, 91, tabl. 25:4; M. Ginter, K. Godłowski, Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. 1, Katowice 1970, s. 188, tabl. 35:9.

⁵⁸ T. Liana, op. cit., s. 453.

⁵⁹ Np. Kamieńczyk, woj. ostrołęckie, stan. 1, gr. 196.

⁶⁰ K. Godłowski, op. cit., s. 68–69, tabl. XLVI, 3; XLIX, 4.

⁶¹ M. Jahn, op. cit., ryc. 223.

⁶² T. Dąbrowska, op. cit., tabl. V, 25; XXVI, 5; XLIX, 4.

⁶³ T. Liana, op. cit., s. 438–440.

⁶⁴ A. Dymaczewski, op. cit., ryc. 90; I. i K. Dąbrowscy, Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, ryc. 17a; S. Jasnosz, op. cit., ryc. 209:1; E. Kaszewska, Materiały..., tabl. XII, 2.

⁶⁵ S. Jasnosz, op. cit., ryc. 349:1.

zostałej ceramiki, zespół ze Zdun. Do grupy I, ale do wyraźnie późniejszej odmiany 3, należy zachowane we fragmentach naczynie z gr. 14, zdobione dwiema niestarannie wykonanymi bruzdami w górnej części brzuśca (Tabl. III, 6). Na podstawie analogii można datować je na fazę B₂⁶⁶.

Grupę II naczyń o dwustożkowatym brzuścu reprezentują okazy z gr. 6, 15, 19, 21, 23, 24, 28, 33 i ze znalezisk luźnych. Naczynia typu II/3 wystąpiły w gr. 15 (Tabl. IV, 1, 2, 4, 5), 19 (Tabl. IV, 10, 13, 15), 21 (Tabl. V, 9, 11, 12), 28 (Tabl. VI, 7) i 33 (Tabl. VIII, 17). Mają one ostry załom brzuśca, na ogół z jedną lub dwiema bruzdami w górnej części. Dolne ich części są w kilku naczyniach (gr. 15, 19, 21 i 28) nieco podcięte. Średnice brzuśców są zwykle nieco większe od średnic wylewów, ale w dwóch przypadkach – gr. 21 (Tabl. V, 12) i gr. 28 (Tabl. VI, 7) – różnice te są znaczne, przez co naczynia upodabniają się bardziej do garnków niż do waz. Często wyodrębnione dna tworzą niewielką stopkę; tylko jedno małe naczynko z gr. 21 (Tabl. V, 11) jest tej cechy pozbawione. Naczynia tego typu należą do form najczęściej spotykanych we wczesnym okresie rzymskim. Formy typologicznie wczesne, których w materiałach ze Zdun brak, datowane są na początek fazy B₁⁶⁷. Odmiana 3 pochodzi głównie z faz B₁ i B₂, ale trwa aż po wczesną fazę późnego okresu rzymskiego⁶⁸.

Do grupy III należą jajowate naczynia o ostrym lub łagodnym załomie brzuśca i wyodrębnionym dnie. Górna część brzuśca jest zazwyczaj gładka lub zagładzona, dolna – szorstka lub chropowata. Są to naczynia „grubej roboty” o brunatnej lub ceglastej powierzchni, z domieszką bardzo często gruboziarnistą. Jedyne egzemplarze ze Zdun pochodzą z gr. 24 (Tabl. VII, 1). Naczynia tej grupy najliczniej występują w fazie B₂⁶⁹.

Grupę IV tworzą naczynia wazowate i głębokie misy o wysoko umieszczonym załomie i podciętej dolnej części brzuśca. W Zdunach wystąpiła tylko typologicznie wczesna odmiana 1, do której należą fragmenty naczyń z gr. 9 (Tabl. II, 9) i 17 (Tabl. IV, 7) oraz całe naczynia z gr. 21 (Tabl. V, 7, 8) o gładkiej, szarej powierzchni, w jednym przypadku z rytą bruzdą nad załomem. W Zdunach naczynia te występują z ceramiką typową dla fazy B₁ (gr. 21), nawet z wczesnymi jej odmianami (gr. 17). Podobnie

jest na innych cmentarzyskach kultury przeworskiej⁷⁰.

Naczynia z grupy V ze Zdun mają esowaty profil, wyodrębnione dno, wychyloną krawędź, zdobioną ornamentem rytym dolną część brzuśca i wygładzoną część górną. Są to naczynia „grubej roboty” z domieszką średnio- i gruboziarnistą. Znane są z gr. 12 (Tabl. III, 13), 22 (Tabl. VI, 15), 24 (Tabl. VII, 9) i 33 (Tabl. VIII, 16). Naczynia tej grupy są datowane na fazę B₂, choć spotyka się je i w późnym okresie rzymskim⁷¹. Zdobiony grzebykiem garnek z gr. 24 należy do form często spotykanych⁷². Do ornamentu naczyń z gr. 22 nie znam analogii; na podstawie pozostałej ceramiki oraz zapinki A.132/137 zespół datowany może być na fazy B₂ lub B₂/C₁. Zbliżone do opisanych są naczynia o wyraźnie baniastym, zaokrąglonym brzuścu i wyodrębnionym, krótkim wylewie, znane z gr. 3, 7 i 21 (Tabl. I, 13; II, 13; V, 13). Wypukłe uformowanie górnej części brzuśca i lekko pogrubiony wylew (gr. 7 i 21) mogą przypominać niektóre naczynia kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego. W odróżnieniu od większości naczyń grupy V są to formy w całości wygładzone. Podobne naczynia znane są sporadycznie z zespołów datowanych na fazę B₁⁷³. Tak też zapewne należy datować gr. 21 ze Zdun; w pozostałych pochówkach nie znaleziono materiałów, które mogłyby być podstawą bliższego datowania.

Do grupy VI zaliczone zostały różnego rodzaju miseczki, często z wklęsłym dnem. Typ VI/1 reprezentuje głęboka, zdobiona miseczka, z baniastym brzuścem, cylindrycznie ukształtowanym wylewem i wklęsłym dnem, z gr. 21 (Tabl. V, 10). Miseczki takie mają zazwyczaj w mniejszym lub większym stopniu wychylony wylew, cylindryczna szyjka spotykana jest rzadko⁷⁴. Naczynia tego typu są częste w grobach z fazy B₁⁷⁵, pojawiając się w zespołach, z których pochodzi ceramika z wyraźnymi cechami poprzedniego okresu. Grób ze Zdun, na podstawie innych form ceramiki, datowany jest także na fazę B₁. Do typu VI/2 należą miseczki płytsze niż omówio-

⁷⁰ B. Kostrzewski, Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz, FAP 4, 1953, tabl. 8:14, 72:10, 181:18; R. Kozłowska, Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz (stan. 5), SprArch. 24, 1972, ryc. 16a; S. Jasnosz, op. cit., ryc. 337:8.

⁷¹ T. Liana, Chronologia..., s. 439.

⁷² S. Jasnosz, op. cit., ryc. 54:2; A. Dymaczewski, op. cit., ryc. 341; E. Kaszewska, Materiały..., tabl. XXXIII, 7.

⁷³ T. Dąbrowska, op. cit., tabl. XIII, 4; Kamieńczyk, woj. ostrołęckie, stan. 1, gr. 32, 247.

⁷⁴ A. Dymaczewski, op. cit., ryc. 95:1.

⁷⁵ S. Jasnosz, op. cit., ryc. 327:13; T. Liana, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Łęgonicach Małych, gm. Odrzywół, woj. radomskie, na stanowisku I, WA 41, 1976, tabl. V.

⁶⁶ Np. Nadkole, woj. siedleckie, stan. 2, gr. 58a.

⁶⁷ T. Liana, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Nowym Mieście, pow. Rawa Mazowiecka, WA 40, 1975, tabl. II, 14; Kamieńczyk, woj. ostrołęckie, stan. 1, gr. 224.

⁶⁸ S. Jasnosz, op. cit., ryc. 119:2.

⁶⁹ T. Liana, Chronologia..., s. 439.

ne poprzednio, o mniej zaokrąglonym dnie, często również wklęsłym. W Zdunach wystąpiły one w gr. 2, 5, 19, 28 i wśród materiałów luźnych. Okazy zachowane całkowicie pochodzą z gr. 5 (Tabl. I, 16) i 28 (Tabl. VI, 8). Prawdopodobnie do tego typu należy fragment miseczki zdobionej ornamentem rytym i nakłuwany, znaleziony w gr. 24 (Tabl. VII, 7). Powierzchnie wszystkich okazów są gładkie, szare lub brązowe, domieszka jest drobnoziarnista. Formy te datuje się głównie na fazę B₂⁷⁶. Podobną chronologię mają, zawierające tego typu miseczki, pochówki ze Zdun.

Fragmenty kubków, które można zaliczyć do grupy VII, pochodzą z gr. 2 (Tabl. I, 6) i 9 (Tabl. II, 4). Należą one zapewne do odmiany o łagodnym profilu z lekko zagiętym wylewem. Zbliżone formy znane są od faz A₂–A₃⁷⁷ i trwają przez cały wczesny okres rzymski⁷⁸. Niewielkie wgłębienie przy górnej nasadzie ucha kubka z gr. 9 nie ma walorów chronologicznych. Fragmenty kubków ze Zdun datowane są na fazy B₂ i B₁.

Z gr. 22 pochodzą fragmenty wazowatego naczynia na pustej nóżce (Tabl. VI, 16). Cecha ta pojawia się w fazie B₂ i trwa w późnym okresie rzymskim⁷⁹. Ułamek naczynia na pustej, ażurowej nóżce znajdował się wśród fragmentów ceramiki z gr. 30 (Tabl. VIII, 4). Naczynia z taką nóżką znane są już w kulturze łużyckiej⁸⁰; w materiałach przeworskich są zjawiskiem bardzo rzadkim. Występują głównie nad Wisłą w Małopolsce, a pojedyncze znaleziska pochodzą z Kujaw, Śląska i Wielkopolski⁸¹. Ostatnio fragmenty takiego naczynia zostały odkryte w dorzeczu Bzury na cmentarzysku w Żdżarowie, woj. skierniewickie, w gr. 199. Mimo nie najlepszego stanu zachowania nóżki ze Zdun można sądzić, że otwory były pierwotnie prostokątne i miały zaokrąglone rogi (podobny kształt mają otwory naczynia ze Żdżarowa). Częstsze od nich są otwory trójkątne zaokrąglone na górze; spotykane są także otwory okrągłe⁸². Pucharki z ażurową nóżką występują

w zespołach od rozwiniętego stadium fazy B₂⁸³ po fazę C₂⁸⁴. Grób ze Zdun można datować na podstawie pozostałej ceramiki najpewniej na fazę B₂. Luźnym znaleziskiem jest fragment pucharka z wychyłowym wylewem, krótką cylindryczną szyjką i plastyczną listwą (Tabl. IX, 5). Forma naczynia, a zwłaszcza plastyczne listwy, znajdują analogie wśród ceramiki z fazy B₂⁸⁵. Również luźnym znaleziskiem jest jedyny fragment naczynia typu *terra sigillata*; niestety stan zachowania (w znacznym stopniu zdarta powierzchnia zewnętrzna i wtórne przepalenie) uniemożliwia jego analizę.

OBRZĄDEK POGRZEBOWY

Powszechnie panującym obrządkiem na cmentarzysku przeworskim było ciałopalenie. Na 37 zespołów 28 to groby jamowe, 7 – popielnicowe oraz 2 – nieokreślone, w obstawie kamiennej. Dostyć skąpe opisy formy grobów w dzienniku polowym nie pozwalają na pełną analizę ani na porównanie z sytuacją na innych cmentarzyskach. Spośród grobów, których wymiary są znane, najmniejszy miał średnicę 20 cm (gr. 17), największy – 1 m (gr. 37). W wypełniskach 12 jam grobowych stwierdzono mniejsze lub większe ilości szczątków stosu (gr. 16–18, 21, 23, 25–28, 35, 36 i 38), przy czym w 5 (gr. 16, 25, 28, 35 i 36) wypełniska były zupełnie czarne lub też zawierały znaczną ilość czarnej, tłustej ziemi. Groby wkopane były dostyć głęboko: 10 z nich zostało odkrytych do 0,5 m (najpłycej gr. 18 – 31 cm), pozostałe – na głębokości większej niż 0,5 m (najgłębiej gr. 10 – 88 cm) od powierzchni ziemi.

W północnej części stanowiska, w dość znacznym od siebie oddaleniu, zlokalizowane były pochówki z młodszego okresu przedrzymskiego (gr. 16, 18 i 25) z resztkami stosu, czarną, tłustą ziemią i bardzo drobnymi fragmentami kości. Cechy te mogą wskazywać na wpływy z Dolnego Śląska⁸⁶, tak charakterystyczne dla najstarszych faz kultury przeworskiej. Poza jamowymi grobami 16 i 18 był to przykryty kamieniami gr. 25. Kamieni było tak dużo, że określono go w dzienniku jako „skrzynkowy”. Przy wczesnej chronologii pochówku (A₁–A₂) świadczyć to może o przeżywaniu się w starszej fazie kultury przeworskiej tradycji pomorskich. Być może za przeżytek uznać też należy kilka kamieni nad pod-

⁷⁶ Np. Nadkole, woj. siedleckie, stan. 2, gr. 29, 34, 56, 58b z fazy B₂; B. Kostrzewski, op. cit., ryc. 102:16.

⁷⁷ A. Dymaczewski, op. cit., ryc. 53:8; T. Li ana, Chronologia..., s. 440; Kamińczyk, woj. ostrołęckie, stan. 1, gr. 89, 301.

⁷⁸ T. Li ana, Chronologia..., s. 440; Kamińczyk, woj. ostrołęckie, stan. 1, gr. 15b; Nadkole, woj. siedleckie, stan. 2, gr. 31, 106.

⁷⁹ S. Jasnosz, op. cit., ryc. 157:7; Żdżarów, woj. skierniewickie, stan. 1, gr. 36b.

⁸⁰ A. Niewęglowski, Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Gościeradowie, gm. loco, woj. Tarnobrzeg, SprArch. 33, 1982, s. 93.

⁸¹ A. Niewęglowski, Cmentarzysko..., ryc. 17.

⁸² K. Godłowski, Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck, MatArch. 1, 1959, ryc. 7:9.

⁸³ B. Zielonka, Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim, PArch. 10, 1954–1956, ryc. 52i.

⁸⁴ B. Zielonka, Groby ludności kultury przeworskiej w Lachmirowicach, pow. Inowrocław, ZOW 20, 1951, s. 121, ryc. 2:1; K. Godłowski, Materiały z cmentarzyska..., ryc. 24.

⁸⁵ S. Jasnosz, op. cit., ryc. 197:7, 268:1.

⁸⁶ A. Niewęglowski, Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e. – II wiek n.e.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 24–25.

nie datowanym gr. 18; są one zapewne pozostałością bruku. Grobów z kamieniami – wg A. Kietlińskiej „skrzynkowych” – mogło być więcej. Wskazuje na to zgrupowania kamieni po zniszczonych konstrukcjach, np. w pobliżu gr. 2, 9 i 20.

Pochówki popielnicowe (gr. 7 i 21) i jamowe (gr. 9, 31, 32, 37 oraz prawdopodobnie 6 i 17) z fazy B₁ występują w rozproszeniu na całym obszarze cmentarzyska. Nie tworzą one wyraźnych skupisk, choć większość znajduje się w centrum. Wyposażenie wszystkich obiektów określić można jako ubogie. Nawet groby popielnicowe, które z racji obecności naczyń wydają się okazalsze, mają pozostałą część wyposażenia niejednokrotnie bardziej skąpą niż jamowe. W tych ostatnich znaleziono ułamki zapinek (gr. 31 i 32) oraz kilka elementów uzbrojenia: fragmenty umb, grotów (gr. 32 i 37) i imacza (gr. 9). Jamy grobowe, jak można przypuszczać na podstawie opisów, miały jasne wypełniska, w dwóch przypadkach (gr. 17 i 21) z niewielką ilością szczątków stosu. Jasna barwa wypełniska świadczy wg niektórych badaczy⁸⁷ o wzrastających wpływach obcych lub nawet przemieszczaniu się grup ludzkich z północy. Elementy kamienne (resztki bruku?) nad gr. 3 i 32 wskazywać mogą na kontynuację starszej tradycji grzebania⁸⁸. Obecność pewnych cech określanych jako dolnośląskie w wypełniskach gr. 17, 21 i 37 (resztki stosu, średnica jamy powyżej 75 cm) przemawia być może za kontynuacją starszej tradycji przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego. Brak analiz antropologicznych uniemożliwia niestety określenie płci zmarłych. Dokonanie tego tylko na podstawie ubożego na ogół wyposażenia może być zawodne; niemniej jednak gr. 9, 32 i 37 zawierające elementy uzbrojenia to najpewniej pochówki męskie. Pozostałe, z ceramiką i fragmentem zapinki, muszą pozostać nieokreślone.

Na fazę B₂ datowanych jest 16 pochówków, w tym 5 popielnicowych (gr. 5, 14, 22, 24 i 28) oraz 11 jamowych (gr. 2, 4, 10–12, 15, 19, 20, 29, 30 i 33). Zajmują one cały obszar cmentarzyska, ale większość znajduje się w części centralnej. Wyraźne skupisko można też zaobserwować w części północnej (gr. 10–12, 24 oraz prawdopodobnie 8 i 13). W fazie tej, w porównaniu z fazą B₁, nastąpił ponad dwukrotny wzrost liczby grobów popielnicowych. Wzrosła również, choć w mniejszym stopniu, liczba pochówków jamowych. Kilka dalszych grobów (gr. 13, 23, 35 i 36), datowanych ogólnie na okres rzymski, a pochodzących być może z tej fazy, mogłyby wpłynąć na zmianę tych proporcji. Obecność na cmentarzysku w fazie B₂ bruków lub obstaw wskazuje zape-

wne na obce wpływy. Gr. 2 odkryto pod brukiem, a gr. 22 miał popielnicę „wciśniętą” między obudowę kamienną. Szkoda, że brak planu oraz dokładniejszego opisu nie pozwala stwierdzić czy był to grób uszkodzony, czy też była to jego pierwotna konstrukcja: obstawa kamienna ściśle przylegająca do popielnicy. Także przykrycie popielnicy płaskim kamieniem można tłumaczyć wpływami z kręgu nadłabskiego, gdzie zwyczaj ten był stosunkowo szeroko rozpowszechniony⁸⁹. Podobnie mogło być z gr. 14, gdzie wewnątrz zniszczonej popielnicy znajdowały się dwa płaskie kamienie. Miseczka przykrywająca kości wewnątrz popielnicy z gr. 5 przypomina w jakimś stopniu tradycje kloszowe.

Wyposażenie pochówków z fazy B₂ było bardziej zróżnicowane niż wyposażenie w fazie poprzedniej. Zwracają uwagę gr. 2 z dwoma grotami oraz gr. 24 z mieczem i umbem. W trzech przypadkach (gr. 4, 14 i 22) wystąpiły zapinki. Prześliki, znane z czterech grobów (gr. 5, 14, 22 i 30), podobnie jak klucze od szkatulek (gr. 22 i 33), zdają się wskazywać na obecność pochówków kobiet. Bez analizy antropologicznej niemożliwe jest natomiast określenie płci osoby lub osób pochowanych w gr. 30, wyposażonym w przėsliki, grot i osetkę. Podobnie nieokreślony jest gr. 29 z fragmentem grzebania.

W części południowej cmentarzyska znajdował się rozległy bruk kamienny. W jego obrębie na planie zaznaczono trzy groby. Datowane są one na fazę B₁ (gr. 32) i B₂ (gr. 33); trzeci z nich (gr. 34) nie zawierał żadnych wyznaczników chronologicznych. Według opisu pierwszy „znajdował się pod warstwą kamieni...”; pozostałe, sądząc z planu, mogły być wśród nich. Brak dokładnych planów i dokumentacji uniemożliwia ustalenie chronologii bruku, nie wiadomo bowiem czy groby były weń wkopane, czy nim przykryte.

Bardzo ubogie wyposażenie gr. 26 i 27 uniemożliwia ich dokładniejsze datowanie. Skrajne położenie obu pochówków, i to w znacznym oddaleniu od innych grobów, może być wskazówką za niską pozycją społeczną zmarłych.

Interesującym zjawiskiem jest brak uszkodzeń grobów starszych przez pochówki młodsze. Pozwala to wysunąć przypuszczenie, że pochówki były w jakiś sposób oznaczone. Zwykle kopczyki usypywane z piasku byłyby chyba zbyt nietrwałe. Mogły być więc stosowane inne materiały, np. kamienie, których obfitość widoczna jest na planie ogólnym. Są one najpewniej przemieszczone przez długotrwałe prace polowe prowadzone na terenie cmentarzyska. Za oznaczaniem miejsc pochówków przemawia naj-

⁸⁷ A. Niewęglowski, *Obrządek...*, s. 72.

⁸⁸ A. Niewęglowski, *Obrządek...*, s. 64.

⁸⁹ R. von Uslar, *Kuhbier in der Prignitz. Ein Urnengräberfeld des 1.–2. Jahrhunderts n. Ch.*, „*Offa*” 45, 1988, s. 185–187.

bardziej zwarte skupisko grobów z fazy B₂, w którym, mimo niewielkiej odległości między poszczególnymi obiektami, brak jest uszkodzeń jam grobowych.

Mimo dosyć skąpej dokumentacji można wskazać na pewne podobieństwa i odmienności stosowanego w Zdunach obrządku pogrzebowego w stosunku do niedaleko położonych cmentarzysk w Gledzianówku, woj. płockie, stan. 1 i 3. W Zdunach i na stan. 3 w Gledzianówku w młodszym okresie przedrzymskim występowały wyłącznie groby jamowe z wypełniskami z czarną, tłustą ziemią⁹⁰. Inaczej jest na drugim cmentarzysku w Gledzianówku (stan. 1), skąd znane są także groby popielnicowe, a i wyposażenie ich jest wyraźnie bogatsze; zawierają elementy uzbrojenia, ozdoby i narzędzia⁹¹. Cmentarzysko to ma, podobnie jak Zduny, znaczną liczbę grobów z kamieniami. Cecha ta może być śladem po starszych wpływach kultury pomorskiej⁹² lub też wynikiem późniejszych oddziaływań z szeroko pojętych terenów północnych⁹³. We wczesnym okresie rzymskim bliższe podobieństwo łączyło Zduny ze stan. 1 w Gledzianówku niż ze stan. 3. Na obu cmentarzyskach obserwujemy znaczny wzrost liczby grobów popielnicowych, a dynamika wzrostu była w obu przypadkach podobna.

ZAKOŃCZENIE

Cmentarzysko w Zdunach, mimo że nie zostało przebadane w całości, dostarczyło wielu interesujących danych. Stwierdzono długotrwałe użytkowanie tego terenu, o czym może świadczyć obecność zabytków należących do kultury grobów kloszowych. Pojedynczy pochówek tej kultury jest chyba pozostałością większego, zniszczonego cmentarzyska. Posadowienie tego grobu pod brukiem to cecha typowa dla kultury pomorskiej. Podobne cechy stwierdzono też w przypadku niektórych pochówków z młodszego okresu przedrzymskiego („skrzynkowy” gr. 25 i bruk nad gr. 18). W okresie rzymskim przeżywają się jeszcze pewne cechy obrządku pogrzebowego, które świadczyć mogą o bardzo silnej tradycji wczesnych faz kultury przeworskiej. Cmentarzysko w Zdunach było położone w pobliżu tzw. szlaku bursztynowego⁹⁴. O kontaktach ludności użytkującej tę nekropolę z terenami południowymi mogą świadczyć zabytki proveniencji rzymskiej (zapinka A.68, fragment naczynia *terra sigillata*, fragment brązowego naczynia i, zapewne, miecz), o kontaktach z terenami północnymi – inne zabytki, wywodzące się z terenów nad południowo-wschodnim Bałtykiem (zapinka A.132/137 oraz zbliżona do A.63).

*Mgr Zbigniew Nowakowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa*

⁹⁰ A. Na doł s k i, Cmentarzyska z późnego okresu lateńskiego w Gledzianówku i Brzozówce w Polsce środkowej, WA 18, 1951, s. 128–131.

⁹¹ E. Kas z e w s k a, Cmentarzysko kultury przeworskiej..., s. 64.

⁹² E. Kas z e w s k a, Cmentarzysko kultury przeworskiej..., s. 143.

⁹³ A. N i e w ę ł o w s k i, Mazowsze..., s. 159, przyp. 98.

⁹⁴ J. W i e ł o w i e j s k i, Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 222–223.

SUMMARY

The cemetery at Zduny was located in the Bzura river drainage-basin which, in the late pre-Roman period and during the Roman period was densely inhabited by people of the Przeworsk culture. The partly excavated site produced 37 cremation burials of this culture and 1 burial of the Cloche Grave culture from the early La Tène period. Among the Przeworsk graves the oldest, dated by pottery, comes from phase A₁-A₂, the latest from the end of phase B₂. All the graves from the late pre-Roman period were pit graves and their fillings (black, rich, with remains of the pyre) were typical for the oldest phases of the Przeworsk culture. At this period the influence of the Pomeranian culture was clear („stone cist” grave 25 and paving stones above grave 18).

In phase B₁ there is a sudden increase in the number of graves; urn graves also occur. They are located in the northern and central part of the cemetery. Generally the furnishings are poor, though the pit graves contain more goods than the urn ones. Fragments of shield-bosses and spear-heads (graves 32 and 37) were found, as well as a part of a handle (grave 9) and parts of fibulae (graves 31 and 32). The fillings were light, which may be the evidence of northern influences. The elements of a stone construction in graves 3 and 32 may reflect an older Pomeranian tradition from the early pre-Roman period, while the fillings in graves 17, 21, 37 (remains of the pyre and a diameter of over 75 cm) are similar to older phases of the Przeworsk culture.

Most graves come from phase B₂. They can be found in all parts of the cemetery, with a concentration in the centre. Several

burials form a distinct group in the northern area. At this time there was a twofold increase in the number of urn graves as compared with pit graves. A distant reminder of a tradition from the beginnings of the late pre-Roman period may be the use of a small bowl to cover the bones in a cinerary urn (grave 5). Influences from the Elbe river area are evident in grave 22, where the urn was „squeezed in” between the stones and covered by stones. A new article appeared among the grave goods – wooden-box mountings. In this phase grave 24 should be noted. Apart from a very damaged shield-boss it contained fragments of a double-edged sword. Investigation of the metal proved it to be damascened, with a very hard edge (260 HV and 0.7% C) compared to the soft core (136 HV and 1.5% C). The blade had four flutes. It was attributed to type VIII acc. to M. Biborski. The advanced technology suggests the Roman origin.

From the fact that the older graves were not damaged by the later ones, it may be assumed that burials were marked, probably by something durable, like stones.

The location of the cemetery close to a branch of the so-called amber route, making it easy for people from this area to come in contact with lands in the north and south. There is proof of such contacts in finds from the south-east Baltic coast, with counterparts in Slovakia (fibula of mixed type A.132/137 and another similar to type A.63) and Roman imports (sword, fibula type A.68, fragments of a *terra sigillata* vessel and fragments of a bronze vessel).

WOJCIECH NOWAKOWSKI

OSADA Z OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH I Z WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA W BAŁOWIE, WOJ. OLSZTYŃSKIE, STAN. 2

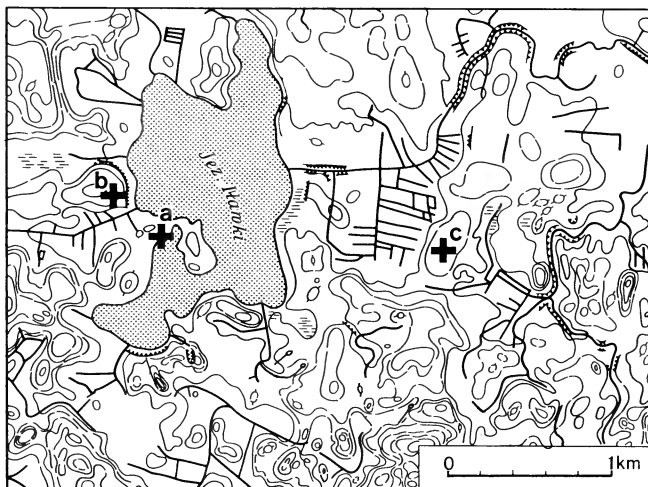
A SETTLEMENT FROM THE ROMAN PERIOD AND EARLY MIDDLE AGES
AT BAŁOWO, OLSZTYN VOIV., SITE 2

Stanowisko 2 w Bałowie zostało odkryte w 1976 r., w trakcie badań powierzchniowych. Leży ono na zachodnim brzegu dużego polodowcowego jeziora Iławki (Ryc. 1), na niewielkim wzniesieniu, górującym nad otaczającym terenem o ok. 1,5–2,0 m. Wyniosłość ta ma kształt wydłużonego owalu o wymiarach ok. 100×150 m, o dłuższej osi na linii NE-SW. Szczyt jest płaski, zbocza od strony jeziora opadają łagodnie, przeciwległy stok natomiast jest stromy i spadzisty. Wzgórek otaczają podmokłe łąki. Są to najprawdopodobniej ślady odnogi jeziora, odcinającej kiedyś wzgórze od łądu. Odnoga ta stopniowo zamuliła się i zarosła, a później została osuszona, zapewne w 2 poł. XIX w., gdy na Mazurach prowadzono intensywne prace melioracyjne.

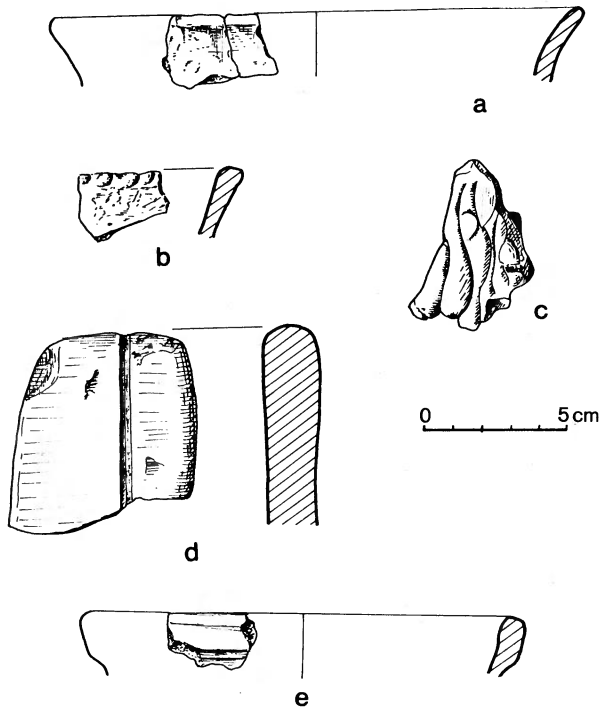
Znaleziska występowały głównie na kulminacji wzniesienia oraz na tym jego stoku, który opadał ku dawnej odnodze jeziora. Były to niemal wyłącznie drobne fragmenty ceramiki. Przeważały ułamki naczyń lepionych z gliny z drobną domieszką tłucznia, dobrze wypalonych, o wygładzonych powierzchniach, niekiedy zdobionych poziomymi żłobkami. Obok nich występowały fragmenty naczyń z gliny z domieszką grubego tłucznia, o ziarnach wystających na powierzchni i o krawędziach wylewów ozdobionych zaszczytywaniem (Ryc. 2a, b). Ceramikę tę można datować ogólnie na okres wpływów rzymskich. Z tego samego czasu pochodziły też najprawdopodobniej bryłki soplewatego żużla dymarkowego (Ryc. 2c). Materiały te należy łączyć z zachodniobałtyjskim osadnictwem na Mazurach.

Drugą grupę znalezisk tworzyły fragmenty naczyń barwy ciemnoszarej, z gliny z domieszką piasku, z widocznymi śladami obtaczania (Ryc. 2e), bryłki dymarkowatego żużla o strukturze gąbczastej oraz ułamek prostokątnej osetki z różowego łupku (Ryc. 2d). Są to ślady wczesnośredniowiecznej osady pruskiej.

Celem prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w 1980 r. na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków w Olsztynie, było przede wszystkim roz-

Ryc. 1. Stanowiska z okresu wpływów rzymskich wokół jez. Iławki: osada w Bałowie, woj. Olsztyn, stan. 2 (a); osada(?) w Bałowie, woj. Olsztyn, stan. 3 (b); cmentarzysko w Sterławkach Wielkich, woj. Suwałki (c)

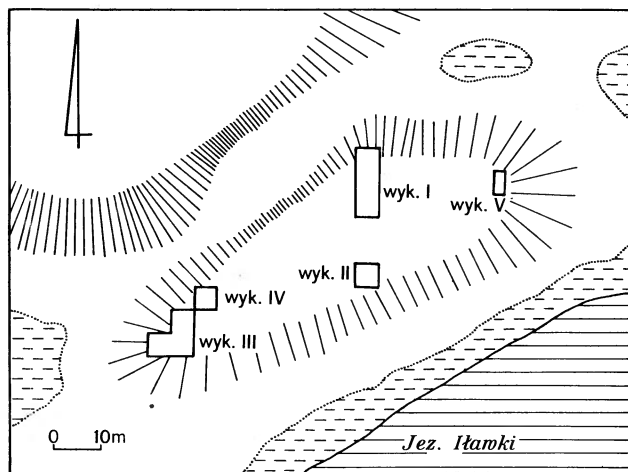

Ryc. 2. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Znalaziska powierzchniowe (a-e)

poznanie osiedla z okresu wpływów rzymskich. Za podjęciem badań w Bałowie przemawiały interesujące położenie stanowiska, zajmującego niewielki obszar o granicach ściśle wyznaczonych ukształtowaniem terenu, oraz stosunkowo bogate znaleziska powierzchniowe. Dodatkowym bodźcem stało się odkrycie w 1977 r. na wschodnim brzegu jez. Iławki, w Sterławkach Wielkich, woj. suwalskie, ciałopalnego cmentarzyska z okresu rzymskiego (Inf. Arch. (1977) 1978, s. 142). Oba stanowiska, położone naprzeciwko siebie po dwóch stronach jeziora, stanowić mogły bowiem zespół osadniczy, z którym zapewne łączyć należy także niewielkie i zupełnie zniszczone stan. 3 w Bałowie (być może osadę).

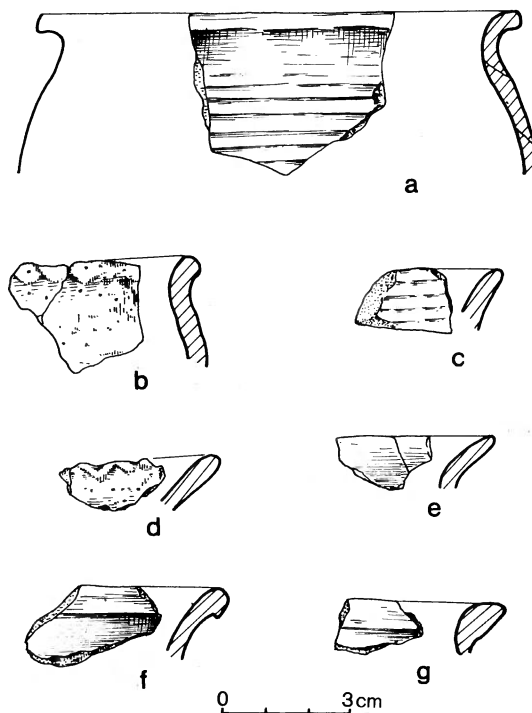
Badania wykopaliskowe objęły 210 m². Wykopy założono w miejscach koncentracji znalezisk powierzchniowych oraz na stokach wzniesienia w celu uchwycenia granic osiedla i zaobserwowania układu warstw kulturowych (Ryc. 3).

Wykop I. Bezpośrednio pod darnią leżał pokład próchnicy (oznaczonej dalej: warstwa 1) o miąższości ok. 0,3 m. Spąg warstwy był wyraźnie ciemniejszy i zawierał węgle drzewne; tu też skupiała się większość materiału zabytkowego. Znalaziono tu: 1. 31 fr-tów naczyń lepionych z gliny z obfitą domieszką gruboziarnistego tłucznia, o pow. zwietrzałych i wymytych przez wodę, w tym ułamek wylewu o krawędzi zdobionej zaszczyptywaniem (Ryc. 4b). 2. Ft-t jasnobrązowego naczynia, lepionego z tłustej gliny z niewielką ilością domieszki tłucznia, zdobiony głębokim, poziomym rowkiem. 3. Fr-t wylewu naczynia z gliny z domieszką tłucznia, ze śladami obtaczania, zdobiony poziomymi żłobkami (Ryc. 4a). 4. 3 fr-ty naczyń toczonych barwy ciemnoszarej. Wśród nich ułamek wylewu (Ryc. 4c) oraz fr-t brzuśca zdobiony pasmami wyświeceń. Pod warstwą 1 leżała jasnobrunatna glina zwałowa z granitowymi otoczkami, bez materiałów zabytko-

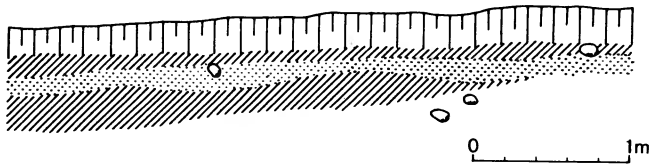

Ryc. 3. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Rozmieszczenie wykopów z badań w 1980 r.

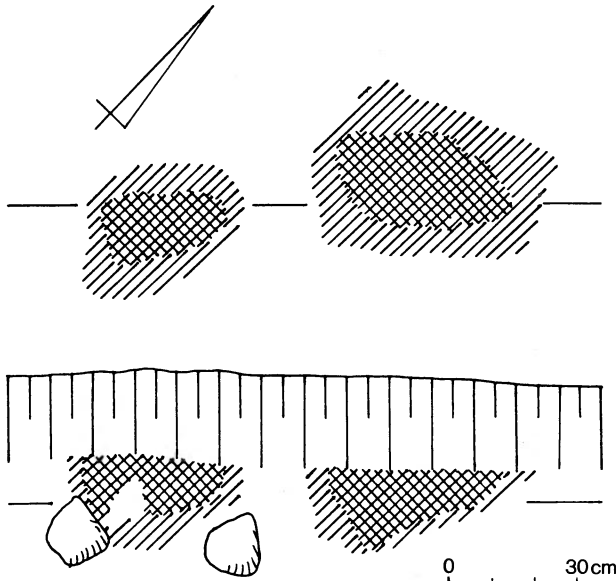
kowych. Bezpośrednio pod nią w obrębie większej części wykopu wystąpił jasny piasek calcowy. Tylko w północnej, najniższej położonej części wykopu glina przykrywała warstwę ziemi barwy ciemnoszarej (warstwa 2), nie różniącą się konsystencją ani kolorem od spągu warstwy 1 (Ryc. 5). Warstwa 2 zawierała: 1. 24 drobne fr-ty całkowicie zniszczonych naczyń, w tym ułamek wylewu o krawędzi zdobionej zaszczyptywaniem (Ryc. 4d). 2. Fr-t wylewu naczynia toczzonego, z gliny ciemnoszarej, z nikłą domieszką drobnego piasku (Ryc. 4e). Pod warstwą 2 w jasnym piasku calcowym odsłonięto 2 niewielkie, koliste zaciemnienia, najprawdopodobniej ślady po słupach (Ryc. 6). W wypełniskach obu tych zaciemnień znaleziono jedynie drobne węgielki drzewne.

Ryc. 4. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Znalaziska z wykopu I, z warstwy 1 (a-c) i z warstwy 2 (d, e) oraz z wykopu III (f, g)

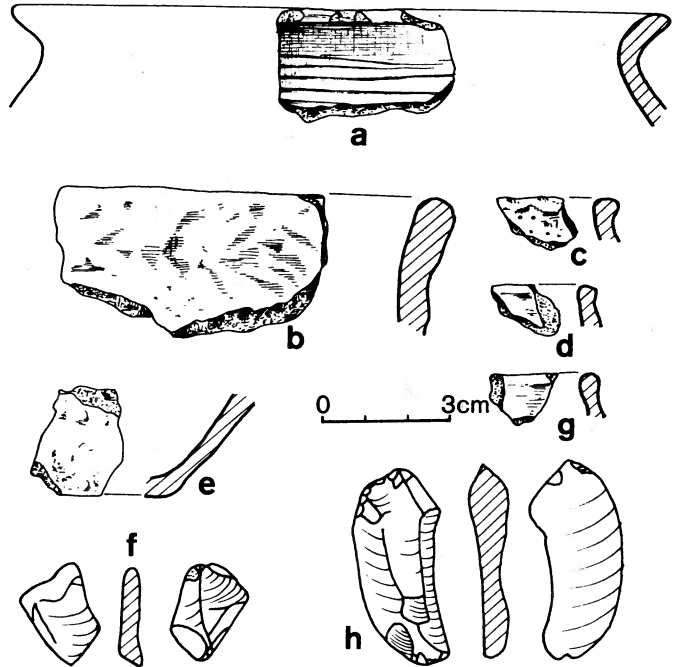
Ryc. 5. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Północna część wschodniego profilu wykopu I. Legenda (do Ryc. 5-7): 1 - dańń; 2 - glina zwałowa; 3 - warstwa kulturowa; 4 - czarna ziemia z resztkami spalenizny; 5 - kamienie

Ryc. 6. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Plan i profil dwóch jam postępujących z wykopu I

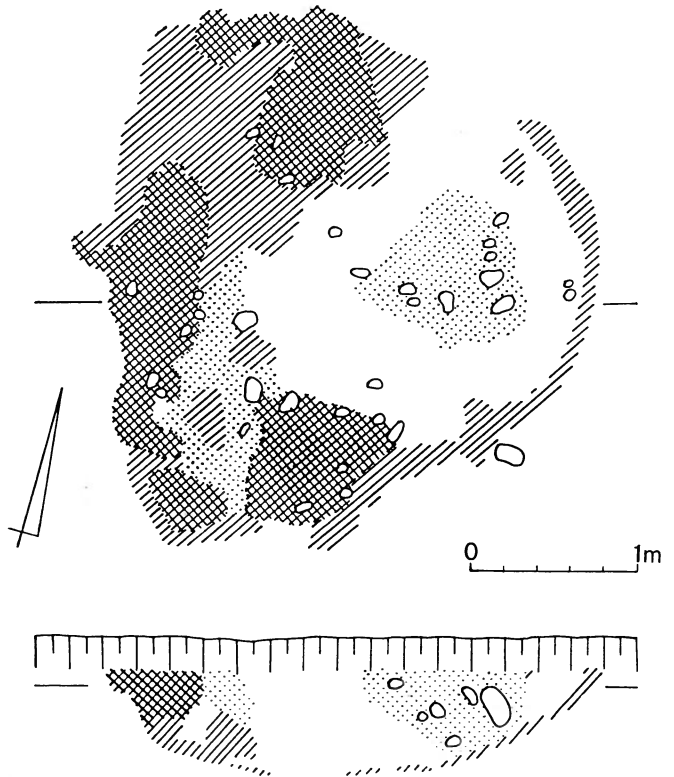
Wykop II. W próchnicy o miąższości ok. 0,3 m znaleziono fr-t brązowo-czarnego naczynia z gliny z obfitą domieszką gruboziarnistego tłucznia oraz odłupek krzemieny, być może fr-t narzędzia (Ryc. 7h). Pod próchnicą odsłonięto jasny piasek calcowy.

Wykop III. W próchnicy o miąższości ok. 0,3 m i wyraźnym ciemniejszym zabarwieniu przy spągu znaleziono: 1. 2 fr-ty grubościennych naczyń lepionych z gliny z obfitą domieszką gruboziarnistego tłucznia. 2. 44 fr-ty naczyń z gliny z domieszką tłucznia, ze śladami obtaczania, w tym ułamki wylewów (Ryc. 4f, g) oraz 3 fr-ty zdobione poziomymi żłobkami. 3. Fr-t naczynia toczzonego z czerwonej gliny bez widocznej domieszki. Pod próchnicą w jasnym piasku calcowym odsłonięto kolisty zarys o średn. ok. 2,8 m (Ryc. 8). Był to ślad okrągłego budynku częściowo zagłębionego w ziemię. W wypełnisku widoczne były ślady czarnej, przepalanej ziemi z węglami drzewnymi, pochodzącymi ze spalonych i zawalonych do wnętrza belkowania ścian; w kilku przypadkach można było dostrzec wyraźne ślady belek. Kamienie leżące wewnątrz obiektu to najprawdopodobniej resztki umocnień drewnianej konstrukcji budowli. W wypełnisku znaleziono: 1. Zachowane we fr-tach naczynie o esowatym profilu, z gliny z obfitą domieszką drobnoziarnistego tłucznia. Pow. wewn. ciemnoszara, gładka, ze śladami obtaczania, zewn. przechodząca od jasno- przez ciemnobrązową do ciemnoszarej, zdobiona poziomymi

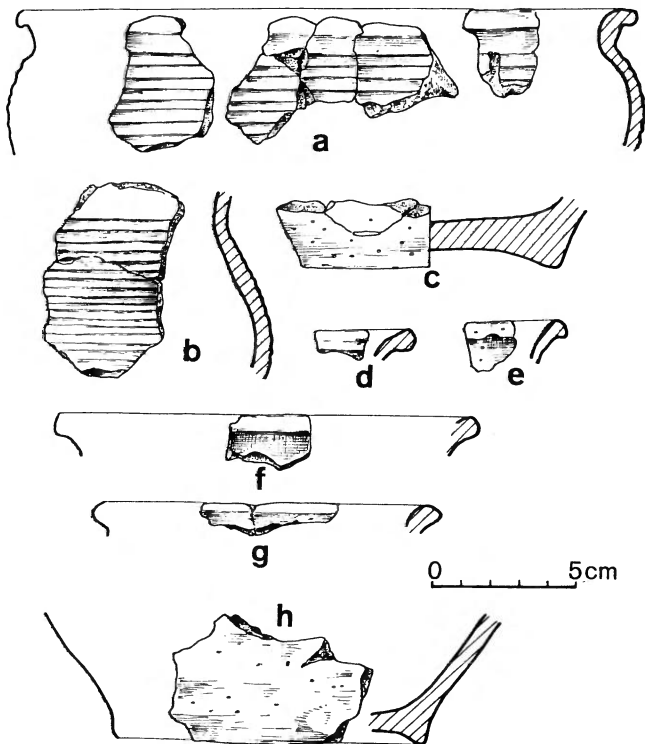

Ryc. 7. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Znaleźiska z wykopu IV (a-f) i z wykopu II (h)

żłobkami (Ryc. 9a); 2. 79 fr-tów naczyń obtaczanych z gliny z obfitą domieszką tłucznia, z reguły o bardzo dużych ziarnach wystających na pow. zewn. Część ułamków była zdobiona poziomymi żłobkami. Znaleziono też fr-ty den ze śladami podsypki drobnego tłucznia (Ryc. 9b, c, e-h). 3. Drobnny i silnie zniszczony fr-t wylewu naczynia z jasnobrązowej gliny z drobną domieszką. Prawdo-

Ryc. 8. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Plan i profil budowli z wykopu III

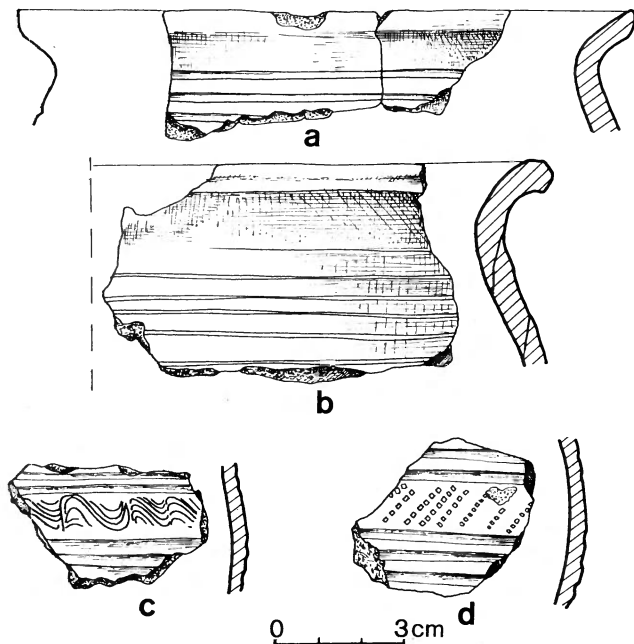

Ryc. 9. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Znaleźiska z budowli z wykopu III (a-h)

podobnie jest to ułamek naczynia toczonego (Ryc. 9d). Znaleźiono tu również 88 ułamków kości zwierzęcych, w tym dwa zęby i dwa fr-ty zuchwy świni, dwa ułamki śródręczy koni oraz, tworzące wyraźne skupiska w północnej części obiektu, 48 ułamków rogów jelenich lub łosich, bardzo rozdrobnionych i z licznymi śladami rąbania (analizy kości zwierzęcych dokonała doc. dr hab. A. Lasota-Moskalewska z Pracowni Archeologicznej PKZ w Warszawie).

Wykop IV. W próchnicy o miąższości ok. 0,3 m znaleźiono: 1. 21 fr-tów naczyń lepionych z gliny z obfitą domieszką grubego tłucznia, z reguły silnie zwietrzałych, o pow. zewn. przecieranych lub obmazywanych. Wśród nich dwa ułamki wylewów (jeden o krawędzi zdobionej dołkami palcowymi) oraz fr-t części przydennej (Ryc. 7b, c, e). 2. Drobny fr-t wylewu naczynia z gliny z dość obfitą domieszką drobnego tłucznia. Pow. zewn. pierwotnie wygładzona, obecnie chropowata na skutek zwietrzenia (Ryc. 7d). 3. 3 ułamki naczyń obtaczanych z gliny z domieszką drobnego tłucznia, w tym fr-t wylewu (Ryc. 7a). 4. Mały odlupek krzemienisty (Ryc. 7f). Pod próchnicą wystąpił jasny piasek calcowy, bez śladów obiektów pradziejowych.

Wykop V. Był to niewielki (5,0×2,0 m) wykop sondażowy w E części stanowiska. Wystąpiła tu stosunkowo gruba warstwa próchnicy, o miąższości dochodzącej do 0,4–0,5 m i wyraźnie ciemniejszym zabarwieniu ziemi przy spągu. Znaleźiono tu 23 fr-ty naczyń grubo- i średniościennych, z gliny z domieszką tłucznia, ze śladami obtaczania. Wiele ułamków było zdobionych poziomymi żłobkami, rytymi liniami falistymi i odciskami wielozębnych stempli (Ryc. 10). Znaleźiono też 44 ułamki kości zwierzęcych, w tym 16 fr-tów szkieletów krów (głównie czaszek i kończyn), 4 ułamki kończyn świń oraz 3 fr-ty kości owiec. Pod próchnicą wystąpił jasny piasek calcowy z nieregularnymi zaciemnieniami – naturalnymi zagłębieniami wypełnionymi ziemią ze zniszczonych obiektów. W jednym z owych zaciemnień znaleźiono: 1. 12 fr-tów naczyń z gliny z drobną domieszką tłucznia, ze śladami

Ryc. 10. Bałowo, woj. Olsztyn, stan. 2. Znaleźiska z wykopu V (a-d)

obtaczania i zdobieniem poziomymi żłobkami. 2. 17 fr-tów naczyń z gliny z domieszką tłucznia, o całkowicie zwietrzałych pow. Wystąpiły tu też ułamki kości krowy: ząb i dwa fr-ty czaszki. Pozostałe ciemne plamy nie zawierały materiału zabytkowego.

Wykopy sondażowe. Założono je na pobliskim półwyspie, który wrzynał się w jezioro i z tego względu wydawał się miejscem bezpiecznym i dogodnym do osadnictwa. Cztery szurfy o wymiarach 2,5×1 m zlokalizowano dookoła półwyspu, przy brzegu. Takie rozmieszczenie miało zapewnić uchwycenie ewentualnych warstw spływowch z materiałem zabytkowym. We wszystkich wykopach pod próchnicą wystąpił jasny piasek calcowy, w żadnym nie znaleźiono zabytków. Należy więc przypuszczać, że półwysp, mimo atrakcyjnego położenia, nie był nigdy zasiedlony.

Materiały archeologiczne ze stan. 2 w Bałowie dzielą się wyraźnie na dwie grupy. Do pierwszej należą naczynia z gliny z obfitą domieszką gruboziarnistego tłucznia, o charakterystycznym zdobieniu krawędzi zaszczypywaniem. Podobna ceramika występowała licznie na osadach kultury bogaczewskiej¹. Naczynia przypominające okazy z Bałowa znajdowane też były na stanowiskach kultury sudowskiej

¹ Por. J. Antoniewicz, Wyniki badań na osadzie (stanowisko 1) z okresów wpływów rzymskich w Wyszemborku, woj. olsztyńskie, WA 42, 1977, s. 222–223, ryc. 14; A. Bursche, W. Nowakowski, Osada z wczesnej epoki żelaza i okresu rzymskiego z „Ptasiej Wyspy” na jeziorze Salet, Szestno, stan. II, woj. olsztyńskie, WA 45, 1980, s. 221, tabl. IIIb, e; J. Antoniewicz, J. Okulicz, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w latach 1951–1954 w Jeziorku, pow. Giżycko, MS 3, 1958, s. 29–30, tabl. XIV, 9.

z okresu późnorzymskiego². Datowanie owej grupy ceramiki może być jednak określone tylko ogólnie na okres wpływów rzymskich.

Do drugiej grupy materiałów z Bałowa należą fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń obtaczanych, zdobionych poziomymi żłobkami. Znaleziska z wykopalisk na pruskich osadach otwartych nie zostały do tej pory opracowane i opublikowane, toteż podstawę do ustalenia chronologii stanowią materiały z grodzisk. Porównanie ze znaleziskami z Pasyimia, woj. olsztyńskie³, wskazuje, że wśród ceramiki z Bałowa było o wiele więcej fragmentów naczyń obtaczanych. Osada była więc wyraźnie młodszą niż grodzisko w Pasyimiu. Zestaw ceramiki analogiczny do materiałów z Bałowa wystąpił natomiast w Jeziorku, woj. suwalskie, w warstwach datowanych na X–XII w.⁴ Na ten sam czas można więc najprawdopodobniej wyznaczyć funkcjonowanie osady w Bałowie. Sporadyczna obecność fragmentów naczyń toczonych sugeruje przy tym możliwość rozciągnięcia chronologii aż po początki XIV w.⁵ Obserwacje te zgadzają się z ogólnymi ustaleniami, dotyczącymi datowania ceramiki pruskiej z Pojezierza Mazurskiego⁶.

Wyraźny podział materiału zabytkowego na dwie grupy, znacznie różniące się chronologią, znajduje pełne potwierdzenie w stratygrafii. Ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych występowały bowiem w Bałowie na powierzchni stanowiska i w próchnicy (warstwa 1). Nie znaleziono ich natomiast – z wyjątkiem jednego fragmentu – w warstwie 2, w której wystąpiły wyłącznie znaleziska z okresu wpływów rzymskich. Na ten okres trzeba też datować oba ślady po słupach, odsłonięte w wykopie I pod „rzymską” warstwą 2.

Datowane na okres wpływów rzymskich znaleziska z Bałowa, stan. 2, można więc uznać za ślady osady zamieszkałej przez zachodniobałtyjską ludność

dy zamieszkałej przez zachodniobałtyjską ludność kultury bogaczewskiej. Zlokalizowanie osiedla na wzniesieniu, które wówczas stanowiło wyspę, wskazuje na utrzymywanie się modelu osadnictwa wczesnożelaznej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich⁷. Niewielkie rozmiary wysepki wskazują, że osiedle nie było duże; mogła to być jednodworcza osada, której zabudowę stanowiło kilka budowli słupowych, zamieszkała przez kilkanaście osób, tworzących być może 2–3 spokrewnione rodziny⁸. Mieszkańcy użytkowali zapewne cmentarzysko położone po drugiej stronie jeziora, w Sterławkach Wielkich. Osiedle w Bałowie zostało porzucone najpóźniej w początkach okresu wędrówek ludów, gdy na Mazurach doszło do gruntownych zmian struktury osadniczej. Śladem następującej wówczas kilkusetletniej przerwy w funkcjonowaniu stanowiska jest pokład jasnej gliny, rozdzielający warstwy 1 i 2 w wykopie I.

Poziom użytkowy osiedla wczesnośredniowiecznego wyznaczają dolne partie próchnicy, z wyraźnymi zaciemnieniami, domieszkami węgla drzewnego i dużą ilością materiału zabytkowego. Z tego czasu pochodzi też ziemianka odkryta w wykopie III. Nie ma ona do tej pory analogii wśród obiektów z osad pruskich. Kształt i małe rozmiary raczej wykluczają możliwość uznania jej za obiekt mieszkalny. Była więc to najprawdopodobniej budowla o przeznaczeniu gospodarczym. Liczne ułamki drobno porąbanych rogów sugerują, że była to pracownia rogowiarska. Podobnie jak w przypadku osiedla z okresu wpływów rzymskich można przypuszczać, że wczesnośredniowieczna osada była jednodworczą sadybą. Stanowiła ona zapewne część większego zespołu, określanego terminem *lauks*. Pozostałości opuszczonej w XIII wieku osady uległy z czasem zniszczeniu na skutek erozji wzgórza, w ostatnich latach wydłanie przyspieszonej przez głęboką orkę traktorową.

Doc. dr hab. Wojciech Nowakowski
Instytut Archeologii
Uniwersytetu Warszawskiego
al. Żwirki i Wigury 97/99
02-089 Warszawa

² J. Okulicz, Sprawozdanie z badań prowadzonych w 1959 r. na osadzie i grodzisku w Osinkach, pow. Suwałki, WA 29, 1963, s. 198–200, ryc. 11f; D. Jaskanis, J. Jaskanis, Sudausches Siedlungskomplex aus der spätrömischen Periode und Völkerwanderungszeit in Osowa, Kreis Suwałki, „Acta Baltico-Slavica” 4, 1966, s. 146–147, tabl. VIII, 1–4.

³ R. Odoj, Wyniki badań grodziska z VI–VIII w. n.e. w Pasyimiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej, „Rocznik Olsztyński” 7, 1968, s. 113–114.

⁴ J. Antoniewicz, J. Okulicz, op. cit., s. 30–34, 61–62, tabl. XVI, XVII.

⁵ R. Odoj, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka, prowadzonych w 1970 r., „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (110), 1970, 659–666.

⁶ C. Engel, Das jüngste heidnische Zeitalter im Masuren, „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde” 33, 1939, s. 53–56, ryc. 10, 11.

⁷ W. Nowakowski, Osiedla kultury bogaczewskiej – próba podsumowania stanu badań, WA 51, 1986–1990, s. 31–47.

⁸ Por. podobne osiedle w Bargłowie Dwornym, woj. suwalskie, stan. II – M. Kaczyński, Badania stanowisk z okresu rzymskiego na Równinie Augustowskiej, RB 13, 1976, s. 479–481, ryc. 3, 4.

SUMMARY

Site 2 at Bałowo lies on the west shore of the large, post-glacial lake Itawki (Fig. 1), on a small rising, about 1.5–2.0 m above the surrounding terrain. It was discovered during a field survey. Among the finds were small pottery sherds and pieces of furnace slag from the Roman period (Fig. 2a–c), as well as medieval pot-sherds, fragments of slate whetstones and pieces of iron slag (Fig. 2d, e), the remains of an Early Medieval Prussian settlement.

Excavations, carried out in 1980, uncovered the remains of a completely destroyed settlement from the Roman period. These were fragments of vessels made of clay mixed with coarse-grained crushed stone, with a characteristic „pinched” ornament at the rim. They occurred in the lower layer of the site (layer 2) and in two post-holes (Fig. 6) covered by it. The small area of the settlement suggests one homestead of several post buildings and not more than twenty inhabitants, maybe forming an extended family. The group probably used the cemetery located on the other side of the lake, at Sterławki Wielkie.

The second group of finds from Bałowo, occurring only on the surface and in the humus (layer 1), are sherds of Early Medieval wheel-made vessels, decorated with horizontal grooves, similar to the pottery found in the fortified settlement at Jeziorko, Suwałki voiv., in layers dated to the 10–12th centuries. The sporadic occurrence of turned vessel sherds suggests the possibility of extending the dating up to the beginning of the 14th century. From this phase comes a round sunken house (Figs 8, 9). Numerous fragments of finely chopped antler suggest that it housed an antler workshop. As in the case of the earlier settlement, it can be assumed that the early medieval settlement consisted of one homestead. The remains of the settlement, abandoned in the 13th century, were gradually destroyed by erosion of the rising and, in recent years, more quickly by deep tractor ploughing.

**Konferencja
„Osadnictwo Białorusi i sąsiednich terytoriów w epoce żelaza
– w osiemdziesiątą rocznicę urodzin A. G. Mitrofanowa”,
Mińsk, 10–12 grudnia 1992 r.**

Konferencja poświęcona pamięci Aleksego Grigoriewicza Mitrofanowa była pierwszą międzynarodową imprezą, organizowaną przez Oddział Archeologii Instytutu Historycznego Akademii Nauk niepodległej już Białorusi (stosunki panujące w białoruskiej archeologii praktycznie do ostatnich chwil ZSRR niemal wykluczały możliwość takiego przedsięwzięcia w poprzednich latach). Wynikało to ze szczególnej roli A. G. Mitrofanowa w rozwoju archeologii na Białorusi. Badacz ten pozostawił bowiem pozornie niewielką spuściznę, złożoną głównie z kilkustronicowych komunikatów i notatek, zawierającą zaś tylko jedną książkę („*Železnyj vek srednej Belorussii (VII–VI vv. do n.è. – VIII v. n.è.)*”, Mińsk 1978). Znacznie ważniejszą częścią dziedzictwa A. G. Mitrofanowa jest jednak ukształtowana przez niego tradycja badań naukowych, nie skrzepowanych koniunkturalnymi zapotrzebowaniami administracji państwowej. Powiązany z Leningradem i mający ustaloną „międzyrepublikańską” pozycję A. G. Mitrofanow stanowił bowiem często jedyny punkt oparcia i źródło pomocy dla białoruskich badaczy w ich starciach w lokalnym establishmentem politycznym i naukowym. Ta właśnie, niedostrzeżalna z zewnątrz, działalność naukowa zapewniła mu ogromny szacunek i pamięć wśród białoruskich archeologów.

Godny wspomnienia jest „polski” akcent życiorysu A. G. Mitrofanowa. Otóż w latach 1943–1945 służył on jako oficer w wojsku polskim. Do ostatnich dni zachował z tamtych czasów sympatię do Polski i Polaków. Ilustracją tych uczuć był, potwierdzany jednomyślnie przez wszystkich uczestników i przyjaciół, zwyczaj śpiewania przez A. G. Mitrofanowa polskich piosenek, w tym tak niekonwencjonalnych w byłym ZSRR, jak „Serce w plecaku” i „Czerwone maki”.

Tylko ogromne zaangażowanie organizatorów konferencji i ich dążenie do jak najgodniejszego uczczenia pamięci A. G. Mitrofanowa umożliwiły owo niezwykle ciekawe spotkanie. Trudności finansowe, z którymi boryka się większość placówek archeologicznych – a które udało się gospodarzom szczęśliwie przezwyciężyć – odbiły się bowiem na składzie uczestników: zabrakło wielu archeologów rosyjskich (stosunkowo dobrze reprezentowany był tylko Sankt Petersburg), wbrew poprzednim zapowiedziom nie pojawili się archeolodzy łotewscy, a Litwa – podobnie jak Polska – była reprezentowana przez tylko jednego badacza.

Tematyka referatów pozostawała w zrozumiałym związku z głównym przedmiotem konferencji. Część z nich dotyczyła więc działalności naukowej A. G. Mitrofanowa (A. A. Egoriejczenko, „*Vklad A. G. Mitrofanowa v izučenie kul'tury štrichovannoj keramiki*”; V. I. Šadyro, „*Železnyj vek severnoy Belorussii v issledovanijach A. G. Mitrofanova*”; V. V. Bogomilov, „*Iz vospominanij o A. G. Mitrofanove*”), pozostałe stanowiły próbę kontynuacji rozpoczętych przez niego badań. Wśród tych wyraźnie wydzielałą się grupę tworzyły opracowania poświęcone wczesnej epoce żelaza. Dotyczyły one z reguły szczegółowych zagadnień kultury miłogradzkiej (N. V. Lopatin, „*Primesy v keramike i izučenie kul'turnych tradicij epoki železa*”), a zwłaszcza jej związków ze światem scytyjskim. Problematyce scytyjskiej poświęcone były referaty kijowskich archeologów (S. S. Bessonova, S. A. Skoryj, „*Nekotorye itogi issledovanija motoniskogo gorodišča*”; Ju. Maleev, „*Zoomorfnaja plastika plemen Belorussii i Ukrainy v rannem železnom veke*”; Ju. V. Boltrik, E. E. Fialko, „*Tajniki skifskich mogil*”; N. A. Gavriljuk, „*Struktura odnoj iz ekologičeski-ekonomičeski zon nižnego Podneprov'ja*”).

Szczególnie interesujący wydaje się referat N. A. Gawryluka, w którym autor analizuje rolę, jaką odgrywało słynne grodzisko w Kamenskoe. N. A. Gawryluk uważa je za ośrodek handlowy, leżący na przecięciu ważnych szlaków, a jednocześnie za dogodne miejsce dla zimowań okolicznych nomadów. Proponuje więc wydzielenie trzech stref działalności grupy użytkującej grodzisko. Pierwsza z nich, najwęższa („*rekreacionno-rasselenčeskaja zona*”), obejmowała 1200 ha otoczonych wałami; strefa druga („*chozjajstvenno-resursnaja zona*”) stanowiła gospodarcze zaplecze i obejmowała rozległy obszar lewobrzeżnego Podnieprza wraz ze znajdującymi się tam scytyjskimi osiedłami i obozowiskami (m.in. Pervomaevka i Lysaja Gora). Trzecia strefa („*zona fil'tracii*”) była praktycznie pozbawiona większych śladów działalności. Obejmowała ona międzyrzecze dolnego Dniepru i Mołocznej.

Do epoki scytyjskiej odnosił się też referat S. J. Rassadina, poświęcony tzw. węzom z Herodotowego opisu Scytii (S. E. Rassadin, „*«Zmei» gerodotowoj legendy o pereselenii nevrov*”). Autor wszechstronnie analizuje przekaz Herodota, mówiący o porzuceniu przez Neurów, na jedno pokolenie przed wyprawą Dariusza na Scytów, ich dotychczasowych siedzib w ucieczce przed „węzami”. Relacja ta jest na ogół uważana za literacko ubarwiony zapis wycofania się z Wołynia tamtejszego odłamu ludności kultury miłogradzkiej pod naporem najeźdźców, których etniczna i kulturowa przynależność stanowi temat dyskusji. Zdaniem S. J. Rassadina w grę wchodzi przede wszystkim Trakowie, w których kulturze ofiolatria miała istotne znaczenie. Autor zwraca jednak uwagę na rolę węza jako symbolu deszczu, moczarów, wody i wilgoci. Ponieważ podany przez Herodota moment migracji Neurów (około połowy VI w. p.n.e.) pokrywa się z czasem oziębienia się i zwilgotnienia klimatu, zdaniem S. J. Rassadina wydaje się bardzo prawdopodobne, że zagrożenie ze strony „węży” było w rzeczywistości zmianą warunków klimatycznych i ekologicznych.

Dla polskich badaczy, zajmujących się prahistorią północno-wschodniej Polski, najwięcej nowego przynosił blok referatów poświęconych kulturze ceramiki kreskowanej (sztrychowanej). Szczególnie interesująca była próba przedstawienia chronologii tej kultury, podjęta przez A. A. Jegorejczenkę (A. A. Egoriejczenko, „*Chronologija kul'tury štrichovannoj keramiki*”). Wyniki tej analizy przyniosły bowiem zupełnie nowy i zaskakujący obraz pradziejów obszarów nad górnym Niemnem i górnym Dnieprem. Według ustaleń A. A. Jegorejczenki początki kultury ceramiki kreskowanej należy na podstawie analogii do materiałów kultury „*łużyckiej*” datować na koniec 2. – początku 1. tysiąclecia p.n.e., przy czym tak wczesne znaleziska pochodzą wyłącznie z grodzisk z północno-wschodniej Litwy oraz przylegających doń skrajów północno-zachodniej Białorusi i południowo-wschodniej Łotwy. Natomiast na obszarze białoruskiego Podnieprza, uznawanym za centrum terytorium kultury ceramiki kreskowanej, owe najwcześniejsze materiały praktycznie nie występują. Nieco późniejsze znaleziska, które można łączyć z 1. tysiącleciem p.n.e., mają z reguły nieprecyzyjne datowanie i występują tylko wyjątkowo (Gorani, Gorodišče, Kaščeliči). Tę fazę rozwoju kultury ceramiki kreskowanej zamyka grodzisko w Łabenszczynie (Łabensčšina), którego najwcześniejsza warstwa zawiera zabytki datowane na środkowy okres lateński. Do istotnej zmiany doszło w drugiej połowie I w. p.n.e. Powstają wówczas liczne umocnione osiedla kultury ceramiki kreskowanej w środkowej Białorusi (Malyški, Vasil'kova, Vjazynka, Zbaroviči, Kimija, Novoselki, Ozdjaćici i in.). Około przelomu er południowa rubież ustaliła się na linii Baranowicze-Nieśwież-Kopyl-Słuck. Z niektórych grodzisk pochodzą z tego czasu znaleziska o pewnej i precyzyjnej chronologii. Na grodzisku w Myslach (Mysli, raj. Kopyl') znaleziono zapi-

nkę typu O według Kostrzewskiego. Niewiele późniejszy zabytek – fibuła oczkowata serii głównej Almgren 45 – pochodzi z grodziska Iwanie (Ivane, raj. Sluck). Z tego samego grodziska pochodzi również trójdzielny paciorek ze złotą wkładką, przez A. A. Jegorejczenkę także uznawany za wyznacznik I w. n.e. Zdaniem tego badacza brak podstaw, by funkcjonowanie obronnych osiedli kultury ceramiki kreskowanej, położonych w południowej części jej terytorium (Ivane, Bancerovsčina, Kimija, Mysli, Novoselki, Ozdżiatiči), przedłużać poza koniec I w. n.e. Położone dalej na północ osiedle w Łabenszczynie przetrwało do schyłku II w. – początku III w., o czym świadczą mogą znalezione tam jedno- i dwudzielne sprzączki oraz jednowarstwowy grzebień. Grodziska z północnej Białorusi funkcjonowały natomiast aż do IV w. (Malyški, Kaščeliči) lub nawet do połowy V w. (Gorodišče, raj. Mjadel’), gdzie znaleziono owalną sprzączkę o pogrubionej ramie. Za jedno z najpóźniejszych stanowisk kultury ceramiki kreskowanej należy uznać osiedle Rebiaczka (Rebjačka), na którym naczynia tej kultury współwystępowały z materiałami kultury bancerowskiej, datowanymi nie wcześniej niż na połowę V w. Najpóźniej w tym samym czasie zostają również ostatecznie porzucone grodziska kultury ceramiki kreskowanej z terenu Litwy; większość obiektów litewskich przestała jednak, zdaniem A. A. Jegorejczenki, funkcjonować już w II–IV w. (Narkunai, Aukštadvaris, Neveriške, Sokiškiai).

Przedstawiony wyżej obraz chronologicznych faz terytorialnego rozwoju kultury ceramiki kreskowanej wydają się potwierdzać materiały z dwóch grodzisk: w Szczatkowie (Ščatkov, raj. Bobrujsk) i w Pietrowiczach (Petroviči, raj. Bobrujsk) (M. I. Łoščenkov, „Materiały naselenija gorodišč bassejna niżnej Bereziny”). Na obu grodziskach odsonięto warstwę kulturową z ceramiką kultury miłogradzkiej oraz materiały z późniejszej fazy, z ceramiką kreskowaną. Uwagę zwraca niezbyt wielka przymieszka naczyń zarubinięckich. Obecność w tej samej fazie zapinek o konstrukcji późnolateńskiej z wgiętym kąbłąkiem (jedna w Szczatkowie i dwie w Pietrowiczach), zapinki typu Nauheim oraz wczesnej sarmackiej fibuli z podwiniętą nóżką (obie znalezione w Pietrowiczach) datują ten etap użytkowania obu grodzisk na I w. p.n.e. i początki I w. n.e. Datowanie to potwierdziłoby fakt wczesnego porzucenia stanowisk kultury ceramiki kreskowanej na południowej i południowo-wschodniej peryferii tej kultury.

Pewne komplikacje przyniosły natomiast materiały z grodziska w Myslach (M. B. Gurin, „Gorodišče kul’tury štrichovannoj keramiki v Mysli, Minskaja obl.”). Znaleziska z ostatniego sezonu badań, nie uwzględnione przez A. A. Jegorejczenkę, wskazywałyby bowiem raczej na możliwość przedłużenia funkcjonowania tego osiedla obronnego przynajmniej do końca wczesnego okresu wpływów rzymskich. Obok wspomnianej wyżej zapinki typu O znaleziono tu bowiem fragment fibuli reprezentującej najprawdopodobniej późny wariant 10. serii V grupy wg Almgrena, którą należałoby datować na fazę B₂/C₁. Nie można więc wykluczyć, że objęcie środkowej Białorusi zasięgiem kultury ceramiki kreskowanej nie było zjawiskiem tak bardzo krótkotrwałym.

Kultury ceramiki kreskowanej dotyczył również referat A. M. Miedwiediewa (A. M. Medvedev, „K voprosu o vzaimootnošenijach zapadnych bałtov i nositelej kul’tury štrichovannoj keramiki v I tysjačelietii do n.ė.”). Referent podkreślał w nim różnicę pomiędzy rozprzestrzenieniem ceramiki pokrytej „kreskowaniem”, występującej niemal na całym wybrzeżu Bałtyku, wraz z Łotwą i Estonią, a zasięgiem kultury ceramiki kreskowanej, ograniczającym się do wschodniej Litwy oraz północnej i środkowej Białorusi. Zdaniem A. M. Miedwiediewa ludność kultury ceramiki kreskowanej, uważana przez niego za wschodniobałtyjską, już w drugiej ćwierci I. tysiąclecia p.n.e. utrzymywała kontakty z Europą środkową. Śladem tych powiązań są cmentarzyska z Litwy zaniemeńskiej (Raudonienai) i północno-wschodniej (Stiaponava, Antalge, Maleikiai) oraz z południowego skraju środkowej Łotwy (cmentarzyska typu Raganukalns w basenie Lelupy i lewobrzeżnym dorzeczu Dźwiny), wytyczające szlak, którym na ziemie dzisiejszej Litwy napływały surowiec brązowy i przedmioty importowane z kręgu kultury „łuzyckiej”. Około połowy I. tysiąclecia p.n.e. doszło do istotnych przekształceń. Na Pojezierzu Mazurskim i Suwalszczyźnie uformowała się wówczas kultura kurhanów zachodniobałtyjskich, w południowej Litwie i północnej Białorusi (basen jeziora Mercz) pojawiają się natomiast „cmentarzyska typu Nacza”, wydzielone przez A. M. Miedwiediewa jako osobna jednostka kulturowa, „przejściowa” pomiędzy kulturą ceramiki kreskowanej a kulturą kurhanów zachodniobałtyjskich. Na cmentarzyskach typu Nacza (Nača, Pavešnikai, Stanaičiai, Prenklaukis, Lankiškiei) dominują pochówki ciałopalne, początkowo jamowe, bez obstaw kamiennych, później jamowe lub popielnicowe przykryte kamieniami bądź płytami kamiennymi. Jako wyposażenie występują narzędzia kamienne (toporki) i krzemienne oraz naczynia o tzw. chropowatej lub kreskowanej powierzchni. Około przełomu er popielnicowe lub jamowe

pochówki zaczęły być umieszczane w kamiennych skrzynkach. Zdaniem A. M. Miedwiediewa zmiany te to – podobne jak stopniowe zastępowanie ceramiki kreskowanej przez ceramikę „chropowatą” na grodziskach Litwy zaniemeńskiej pomiędzy połową I. tysiąclecia p.n.e. a I w. n.e. – wynik migracji na wschód grup zachodniobałtyjskich i asymilacji przez nie mieszkańców Litwy zaniemeńskiej i basenu jeziora Mercz, wcześniej związanych ze „wschodniobałtyjską” kulturą ceramiki sztrychowanej.

Kulturze zarubinięckiej, a ściślej stosunkom kulturowym na południowo-zachodnim skraju jej terytorium, poświęcony był referat K. W. Kasparowej (K. V. Kasparova, „O sootnošenii zarubinięckoj kul’tury Poles’ja i čerņičińskoj grupy jugo-vostočnoj Pol’ši”). Wydzielana w tym rejonie tzw. grupa czernicyńska uważana jest za lokalny wariant kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim; o jej specyficie przesądzać miały m.in. właśnie wpływy zarubinięckie. K. W. Kasparowa zwróciła uwagę na trudności występujące przy synchronizowaniu zjawisk z kultury zarubinięckiej i grupy czernicyńskiej, a to ze względu na niedostatecznie dopracowaną chronologię tej ostatniej. Wskazała jednocześnie na niewątpliwą obecność stanowisk kultury zarubinięckiej na ziemiach polskich. Charakterystyczne znaleziska (naczynia z „podkówkami”, zapinki typu zarubinięckiego wariantów IV i IVb wg Ambroza, szpila z pastorałową główką – Putnowice, Kolonia Husynne, Strzelce) pozwalają datować je na końcową fazę kultury zarubinięckiej, współczesną fazom A₂-B₁. Szczególny przypadek przedstawia zespół z Drażgowa, zawierający obok zarubinięckiej zapinki wariantu IV także silnie profilowaną fibulę Almgren 80, sugerującą datowanie znaleziska na fazę B₂/C₁, a więc na czas po zaniku kultury zarubinięckiej. Być może zespół ten, podobnie jak najpóźniejsze znaleziska z Hryniewicz Wielkich, to ślad niejasnych na razie procesów kulturowych związanych z wpływami ludów bałtyjskich.

Kilka referatów dotyczyło okresu wędrówek ludów i problemów związanych z kulturą bancerowską w rejonie dorzeczy górnych: Dniepru, Dźwiny i Niemna (tzw. typ Tušemlja-Akatovo-Bancerovsčina). Zdaniem E. A. Szmida (E. A. Šmidt, „Dnepro-dvinskie plemena i velikoe pereselenie narodov”) na Podnieprzu smoleńskim kultura ta uformowała się w wyniku nałożenia się w drugiej ćwierci I. tysiąclecia n.e. na miejscowe podłoże kultury dniepro-dźwińskiej nowych elementów, przeniesionych przez imigrantów z położonych dalej na południe rejonów Podnieprza. Śladem tej migracji miałyby być pojawienie się ceramiki z ornamentem wykonywanym drewnianym stemplem w kształcie grzebieńca (tzw. rasčesy). W IV w. występują już wszystkie charakterystyczne rodzaje stanowisk kultury bancerowskiej: otwarte osady, grodziska refugialne, „grodziska-świętynie”, służące zarówno jako refugia, jak i jako miejsca kultu, oraz ciałopalne cmentarzyska płaskie. W tym kształcie kultura bancerowska przetrwała zdaniem E. A. Szmida do VIII w. Dyskusyjnym problemem jest kwestia etnicznej interpretacji twórców kultury bancerowskiej. G. W. Szychow (G. V. Stychov, „Ob etničeskoi interpretacii bancerovskoj kul’tury”) uważał ich za polietniczną ludność złożoną z Bałtów i Słowian. O udziale tych ostatnich świadczyły jego zdaniem m.in. takie zjawiska, jak obecność słabo profilowanych naczyń bliskich typowym garnkom słowiańskim, występowanie półziemianek z kamiennymi piecami czy też odkrycie na stanowiskach kultury bancerowskiej kilku typowo słowiańskich noży z wolutowymi rękojeściami. Także pojawienie się w trzeciej ćwierci I. tysiąclecia n.e. grobów kurhanowych należy, zdaniem G. W. Szychowa, wiązać z substratem słowiańskim. Wyraźnie inne stanowisko zajmuje A. G. Furasjew (A. G. Furas’ev, „Sovremennoe sostojanie problemy sootnošenija drevnostej tipa Tušemli-Bancerovsčiny i pskovskich dlinnich kurganov”), który podkreśla podobieństwo kultury bancerowskiej i kultury tzw. długich kurhanów pskowskich. Zdaniem tego badacza nie sposób w chwili obecnej wytyczyć ścisłej granicy między tymi kulturami, a to ze względu na wzajemne podobieństwo inwentarza, obrządku pogrzebowego i modelu osadnictwa. Zjawisko to można wyjaśnić tylko tym, że zarówno kultura bancerowska, jak i „długie kurhany” należą do jednostek kulturowych związanych z tym samym, tj. bałtyjskim etnosem.

Za niewątpliwie słowiańskie można natomiast uznać materiały z położonego na przeciwległym krańcu Białorusi osiedla Struga, raj. Stolin, st. I (V. S. Vergej, „Ranneslavjanskie poselenija v nizov’jach Goryni”). Odkryto tu prostokątne domy o konstrukcji zrębowej, nieznacznie (0,15–0,3 m) zagłębione w ziemię, z glinianymi piecami ustawianymi pod ścianami lub w rogach. Znaleziona tu ceramika przedstawia sekwencję rozwojową od typu prasokorczakowskiego do typu Łuka Wróblewiecka i pozwala tym samym datować stanowisko na VI/VII–IX w.

Najpóźniejszą tematycznie grupę tworzyły referaty poświęcone problematyce średniowiecznej. Niezwykle interesująco przedstawia się kwestia znalezisk importów skandynawskich na Białorusi (O. V. Iov, V. S. Vergej, „Skandinavskie nachodki v belorus-

kom Poles'e"). Na grodzisku koło wsi Franpol, raj. Brest, znaleziono trzewik pochwy miecza z przedstawieniem zoomorficznym, mającym skandynewskie analogie z 2. poł. X w. Z osady Moisiejewice (Moisejeviči) pochodzi fragment srebrnej zawieszki zdobionej motywem „chwytającego zwierzęcia”, niemal identycznej jak dwa okazy ze słynnego skarbu z Gniezdowa, datowanego na ostatnie ćwierćwiecze X w. Trzecim znaleziskiem, również z Moisiejewicz, jest żelazny trójzab, przypominający datowane na VII–X w. okazy ze Szwecji i z osiedla w Gniezdowie. Ostatni przedmiot, niezwykle prosty w wykonaniu, raczej nie mógł być przedmiotem handlu i w związku z tym trzeba go uznać za ślad obecności Skandynewów na Polesiu.

Jedynym na konferencji reprezentant archeologii litewskiej G. Zabiela („Novyj tip archeologičeskich pamjatnikov v Litve”) przedstawił wyniki badań obronnego wału podłużnego we wsi Riakučiai, wzniesionego na przesmyku pomiędzy jeziorami Żemianis i Vaiunas. Wał ten tworzyły zrębowe izbice o szerokości 1,5 m, ich wnętrze było wypełnione piaskiem. Brak materiału archeologicznego zmusza do oparcia datowania obiektu na chronologię podobnych konstrukcji. Pozwalają one lokować wał z Riakučiai w XIII–XIV w. i łączyć go z obroną przed najazdami Kawalerów Mieczowych.

Przedstawione wyżej niepełne wyliczenie problemów, które były tematami obrad naukowych w trakcie mińskiej konferencji, ilustruje jej znaczenie dla badań nad archeologią Białorusi, a szerzej – Europy Wschodniej. Należy więc wyrazić żal, że organizatorzy nie byli w stanie zapewnić wydania książki konferencyjnej i jedynym śladem tego niezwykle ważnego spotkania pozostanie zbiór krótkich wyciągów z referatów, wydany w dodatku w „homeopatycznej” dawce 100 egzemplarzy („Nasel'nictva Belarusi i sumeżnych terytorij ũ epochu žaŕeza”, Minsk 1992).

Wojciech Nowakowski

IV konferencja „Metody chronometrii bezwzględnej”, Gliwice, 2–4 kwietnia 1992 r.

III konferencja poświęcona tej samej tematyce odbyła się również w Gliwicach, w marcu 1989 roku. W stopniu ograniczonym poruszała ona kwestie archeologiczne, choć większość omawianych wtedy metod fizykochemicznych z powodzeniem może służyć archeologii. Przedstawiciele nauk ścisłych niejednokrotnie podkreślali konieczność śledzenia przez archeologów na bieżąco postępów w rozwoju takich szczególnie metod, jak radiowęglowa, termoluminescencyjna i dendrochronologiczna.

Zakres tematyczny IV konferencji – zorganizowanej przez Instytut Fizyki (w tym głównie Laboratorium ^{14}C) Politechniki Śląskiej i Fundację Radiowęglową w Gliwicach, przy wydatnym wsparciu Komitetu Badań Czwartorzędu PAN – obejmował poza wymienionymi powyżej metodami chronologię warstwową, metodę elektronowego rezonansu paramagnetycznego i metodę uranowo-torową, celem zaś spotkania było przedstawienie i przedyskutowanie nowych wyników uzyskanych w okresie trzech lat, jakie upłynęły od poprzedniej konferencji, ze szczególnym uwzględnieniem: 1) korelacji wyników uzyskiwanych przy zastosowaniu różnych metod datowania bezwzględnego; 2) krytycznej oceny wyników datowania w kontekście nowych koncepcji chronostratygraficznych; 3) względnej i bezwzględnej chronologii kultur archeologicznych w świetle kalibracji radiowęglowej skali czasu.

Pierwszy dzień obrad wypełniony został przed południem referatami poruszającymi kwestie metodologiczne i warsztatowe. Fizycy pracujący w Laboratorium ^{14}C w Gliwicach, kierowanym przez prof. Mieczysława F. Pazdura, zwracali uwagę na ograniczenia datowań radiowęglęmiem wynikłe z naturalnej produkcji ^{14}C (dr T. Florkowski) i transformację błędów pomiarowych podczas kalibracji dat radiowęglowych (dr A. Walański), przedstawili Gliwicką Bazę Danych Radiowęglowych (mgr A. Micheżyński), stan kalibracji radiowęglowej skali czasu (dr T. Goslar) i komputerowe programy kalibracji dat radiowęglowych (prof. dr M. F. Pazdur). Ponadto dr N. Kovaljuch i dr V. Skripkin z Laboratorium ^{14}C w Kijowie zaprezentowali innowacje techniczne własnego pomysłu, związane z aparaturą pomiarową. Sesja popołudniowa poświęcona została wykorzystaniu metod chronometrii bezwzględnej przez geologię. Z kilku wystąpień warto wymienić następującą prezentację: „Częstotliwość holocenijskich powodzi w świetle metod sedimentologicznych i datowań metodą radiowęglą” (prof. dr L. Starkel), „Rozwój Bałtyku południowego w świetle dat radiowęglowych” (dr M. Kotarba i dr M. Uścińowicz), „Chronologia depozycji nacieków w jaskiniach Jury Krakowsko-Częstochowskiej” (dr H. Hercman i inni), „Pierwiastki metali w osadach torfowych Polski” (dr L. Chróst i prof. dr M. F. Pazdur). Dyskusja wykazała, że wątpliwości związane z dokładnością wyników metod fizykochemicznych są stopniowo eliminowa-

ne. Oczywiście pewnych ograniczeń nie da się prawdopodobnie nigdy usunąć, lecz choćby coraz dokładniejsze kalibracje i doskonalenie bazy technicznej świadczą o konsekwencji i postępie w realizacji założeń badawczych. Zgodnie podkreślono konieczność współpracy różnych metod, jeśli tylko stanowisko bądź penetrowany obszar dostarczają odpowiedniego materiału do porównań.

Dzień drugi wykorzystany został przez archeologów i geologów. Referat dr. W. Chudziaka – „Chronologia rozwoju ceramiki wczesnośredniowiecznej z dorzecza Drwęcy w świetle analiz radiowęglowych” – odczytał pod nieobecność autora prof. Pazdur. Dr W. Rączkowski mówił o dyskusji nad konwencjonalnym datowaniem archeologicznym i radiowęglowym na przykładzie wczesnośredniowiecznych materiałów z Warszłkwa. Prof. M. F. Pazdur i mgr W. Piotrowski zrelacjonowali ostatnie dane do chronologii radiowęglowej osady w Biskupinie, zaś prof. M. F. Pazdur osobno zaprezentował chronologię bezwzględną stanowiska w Haćkach w świetle datowań termoluminescencyjnych ceramiki. Do materiałów konferencji przekazany został także artykuł o bazie datowań radiowęglowych kultur archeologicznych z rejonu Andów – pióra dr. A. Krzanowskiego, dr. M. Ziółkowskiego i prof. M. F. Pazdura. Dyskusja nad częścią archeologiczną była niezmiernie ciekawa, gdyż żywo brali w niej udział także fizycy i przyrodznawcy. Wnioski płynące z tej ostrej chwilami wymiany zdań można ująć w sposób następujący: po pierwsze – archeolodzy często nie dostarczają wyczerpujących danych odnośnie do całego kontekstu pobieranych próbek, po drugie – zdarza się, iż wypowiadają sądy o metodach fizykochemicznych i innych dając wyraz swej ignorancji i nieoczytaniu w podstawowej literaturze, po trzecie – nie potrafią pozbyc się pewnych przyzwyczajęń (np. niewolnicze przywiązanie do własnych hipotez lub specyficzny, mało elastyczny stosunek do materiałów ceramicznych – żeby posłużyć się eufemizmem), które utrudniają należyte porozumienie z realistycznie myślącymi przedstawicielami nauk ścisłych, po czwarte – archeolodzy sami powinni indagować badaczy z laboratoriów i nie bać się stawiania im pytań. Nie można było nie zgodzić się z powyższymi uwagami, zresztą chciałbym podkreślić, że nie pojawił się w dyskusji nawet cień złośliwości, ton wypowiedzi był rzeczowy i nacechowany troską o wymóg podtrzymywania wysokiej jakości wymiany informacji naukowej. Archeolodzy biorący udział w tej konferencji mieli okazję przekonać się na przykładzie wystąpień geologów, jak twórcza i efektywna może być taka współpraca.

Dzień ostatni poświęcony był głównie dendrochronologii, z akcentem końcowym geologicznym. Dr M. Krąpiec wygłosił bardzo ciekawy referat o południowopolskiej chronologii dębu (474 BC – 1529 AD) oraz o pomiarach radiowęglowych i dendrochronologicznych „czarnego dębu” ze Smolic (dr T. Kuc jako współautor). Dr T. Kalicki omówił problemy datowania form i aluwów za pomocą metody dendrochronologicznej na przykładzie doliny Wisły koło Krakowa. Dr T. Ważny referował problematykę związaną ze skalami dendrochronologicznymi. Prehistorycy i mediewiści dysponujący na swych stanowiskach drewnem mogą się cieszyć, że i w Polsce dendrochronologia ruszyła do przodu. Ostatnie lata to intensywna praca i znaczące wyniki badań dr. M. Krąpca i dr. T. Ważnego, którzy nie ustępując wiedzą kolegom z Niemiec i Szwajcarii konsekwentnie rozbudowują krajowe skale dendrochronologiczne. W przypadku Biskupina działania radiowęglowe i dendrochronologiczne prowadzone są równoległe. Z innych wystąpień omawianej tu sesji ciekawe były omówienie przez prof. dr. J. Głazka wyników datowań uranowo-torowych i analizy izotopów stabilnych w jaskini Saint-Pierre Martin (Pireneje) oraz obszerna informacja dr. V. Skripkina o stopniu skażenia radioaktywnego Ukrainy po wybuchu czarnobylskim.

Uczestnicy konferencji składając podziękowania na ręce prof. M. F. Pazdura i dyrektora Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej prof. A. Zastawnego nie mieli wątpliwości, że tego typu spotkania są owocne i stymulujące i że będą kontynuowane. Archeolodzy wynieśli wrażenia być może nawet bogatsze, ponieważ poza ustaleniami merytorycznymi skłonieni zostali do refleksji natury etycznej i metodologicznej.

Wojciech Piotrowski

Konferencja „Museum Archaeology in Europe 1992”

W dniach 15–17 października 1992 r. Society of Museum Archaeologists zorganizowało w British Museum konferencję „Museum Archaeology in Europe 1992”. Do wzięcia udziału w tym wydarzeniu organizatorzy zaprosili przedstawicieli muzeów europejskich, które zajmują się wyłącznie archeologią bądź też stanowią ona jedną z ich specjalności. W konferencji wzięli udział muzealnicy z Wlk. Brytanii, Szwecji, Danii, Niemiec, Holandii, Belgii, Francji, Szwajcarii, Chorwacji, Ukrainy i Polski.

Obrady otworzył dr R. Anderson, nowy dyrektor British Museum, który przejął kierownictwo tej instytucji po przejściu na emeryturę Sir Davida Wilsona, w styczniu 1992 r. Pierwszy z zaplanowanych referatów wygłosił dr I. H. Longworth, kustosz działu prehistorycznego i Brytanii rzymskiej w British Museum. W swym błyskotliwym eseju „Museums and Archaeology. Coping with the Chimaera” zwrócił uwagę na fakt, iż muzea w swej działalności muszą pogodzić wiele sprzecznych oczekiwań ze strony samej archeologii, społeczeństwa oraz ośrodków sprawowania władzy. Spośród wszystkich instytucji zajmujących się archeologią jedynie muzea są w stanie działać z odpowiednią perspektywą czasową i ponosić odpowiedzialność nie tylko za przyszłość, ale i za teraźniejszość dziedzictwa kulturowego. Następnym mówcą był J. Warren, reprezentujący Museums and Galleries Commission. W swym wykładzie „The European Community and heritage protection: boom or bust?” przedstawił on wysiłki podejmowane ostatnio przez Wspólnotę Europejską w celu ujednoczenia podstaw prawnych przepływu i obrotu dobrami kultury między poszczególnymi krajami. Następnie głos zabrał I. Billberg, który w referacie „Archaeological investigation in the Malmö area, the medieval town and hinterland” przedstawił działalność wykopaliskową i konserwatorską prowadzoną przez muzeum w Malmö. Bardzo ciekawe było wystąpienie H. A. Lindena ze Statens Historiska Museum w Sztokholmie pt. „Archaeology and the Museum of National Antiquities”. Mówca rozpatrzył bowiem rolę centralnego muzeum archeologicznego, nie prowadzącego badań terenowych, a jedynie przejmującego materiały od Urzędu Konserwatorskiego. W muzeum dokonuje się ich rejestracji, konserwacji i opracowania. Niekiedy materiały te mogą być przekazywane muzeum prowincjonalnym w celu uzupełnienia ich zbiorów. H. Thrane, dyrektor muzeum archeologicznego Høllufgård na Fionii (Dania), przedstawił działalność kierowaną przez siebie placówki, która powstała w latach osiemdziesiątych na terenie zaadaptowanych w tym celu rozległych zabudowań folwarcznych. Do podstawowych problemów, którym musi stawić czoło to muzeum, można zaliczyć: konieczność prowadzenia coraz większej liczby badań ratowniczych, generalne zmniejszenie się funduszu na rozwój archeologii oraz powiększający się rozmiar pomiędzy liczbą badanych stanowisk a ilością opublikowanego materiału. Na to wszystko nakłada się dodatkowo konieczność prowadzenia intensywnej działalności popularyzatorskiej i udostępniania zbiorów specjalistom. Następne wystąpienie, które wygłosił dr W. Brzeziński z PMA w Warszawie, poświęcone było historii, organizacji i osiągnięciom archeologii muzealnej w Polsce. Referat ten spotkał się ze sporym zainteresowaniem audytorium i wywołał dyskusję, która toczyła się nie tylko na sali obrad, ale także w kuluarach już po zakończeniu sesji.

Drugi dzień obrad przyniósł interesujące wystąpienia kolegów z Niemiec, krajów Beneluxu, Francji i Szwajcarii. G. Krause z Kultur- und Stadthistorisches Museum w Duisburgu przedstawił szeroko działalność konserwatorską swojego muzeum na terenie miasta, w którym tradycje zabudowy miejskiej liczą sobie prawie dwa tysiące lat. M. Glaser Muhrenberg zaprezentował badania archeologiczne prowadzone przez muzea na terenie hanzeatyckich miast północnych Niemiec: Lubeki, Wismaru, Rostocku i Stralsundu. Pozycję archeologii w holenderskich muzeach miejskich przedstawił J. M. Bart, konserwator archeologiczny Amsterdamu. F. Van Noten, dyrektor Musées Royaux d'Art et d'Histoire w Brukseli, wygłosił referat poświęcony reorganizacji i przebudowie tej placówki – jednego z najbardziej znaczących muzeów europejskich. J.-Y. Marin z Musée de Normandie omówił sprawę przejmowania zabytków przez prowincjonalne muzea we Francji. W myśl obowiązującego prawa jedynie połowa zabytków uzyskanych drogą wykopalisk trafia do muzeów. Pozostała część należy do właściciela gruntu. Aby położyć kres tej szkodliwej praktyce, powołano ostatnio komisję parlamentarną, która ma zająć się zmianą tego prawa. Imponujący projekt rezerwatu archeologicznego na dnie jeziora Neuchâtel zaprezentował B. Dunning, architekt współpracujący z Musée Cantonal d'Archéologie w Neuchâtel.

Ostatni dzień obrad otworzył B. Kirigin z Muzeum Archeologicznego w Splicie w Chorwacji. W swym wystąpieniu przedstawił on historię i dzień dzisiejszy archeologii muzealnej w tym kraju. Szczególnie dramatycznie zabrzmiały informacje dotyczące strat w kolekcjach archeologicznych i w substancji zabytkowej, które poniosła i ponosi Chorwacja w wyniku trwających tam działań wojennych. L. Pekars'kaja z Muzeum Historycznego Kijowa przedstawiła działalność tej placówki, która istnieje od 1978 r. i przejęła materiały z innych instytucji związanych z badaniami archeologicznymi Kijowa. Koncepcję i działalność Artefact Research Unit w Royal Museum of Scotland omówił A. Saville. Zespół ten, funkcjonując w ramach Działu Archeologii, zajmuje się szczegółowym badaniem zabytków archeologicznych przy użyciu nowoczesnych metod fizykochemicznych.

Podsumowania konferencji dokonał prof. M. Biddle z uniwersytetu w Oksfordzie. Podkreślił on wyjątkową rolę muzeów archeologicznych w ochronie dziedzictwa archeologicznego. Opowiedział się poza tym za nieselektywnym przechowywaniem materiałów z uwagą na postępujący rozwój technik badawczych, które w przyszłości mogą pozwolić na uzyskanie ważnych informacji z zabytków uznanych dziś za mało wartościowe. Stwierdził ponadto, że na archeologach-muzealnikach spoczywa odpowiedzialność za przekazanie tych zabytków i informacji im towarzyszących następnym pokoleniom, w perspektywie już nawet nie stuleci, ale sięgającej kresu istnienia cywilizacji ludzkiej w obecnie znanej postaci.

Wojciech Brzeziński

Międzynarodowa konferencja „Medieval Europe 1992”

W dniach 21–24 września 1992 r. odbyła się w Yorku w Wielkiej Brytanii międzynarodowa konferencja archeologiczna „Medieval Europe 1992”. Została ona zorganizowana przez Society for Medieval Archaeology, York Archaeological Trust oraz Uniwersytet w Yorku. Patronat nad tym wydarzeniem objęła królowa Danii Małgorzata II. Celem konferencji było przedyskutowanie szeroko rozumianej problematyki archeologii średniowiecznej Europy. Obrady odbywały się w miasteczku uniwersyteckim oddalonym o 4 km od centrum miasta.

Omawiana konferencja miała niezwykle zróżnicowany zakres tematyczny. Obradowano bowiem w 8 zespołach noszących następujące nazwy: „Urbanizm”, „Badania morskie, porty i statki”, „Technologia i innowacja”, „Śmierć i pochówek”, „Wymiana i handel”, „Religia i wierzenia”, „Sztuka i symbolizm” i „Osadnictwo wiejskie”. Każdy ze wspomnianych tematów był podzielony na bardziej szczegółowe zagadnienia. Spowodowane to było faktem, że zgłoszono ponad 300 referatów, a liczba zarejestrowanych uczestników przekroczyła 800 osób. Ogromny rozmach konferencji, która niewątpliwie miała charakter zjazdu archeologów zajmujących się średniowieczną Europą, był jej zarówno siłą, jak i słabością. Obrady toczyły się bowiem równolegle we wszystkich zespołach i uczestnik konferencji był w stanie wysłuchać jedynie niektórych interesujących go referatów. Poziom prezentowanych wystąpień był zróżnicowany. Oprócz referatów o dużym ciężarze gatunkowym, dotyczących ogólniejszych zagadnień, zdarzały się wypowiedzi przedstawiające wyniki badań na poszczególnych stanowiskach bez szerszego kontekstu kulturowego. Wiele z nich mogło być zaprezentowanych, po pewnej selekcji, w formie posterów. Posiedzenia każdej sesji otwierał dłuższy wykład wprowadzający, wygłaszany przez jednego ze znanych archeologów europejskich. Jednym z pozytywnych aspektów konferencji było opublikowanie większości nadesłanych referatów w formie tzw. pre-printed papers, co umożliwiło uczestnikom zapoznanie się z wystąpieniami, których nie mogli wysłuchać osobiście.

Wśród uczestników „Medieval Europe 1992” najliczniejszą grupę stanowili archeolodzy brytyjscy i oni też nadawali ton obradom. Wśród delegatów zagranicznych najwięcej było przedstawicieli krajów skandynawskich. Stosunkowo nielicznie reprezentowana była archeologia niemiecka. Na konferencji można było spotkać uczestników ze wszystkich niemal krajów Europy, włączając w to kolegów z nowo powstałych państw z terenu b. ZSRR. W obradach wzięli także udział badacze amerykańscy i japońscy. Polscy archeolodzy zaznaczyli swą obecność na posiedzeniach następujących sesji: „Śmierć i pochówek”, gdzie H. Zoll-Adamikowa przedstawiła temat „The adaptation of inhumation by Baltic Slavs”, oraz „Religia i wierzenia”, podczas której W. Wróblewski przedstawił wystąpienie „Magic power of the rowan-tree. An analysis of the finds from Grodzisk, Poland”, a H. Zoll-Adamikowa wygłosiła referat „The conception of the after-life by the pagan Slavs; *defuncti vivi* or immaterial souls”. Aż 4 wystąpienia przygotowane przez polskich archeologów zostały zaprezentowane na sesji „Osadnictwo wiejskie”. W. Brzeziński przedstawił wystąpienie „The early medieval settlement system of the western Balts”, Z. Kurnatowska wygłosiła referat „The role of the early state in creating of the medieval settlement pattern: an example from Greater Poland”, Z. Kobylński przedstawił „Settlements pattern of the early Slavs”, a T. Poklewski omówił „Amenagement du terrain au Bas Moyen Age. Les petit châteaux-forts fédaux dans la province de la Grande Pologne”. Natomiast podczas posiedzenia sesji „Wymiana i handel” J. Maik przedstawił referat „Cotton fabrics in medieval Poland”.

Obrady prowadzone były według ściśle przestrzeganego planu. Czas przeznaczony na poszczególne wystąpienia nie mógł przekroczyć 20 minut oraz 10 minut na dyskusję. W związku z tym mówcy byli zmuszeni do bardzo zwięzłego przedstawiania zagadnień, niezależnie od wagi poruszanych problemów. Jakkolwiek w myśl założeń organizatorów podczas konferencji istniała możli-

wość wygłaszania referatów w trzech językach: angielskim, niemieckim i francuskim, to jednak jedynie wystąpienia po angielsku mogły liczyć na szerszy odzew i ewentualną dyskusję.

Konferencję uwieńczyła dobrze zorganizowana dyskusja plenarna na następujące tematy: „Dziedzictwo, archeologia i ochrona: czy można uczyć się na błędach?” oraz „Przyszłość archeologii średniowiecza i czasów nowożytnych”.

Konferencja „Medieval Europe 1992” odznaczała się dużą sprawnością organizacyjną. Imprezie towarzyszyły trwający 4 dni niezwykle bogaty kiermasz wydawnictw archeologicznych oraz liczne wystawy poświęcone osiągnięciom archeologii brytyjskiej i europejskiej w dziedzinie rejestracji, badań i ochrony średniowiecznego dziedzictwa kulturowego. Uczestnicy konferencji mogli zwiedzić zabytki Yorku oraz obejrzeć słynną ekspozycję „York-Viking Centre”, przedstawiającą w formie rekonstrukcji osadę w Yorku z końca VIII w.

Podsumowując można stwierdzić, że wspomniana konferencja była niezwykle ważnym wydarzeniem naukowym, dającym jej uczestnikom możliwość zapoznania się z panoramą osiągnięć archeologii średniowiecznej Europy.

Wojciech Brzeziński

Międzynarodowa konferencja CAA92 (Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology) w Aarhus

W dniach 27–30 marca 1992 r. odbyła się w Danii międzynarodowa konferencja CAA92 zorganizowana przez Instytut Prehistorii Uniwersytetu w Aarhus oraz muzeum archeologiczne w Moesgaard. Było to kolejne spotkanie członków międzynarodowej organizacji CAA, skupiającej osoby wykorzystujące aplikacje komputerowe w swojej pracy zawodowej. Konferencje CAA odbywają się od 1972 r. Cieszą się bardzo dużą popularnością zarówno wśród archeologów, jak i wśród informatyków z Europy i innych części świata, przede wszystkim dlatego, że prezentowane tam referaty odzwierciedlają stan i kierunki wykorzystywania technik komputerowych dla potrzeb archeologii.

Podczas omawianej konferencji przedstawiono ponad 80 referatów oraz zaprezentowano najnowsze osiągnięcia techniczne (np. wykorzystanie techniki video do prezentacji rekonstrukcji archeologicznych, metody łączenia bazy graficznej z tekstową itp.). Najobszerniejszy blok tematyczny stanowiły referaty odnoszące się do zastosowania GIS (Geographic Information Systems) w badaniach archeologicznych, które zdominowały obrady konferencji. Jest to obecnie najczęściej wykorzystywany przez naukowców z Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych program do analiz zjawisk ilościowych w korelacji z przestrzenią geograficzną. Pomimo dużych możliwości zastosowań tego programu, szerszy dostęp ograniczony jest jego niezwykle wysoką ceną. Poza tym przedstawiono wystąpienia dotyczące metod ilościowych w archeologii, zastosowań sztucznej inteligencji i systemów ekspertowych, zarządzania dziedzictwem kultury, relacyjnych baz danych, technik multimedialnych, technik przetwarzania obrazów w archeologii, wizualizacji zabytków archeologicznych, opisu, przechowywania i analizy danych wielowymiarowych, przetwarzania i przygotowywania tekstów do publikacji.

Konferencji towarzyszyło jednodniowe spotkanie w muzeum w Moesgaard przedstawicieli krajów europejskich zainteresowanych tworzeniem Europejskiej Archeologicznej Bazy Danych (EUROARCH). Głównym celem takiej bazy jest ułatwienie badaczom dostępu do informacji o zbiorach archeologicznych, przechowywanych w różnych instytucjach europejskich, za pomocą systemu komputerowego. W spotkaniu uczestniczyli przedstawiciele trzech polskich muzeów archeologicznych (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku – mgr Henryk Paner, mgr Olgierd Dziecielski oraz mgr Zbigniew Bortnowski, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu – dr Andrzej Prinke i Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie – mgr Agnieszka Jaskanis), współpracujący w Grupie Roboczej ds. spraw Komputeryzacji Muzeów Archeologicznych powołanej przez Komitet Muzeów Archeologicznych. W obradach CAA92 brali również udział mgr Ewa Marczak i dr Kazimierz Lewartowski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, dr Zbigniew Kobylański z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz mgr Jerzy Siemaszko z Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Polscy uczestnicy konferencji zawiązali grupę inicjatywną, której celem jest szerzenie informacji o sposobach wykorzystywania techniki komputerowej w polskich środowiskach archeologicznych: uniwersyteckich i muzealnych.

Po konferencji organizatorzy zaproponowali uczestnikom zwiedzanie najważniejszych stanowisk archeologicznych północnej Jutlandii (Knebel, Tustrup, Fyrka, Borremose, Lindholm Høje).

Agnieszka Jaskanis

Pamięci Profesora Giuseppe Donato

W grudniu 1992 roku zmarł w Rzymie w tragicznych okolicznościach prof. Giuseppe Donato (ur. w 1922 r.), emerytowany dyrektor Istituto per le Tecnologie Applicate ai Beni Culturali del Consiglio Nazionale delle Ricerche (Instytut Technologii Stosowanych w Odniesieniu do Dóbr Kultury Narodowej Rady Badań Naukowych), wielki animator włosko-polskiej współpracy na polu tzw. nauk pomocniczych archeologii, współprzewodniczący polsko-włoskiej Interdyscyplinarnej Grupy Roboczej Nauk Stosowanych w Archeologii i w Ochronie Patrymonium Kulturowego, utworzonej w Rzymie w 1972 roku. Zainicjowana przez Zmarłego współpraca z naukowcami polskimi trwała nieprzerwanie do ostatnich dni Jego życia.

Szeroki program grupy interdyscyplinarnej obejmował zwłaszcza: wielostronne badania nad bursztynem, jego pochodzeniem, miejscami eksploatacji, rolą w handlu i kulturze Europy przedziejowej; teorię i praktykę badań archeologicznych (por. „Teoria e pratica della ricerca archeologica. Premesse metodologiche”, vol. I, red. G. Donato, W. Hensel, S. Tabaczyński, Milano 1986; edycja w jęz. pol. pt. „Teoria i praktyka badań archeologicznych. Przesłanki metodologiczne”, Wrocław 1986; tomy II i III w przygotowaniu do druku); doskonalenie metod prospekcji i dokumentacji archeologicznej oraz analiz laboratoryjnych; ponadto niektóre problemy ochrony dóbr kultury.

Rezultaty prac realizowanych przez polskich i włoskich przedstawicieli różnych dyscyplin historycznych oraz nauk ścisłych były dyskutowane na corocznych zebraniach roboczych organizowanych na przemian w obu krajach (Rzym, Piza, Florencja, Wenecja, Warszawa, Gdańsk, Poznań; por. „Studi e ricerche sulla problematica dell’ambra. Atti della Cooperazione Interdisciplinare Italo-Polacca”, vol. I, Roma 1975) i publikowane w językach polskim i włoskim, a także prezentowane na wystawach we Włoszech i w Polsce. Tutaj wypada wymienić największą ekspozycję polskich zabytków archeologicznych poza granicami kraju, jaką była zorganizowana z inicjatywy grupy interdyscyplinarnej przez Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie wystawa w Padwie (1985), Turynie (1986) i mieście L’Aquila (1986/87), zatytułowana „Skarby Polski starodawnej”. Wcześniej, w roku 1978, wielka wystawa „Bursztyn – złoto Północy”, pod tymi samymi auspicjami, zorganizowana została przez Muzeum Ziemi PAN w Pałacu Dozów w Wenecji. Strona włoska zaprezentowała natomiast w Polsce w roku 1980, w gmachu Zachęty w Warszawie, przy udziale Państwowego Przedsiębiorstwa Pracownie Konserwacji Zabytków, wystawę dotyczącą problemów ochrony dóbr kultury w Umbrii i Wenecji (por. „Ochrona dóbr kultury we Włoszech: Umbria i Wenecja”, 1980, katalog wystawy). Wszystkie te wystawy cieszyły się ogromnym zainteresowaniem społeczeństw obu krajów. Na podkreślenie zasługuje doskonała dokumentacja, zwłaszcza polskich ekspozycji w Italii, w postaci obszernych katalogów z licznymi ilustracjami barwnymi (por. „I tesori dell’antica Polonia. Dai Veneti ai Re di Cracovia”, Modena 1985 i 1986).

W tej wielostronnej i owocnej współpracy, obejmującej szeroki wachlarz zagadnień istotnych dla rozwoju badań nad przeszłością obu krajów, uczestniczyły placówki włoskiej Narodowej Rady Badań Naukowych (CNR), a ze strony polskiej, oprócz Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii PAN), katedry uniwersyteckie i politechniczne, muzea oraz Pracownie Konserwacji Zabytków, których przedstawiciele korzystali często, dla potrzeb swych badań, z wymiany sty-pendialnej PAN – CNR.

Prof. Giuseppe Donato za swoją wybitną aktywność i wkład we wspólne prace wyróżniony został Złotym Orderem Zasługi oraz Medalem 25-lecia Polskiej Akademii Nauk. Wydaje się, że był to jedynie skromny wyraz uznania dla Jego dokonań na polu polsko-włoskiej współpracy kulturalnej i naukowej, w której wykazywał wielką aktywność, oddanie i zaangażowanie w realizacji wytyczonych wspólnie ze stroną polską celów. Przykładem pozostanie dla mnie Jego umiejętność podejmowania szybkich i, jak wykazała później praktyka, trafnych decyzji programowych i realizacyjnych, które towarzyszyły naszemu pierwszemu spotkaniu w 1972 roku w Warszawie; celem spotkania było zawarcie między Instytutem Historii Kultury Materialnej PAN a kierowanym przez Niego Instytutem Narodowej Rady Badań Naukowych długoletniej umowy naukowej, która weszła w skład polsko-włoskiej umowy rządowej. Nasza współpraca trwała 20 lat i była, jak wyżej zaznaczałem, bardzo owocna.

Odszedł prawdziwy przyjaciel Polski oraz tych wszystkich, którzy z nim współpracowali. Podpisany odczuwał to przez wiele lat. Ubił z naszego grona niezwykle szlachetny człowiek. Cześć Jego pamięci!

Witold Hensel

Wojciech Krajewski (1967–1993)

W dniu 25 lipca 1993 r. w górach Tien-szan, u podnóża szczytu Chan Tengri w Kirgistanie, zginął pracownik Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie Wojciech Krajewski. Żył 26 lat.

Rozpoczął pracę w PMA 15 września 1987 r. jako rysownik. W latach 1990–1993 pełnił obowiązki kierownika Pracowni Dokumentacji Graficznej.

Rysował zabytki archeologiczne, plany, wykresy graficzne i mapy dla potrzeb działów merytorycznych, do katalogu naukowego i dla wydawnictw PMA. Był wyjątkowo utalentowany w rysowaniu skomplikowanych narzędzi krzemienych.

W latach 1987–1993 uczestniczył w wielu ekspedycjach wykopaliskowych, podczas których wykonywał dokumentację rysunkową.

Wojciech Krajewski brał udział w przygotowywaniu oprawy plastycznej wystaw w PMA, a także zrealizował w zakresie prac plastycznych wystawę dydaktyczno-archeologiczną w Zwoleniu.

W latach 1990–1992 współpracował z Sekretariatem konkursu organizowanego przez Ministerstwo Kultury i Sztuki na „Najciekawsze Wydarzenie Muzealne Roku”.

Ważnym momentem w działalności zawodowej Wojciecha Krajewskiego był udział w opracowywaniu i przygotowywaniu do publikacji kolekcji Klemma w British Museum w Londynie. Podczas dwukrotnego pobytu w tym muzeum wykonał rysunki kilkuset zabytków archeologicznych.

Od kilku lat z wielką pasją uprawiał wspinaczkę wysokogórską. Brał udział w wyprawach w Alpy, Himalaje i na Kaukaz. Swoje wrażenia i przeżycia zawarł w artykułach publikowanych na łamach prasy.

W osobie Wojciecha Krajewskiego straciliśmy utalentowanego rysownika i dobrego kolegę.

Cześć Jego pamięci!

*Wojciech Brzeziński
Maria Krajewska*

WYKAZ WYSTĘPUJĄCYCH W NINIEJSZYM ZESZYCIE SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM
I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

AAHung.	- „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	MW	- „Materiały Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
ActaMN	- „Acta Musei Napocensis”, Cluj	MZP	- „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
ActaMP	- „Acta Musei Porolissensis”, Zalău	PA	- „Památky archeologické”, Praha
APolski	- „Archeologia Polski”, Warszawa	PArch.	- „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
AR	- „Archeologické rozhledy”, Praha	PMMAE	- „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
ArchHung.	- „Archaeologia Hungarica”, Budapest	„Prahistoria	ziem polskich” 5 - „Prahistoria ziem polskich”, tom 5: „Późny okres lateński i okres rzymski” (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	- „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a. M.-Berlin		
DissPann.	- „Dissertationes Pannonicae”, Budapest	RArch.	- „Recherches Archéologiques”, Kraków
FAP	- „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RB	- „Rocznik Białostocki”, Białystok
FÖ	- „Fundberichte aus Österreich”, Horn-Wien	SJahr.	- „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
Inf.Arch.	- „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	SIA	- „Slovenská archeológia”, Bratislava
InvArch.	- „Inventaria Archaeologica. Pologne”, Warszawa-Łódź	SMYA	- „Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakaustirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift”, Helsingfors
MAAE	- „Materiały Archeologiczno-Antropologiczne i Etnograficzne”, Kraków	SNM	- „Sborník Národního muzea v Praze. A - Historia”, Praha
MatArch.	- „Materiały Archeologiczne”, Kraków	SprArch.	- „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
MIA	- „Materiały i issledowanija po archeologii SSSR” (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskwa	SprPMA	- „Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie”, Warszawa
MS	- „Materiały Starożytne”, Warszawa	WA	- „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MSiW	- „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa	ZOW	- „Z otchłani wieków”, Warszawa

